

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ԲԱԳՐԱՏ
ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

Ա
ՐՑԱԽՅԱՆ
ՉՈՅԱԳԱՅԲԱՐԸ

ԲԱԳՈՒՏ
ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԱՐՇԱԽՅԱՆ
ԳՈՅԱՂԱՅՔԱՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ
«ԳՈՐ ԳՐՈՑ»

1994

(13-1)

ԳՌԳ 8427
Ու 380 67

**Գլխավոր խմբագիր՝ Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Նկարիչ՝ Ռ. ԳԱՅՐԻՆԵՋԱՆ**

Գիրքը հրատարակվում է մեկնաստությամբ Կիլիկիո կաթողիկոսության ԱՄՆ-ի արևելյան շրջանի և Կաճա-գայի Ազգային Առաջնորդարանի:

Չեղիճակը հատուկ շնորհակալություն է հայտնում թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանին:

Ուլտրաբյան Բ.

Ու 380 Արցախյան գոյապայքարը, հ. Ա. — Եր.: «Գիր գրոց», 1993: 300 էջ:

Ուսումնասիրություն-հիշատակարանը ներկայացնում է իր ազատության ու անկախության համար արցախահայության մղած տևական պայքարը, որ սկսվել է 1918 թ. ամառնամուտին և շարունակվել տասնամյակներ, մինչև 1988-ի մեծ պոսթկոմեր: Օգտագործվել են արխիվային-վավերագրական նյութեր, պայքարի մասնակիցների ու տղամտենների վկայություններ և, վերջապես, Չեղիճակի օրագիր-հիշատակարանը:

Գիրքը հասցեագրված է Բրնիկոբոզ լայն հասարակչությանը:

4702080201
Ու 330(01)-93-53(6)

ԳՌԳ 8427

ՄՈՒՏԵ

Մեր դարի առաջին քառորդում, երբ հայ ժողովուրդն իր մի մասով չարդված էր արդեն, իսկ մյուս մասը ոտքի էլել, պիտի շարունակեր իր պատմական ճանապարհը, Հայաստանի արեւելյան մահաճգնկերը կոտլակնոր էին դարձել նրանց իսկական տիրոջ ու նորահայտ հարևանի միջև: Այդ մահաճգները՝ հին Արցախն ու Այունիքը, որ երբ ժամանակներում մի ընդհանուր անվամբ կոչվում էին Ղարաբաղ, իրենց պիտի լուծեին իրենց բախտի վրա ծանրացած խնդիրը, քանի որ Հայաստանի նորելուկ պետությունը բավարար ուժ չուներ հարևանի անօրեն հավակնությունները հաղթահարելու համար: Ծայր էր առել անհավասար մի կողմ, որի հեռանկարը, եթե հայկական կողմի համար անհուսալիորեն մշուշոտ էր ու երերուն, ապա, միեւնույն է, օտար կողմին ոչինչ չէր կարող խոստանալ, քանի որ արցախահայությունը դարեր ի վեր համատարեն անաղարտ ու աննվաճ էր պահել իր ազգային ու վարչական ինքնությունը եւ այս անգամ էլ պատրաստ էր մարտնչելու մինչև վերջ, մինչև հաղթանակ ու ազատություն:

Անհրաժեշտ էր ոգեկոչել ազգի բոլոր ուժերը, ծնվող նոր պետականությանը հուշել դիմելու հնարավոր ու անհնար ամեն միջոցի, որպեսզի հաղթանակեր արդարությունը:

Ահա այս օրերին էր, որ նոր ժամանակների պատմահայր Լեոն դաս էր տալիս հայոց ճակատագրի տնօրեններին, զգուշացնում էր, թե Արցախ-Ղարաբաղը «ներկայացնում է մի հսկայական միջնաբերդ, որի ճակատը դարձած է կուր-արաքսյան եւ մերձկասպյան անհուն տափաստաններին՝ բնությունից կոչում ստացած լինելով պաշտպանել Հայկական բարձրավանդակն այս տափաստանների կողմից առաջա-ցող շարժումների դեմ: Այդ հսկայական բերդի ամբողջ նշանակու-թյունը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ նա փակում է ազգերի տեղափոխման այն մեծամեծ ճանապարհները, որոնք Կաս-պից ծովի հյուսիսային եւ հարավային ափերով Միջին Ասիայից քե-

րում են կուր-արաքսյան արգալանդ տախաստանները: Պատմությունը մեզ շատ փաստերով ցույց է տալիս, որ նվաճող ազգերի անավոր հորձանքները գալիս, ընդհարվում էին Ղարաբաղի լեռնաստանին, փշրվում էին ու ետ դառնում»:

Ուրեմն, այս Արցախ-Ղարաբաղը Հայաստանի պատկերն է Արեւելքից եկող արհալիրքների դեմ, եւ եթե նոր պետությունը ցանկանում է ապահով ու անխոցելի մնալ իրեն սպառնացող մեծ վտանգի դեմ, պետք է տերը մնա Արցախ-Ղարաբաղի:

Հետաքրքիր է, որ այս ճշմարտությանը հասու էին նաեւ օտարները: Ռուս մեծ մտավորական Մերգել Գորոդեցկիին, արեւմտահայությանը եղեռնից հետո Հայաստանի փրկության ուղիների վրա մտորելիս, մատը հենց Արցախ-Ղարաբաղի վրա էր դրել եւ գրել այսպես. «Միաձույլ լինելով ազգագրորեն, տնտեսապես եւ լեզվական տեսակետից՝ Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի միջնաբերդը, նրա արեւելյան պատվարը: Այդպիսին է եղել անցյալում, այդպիսին է այժմ եւ այդպիսին կմնա հավերժորեն, քանի որ Հայաստանի սիրտը՝ դաշտն Արարատյան, անհնար է պաշտպանել, առանց տերը լինելու Ղարաբաղի»: «Այդպիսին է Ղարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար, — պնդում էր մեծ ճանաչողն ու հայ ժողովրդի այդ իմաստուն բարեկամը: — Եթե Հայաստանը կորցնի այն, ապա մեծապես կտուժի ազգի ինքնորոշման գաղափարը: Եւ հակառակը, տեղ մնալով Ղարաբաղին՝ Հայաստանը կստանա մշակութային եռանդուն ուժերի հզոր ներհոսք, որը, ողողելով Հայաստանի ավեր տարածքները, կարգաստիճանի դրանք մշակույթով եւ այդպես էլ կեզրափակի Ղարաբաղյան բազմադարյան փառավոր պատմությունը»:

Անհնար է ասել առավել ճշմարիտ, թերեւս նաեւ ավելի սպառնալից: Սակայն կարծում եմ՝ չի խանգարի, որ այստեղ հիշենք նաեւ այն օրերի մեր ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալ Գարեգին Նժդեհի մարգարեական մի խոսքը: Նժդեհը գեներալ մարտ էր եւ սիրում էր այն ճշմարտությունը, որ կտրում է թրի պես: Սա Ղարաբաղ կստեղծի հասկանում էր Արցախի ու Այունիքի անբաժանելի միասնությունն եւ զգուշացնում էր, թե Հայաստանն ի՛նչ ցուցանակի ներքո էլ որ լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց այդ միասնության:

Հայաստանի բախտի նոր տնօրենները պիտի հասկանային՝ այս ճշմարտությունը՝ ապացուցված իմաստուն այրերի խոսք ու խորհուրդով:

1918 թ. մայիսին, երբ Բաթումում բանակցություններ էին գնում անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծվելիք վարչակարգի մասին, եւ սուր վեճեր էին ծագել սահմանների առթիվ, բարձրացավ նաեւ Արցախ-Ղարաբաղի հարցը:

Անդրկովկասին տեղ էին լինելու երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանը, Հայաստանը եւ Արեւելյան Անդրկովկասը:

Այս վերջինը դեռեւս չունէր որոշակի տարբերակիչ, որովհետեւ անցյալ չէր ունեցել, ետ նայելիս չէր կարող ազգային վարչական որեւէ

միավորի փորձ վկայակոչել: Սակայն հենց միայն նրանով, որ թիկունքում կանգնած ուներ բանակցությունների տնօրեն Թորոքիան, քույրերում էր անհագորդ ախորժակ: Եվ, որքան էլ զարմանալի, սույ ախորժակի առարկան էր Արցախ-Ղարաբաղը՝ բանակցությունների օրերում եւ նրանից առաջ էլ դարեր շարունակ ցայտունորեն ընկզմուն ազգային ու վարչական իր կերպարանքը պահած հայկական այդ մարզը:

Արեւելյան Անդրկովկասի սալագա տերերի եւ նրանց հովանավոր թուրքաց համառ պահանջով հարցը լուծվեց ո՛չ թե իրավատեր հայկական կողմի օգտին: Հայ պատվիրակները, հատկապես նրանց ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսյանը, վճռական նշանակություն չէին տալիս այդ Արցախ-Ղարաբաղին: Մտածում էին, թե կարելո՞ր նոր պետականությունն է, որ կծնվի, հայրենի հողի վրա կնվաճի իր սպրբյու իրավունքը եւ առաջընթացի ճանապարհին տեղ կկանգնի հին ու նոր ժամանակներում կորցրած իր հողերին:

Տարաբախտաբար այդ առաջընթացը, որ կատարվեց 1918—20 թվականների աղջամուղջում, հարցին վերջնական ու արդար լուծում չբերեց: Եթե Արցախ-Ղարաբաղը, համարյա առանց դրսի որեւէ օժանդակության, ուղիղ երեք տարի կարողացավ պաշտպանել իր անկախությունը թուրք-թաթար-քուրդ միասնության շղաղարող հարձակումների, ամեն տեսակ վալայությունների պայմաններում, ապա, միեւնույն է, չկարողացավ մեկընդմիջտ միանալ մայր ժողովրդի պետությանը, դառնալ նրա անտրոհելի մասը: Չկարողացավ, որովհետեւ այս տարիներին էլ հակառակորդի թիկունքում, թուրք հովանավորի կողքին, կանգնած էին, այսպես կոչված, դաշնակից տերությունների, մանավանդ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ու ռազմական ծախս զորությունները, որոնք ամեն կերպ խանգարում էին Արցախի վերամիացմանը մայր ժողովրդի պետությանը եւ զանազան խարդավանքներով ջանում էին իր ինքնությունը խրոխտորեն պաշտպանող մարզի վրա տարածել օտար բռնության տիրապետությունը:

Միջթարակալ ոչինչ չէր բերելու նաեւ հաջորդ պատմաշրջանը՝ յոթ տասնամյակ ձգվելիք խորհրդային-սոցիալիստական մղձավանջով: 1920 թ. գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշեվիկյան զորքերը մտան Անդրկովկաս՝ կարծես միայն նրա համար, որպեսզի ընդառաջեն «հեղափոխական» Թորոքիայի ու հանկարծակի բոլշեվիկացած Արրքեջանի հակահայկական հավակնություններին, ոտնահարեն հայ ժողովրդի ազատիւն-քաղաքական ու սոցիալական իրավունքները:

Վ. Մ. Сисоев, Краткий очерк истории Азербайджана.

Վ. Մ. Սիսոև, Արրքեջանի պատմության համառոտ ակնարկ, ռուս., Բաքու, 1925, էջ 5. «Ադր. ԽՍՀ ինքնուրույն գոյությունն սկսվել է 1920 թ. ապրիլի 28-ից, իսկ Արրքեջանի ինքնուրույն գոյությունը՝ իրեն առհասարակ պետության՝ 1918 թ. հունիսի 4-ից: Մինչև այդ «Արրքեջան» անունը վերաբերել է բացառապես Պարսկաստանի հյուսիսային Շահնազին...»:

Նույնն էին բուստանում նաեւ ակադ. Վ. Վ. Բարտոլոյը, Ա. Ե. Կրիմսկին, Ե. Ա. Պախոմովը եւ այլ անվանի հեղինակներ:

Այդ նրանք էին, որ բազմադարյան իր պատմության ամբողջ ընթացքում թշնամու առաջ երթեք վիզ չծնած, նախընթացի երեք տարիների անհավասար մարտերում իր անկախությունը պաշտպանած Լեռնային Արցախը բռնակցեցին Ադրբեջանին՝ իբր թե Անդրկովկասում մուսուլմանների եւ հայերի միջեւ խաղաղություն հաստատելու համար:

Այս պայմաններում դժվար էր սպասել, թե Արցախ-Ղարաբաղի հարցը կստանա իր արդար լուծումը՝ թեկուզ եւ այն օրենքների ու կարգախոսների ոգով, որոնք բոլշեիկների շուրթերից էին հնչում նրանց՝ Անդրկովկաս ուր դնելու օրերին եւ պիտի անդադար տարփողվեին սոցիալիզմի չարաշուք գոյության բոլոր տասնամյակներին:

1921 թ. Արցախը բռնակցեցին Ադրբեջանին, 23-ին էլ նրան տվին սուտ մի ինքնավարություն՝ երեւի հուսալով, թե շուտով հարցը կմարի, կմեռնի արցախահայի ազատության, մայր Հայաստանին վերամիանալու բաղձանքը: Իսկ հարցն ապրեց: Բաղձանքն անշեշ կրակի պես հուրհրաց ու անընդհատ բոթբոթվեց: Վկան՝ յոթանասուն տարիների առկայծումները հուսավատ, արդյունքը՝ 1988 թվականի փետրվարյան պողոթյունը հրեղեն, որից խանդավառված ոտքի ելավ հախաչ հայությունը Հայրենիքում ու Սփյուռքում: Ոտի ելալ, դարձավ իր հին ու նոր իրավունքների տերը, նրանց համար հետեւողականորեն մաքառողը:

Արցախի հարցի ծնունդը, նրա պաշտպանությունը 1918—21 թթ. հրդեհներում, Ռեսուզա առկայծումներն ու արժարժումները սոցիալիստական կարգերի դժոխային պայմաններում եւ, վերջապես, նոր պողոթյունը, որ վերածվեց համազգային ոգեշունչ պայքարի՝ կազմում են այս գրքի նյութը, հյուսվածքը, էությունը:

Գիրքը բաղկացած է երկու հատորից: Առաջինն ընդգրկում է առավել ծավալուն շրջանը՝ 1917—18 թթ. խառնակշթությունից մինչեւ 1988-ի սկիզբը: Երկրորդում տրվում են 1988-ի փետրվարյան դեպքերը եւ նրանց հաջորդած բազմամյա պայքարը:

Եթե առաջինը հալվակնում է իրեն ինքն ինքն յոթանասունամյա հատվածի պատմությունը եւ իր հիմնական մասով հյուսված է աղբյուրագիտական հիմքի վրա, ապա երկրորդն առավելապես ժամանակակից մի հիշատակարան է, ակնհաստեսի՝, տաք դեպքերը բոլոր զգայարաններով ընկալած մարդու վկայություն, որի մեջ դեպքերն ու նրանց արձագանքները, խանդավառությունն ու ցավը հյուսված են իրար եւ չեն կարող տեղադրվել սստն ու անտարբեր պատմագրության սահմաններում: Չնայած անձնապես եւ միշտ էլ այն համոզմանն են եղել, թե իրական պատմությունը եւ «սատն ու անտարբեր» շարադրանքը հակոտնյաներ են, խորթ՝ պատմող (ուրեմն՝ սպրող ու սպրածը հաղորդող) մարդու էությունը:

Առաջին հատորի շատ էջերում, մանավանդ 1950—70 թվականների իրողություններին վերաբերող մասում եւս գրածս հիմնականում հիշատակարան է: Ինչ վերաբերում է նախընթացի պատմությանը,

ուպա պատեղ օգտվել են բազմապիսի աղբյուրներից, որոնց մասին կապեմանյի անել հետեւյալ հաղորդումը:

1918—20 թթ. արցախահայության պայքարի ղեկավարները, Ազգային խորհրդի եւ այլ կազմակերպությունների գլխավորները հիմնականում գրագետ ու խելոք մարդիկ են եղել: Նրանցից ոմանք դեպքերի թարմ տպավորության տակ գրել են իրենց հուշերը, տպավորություններ, տվել իրողությունների ակնպիսի քննություններ, որոնք այսօր բացառիկ արժեք են ներկայացնում իբրեւ վտահեղի վավերականներ: Իրանց մի զգալի մասը տպագրված է (Արսեն Միքայելյանի, Եղիշե Էլիասյանի, Համբարձում Տերտիրյանի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, Զովակ Ստեփանյանի, Մարութ Մարգարյանի եւ այլոց գրառումները): Արիշները, մանավանդ հայրենաբնակ գործիչների ձեռքից էլածները, հիմնականում անտիպ են՝ ծվարած պետական արխիվներում ու հարավատների անձնական պահոցներում¹:

Արսոհնակ նյութերից երկուսը՝ Միրզա Տեր-Մարգարյանի ձեռագիրը եւ մանավանդ Հարություն Թումյանի հիշատակարան-ուսումնասիրությունը, արժանի են հատուկ ուշադրության:

Առաջինը՝ Մ. Տեր-Մարգարյանի (1910-ական թվականների տեղական մամուլից հայտնի Միտսար գրական անունով) հուշերի գիրքը («Լեռնային Ղարաբաղ, պատմական հիշատակարան, 1917—1923») շարադրվել է 1920—25 թթ. դեպքերի թարմ տպավորության տակ, վարժ գրչի տեր եւ ճշմարտության արժեքը լավ հասկացող մարդու ձեռքով: Նրան առաջին անգամ ծանոթացել են 1970-ական թվականների սկզբին: Հեղինակի հարազատները՝ մեր բանաստեղծ-թարգմանիչ Վրույր Բալասանը եւ իր տիկինը՝ հայ-ռուսական փոխհարաբերություններին վերաբերող վավերագրերի հավաքման ու կարգավորման հմուտ կրախտավոր Սոնյա Ավագիմյանը, տվել էին՝ հուսալով, թե հավանելու դեպքում ի վիճակի կլինեն հրատարակել: Այն ժամանակ եւս գործի լծեցի հեղինակի հայրենակից, նաեւ աշխատանքին քաջածանոթ ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի գործությունը... Սակայն տպագրելն անհնար եղավ. այդ էր մնացել, որ Արցախի դժխեմ հոլովումները ցույց տվող, Շուշվա ողբերգության մասին ակնհաստեսի վկայություններ հաղորդող գիրք տպագրելին 60-ականների հայտնի դեպքերից հետո, երբ նոր ուժով մոլեգնել էր ադրբեջանական շանտաժը, եւ Հայաստանի ղեկավարներն Արցախի անունը տալուց էլ էին վախենում:

Ի դեպ, Սոնյան այն ժամանակ ինձ էր հանձնել նաեւ Լեռնի մի նամակը սույն ձեռագրի մասին: 1926-ին Միտսարը Բաքվից իր հիշատակարանն ողարկած էր եղել մեծանուն պատմաբանին ու հին բարեկամին՝ խնդրելով աջակցել, որ այն տպագրվի: Լեռն կարդացել-հավանել էր աշխատանքը եւ, սխալ՝, իր բարձր կարծիքն արտահայտելուց հետո, հաշտնում էր, որ այդքան ազնիվ մի գիրք տպագրելու

¹ Գրքի շարադրանքի մեջ աղբյուրները նշվում են իրենց մատենագիտական համոզատախան տվյալներով:

համար դժվար, պարզապես անհնար ժամանակ է: Օրերս եղա Հայաստանի կուսակցական Կենտկոմի քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ իմ նախնին աշակերտի ու բարեկամի մոտ, — Լեոն էր պատմում: — Խնդրեցի՝ միջամտի, որ տպագրեն բազում տարիների տառապալից ջանքերիս արդյունքը՝ բազմահատոր հայոց պատմությունը: Ծանր հառաչեց, — Լեոն էր պատմում, — ապա թախժոտ բացատրեց, որ հայոց պատմության համար անբարենպաստ եղանակ է, եւ տպատվում է առավել դժնդակը...

Այսբանը հաղորդելուց հետո, այնուամենայնիվ, Լեոն հետեւյալ խորհուրդն էր տալիս. սիրելի Միրզա, — ասում էր, — իմ ապարսիտ հայրենակից, թո այդ նախշուն ձեռագրով մի քանի օրինակ արտագրիր ձեռագրիցդ եւ պահ տուր տարբեր տեղեր: Չի կարող, որ մեր գլխին եկած այս անբարենպաստն ու դժնդակը հավերժական լինի: Կա նաեւ մեր ազգի ժամանակը, բարի օրեր կլինեն, գրքիդ վրա ուշադրություն կդարձնեն, կտպագրեն, եւ երջանիկ սերունդները նրանից կիմանան մեր դժվար կյանքի մասին...

Վ. Բազասանը վերջերս նորից ինձ էր հանձնել ձեռագրի բախտը: Տպագրության պատրաստեցի՝ միաժամանակ իմ հատորի համար նրանից քաղելով մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ:

Հարություն Թումյանի ձեռագրի հետ եւս առնչվել եմ 70-ականների սկզբին: Մեր ընդհանուր բարեկամ, մաթեմատիկոս Նիկոլ Գասպարյանն էր, որ մի օր ինձ հանձնեց այդ ձեռագրի թղթապանակը («Կարդա, տես ի՞նչ կարելի է անել»):

Թումյանին ճանաչում էի 1965-ից: Արշավիր Բամաջյանի հետ Ստեփանակերտ էր եկել: Հետաքրքրվում էր մարզը Հայաստանին վերամիավորելու համար բոլորովւմ շարժման լնթացքով: Ծանոթացանք, պարզվեց, որ երկուսն էլ 1918—20 թթ. նույն կոնիվն էին մղել, որպես Ազգային խորհրդի անդամներ, մարզի ժողովրդական կառավարության կոմիսարներ... Եւ հիմա, առնելով արցախահայության ազատագրական նոր ոգորումի լուրը, եռացել էր հին արշունը, եկել էին նորից շնչելու հայրենի եզերքի ըմբոստ մթնոլորտը:

Եւ հետո իմացա, որ Հարություն Թումյանը մեր ֆիդայական շարժման հոչակավոր ղեկավարներից մեկի՝ Թուման Թումյանի կրտսեր եղբայրն է, որը դեռ հայրենի Շուշում եղբորից ու Նիկոլ Դումանից, Արամից ու Իշխանից, Սարգիս Մեհրաբյանից (Խանասորի Վարդան) եւ Իշխանից (Նիկոլ Պողոսյան) դասեր առած, այն դժոխային տարիներին լեռնաստանում էր մնացել նրա փրկությանը նվիրվելու, նոր Հայաստանն արեւելյան կողմից պաշտպանելու համար:

Թումյանի ձեռագիրն անպայման արժանի էր տպագրության: Այս անգամ եւս անմիջապես դիմեցի Աշոտ Հովհաննիսյանին: Նա կարդաց, նույնիսկ դրվատական գրախոսություն գրեց, խոսեց հրատարակիչների հետ: Սակայն դրական ո՛չ մի արդյունք: Այն ժամանակ նա դիմեց հանրասպետության Արխիվային վարչության պետ Աշոտ Հարությունյանին, առաջարկեց օժանդակել: Եւ ու Հարությունյանը գրքի մի խոշոր հատվածն առանձնացրինք «Արխիվների բանբերում»

Որսովարակելու համար: Հարությունյանը որպես խմբագիր այդ հատվածը կարծես Կենտկոմ տարավ (երաշխավորություն առանձալու): Մի օր էլ վաճագեց, թե Թումյանից թույլտվություն վերցրու, հրատարակելիք լուսվածում որոշ հավելումներ կատարենք: Հաղորդեցի, Թումյանն անպատեց, ասաց՝ «Զե՛ն ուղում»:

Մնում էր հետեւել Լեոյի իմաստուն խորհուրդին, եւ եւ Մատենադարանի տնօրեն Լեոն Խաչիկյանի բարչացակամությամբ իրենց բովարտով բազմացնել տվի, մի օրինակը թողեցի Մատենադարանում, մյուսը հանձնեցի Պատմության պետական թանգարան, մեկն էլ ինքս վերցրի...

Վերջին տարիներին (70-ականներին) Թումյանը շատ էր ինքնակոմի դարձել, ոչ ոքի չէր բնդունում, Արցախից եկած ցավալի բոլորից մթնում էր, խոշոր գլուխը տմբոմբացնում: Մեր վերջին հանդիպմանը գրքի ճակատագրի մասին ոչինչ չխոսեց: Արցախի հարցն էր մտահոգությունը: Ասաց. «Մենք սխալ ճանապարհ էինք բռնել. մեր դեմ վայրենի բնազդով գործող հակառակորդն էր, իսկ մեզ առաջնորդում էին քաղաքակրթության օրենքները...» — եւ քիչ լեզուց հետո սուս լաւածս վերջին իի խոսքը. — «Միշտ էին մեր նախնայական Գախարհները՝ Նիկոլ Դումանը, մեր Թումյանը, Վարդանը, Դայի Ղազարը... Լույս դառնան նրանց հոգիները: Լույս դառնան եւ լուսավորեն եւն ճանապարհը, որ Արցախի նոր փրկարարներն են անցնելու»:

Թումյանի ձեռագիրը որոշակի անուն չունեց: Բազմացնելիս ինքս եմ գրել՝ «Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում, 1917—20 թթ. (պատմական ակնարկ)»:

1921—23 թթ. համար օգտվել եմ Մարքսիզմ-լենինիզմի ինտիմուտի Ադրբեյջանի բաժանմունքի հրատարակած փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուից¹: Գրքի խմբագիրը, հավանաբար նաեւ «Խրմբագրության կողմից» առաջարկի հեղինակը, ոչ անհայտ Ջ. Փ. Գուլյեյն է, որի խոսքն աչքի է ընկնում շատ փաստաթղթերի ծուռ ու շիվ մեկնաբանություններով եւ ապակողմնորոշող հայտարարություններով: Պրինակ, առաջաբանում այն պնդումը կա, թե Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեյջանի ասիմաններում առնելու մեջ «նախ եւ առաջ նկատի է առնված մարզի բնակչության տրամադրությունը»², որ տեղով մեկ սուտ է: Հայտարարվում է, իբր, ինքնավարությունը հոչակելուց հետո անց է կացվել մարզի բնակչության հանրաքվե, որով հաստատվել է այդ հայության միահամուտ կամքը՝ ինքնավարության իրավունքով Ադրբ. ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու («1923 թ. օգոստոսին անցկացված նախընթացիկ մարզի բնակչությունն արտահայտվել է Ադրբեյջանական ԽՍՀ կազմի մեջ ինքնավար մարզ կազմելու օգտին»)³: Եւ այս լսիրշ սուտն ապացուցելու համար վկայակոչվում է այն ժամանակվա կու-

¹ «К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР, 1918—1925. документы и материалы», Баку, 1989 (պատմական «Փաստաթղթեր»):

² Անդ, էջ 6:

³ Անդ, էջ 7—8:

սակցության մարզկոմի քարտուղար Սերո Մանուցյանի հերթական-սովորական գեկույցներից մեկի սովորական խոսքը, որի մեջ բացարձակապես ոչ մի խոսք չկա ո՛չ հանրաքվեի, ո՛չ էլ Ադրբեջանի մասին, եւ տրվում է լոկ ինքնավարության առթիվ անցկացված ժողովների միտինգային բնութագրությունը: Ահա այն. «Ինքնավարության ակտը գյուղացիության կողմից ընդունվեց լիակատար միակամությամբ... Գյուղացիներն իրենց զանգվածային բանաձեւերում ողջունել են ինքնավարությունն ու խորհրդային իշխանությունը»:

Բայց ո՞վ է ասել, թե հենց այսքանը՝ տրված մարզկոմի քարտուղարի պատեհապատշաճ գեկույցի մեջ, նշանակում է հանրաքվե (ոե-ֆերեդում): Թե՞ գուլիեները չեն էլ պատկերացնում՝ իրենց ի՞նչ է ներկայացնում հանրաքվեն, եւ այն ինչպե՛ս են կազմակերպում ու անցկացնում քաղաքակիրթ միջավայրում:

Մի տեղ էլ ժողովրդական միահամուռ հավանության արտահայտություն է հայտարարվում մի ժողովրդի լրատվական տեղեկությունը², որը խելամտորեն քննելիս պարզվում է, որ իրականում վերելի ներկայացուցիչը ժողովականներին հաղորդել է բացահայտ անհեթեթություններ: Փաստաթղթին այն մասին է, որ Վարանդայի Հաղորդի գյուղում հավաքված են եղել ենթաշրջանի 47 ներկայացուցիչներ: Ադրբեջանի Ժողովխորհրդի ներկայացուցիչ Լեան Միրզայանը ջանացել է նրանց գրույցները մոցնել նախընթացին Թիֆլիսում ընդունված հակահայկական որոշումը: Եվ այսպես, ինչպես փաստաթղթում արձանագրված է, «Համագումարը (ենթաշրջանի 47 ներկայացուցիչների հավաքն է համարվում համագումար — Բ. Ու.) անցնում է Ղարաբաղի հարցի քննարկմանը: Չեկուցում է ընկ. Լ. Միրզայանը: Ընկ (երը) հայտարարում է, որ հարցը դրվում է ոչ թե քննարկման, այլ գյուղացիության կարծիքին ծանոթանալու նպատակով: Ընկ (երը) հաստատում է, որ տնտեսական, հոգեւոր, քաղաքական եւ ազգային տեսակետներից Ղարաբաղը սերտորեն կապված է Ադրբեջանի կենտրոնի (Բաքվի) հետ. այդ գործոններն էլ կանխորոշում են այն հարցը, թե մենք քաղաքական ինչպիսի կազմավորման պիտի ենթարկե՞նք Ղարաբաղը»:

Գուլիեն այս հայտարարությունը մեջ է բերում՝ որպես թե բացահայտելով արցախահայության կարծիքը՝ մարզն Ադրբեջանի կազմի մեջ առնելու վերաբերյալ: Արցախահայության, որ այն ժամանակ կազմում էր մարզի բնակչության ավելի քան 94 տոկոսը: Մի կողմ թողնենք, որ փաստաթղթում հիշվածը ոչ թե արցախահայության կարծիքն է, այլ «ընկ (երոջ)», որ Բաքվի ներկայացուցիչն էր: Բայց գրանաչ, իրեն մարքսիստ-լենինիստ համարող Գուլիեն այդ ինչպե՛ս է պատկերացնում «հոգեւոր, քաղաքական ու ազգային տեսակետներից» արցախահայության կապը ո՛չ իր մայր Հայաստանի, այլ Ադրբե-

¹ Անդ, էջ 203:

² Անդ, էջ 8:

³ «Փաստաթղթեր», էջ 6—7, բնագրի էջ 95—96:

յիկանի հետ: 2Է՞ որ նման անհեթեթության համար իրական հիմք անհնար է պատկերացնել: Մանավանդ, որ, այսպես կոչված, համագումարը արձանագրություն էլ ունի, որն ասում է. «Պատգամավորներից շատերը հայտարարում են, թե իրենք այդ հարցի առթիվ չեն կարող արտահայտվել բնակչության անունից եւ առաջարկում են բնավորություն տալ նախապես հարցը քննարկելու գյուղերում»:

Այսինքն՝ վերեւից եկածը հազիվ 47 հոգի է մի տեղ հավաքել, մտալքը գալատի աշխատավորության համագումար համարելով, ապում է նրա անունից Ադրբեջանի ղեկավարությունը տասնել որոշում այն մասին, որ արցախահայությունը «հոգեւոր, քաղաքական ու ազգային տեսակետներից» սերտորեն կապված է Բաքվի հետ, իսկ նրանք՝ այն խեղճ պատգամավորները, չեն կարող համաձայնել նման միտարարության հետ, ասում են՝ ա՛յ, գյուղերը գնացեք, նրանցում հարցը բնկության դրեք եւ նրանց կարծիքը տարեք վերելներ:

Հարցը գյուղերում քննարկելու փորձ էլ է եղել: Լ. Միրզայանը Հոլորստոց ուղիղ ժարտար է գնացել: Մի տեղ է հավաքել չորս ժարտարների բնակչությանը եւ երբ հաղորդել է, թե ի՞նչ հարց է քննարկման դրված, ու իրեն ի՞նչ տեսակ պատասխան է հարկավոր, գյուղացիները թքոտելով հեռացել են, եւ նրապարակում բոռուփոշման մնալի են Միրզայանն ինքը եւ իրեն ուղեկցող պաշտոնյաները²:

Փաստերի եւ աղբյուրագիտական տվյալների այսօրինակ մեկնաբանություններով չեն բավարարվել ժողովածուի կազմողներն ու խքմ-բազիրը: Կան առավել դատապարտելի կամայականություններ, ինչպես փաստաթղթերի նպատակային գոեհիկ կրճատումները, հանրապետ տեղեկությունների վրա կատարած ձեռնաշարժությունները: Որինակ, ո՞վ չգիտե, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Բաքիսրհրդի Ընկ-պիսավոր միտում արած իր հայտարարությամբ Նարինան Նարինամովը Հայաստանին է համարել Նախիջեւանը, Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը: Եվ այս անունները նույն իմաստով էլ մտել են Օրջոնիկիձեի կույցի, ինչպես նաեւ դեկտեմբերի 2-ին նրապարակված հռչակագրի մեջ: Բայց արի ու տես, որ գրքում դրանք բոլորն էլ շուռումուռ են տրվել: Նարինամովի էությունը՝ Նախիջեւանի անունը բոլորովին չկա³, Օրջոնիկիձեի էությունը՝ Նախիջեւանի անվան տեղում լոկ կախման կիտեր են, նրան վերաբերող նախադասությունը ցնդել է, իսկ հռչակագիրը (դեկլարացիա) առհասարակ տեղ չի գտել ժողովածուում,

¹ Անդ, էջ 96:

² Այս դեպքի մասին հանգամանորեն պատմում էր հին բուշուիկ Սուրեն Համանյանը:

³ «Փաստաթղթեր», էջ 65:

⁴ Անդ, էջ 67:

Ժողովածուում նշում կա (էջ 68), թե Օրջոնիկիձեի էությունը արտապակած է նրա երկերի ժողովածուի («Статьи и речи», М., 1956) 139—141 էջերից: Այնտեղ էլ Նախիջեւանը երկու անգամ է հիշվում՝ ապախի կապակցություններում. «Заявление Пахичевана и Карабах для русского уха...», (հշված գիրքը, էջ 140): «Какая-то Пахичевань-болота, малярня и больше ничего».

որովհետև նրանից բառ հանելը կամ կախման կետերով փոխարինելը պիտի աչք ծակեր:

Եվ, այսուհանդերձ, ժողովածուի փաստաթղթերն են, որ այսպես թե այնպես բացահայտում են այն երեք տարիներին Արցախի հարցի գլխին ազերիների քերած աղետները: Չէ՞ որ միայն դրանք են լույս աշխարհ եկել, իսկ հիմքերն ստուգելու, առավել անաղարտ վիճակը ներկայացնելու հնարավորություն չունենք՝ զոհն այժմ, հալ-ազերական հարաբերությունների սրման այս պայմաններում:

1923-ին հաջորդած շուրջ երկու տասնամյակի իրողություններին վերաբերող սակավ փաստերն ու արխիվային փաստաթղթերը քննելուց հետո 1950—70-ական թվականների բավական հարուստ ու տեսական շրջանը ներկայացրել են գերազանցապես սեփական հուշերի, ամենատարբեր գրառումների, հիշողության մեջ անջնջելի մնացած տպավորությունների հիման վրա:

Այստեղ հիմնականում տեղ են բռնում քաղվածքներն իմ ձեռագիր մի գրքուկից, որ գրվել է 1936 թ.՝ իբրև նախընթացին Արցախում ու «նրա շուրջ» տեղի ունեցած դեպքերի եւ իրողությունների նկարագրություն:

Այդ ձեռագիրը (150 մեքենագիր էջ) բավական տարածված էր հենց ստեղծման ժամանակից: 1966-ի ամռանն էր, ընթերցելու համար տվել էր Երեւանի համալսարանի ռեկտորի տեղակալ, իմ բարեկամ Հայկարամ Ռոմնազյանին: Նա ոչ միայն ընթերցել, այլև մի քանի օրինակով մեքենագրել էր տվել... Եվ շուտով ծանոթ ու անծանոթ հանդիպողները մտերմիկ գրույցի ժամանակ մեկ էլ կիսաձայն բացվում էին, խոստովանում, որ ունեն կամ կարդացել են: Իսկ 1968 թ., երբ ես դեռ Ստեփանակերտից Երեւան չէի փոխադրվել, պրոֆ. Սողոմոն Սողոմոնյանը շտապ ինձ Երեւան հրավիրեց, եւ հենց իր սանը հանդիպեցինք կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Գ. Ա. Տեր-Ղազարյանցի հետ: Քարտուղարն անհանգստացած պատմեց, որ ԽՍՀՄ Կենտկոմից ստացել են ձեռագիր գրքուկիս ռուսերեն թարգմանությունը՝ մի ընդարձակ գրպարտչական վերլուծության հետ, կից հանձնարարականով, որպեսզի Հայաստանի Կենտկոմը քննարկի այն ու պատասխանի...
— Անտոն Երվանդովիչը շատ է անհանգստացած քեզ համար, — հաղորդեց Տեր-Ղազարյանը: — Ասում է՝ տղան այդքան տատապանքներ քաշեց, հիմա էլ գրպարտիչների ձեռքին պիտի քթբլի...
Ես սասցի.

— Չեմ կարող ապացուցել, որ ձեռագիրն իմն է:

— Ո՞նց չեմ կարող, երբ տասնյակ էջերում քեզ հետ պատահած դեպքերն ու հանդիպումներն ես պատմում եմ այն էլ սեփական անուհից, — կշտամբելու պես բացատրեց Տեր-Ղազարյանը: — Հերոսները հո գիտեն, թե ինչն ինչոց է: Օրինակ, Միկոյանը խիստ վիրավորված է իրեն վերաբերող անբարեհաստ արտահայտություններից եւ Քոչինյանին հանձնարարել է քեզ ասել, որ, իբր, ինքը քեզանից պակաս հալ չէ...
12

— Խոսքս դրան չի վերաբերում, — պաշտպանվեցի ես: — Կարող եմ ասել՝ Երեւանի հյուրանոցում գողացել են օրագրերս, եւ ահա արվյուհքը...

— Ուրեմն, օրագրերի հիման վրա ուրիշներն են սարքել գրքուկը, — նկատելիորեն ուրախացած խոսեց քարտուղարը: — Մենք այդպես էլ կպատասխանենք Կենտկոմին:

Չգիտեմ՝ Քոչինյանն ու Տեր-Ղազարյանցն ինչպես էին ձեռակերպել լրեւնց պատասխանը: Բայց ինձ անհանգստացնող չեղավ: Միայն որոշ ժամանակ անց, երբ ես փոխադրվել էի Երեւան եւ արդեն մամուլի կոմիտեի նախագահ դարձած Ռոմնազյանի բարչացականությամբ, իբր, պիտի տպագրեի պաշտպանած դիտերտացիան՝ «Արցախը հնագույն ժամանակներից մինչեւ 10-րդ դարը», ձեռագիր գրքուկը վերստին չրի երես ելավ:

Պետհրատոմ ծանոթացրին Արամայիս Կարապետյանի հետ, եւ նա, առանց ամաչելու, պատմեց, որ ձեռագիր գիրքս ու նրա վերլուծությունը ԽՍՀՄ Կենտկոմ ուղարկելուց հետո մի տարուց ավել սպասել է պատասխանի եւ, համոզվելով, որ այնտեղ նստած են «հանդուրժող ու անտարբեր մարդիկ», մեկ էլ վերցրել-տարել է ՊԱԿ-ի Հայաստանի կոմիտե, անձամբ նախագահ Բաղամյանցին: Այս Բաղամյանցն էլ ձեռագրի տակ ու գլխին է նայել, թերթել, շոտ ու մոտ է տվել, հետո էլ շարտել երեսին, թե՛ «Տա՛ր, խնամքով պահի՛ր, դրանից մի քանի հատ էլ մենք ունենք»¹:

Ինչ որ է, հիշյալ ձեռագրի մի գգալի մասը ես մտել է սույն գրքի մեջ եւ ցավագործեմ, ինձ համար միանգամայն հուսկանալի թշնամանքով է ընդունվել շատ ընթերցողների կողմից: Չէ՞ որ նրանք իրենց կամ մտերիմների անվալել գործերն են տեսնելու այս էջերում, ա՛յն թալլերը, որոնց համար ժամանակին պաշտոնական բարձր գնահատություն ու խրախուսանք էր պահված, իսկ այսօր՝ ամեն կողմից եկող կշտամբանք եւ համազգային ատելություն:

Այս դեպքում ինձ առաջնորդում է ո՛չ թե հիշաչարությունը, որ առհասարակ խորթ է իմ էությանը, այլ այն գիտակցությունը, որ պատմությունն եմ գրում եւ պարտավոր եմ երբեք չմոռանալ մեր հին պատմիչի անբեկանելի խորհուրդը՝ «չյալելով զանեղեալսն...», չնուազեցուցանել զեղեալսն..., այլ զբնան ողջախոհ գգուշությամբ քերել ի յայտնութիւն» (Ղազար Փարպեցի):

Առ այսօր հրապարակվել են շատ քիչ ուսումնասիրություններ քննության առնվող հարցի շուրջ: Հիշատակության արժանի են Գրի-

¹ Ինքը, որ տասնյակ տարիներ շարունակ գրպարտագրերով ու զանազան աղտեղի հրապարակումներով վարկաբեկում էր իր ճանաչած բոլոր հայերին՝ շարպիներին մինչեւ ամենանշանավորները (Մարտիրոս Սարյան, Ալետիք Իսահանյան), մնում էր անպատիժ: Բախկան էր լսել, թե այդպիսի Արցախի կամ Նախիջևանի անունը տվել է, ազգայնամոլի պիտակը կկացներ, աչ ու ձայն կզրպարտեր... չեւանի անունը տվել է, ազգայնամոլի պիտակը կկացներ, աչ ու ձայն կզրպարտեր... Եվ սա 1988 թ. գարնանն առաջին էր, որ գրքուկ-բրոշյուր հրապարակեց ու «փիլիսոփայորեն», «մարքսիզմի դասականների տեսություններով» «ապացուցեց» հալ ժողովրդի իրավունքն Արցախի վրա:

գոր Հովհաննիսյանի գիրքը¹, Հրանտ Աբրահամյանի բազմաթիվ հոդվածները՝ սիովյաձ պարբերական մամուլի էջերում:

Վերջին տարիներին, արցախյան շարժման շնչով ու թելադրանքով՝ շատ շատերն ասպարեզ իջան, տպագրեցին հոդվածներ ու հրատարակահոսակաճ էլոյթներ, որոնց նպատակն է՝ օգնել շարժման ակունքները պարզելուն, աղբբեջանական կողմի տարածած պատմագիտական մշուշները ցրելուն: Այսօրինակ հրատարակումների հեղեղի մեջ առանձնանում են Հրաչիկ Սիմոնյանի, Լեոնորոջ Խուրշուդյանի, Խիկար Բարսեղյանի եւ Էլի մի քանի ուրիշների հոդվածներն իրենց աղբյուրագիտական նյութերի բազմակողմանիությամբ եւ քննության մասնագիտական խորքով: Նրանք էին, որ անմիջապէս ցույց էին տալիս աղբբեջանցի պատմագիտական անասանձ ասպատակությունները Արցախի նոր պատմության անդատանում, մերկացնում կեղծարարությունները, ընթերցող լայն զանգվածներին տալիս ճշմարիտ կողմնորոշում հարցի ու նրան առնչվող իրողությունների ոլորտում:

Այս հեղինակներն էին, որ հաճախ առաջինը շրջանառության մեջ մտցրին արխիվային նորահայտ նյութեր, պարզ լույս փոխեցին հարցի այս կամ այն կողմի վրա, մեծապէս ծավալեցին ընթերցողի պատկերացումները դէպքերի վերաբերյալ:

Օգտվել եմ ման Արցախի մեծ զավակի՝ Լեոյի հուշագրական երկից, որ կոչվում է «Անցյալից»: Սա նոր ժամանակների մեր պատմահոր հիշողությունների ու գնահատանքների վերջին մեծ պարպումն է, արժեքավոր եւ ուսանելի նաեւ նրանով, որ գրքի թուր էջերում, սկզբից մինչեւ վերջ, հեղինակը նաեւ իրեն է ներկայացնում հալոց հարցի, որ ասել է՝ հալոց ճակատագրի, հիմնապատաստի վրա, անում իր խոտոմխանաքը:

Լեոյի գիրքն ավարտվել է 1924 թ. մայիսին՝ ներկայացնելով հալոց կենսագրության վերջին հիմնամշակի փորձանքները, մեծ ողբերգությունը, Արևմտահայաստանի կործանումն ու հալոց հարցի վախճանը: Ինքն ընդամենը 64 տարեկան էր, սակայն ասես երանի տալով այն տարեկիցներին, որ մտել էին «միասնության մեջ, հավատալով, թե հալոց հարցը պիտի լուծվի հայ ժողովրդի երջանկության համար», մեկ էլ ուրախանում էր, որ մահն իրեն ստացել է՝ հնարավորություն տալով տեսնել վերջը, ականատես լինել մնացորդաց վերածննդին ու վերակերտումի պատրաստությանը: Լեոն հալոց ողբերգության «պարզեաձ» մխթարական երեսոյթն էր համարում այն գիտակցությունը, որ ազգն արդեն համոզվել էր, թե «մի Նիկոլա ցար, մի Բրիան, մի Գեշանել, մի Պուանկարե, մի Սալիսթրոյի, մի Լլոյդ Չորջ, մի Քլորգոն ոչ մի բանով լավ չեն մի Արդու-Համիդից, ...մի Թալլաթ փաշայից, մի Էնվեր փաշայից կամ մի Ջեմալ փաշայից: Ծարունակները

լուծվել ուրիշ նախապաշարումներից եւս, եւ մենք շատ կհեշտացնենք ասպազալի մեր աշխատանքը»:

«Ինձ քիչ կյանք է մնացել, — հալոց հարցի տխուր վախճանի հետ մուշտովյաձ մըմնջում էր մարգարեն: — Բայց քանի բերանումս լեզու կա...»:

Մեր պատմության մեջ շատ են նորոգվող, հաճախ նույնիսկ մանրամասներով կրկնվող դէպքերը: Եվ անա մեր օրերում էլ հալոց վերջին կենդանի բեկորը, որ ասպարեզը բռնեց իբրեւ Արցախի խնդիր, կրկնվում, բացվում է նույն մանրամասներով, որ եղել են 18—20 թվականներին՝ մեր դեմ հանված թաթար-թուրք-բուրդ ալլազակախաբների ու դաշնակիցների միախալի համերաշխ բարդույթներով, որպէսզի սկտո էլ ալլաքանին գումարվեր խորհրդային-սոցիալիստական շարիքը: Եկվորները մեր ազատաբաղձ, անկախության համար պայքարող ազգակիցներին գինաթախ էին անում, կապտոտում եւ նրանց վրա բաց թողնում սանձազերծ ու սպառազեն թշնամական ոհմակներին:

Այո՛, կրկնվում է պատմությունը, եւ այսօր էլ նույն վիճակն է, մեր նակատագրի համար կարծես պարտադիր դարձած նույն դժխեմ էջը: Արցախի խնդիրը, ինչպէս եւ հալոց հարցը տասնամակների այն հեռվում, ապրում է եղերական մի վերջաբան, որից դատելով՝ միամիտները երեւի թե սպասում են, թե «հարցը պիտի լուծվի հայ ժողովրդի երջանկության համար»: Իսկ ողջախոհները... Նրանք պիտի մաքառեն, պիտի մինչեւ վերջ դիմակաչեն նաեւ այս փորձությանը եւ հասնեն հաղթանակի՝ քաջ գիտակցելով այն մեծ ու դաձան ճշմարտությունը, որ դարասկզբին տարիտողում էին մեր ազգի ազատության նվիրյալներն ու ալլազգի բարեկամները: Հալոց պետությունը, — նրանց խորին խորհուրդն էր զգուշացնում, — ինչ ցուցանակ էլ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Արցախական աշխարհի:

¹ Գրիգոր Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեոնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971 թ.:

Մ Ա Ս Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՔԻՆ, ԲԱՅՑ ՆՐԱՆԻՑ
ԲԱԺԱՆ
(1918—1923 թթ.)

«Յուրաքանչյուր երկիր, յուրաքանչյուր ազգ ունի իր
նվիրական հենարանը: Երբ ժողովրդի պատմությունը եր-
ջանիկ է դասավորվում, այն դառնում է մշակութային ու
քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Երբ ճակատագիրը հա-
լածում է ազգին, այն լինում է ազգային կյանքի պատ-
վարը, հույսերի կրկին, վերածննդի գրավակա՞նը:

...Միանույն լինելով ազգագրորեն, տնտեսական եւ
լեզվական տեսակետից՝ Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի
միջնաբերդը, նրա արեւելյան թերը: Այդպիսին եղել է
անցյալում, այդպիսին է այժմ եւ այդպիսին կմնա հա-
վերժորեն, քանի որ Հայաստանի սիրտը՝ դաշտն Արա-
րատյան, անհնար է պաշտպանել, առանց տեղը լինելու
Ղարաբաղի:

...հնությունն ու պատմությունը Ղարաբաղում ստեղ-
ծել են ցայտուն արտահայտված մի սիլա: Սփռված ամ-
բողջ աշխարհում՝ դարաբաղցիները հեշտությամբ կարող
են ճանաչվել: Գործունեության լայն թափ, անձնագոր-
քաշություն, վտանգալից խիզախության հակում, ինքնա-
վստահություն, ինքնահատուկ համատություն, ուղղամիտ
հաստատականություն, նախապետականություն շնորհա-
կան կյանքում,— ահա դարաբաղցու համակրելի գծերը,
որոնք ասես խառցնում են հին հայկական առաքինու-
թյունները՝ խամրած պատմության դաժանություններից եւ
մաշուր տեսքով պահպանված Ղարաբաղում»:

ՍԵՐԿԵՑ ԳՈՐԳԵՅԿԻ

Նախահանրապետական հայկական կյանքի տասնամյակներին,
նույնիսկ վերջին երկու-երեք հարյուրամյակներին, Արցախը մեկն էր
մեր այն նահանգներից, որոնցում դեռես լսելի էին ազգային վարչու-

թյան ու մշակութային ինքնահատուկ կյանքի տրոփները: Հիշենք մե-
լիքական շրջանը, երբ Հայաստանի ուրիշ նահանգներում, նույնիսկ
Արարատյան երկրի կենտրոն Վաղարշապատում երանությամբ էին
մատնացուց անում Արցախը՝ իբրեւ հաջրեմի երկրի միակ անկյունը,
սրտեղ ժողովրդի համար ազատություն կար, եւ մեղիքներն էլ կարող
էին քաղաքական ինքնուրույն հարաբերությունների մեջ մտնել օտար
ակրությունների հետ: Եվ, անշուշտ, այս հարաբերական անկախու-
թյունն ու քաղաքական վարչության գոյությունն էին, որ ցարական
Ռուսաստանի միապետներին առիպեցին հնարաւոր համարելու վե-
րականգնումը հայոց հին պետականության՝ հենց Արցախ կենտրոնով:
Ուշտ է, Արեւելյան Հայաստանը նվաճելուց հետո Պետրոս Մեծի ու
Ալեքսանդր Բ-ի հաջորդներն ուխտադրժորեն վերացրին մեղիքական
կարգը, որ հաջոց պետականության վերջին քեկորն էր ու ապագա
քաղաքական ինքնուրույնության ստույգ սալմը: Սակայն, միեւնույն
է, Արցախը դրանով չդարձավ ազգագրական անկերպարան մի տա-
րածք կամ վարչական անդին ամբողջականություն, որպիսիք Ռուսաս-
տանի շատ ծայրագավառներն էին ներկայացնում՝ իբրեւ արդյունք
նեճապետական ուժացնող քաղաքականության: Արցախյան գրողա-
կան համայնքն ստրում էր մեղիքության շրջանի ազգային նահապե-
տական անաղաթ բարբերը, իսկ երկրամասի վարչական ու մշա-
կութային կենտրոն դարձած Շուշին այնքան բարեկեցիկ պայմաններ
ունէր, որ բնաշխարհի արեւելյան մասում իր համար ապահովել էր
մի արտակարգ տեղ եւ դեպի իրեն էր քաշում շրջակա հայկական նա-
նագների ուսումնասնարալ զանգվածներին, դարձել էր նրանց հա-
մար արհեստների ու առեւտրի մի անփոխարինելի կենտրոն: Շուշիում
իրենց թաղամասերն ունէին զանգեղորցիները, մադրեցիները, ճա-
խիչեւանցիները եւ այլ վարչերից փոխադրված բազմաթիվ զանգվա-
ծներ, իսկ աւ արդեն մի ինքնահատուկ կերպարան էր տալիս երի-
տասարդ քաղաքին՝ իբրեւ Արեւելյան Հայաստանի ծաղկեփունջը ներ-
կայացնող բնակավայրի:

Շուշիի դպրոցները, մանավանդ նրա Թեմականը, մեծ հոշակ
ունէին համահայկական ծավալով: Իսկ Ռեպականը բացառիկ մի
կրեւոյթ էր անդրկովկասյան իրականության մեջ:

Շուշին բնաշխարհի հայկական տպագրության ստաշին օջախը
դարձավ (1827 թ.) Էջմիածնից հետո: Եվ պատահական չէ, որ ամ-
բողջ 19-րդ դարում այստեղ աշխույժ զարգացում էին ապրում մա-
մուլը, գեղարվեստական ու գիտական գրականության նրաստարակու-
թյունները, թատրոնն ու արվեստի վրու բնագավառները:

Մեր դարի առաջին 20-ամյակի Շուշին մարզի հեղափոխական
խմորումների օջախն էր նաեւ՝ կապված Ռուսաստանի ու եւրոպական
լուսավորական կենտրոնների մտաւոր առաջադիմական հոսանքների
հետ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, բողեւիկների կուսակցու-
թյունը եւ հայկական քաղաքական ուրիշ կազմակերպություններ Շու-
շիում ունէին իրենց նարտական ջոկատները: Ահա թե ինչու, երբ Հով-

տեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի պատճառով Անդրկովկասը դուրս էր մնացել Ռուսաստանի տեսադաշտից, Շուշվա հայ քաղաքական ուժերն անվիջապես իրենց ենթարկեցին ամբողջ մարզի վարչական հեղհեղուկ կյանքը եւ տեղիծեցին հայկական ազգային մի մթնոլորտ, որին էլ պարտական ենք հետագա տարիների ինքնավարությունը:

Զմոռանա՞նք, որ Հայկական Հանրապետության ստեղծմանն իր նշանակալից մասնակցությունն էր բերել նաեւ Արցախը: Սարդարապատի դաշտում, նալ ժողովրդի բոլոր հատվածների, ամեն խավի ու քաղաքական ուսմանքի ներկայացուցիչների հետ միասին, անձնագր-հուշարք կոչում էր հանրահռչակ Ղարաբաղյան կամ Մահապարտների գունդը, որ դրանից առաջ էլ իր անունն էր անմահացրել Վանի հերոսական պաշտպանության կրակների մեջ: Մահապարտների գնդի հետ էր նաեւ Արցախի կամ Շուշվա այն գունդը, որ նախընթացին կազմակերպվել էր Թիֆլիսում, որպեսզի գնար հայրենիք եւ այն փրկեր ժողովրդին ու մուսավաթական հրուսակներն ունեւորություններից, սակայն նախապայմանն առել էր Սարդարապատյան նակատամարտի լուրը եւ գնաց այնտեղ, իր ամենատառջին պարտքը կատարեց այդ հերոսամարտում: Էլ չէ՞ն խոսում այն մասին, որ նակատամարտի գլխավոր հրամանատար Ռանիել-բեկ Փիրումյանը, զինվորությանն ու աշխարհագրային զանգվածներին հայրենաշունչ հորդորներով անձնագր-հուշարք տալով արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը, եպիսկոպոս Ջավեն Մահմետի-Բարսեղյանը եւ շատ ու շատ ուրիշներ արցախցիներ էին, եւ նրանց արժանավոր ու անմոռաց երախտիքը կա Սարդարապատի հաղթանակի մեջ, Սարդարապատի¹, որ ծնկդարանը դարձավ հայոց նոր պետականության՝ Հայաստանի Հանրապետության եւ ազգի կյանքին տվեց նոր ընթացք ու վերծննդի հնարավորություն:

Հայրենիքի փրկությունն ու ազգի հարատեւումն ապահովող հերոսամարտներում թափված արյունը սրբազան է, անհատուրց: Սակայն նրանք, որ կենաց ու մահու այդպիսի բախումներից հետո տերն են դառնում ազգի նակատագրի, պարտավոր են լինել նույնքան արդար ու անձնագրո, որքան հայրենիքի զոհատեղանին իրենց կյանքը դրած նվիրյալները:

Դեռ հանրապետությունը գործի չէր անցել, երբ նրա ապագա կառավարողների մի մասը², որ Բաթումի խորհրդածողովում ներկայանում էր իբրեւ անկախ Հայաստանի կառավարության մասնիկը, առանց երկար-քարակ խորհելու, ստիպված եղավ հրաժարվել Արեւելյան Հայաստանի մեծ մասից, մասնավորապես Արցախ-Ղարաբաղից:

¹ Այս գնդի կազմակերպման ու գործունեության մասին տե՛ս Հովակ Ստեփանյան, Արցախյան կամ Շուշվա գնդի պատմությունը. «Հայրենիք» հանդես, 1935, թ. 147, էջ 87—95, թ. 148, էջ 83—93, թ. 150, էջ 89—101, թ. 151, էջ 80—89, թ. 152, էջ 100—108, թ. 153, էջ 122—131:

² Հայկական հանձնաժողովը գլխավորում էր Ալեքսանդր Խատիսյանը, անդամներն էին Հովհաննես Քաչազանյանն եւ Միքայել Պապազանյանը, խորհրդակցանք՝ Սիմոն Վրացյանը:

Անկախյա՞ծ այս առթիվ լուրջ խոսակցություն եղել է, չնայած հայկական պատվիրակության անդամների գրատուժներում Ղարաբաղի անվանը չէր հանդիպի: Այո՛, եղել է, այլապես վրաց բանագնացների խորհրդակցանն իր վկայությունների գրքում ինչո՞ւ պիտի շեշտեր, թե «Հայերը հրաժարվել են Գանձակի նահանգի մասերից (Ղարաբաղ)...»³:

Սա Բաթումում կատարվել է 1918 թ. մայիսի 21-ին, սակայն իրականում նախապատրաստված է եղել ավելի վաղ եւ այն էլ Թիֆլիսում: Ահա թե այդ նախապատրաստության մասին ինչ է պատմում Լեոն՝ ժողովրդականից ու դեպքերի մասնակիցը:

Լեոն 1917-յն Թիֆլիսում կազմակերպված Արցախ-զանգեզուրյան նպրեճակցման միության նախագահն էր եւ Անդրկովկասում տիրական դարձած անիշխանության ու քաոսի պայմաններում չավ էր սրտակրպացնում այն ուլբերգությունը, որ կարող էր կատարվել ծայրագույններում, եթե ժամանակին տեր չկանգնեին ու հարցը չլուծեին բաղաբակիք աշխարհում բնորոշված օրենքներով: «Այդ պատճառով էլ, — ասում է, — մենք պահանջեցինք Ահարոնյանի Ազգային խորհրդից (սա հայոց համազգային դեկավար մարմինն էր, որ մինչեւ 1918 թ. մայիս-հունիսը նստում էր Թիֆլիսում — Բ. Ու.), որ նա Ղարաբաղի կամ Ջանգեզուրի հարցը դրված ժամանակ խորհրդակցության հրավիրե մեր հայրենակցական միության ներկայացուցիչներին՝ իբրեւ իրագեկ մարդկանց: Մեր այս պահանջը հայոց ազգի բախտի տնօրինողը դարձած Ահարոնյանը չբարեհաճեց կատարել: Իշխանավոր էր նրա Ազգային խորհուրդը, իսկ իշխանավորը ժողովրդի կամքը չի հարցնում, այլ իր կամքն է նրան ուտեցնում: Ել այն Բազազանյանին, Խատիսյանը եւ Պապազանյանը, մարդիկ, որոնք ոչինչ հասկացողություն չունեին ո՛չ Ղարաբաղի, ո՛չ Ջանգեզուրի մասին, Բաթումի չարաղետ բանակցությունների միջոցին համաձայնություն են տալիս թորքերին, որ Ղարաբաղը պատկանեւ Ադրբեջանին, իսկ Ջանգեզուրը՝ Հայաստանին: Ադրբեջանցիները չեն բավարարվել այդ առաջարկով, շարունակել են պահանջել նաեւ Ջանգեզուրը»⁴:

Ուրեմն Արցախն Ադրբեջանին զիջել էին Թիֆլիսում, մի տեղ, որ նակատագրական պիտի դառնար նաեւ հարցի հետագա սրժարժումների համար:

Բաթումում այս զիջումը տեղի ունեցավ մայիսի 21-ին:

Հաջորդ օրն իսկ Ղարաբաղյան գունդն իր մահն աչքի առաջ դրած՝ Սարդարապատում պիտի պաշտպանեւ Հայաստանն ու իր Արցախական աշխարհը, իսկ Ալ. Խատիսյանի գլխավորած դիվանա-

¹ Եւ ծանոթ եմ Բաթումի խորհրդածողովի (1918 թ. մայիս-հունիս) օրերի նրանց գրատուժներին եւ ոչ մի տեղ Արցախ-Ղարաբաղի հիշատակություն չեն տեսել:

² 3. Авалов, Независимость Грузии в международной политике 1918—1921 гг., Париж, 1924, стр. 5.

³ Լեո, Անցրայից, հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 425:

գիտական հանձնախումբը Բաթումում Արցախ-Ղարաբաղից հրաժարվում էր՝ առանց այք թարթելու:

Կարելի է հասկանալ հայկական պատվիրակության անհարակոթյունը: Մայիսի 21—22-ին վրացիներն արդեն սպասուվել էին Գերմանիայի կողմից խոստացված հովանավորությունը 26-ին հռչակվելիք իրենց նահրապետության վրա: Բաքվի ներկայացուցիչներն էլ այնևս չէին թաքցնում իրենց գլխին պահվող թուրքաց հովանավոր ձեռքը: Միայն հայերն էին «մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքված, զոհ հարեւանների դավաճանության»¹:

Այ. Խատիսյանը 1918 թ. հունիսի 2-ին Բաթումից Թիֆլիս՝ Հայոց ընդհանուր Ազգային խորհրդի նախագահ Ալեքսիս Ահարոնյանին գրած նամակում այնքան էլ ցավալի չէր համարում կատարվածը, քանի որ տեղի էր ունեցել ամենակարեւորը՝ ստեղծվել էր հայ ժողովրդի նոր պետականությունը, կառուցվել էր նրա ազգային տունը՝ քոչվանը, որն ինչքան էլ փոքր ու անհարմար, սեփական է, միակն ու անկրկնելի է և ունի ամրանալու, ծավալվելու ամենայն հնարավորություն²: Ուրեմն, կարելի էր շատ էլ չվշտանալ. հայոց բույնն ամրանալիս ու ծավալվելիս աստիճանաբար իր մեջ կառնի մեր անվիճելի, գոնե այն օրերին դեռես հայաբնակ նահանգներն ու զավառները և նրանց հետ էլ Արցախ-Ղարաբաղը:

Ամեն մի հեղափոխություն իր դրոշի վրա ունենում է զեզում կարգախոսներ ազատության վերաբերյալ, սակայն բերում է քառու և բռնություն:

1917 թ. ուսսական հեղափոխությունը քացառություն չափեք և կազմեր: Ռուսաստանում, մանավանդ իշխանությունից զրկված հեռավոր մարզերում, ծայր առան այնպիսի անկարգություններ, որոնք զավեշտի վերածեցին հեղափոխականների հուշակած ազատությունը: Գալառական Շուշի քաղաքի ժամանակագիրն ասում է. «Ազատություն» խոսքը քացառվում էր նրանով, որ ամեն մարդ իրավունք ուներ ազատ խոսելու, հայհոյելու, փրավորելու, մինչև անգամ սպանելու և անպատիժ մնալու»³:

Երկրի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոններից կտրված թաթար ու քուրդ ավազակախմբերը, որոնք դեկավարվում էին նորաստեղծ թաթարական «Դիկաչա դիվիզիայի» հրամանատարության կողմից և խնդիր ունեին ամրապնդել մուսուլմանության դիրքերն Արևելյան Անդրկովկասում:

1918 թ. հունվարին Շամքորի մոտ «Դիկաչա դիվիզիայի» հրոսակները հարձակվեցին Կովկասյան ճակատից տուն դարձող ռուսական զորամասի վրա, նախ զինաթափ արին, ապա կոտորեցին անգն մարտիկներին:

Այդ ժամանակ էր, որ տունդարձի նամիսան բռնեց նաև Շուշիում տեղակայված 532-րդ կամ Միմբիրսկյան զորամասը՝ քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հայության միակ պաշտպանը: Չորամասի ջոկատներն էկրիամից նոր էին դուրս եկել, որ ենթարկվեցին հարձակումների ու կոլոպուտի: Նրանք սպասվեցին մինչև Եվլախ կայարան հասնելը:

Հուլիս կար, թե անգնեմ, անգնակն Արցախահայության պաշտպանությունը կապահովեր Թիֆլիսի Արցախյան հայրենակցական միության կազմակերպած Արցախի կամ Շուշի գունդը, որը, սակայն, երկը ամուտ Թիֆլիսից հազիվ հասնելով Սևանի արեւելյան ափը, տեղեկացել էր, որ թուրքերը գտնվում են Երեւանի դարպասների մոտ, գնաց մասնակցելու Սարդարապատի ճակատամարտին և այսլանից հետո՝ միայն բռնելով իր փակ ճամփան, տեղ պիտի հասներ ղեկոտեմբերի կեսին, այսինքն՝ կազմավորումից մեկ տարի հետո: Եվ ի՞նչ մեկ տարի. աննախադեպ, չեղած-չտեսնված վորձաքների, Սարդարապատի հերոսամարտի, նրա ծնած հայոց նոր պետականության, այդ պետական մարմնի ոտքի կանգնելու և առաջին դժվար ու անելիք քայլերը կատարելու տարի:

Արցախը թողնված էր իր քախտին և ամենուրեք տիրական դարձած քառսի, թուրք-թաթարական մշտագո թշնամանքի ու խարոյալանքների պայմաններում պիտի ապրեր, ստեղծեր իր սևփական-ինքնուրույն գոյության կերպն ու ճանապարհը: Սեփական-ինքնուրույն և մանավանդ միայնակ, որովհետև, ինչպես վերը տեսանք, Հայաստանի նահրապետության ապագա կառավարողները, օսմանա-թուրքական ճնշման տակ և նրանց ադրբեջանցի կամակատարների դիվալին գործարքների պատճառով, դեռ Բաթումի խորհրդածողովում հրաժարվել էին Արցախից:

Այս պայմաններում, միայն իր հույսին մնացած Արցախի հասարակական կյանքի վրա ազդեցություն ունեցող ուժերը, այն ժամանակ տարածված կուսակցությունները, հայ հեղափոխական դաշնակցության ամենաեռանդուն մասնակցությամբ, որոշեցին ստեղծել մարզի կյանքի կարգավորման մի վարչություն՝ նրա վրա դնելով որոշումներ ընդունելու և այդ որոշումներով առաջնորդվելու իրավունքներն ու պարտականությունները:

Բայց ինչպիսի՞ն պիտի լիներ այդ վարչությունը, դեկավար այդ մարմինը: Պետական կառավարման ի՞նչ սկզբունքներով պիտի առաջնորդվեր: Ելքան ամենատարբեր առաջարկություններ՝ ժամանակի ստաջավոր ժողովողավարական կազմակերպություններից մինչև դիկտատորական կամ միապետական ապարատը: Նույնիսկ առաջարկ է լինում վերականգնելու մեխիքական կարգը¹, որ ավելի քան երեք դար շարունակ, պարսից ու թուրքական բռնատիրությունների դժնակ աքցանի մեջ, պահպանել էր Արցախ-Խամսայի հայկական ինքնավարությունը:

«Դաշնակցություն կուսակցության հարող մտավորականության և ղեկավարների մի մասը պահանջում էր իշխանություն ստեղծել՝ բնդ-

¹ Մինոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 149:

² ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, գ. 582, թ. 15:

³ Միրզա Տեր-Սարգսյան (Միտսար), Էնոնային Ղարաբաղ (պատմական հիշատակարան 1917—23), ձեռագիր (սպունհետ՝ Միտսար), էջ 5:

¹ Հ. Թոմյան, մասն Ա, էջ 11:

կացած բացառապես դաշնակցականներից: Իրավ է, Լեոնային Ղա-
րաբարդում այդ ժամանակ չկար հասարակական ուժեղ հեղափոխական ունե-
ցող մի այլ քաղաքական հակակշիռ ուժ»¹: Եվ, այսուհանդերձ, իրենք՝
դաշնակցականներն էլ վերջում եկան այն համոզման, որ պետք է
ստեղծել բոլոր կուսակցությունները, հասարակական խավերն ու հո-
սանքները ներկայացնող կուսիցիոն հեղինակավոր մարմին, «Իսկ երբ
հանգամանքները թույլ կտային, հետագայում նրավիրել ժողովրդական
համագումար եւ նրա ընտրությամբ կազմել օրինական կառավարու-
թյուն»²:

Այսպես էր, որ կազմվեց «Կուսակցությունների ու կազմակերպու-
թյունների ժամանակավոր խորհուրդ»՝ բաղկացած 14 հոգուց, նախա-
գահությամբ Հարապետ Մուսայելյանի, քարտուղարությամբ Նիկոլայ
Իսախանյանի: Հետագայում այս խորհուրդը պիտի կոչվեր «Միջկու-
սակցական բյուրո»:

Անմիջապես գործի անցնելով՝ բյուրոն ճշգրտեց իր պարտականու-
թյուններն ու անելիքները, տեղում ստեղծեց իր ներկայացուցչություն-
ները, ժողովրդին ուղքի հանեց ինքնաբերականության եւ անսայ-
թաք գործունեության համար: Բյուրոյին ենթակա զինված ջոկատներն
ու՝ միլիցիական կետերը պատշաճ կարգ սահմանեցին ինչպես Ծուշիում,
այնպես էլ գավառներում:

Բյուրոն կարճ ժամանակում տանելի փոխհարաբերությունների մեջ
մտավ նաեւ Ծուշվա թաթար բնակչության հետ: Նրա ջանքերի շնոր-
հիվ էր, «» կազմվեց Ազգամիջյան մարմին՝ 6 հայերի ու 6 թաթարների
կազմով եւ գլխավորությամբ վրացի, Ծուշվա նախկին հաշտարար
դատավոր Իսախանյանի Կոբիեի:

Բյուրոյում շատ լավ էին հասկանում մարզի ռազմագիտական
դիրքն ու վիճակը, եւ պատահական չէ, որ նրա առաջին մտահոգու-
թյուններից մեկը դարձավ զինվորական պատրաստությունը:

Թուրքերը պիտված էին Արարատյան դաշտում, Կարչագինոյի ու
Աղդամի կողմերում, Գանձակում ու Ծամախիում: Ո՛ր ասես որ չէին
վխտում Թուրքիայի էմիսարները: Նրանք ուղքի էին հանում թաթար-
ներից, եւ հեռու չէր այն օրը, երբ կմտնեին նաեւ Արցախ ու ան-
պաշտպան, մայր երկրից իսպառ կտրված մարզը կդարձնեին ուղքի
կոխան:

Մնում էր հույսը դնել սեփական ուժերի ու տեղական հնարավո-
րությունների վրա: Եվ Բյուրոն հարեալներից աննկատ կազմակեր-
պեց գորաջոկատներ, սկսեց նրանց ծանոթացնել մարտավարության
տարրական կանոններին: Այդ ջոկատները զինելու համար էլ ձեռք
գալիցե ամենատարբեր միջոցների՝ պահեստներում լքված հին ու
ժանգոտ զենքերը «վերակենդանացնելուց» մինչեւ նոր զենքերի ու
զինամթերքի արտադրությունը: Այս վերջինի համար Ծուշվա հայկա-

¹ Անդ, էջ 12:

² Անդ, էջ 13:

կան մասում «հիմնվեց արհեստանոց՝ ինժեներ Խորեն Օհանյանի ղե-
կավարությամբ»¹:

Էյուրոյում ռազմական գործերը ղեկավարում էր Հարություն Թում-
յանը՝ բանհմաց ու քաջ մի մարդ, որն Արցախի պաշտպանությունն ու
պայքանակ գործը նախապատրաստելու համար կատարում էր ամեն
նկատավորը, նույնիսկ անհնարինը: Նա այս ձեռնարկումների մասին
քիչ լավ է գրում իր գրքում²: Սակայն գործակից երկու ուրիշ բյուրո-
յաններ՝ Արշալիր Քամալյանն ու Լեոն Վարդապետյանը (Վար-
դապետի), տարիներ առաջ հիսցմունքով պատմում էին, թե ինչպես ան-
մասնադի ֆիդայի Թուման Թումյանի (Թորգոս) այդ կրտսեր եղբայրը
գալիստներում չգոյությունից ստեղծել էր գործունյա ու քաջ գորաջո-
կատներ եւ ամեն օր սովորացնում ու հզորացնում էր նրանց շարքերը:

Ապրիլի վերջին Բաքվում Ստեփան Ծամոնյանի ստեղծած ժող-
ովրդական կոմիսարների խորհրդի գործունեությունը ոգևորել էր
Միջկուսակցական բյուրոյին, որն իր նիստերից մեկում կոմիսարներ
կրկն աշխատանքային տարբեր բնագավառների ղեկավարներին եւ
սրտեց սերտ կապեր ստեղծել Բաքվի կոմունայի հետ, համատեղ
միջոցներ փնտրել ու գործունեություն ծավալել թուրքական վտանգը
կանխելու համար:

Որքան, այսպե՛ս էր եղել. հայ-թուրքական պատերազմն ախարո-
վել էր Բաթումի դաշնագրով, որն Արարատյան երկրի հայությանը
ավել էր խղճուկ մի տարածք, անբավարար նույնիսկ բնիկներին ու
երեք հարյուր հազար գաղթականներին տեղավորելու համար: Թիֆ-
լիսից Երեւան փոխադրված կառավարությունը հայանվել էր մի երկ-
րում, որ տիրում էին ալքսատությունը, քայցն ու համաճարակները:
Անկորձ ու անօգնական կառավարողները, որոնք պետք է ժողովրդին
դուրս բերեին այդ ողբերգական վիճակից, կարո՞ղ էին մտածել Ար-
ցախի մասին, ուժ ու հնարավորություն ունե՞ին կովի գորս գալու
թաթարների ու թուրքերի ան ջոկատների դեմ, որոնք վաչրի ոհմակ-
ների պես տիրել-բռնել էին հայոց լեռնատանի շրջակայքի եւ ահա
որ-որ է կանցնեին վճռական քայլերի՝ Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջե-
ուսն գոտին հաշերից իսպառ ազատելու համար:

Նախապես ասեմ, որ Արցախյան աղբյուրների թուրքերի ու նրանց
նվաճանոր օսմանյան թուրքերի համար մի սովորական ինքնակա
կարք չէր, այլ բաղկացուցիչը համաթուրքական շահախնդրություննե-
րի առանցքը կազմող մի գերխնդրի: Օսմանյան Թուրքիան ու նոր կազ-
մավորված Աղբյուրներից պիտի միավորվեին՝ դառնալով թուրքական
մեծ պետության, Բազմակներից մինչեւ Միջին Ասիայի խորքերը ձգվե-
լիք վիթխարի տարածքի առանցքը: Այս դեպքում Հալապտանն ընկած
էր Թուրքիան ու Աղբյուրները իրար բերող ճանապարհին. կա՛մ պիտի
մի կողմ քաշվեր, կա՛մ պիտի բնաջնջվեր, որպեսզի նրանք միավոր-

¹ Հ. Թումյան, էջ 39:

² Անդ, էջ 39—40:

վերին ու միասնաբար գնային՝ հասնելու իրենց համաթորքական բաղձանքներին: Այսքանն այնպես սրբոգ էր ու այնպես բնական էր թվում, որ թուրք պարագլուխներն իրենք անթաքուց հաղորդում էին հայոց ներկայացուցիչներին: Սակայն Սարգսյանի պարտությունից ու հայտնի խորհրդածողովից հետո թուրքերը երեւի մտածում էին, որ իրենց համար անհնար պիտի լինի հայերին միանգամից ու լրիվ իրենց ճանապարհից վերացնելը եւ անհրաժեշտ է առժամայեւ բավարարվել միջանցք բացելով, միջանցք, որ Նախիջեւան-Չանգեզոր-Արցախ գոտին էր:

Արցախում լավ էին հասկանում այս հանգամանքը եւ շտապեցին իրենց ինքնուրույնությունն ապահով պահող պայմաններ ստեղծել, անխաթար դարձնել այդ ինքնուրույնությունը՝ մտածելով, թե կգա ժամանակ, եւ կտրեմի երկրի կառավարությունը ուղի կկանգնի, կհզորանա եւ ուժ կունենա նաեւ կորցրած երկրամասերին տեր կանգնելու:

Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը, Օսմանյան Թուրքիայի՝ Ադրբեջան թախանցած գործակալները եւ մանավանդ Գանձակում «մուսուլմանական բանակ» կազմող Նուրի փաշան լուրջ ծրագրեր ունեն Արցախն Ադրբեջանին բռնակցելու գործը շուտափույթ իրականացնելու համար, եւ Միջկուսակցական բյուրոն որոշեց արցախահայության լիարժեք համագումար հրավիրել, ստեղծել իրենց իսկական ու լիիրավ կառավարությունը:

Համագումարն սկսվեց 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշում եւ ավարտվեց 24-ին: Նիստերը տեղի էին ունենում Թեմական դպրոցի դահլիճում: Մասնակցում էին գավառների համարյա բոլոր գյուղերի պատգամավորները, շուրջ 180 հոգի: Ակզբում նախագահ ընտրված բոլշեակի Ալեքսանդր Ծատուրյան-Ռուբենին առաջին իսկ նիստից հետո, առանց լուրջ պատճառարանության, հրաժարվեց նախագահել՝ տարակուսանք եւ դժգոհություն առաջ բերելով պատգամավորների շրջանում²:

Նախագահ ընտրվեց դաշնակցական Արստ Հովհաննիսյանը, շրջահայաց ու ձեռներեց մի գործիչ, որը եւ մեծապես ազդեց համագումարի, ընթացքի ու ընդունած որոշումների վրա:

Միջկուսակցական բյուրոյի կամ կոմիտարների խորհրդի գործունեության մասին հաշվետու զեկուցումով հանդես եկած Հ. Մուսալեյանը, հանգամանորեն ներկայացնելով այն օրերի քաղաքական դրությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին քայլերի ծանրությունը, ստանձնապես ընդգծում է արցախահայության խնդիրները

¹ Բայրումի խորհրդածողովին, 1918-ի մայիսին, «ստերմին» մի գրուցի մեջ Անուստիկոն Շաքիրը հայոց պատվիրակության ղեկավար Ալ. Էսաթիսյանին բացատրել է. «Հայերը կանգնած են մեր համախոլամական ու համաբրքական սրբազան իրեւաներու իրականացման ճամբուն վրա, եւ մենք անխուսափելիորեն կը բախվնք անոնց հետ... Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնելու մեր ճամբուն վրայեն այն ամենը, ինչ որ արգելք կհանդիսանա մեր ազգային սրբազան իրեւաներուն» (Ալ. Էսաթիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 77):

² Հ. Թումյան, մասն Ա, էջ 70:

ստեղծված բարդ, պարզապես անելանելի իրավիճակից դուրս գալու համար:

Ելույթներում քննության են առնվում մարզի անիշխանության ու անկարգապահության վերացմանը, թուրքական վտանգի դեմ ռազմական ու քաղաքական ապահովություն ստեղծելուն ուղղված միջոցառումները: Եվ որոշվում է գյուղական համայնքներին բաժանելու համար բռնագրավել, այսպես կոչված, բեկական հողերը՝ արցախյան գավառների այն լավագույն, ամենաբերրի տարածությունները, որոնք Օռշվա թուրք խանի հարազատներին էին նվիրաբերվել 19-րդ դարի սկզբին, ռուսական տիրապետության առաջին իսկ տարիներին, ռուս յինովնիկների օգնությամբ:

«Գետաշենից եկած ներկայացուցիչները, նկարագրելով Գյուլիստանի շրջանի հայ բնակչության տագնապալի դրությունը, Ղարաբաղի նոր ընտրվելիք կառավարությանը խնդրում էին տեսադաշտից դուրս թողնել անխկնի Գյուլիստանի գավառը, որը կազմում էր պատմական Ղարաբաղի անբաժան մասը, մուսաջության շտապ այնտեղ ապաստելու կա պաշարող հայ գյուղացիության կարիքները...»¹:

Որոշվում է նոր կառավարություն ստեղծել՝ դարձաւ կուպիցիոն կորուճքով, «Ռուրդ այն քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներից, որոնք շահագրգռված են կենսականորեն հայ ժողովրդի նախադարձով եւ պատրաստ են այդ լուրջ պատմական մոմենտին միավորելու իրենց ջանքերը երկիրը վերահաս աղետներից փրկելու համար»:

Պատգամավորներից մեկն առաջարկում է ընտրվելիք կառավարությունն անվանել «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն», իսկ կառավարության անդամներին՝ «կառավարիչներ»: Կարճ վիճակնությունից հետո ընդունվում է այդ առաջարկությունը:

Ընտրվում է կառավարություն՝ քաղկացած հետեւեւյ չոթ անձերից.

1. Եղիշե Էջիանյան, նախագահ եւ կառավարիչ ներքին եւ արտարին գործերի,
2. Արշավիր Քամայան, կառավարիչ հողային եւ արդարադատության գործերի,
3. Արստ Հովհաննիսյան, կառավարիչ պարենավորման գործերի,
4. Մարկոս Տեր-Աստվածատրյան, կառավարիչ ֆինանսների,
5. Հարություն Թումյան, կառավարիչ զինվորական գործերի,
6. Մարտիրոս Այվազյան, կառավարիչ հաղորդակցության,
7. Մելիքեճե Եսայան, կառավարության քարտուղար²:

Բնական նշատակաւայց ու մարտական էր համագումարի հրովակազիր-ղեկարացիան, որի առանցքն էին կազմում ժողովրդի միաս-

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 72:

² Կոլլիսում գավառը, Արցախ-Ղարաբաղի այդ իսկայե՛ս անբաժան մասը, որ քիչորկում էր այժմյան Գետաշենի ենթաշրջանը հյուսիս-արեւելքում, իսկ արեւմուտքում հասնում էր մինչև Թարթուսի հոսանքը, 1923 թ. ամռանը, Լեոնալին Ղարաբաղի ինքնավար մարզն ստեղծվելիս, ոչ միայն բռնությամբ պոկվեց այդ մարզից, այլև ինքը ենթարկվեց հորշոտման՝ գրկվելով Գետաշենի ենթաշրջանից, որը բունակցվեց որից վարչական միավորի:

Հ. Թումյան, էջ 72-73:

նության ու մարտունակության ապահովման, ազգային ինքնորոշման ճանապարհով անկախ ազգային գոյության խնդիրները:

«Քաղաքական վարչիվերումներից ստանձնացած, կղզիացած մնաց Ղարաբաղը, — գրված էր հոշակագրում: — Կտրված աշխարհից՝ նա ամբողջ ութ ամիս մնում էր միեւնույն մեղալ կետում: Սակայն մահացու կլինէր իր վիճակը կապել իրերի քմահաճ ընթացքին: Ղարաբաղը գիտակցեց պահի լրջությունը: Ժողովրդին հատուկ ստույգ բնագործով Ղարաբաղի ամբողջ հայ բնակչությունը վճռեց չսպասել, մինչեւ կգա եղբայրական ուժը, որը պիտի ազատեր նրան շղթաներից: Այդ ընթացքը վտանգի կենթարկեր բոլոր արժեքները: Եվ, ամա՛, հավաքվել են Լեռնային Ղարաբաղի հաշտության ժողովրդական ներկայացուցիչները տնօրինելու երկրի ճակատագիրը:

Համագումարը մի անգամ եւս ընդգծեց իր քարեկամական վերաբերմունքը դեպի մյուս ազդեցությունների դեմոկրատիան: Այդ ճանապարհով մենք կարող ենք հասնել ռուսական հեղափոխության հայտարարած վսեմ գաղափարներից մեկի՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը:

Եվ դա է լինելու Ղարաբաղի կառավարության գործունեության երակետը: Համագումարի ընտրած կառավարությունը կոչված է իրագործելու առաջին հերթին ժողովրդի կամքի այդ արտահայտությունը¹:

Հոշակագրում նշվում են բեկական հողերն իրենց միակ ու իսկական տիրոջը՝ հայ գյուղացուն վերադարձնելու եւ արցախահայության հուսալի ինքնապաշտպանությունն ապահովելու: խնդիրները: Դարգ երեւում է, որ նրա հեղինակներն ու համագումարը տեսնում են Արցախի գլխին կուտակված մուսլ անկերը եւ Բամբուլած են, որ դրանք չեն կարող կարկտաբեր չլինել:

Եվ կարկտաբեր չլետք է ուշանար:

Նորընտիր ժողովրդական կառավարությունը գործի անցավ անմիջապես եւ, իր համար առաջնահերթ դարձնելով կարգապահության, պարենի, արդարադատության, նույնիսկ լուսավորության խնդիրները, լծվեց ամենակարեւորին՝ մարզի հայության պաշտպանությունն ապահովելուն: Ըստ երեւույթին Գանձակում բնակվողված Նուրի փաշան ու նրա տեղական գործակալներն ուշի-ուշով հետեւում էին արցախահայոց համագումարին, տեղյակ էին նրա ընթացքին ու ընդունած որոշումներին եւ դրանք համարում էին լուրջ պատենչներ Արցախը նվաճելու իրենց ծրագրի դեմ:

Նուրի փաշան, իբր կարգ պահպանելու համար, ռազմական «կոմենդանտներ» էր նշանակել Արցախի հարեւան թաթարական գավառներում, եւ դրանք դարձել էին խտնակչության, հայկական բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումներ ու բռնություններ կազմակերպելու որջեր: Ծուշիում էլ հայտնվել էր մի այսպիսի «կոմեն-

¹ «Ղարաբաղի արհմեղակ» շարաբարկերը, 1918, Բոստոն, թ. 1 (լույս է տեսել թերթի միայն այս համայր):

դունա»՝ օսմանյան սպա Հասան Բասրի-բեյի գլխավորությամբ: Եվ այդ Բասրի-բեյը ոչ միայն Նուրի փաշայի աչքն ու ականջն էր, այլեւ բոլոր մյուս «կոմենդանտների» խարդավաղից գործունեության կազմակերպիչը: Այս առթիվ Վրաստանում Հաչատուրի Հանրապետության պիվանագիտական ներկայացուցիչը բողոքել էր Կոմկասում գերմանական կաշտերական պատվիրակության դեկավար ֆոն Կրեւին, եւ նա էլ, իր տերության թուրքամետ քաղաքականությանը հավատարիմ, գրավոր հալածել էր, թե «համաձայն թուրքական գլխավոր նրամանատար Նուրի փաշայի ինձ ուղարկած հաղորդագրության»՝ օսմանյան պիվիրակական հրամանատարներ պիտի հաստատվեն Ղարաբաղի գաւազան մասերում՝ այդ վայրերում կարգ ու ապահովություն աւելծելու համար: — Որեւմն, օսմանյան թուրքե՛րը պիտի Ղարաբաղում կարգ ստննանեն: Եվ ամենակարեւորը. — ...կհուսամ, որ ձեր կառավարությունը պետք եղածը պիտի կատարի, որպեսզի արգելի հայ զինվորների եւ հիշյալ զինվորական հրամանատարների միջեւ սրել բախումը¹:

Այդ բախումը, ավելի ճիշտ՝ ազգամիջյան կոնֆլի, եկել, Արցախի դավաճ էր ծեծում: Օսմանցիները մի կողմից շարժվում էին դեպի Մարտ, մյուս կողմից, չցվելով Արցախի ու մյուս հայկական գավառների մահմեմականից թաթարական շրջանները, զինում էին տեղացիներին:

Նոր կառավարությունը ոտ ու ձեռ էր բնկել աշխարհագրորդ լավ մարզկու, ճակատագրական մարտերը պատրաստված դիմախորելու համար: Ամենից շատ գեներ ու զինամթերքի կարիքն էր զգացվում: Ինկուսն Ծուշվա արհեստանոցը շատ էր տկար այդ կարիքը վերացնելու համար:

Հայտնի է, որ Ծուշվա կամ Արցախյան գունդը հսկայական շատակությամբ գեներ ու զինամթերք էր Գորիս քերել՝ իբր թե Արցախի զինվորությանը հասցնելու: Քանի ամիս փորձեր էին արվում, որ դրանք տեղ հասցնեն: Սակայն սպարդուն, բանի որ Գորիս-Ծուշի ճանապարհին էլ փակված էր Ջաբուլի «կոմենդանտի» ու տեղական մահմեդական բաշիբոզուկների կողմից:

Ոգոտոտի երկրորդ կեսին ռազմական գործողություն կազմակերպեց ճանապարհը մաքրելու նպատակով: Դժբախտաբար գործողության մասնակից զանգեզուրցիները, Ջաբուլից արեւմուտք համատ պիմապրության հանդիպելով, նահանջել էին՝ հետագա շարժումը համարելով անհուսալի: Իսկ արցախցիներն էլ Թթու ջրի կողմերում ու Սկուլածորի (Ղալադարասի) տակ մասնակի հաջողություններ ձեռք բերելուց հետո, այնու անգոր դիմադրելու թուրք-թաթարական նոր մահաբրուններին, ստիպված եղան նահանջել դեպի Օռշի՝ իրենց հետ թիվով թշնամու կողմից օրավված Բերդածորի շուրջ հինգ հազար լիակիչներին եւ մի բանի որ առաջ Ջանգեզուրից այնտեղ տեղափոխված սրեւմուսահայ համալրյա նույնրան գաղթականներին:

¹ ՀԳՊԱ, ֆոնդ 200, գ. 70:

Հայերի անհաջողակ այս գործողությունը ոգեորում է օսմանական ու թաթարական ուժերին, և նրանք պատրաստվում են նոր ու վճռական քայլերի:

Բանն այն է, որ Անդրանիկի երեւոյցը Զանգեզուրում, զորավարի ու նրա ջոկատի անկարտելիության համարվելով՝ գումարած Արցախի ու Զանգեզուրի զինվորության ավանդական փառքին, նախընթացին զսպաշուսիկի նշանակություն էին ունեցել հակառակորդի համար:

Եվ, իսկապէ՛ս, Անդրանիկի երեք ու կես հազարանոց ընտիր, բազմամորձ ու խիզախ զորաշնչաւոր, ապա և Արցախ-զանգեզուրյան լեռնաստանը, որ շուրջ 30—40 հազար քաջամարտիկներ ժողովրդական զորավարի դրոշի տակ դնելու հնարավորություն ունէր, մի՞թէ պակաս ուժ էին, որպէսզի, հեռված անմատչելի լեռնաստանին, դեմ կանգնեին թուրք ու թաթար խառնակ զորութեանը և սպաշուսակեին երկրամասը:

Անդրանիկը մտածե՛լ էր այս առթիվ, փորձե՛լ էր որեւէ քայլ կատարել այս ուղղությամբ: Դժբախտաբար, այս հարցի դրական պատասխանի համար ո՛չ մի հիմք չկա: Չորավարն իր գորքի ու զաւթականության համար պարզապէս ապաստան էր դարձրել Զանգեզուրը, որ Բաթումի դաշնագրով հանված չէր Հայաստանի Հանրապետությունից, սակայն չէր էլ ենթարկված նրան: Անդրանիկը փորձե՛ց այստեղ ստեղծել իր վարչությունը, հատուտել ազգային մի դեկավար մարմին, որն ինքնուրույն կամ հանրապետության ենթակայության ներքո՝ ի փնակի լինէր կարգավորելու կրանքը, մտնելու խաղաղ-ստեղծարար գոյության նսնասարկը:

Յալո՛ք, անհո՛ւն ցալո՛ք աւս Բարցին էլ դրական պատասխան տալու ոչ մի հիմք չկա:

Իհարկե, երկար տասնամյակների հեռվից նեշտ է հարցերի դրական կամ բացասական պատասխաններ գտնելը, մանաւանդ նրանց մեջ ընտրություն կատարելը: Անդրանիկի պարագային՝ հատկապէ՛ս Իսկ նա այն ժամանակ մի մեծ հոգս ունէր. նախ գերմանական, ապա անգլիական բարձր ներկայացուցիչներին ցուցց տալ ու ապացուցել, թէ ինքը ոչ թէ Հայաստանի Հանրապետության դրածոն է Զանգեզուրում, թէ ինքն այդ երկրամասն իր գորքի ապաստանն էր դարձրել ոչ թէ նրա համար, որ պատուհասի հարեւան թաթար բնակավայրերին կամ խափանի օսմանյան Լճիսիաների «խաղաղարար», «կարգապահական» գործողությունները, ինչպէս իրենց զրպարտչագրեւում պրկն դում էին թուրքերն ու թաթարները, — այլ որովհետեւ որիշ տեղ ու հնար չունէր, որովհետեւ թուրք-հայկական պայմանագրի համաձայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում իր գորքը կզինաթափեին, իսկ դա կործանարար կլինէր իր հովանու տակ մտած 15—20 հազարանոց գաղթականության համար: Մի խոսքով՝ փոխանակ լեռնաստանի զլոխ անցնելու և նրա ուժի ու քաջության դիրքից խոսելու, նա ստիպված էր արդարանալ զրպարտությունների ու խաղաղվանքների դեմ:

Այս չկատարված-չգոյացած դերը երկու տարի հետո հերոսաբար իրականացնելու էր Գարեգին Նժդեհը՝ զորավար Անդրանիկի ոգու նոր տերը և նոր ժամանակի ամենաերախտայից հերոսներից մեկը:

Բայց սա արդէն որիշ զրույցի նյութ է:

Անդրանիկի անվճռականությունն ու արցախցիների ձայնողանքը Զարոդի ձորում հակառակորդին իրավունք էին տալիս հոխորտալու, սպառնալիքներ ներկայացնելու Արցախի իշխանությանը: 1918 թ. սեպտեմբերի սկզբին Ադրամի թուրք «կոմեմոլաներ» մի գրույթամբ՝ Կարաբաղի հայերից պահանջեց «վերջ տալ անիշխանությանը, ետ կանչել Կարաբաղի ողորկված զորամասերը և նանաչել Ադրբեյջանի իշխանությունը», — հաղորդում է այն օրերի Արցախի ռազմական գործերի կառավարիչը՝ նշելով միաժամանակ, որ դա օսմանցիների առաջին հանդուգն պահանջն էր: Թուրքական զորքի այս նրամանատար Զամիլ Զահիդ-բեյը, իհարկե, ամենից շատ մտահոգված էր Արցախի ու Զանգեզուրի կապերով, մանաւանդ Զանգեզուրում Անդրանիկի սակայությունը: Իրա համար էլ արցախցիներից «բարեկամաբար» պահանջում էր «հեռու մնալ Անդրանիկից»²:

Ծանր կացություն էր ստեղծվել արցախահայության համար: Անկրածեշտ էր խորհրդի հավաքվել, ուժերն ստուգել, ճշգրտել հնարավորությունները՝ գալիք սպառնալից փոթորիկները կազմ ու պատրաստ դիմավորելու համար:

Որեմն դարձյալ մարզի գյուղացիության ներկայացուցիչները համագումարի պիտի հավաքվեին: Ել այն տեղի ունեցալ սեպտեմբերի առաջին կեսին³, շուրջ 200 պատգամավորի ներկայությամբ: Վեկություն առնվեցին ժողովրդական կառավարության հաշվետվությունը, Կարաբաղի-հերդածորը վերականգնելու, բնակիչներին պլնտել վերադարձնելու խնդիրը և թուրքական վտանգը դիմագրավելու նախապատրաստությունը: Ուշադրություն նվիրվեց թուրք «կոմեմոլաների» գրգռիչ գործողությունների վրա. անհրաժեշտ է ծաչրագույն գգուշություն՝ նրանց լարած թակարդների դեմ, ապա թե ոչ, սրբունահեղություն կարող է առաջանալ ամեն մի անգգուշ քայլից:

Դալիք Անանունը հիշում է, որ համագումարում նաեւ որոշվեց նորի կառավարությունը կոչել Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդ⁴:

Երդածորի հարցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ հասարկեց բանակցություններ վարել Զամիլ Զահիդ-բեյի հետ, և կազմվեց հինգ հոգուց բաղկացած պատվիրակություն (Իանիել Սուաբեյան-Նոյազան, Հայրապետ Մուսայելյան, Աշոտ Մելիք-Հովսեփյան, Արշալիք Բամալյան, Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյան-Շուշլա քաղաքայլուխը):

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 115—116:

² «Մշակ», 1919, փետր. 2-ի համարը:

³ Այլընտրանք տարբեր օրեր են նշում բացման առթիվ՝ սեպտ. 6-ից մինչև 15-ը:

⁴ «Մշակ», 1919, փետր. 27:

Հ. Թումյանի վկայությամբ՝ գումարված երեք միասերից հետո սեպտ. 16-ին, համազումարը փակվել է, որպեսզի արագամալորները շտապեն տեղերը եւ անցնեն գործի¹:

Երբ Շուշվա հայոց պատվիրակությունը հասավ Աղղամ՝ Ջամիլ Ջահիդ-բեյի հետ բանակցություններ վարելու, այնտեղ արդեն տեղ էին հարքի ժողովրդական կառավարության անկման եւ թուրքերի հարձակումների լուրը: Հայտնի էր նաեւ, որ սկսված է հարքի հայերի կոտորածը, թուրք-թաթարական ետօրյա (սեպտ. 15—17) այլ դիվազին խրախճանքը, որին զոհ գնացին ավելի քան 30 հազար հայեր:

Ջամիլ Ջահիդ-բեյը, պատվիրակության ողջուցնիս պատասխանելու փոխարեն, երեսներին շարտեց.

— Դարաբաղը չենթարկեցի՞ք Ադրբեջանին, դե՛հ, վայելեցե՞ք աստասխանը: Դա միայն սկիզբն է, իմացա՞՞ծ լինե՞ք...

Այս գրեց իր հրովարտակն Արցախի հաշիկին: Այն կարճ էր ու կտրական՝ գեներերը հանձնել եւ հուստակություն հայտնել Ադրբեջանին:

Այս հրովարտակն արցախահայությանը պիտի տանվին «հանիե՛ք Առաքելյանն ու Հայրապետ Մուսաղեյանը: Իսկ մյուս երեքը (Աշոտ Մելիք-Հովսեփյան, Արշավիր Քամաչյան, Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյան) Աղղամում պատանդ էին պահվում եւ պետք է ազատ արձակվեին միայն հրովարտակի իրականացումից հետո²:

Այս օրերին էր, որ Աղղամում հայտնվեց Նորի-փաշան՝ Ադրբեջանում իր հաղթանակը տոնող թուրքական զորքերի հրամանատարը: Նրա հետ Աղղամ էին հասել նաեւ հոշակալոր Գալիպոլի դիվիզիայի երկու գնդերը³:

Երբ Առաքելյանն ու Մուսաղեյանը Շուշվա հայոց Խորհրդին գեկուցեցին պատվիրակության հետ Աղղամում կատարվածի մասին, երկրորդ համագումարի պատգամալորների մի մասը դեռ այնտեղ էր: Ցասամով լցված ունկնդիրները վճռաբար հայտարարեցին, որ իրենք ու ամբողջ արցախահայությունը թուրքական սպառնալիքներին նայում են իրեն դատարկ հայտարարության եւ ունեն միայն մեկ պատասխան՝ մենք մեր ազատության ու ինքնուրույնության համար կուվելու ենք մինչեւ վերջին շունչը, մինչեւ արյան վերջին կաթիլը: Սակայն, այսուհանդերձ, անմիջապես իրենց պատասխանը չտվին՝ որս համար նախ Աղղամի թուրքերից պահանջելով ազատ արձակել պատվիրակության մյուս երեք անդամներին:

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 120:

² Աճ, էջ 125:

³ Այս դիվիզիան էր, որ մի քանի ամիս սուսը խաղտառակ պարսություն կրեց Սարդարապատում: Սակայն անուրը (Գալիպոլի կամ Դարդանեյլյան, որ ձեռք էր բերել Դարդանեյլում, Գալիպոլի կղզում մեծ տերությունների դեմ տարած հաղթանակով) հավանաբար ստիպել էր, որ անմիջապես համարեն վերականգնվեն եւ վերադառնան մարտի նետեն հայոց դեմ:

Աղղամում տիրություն անողն արդեն Նորի փաշան էր, որն իր ուն Գանձակից բերել էր երկու ազդեցիկ մարդու՝ տեղական հայ վեկալարության ներկայացուցիչ Աերգել Տեր-Խարաչեյանին եւ մի ուն Լեռն վարդապետի: Սրանք խնդիր ունեին արցախցիներին համոզելու գեներ չբարձրացնել թուրք-թաթարական ուժերի դեմ, այլ հարցերը ուժեղ փոխալայնամալորվածության գեանի վրա, որպեսզի «Գանձակի եւ նրա լեռնային շրջանի հայության կյանքն ու գույքը եւս չենթարկվեն վտանգի»¹:

Սեպտեմբերի 25-ին պատանդներն ու Գանձակի ներկայացուցիչները հասան Շուշի, ուր մեկ օր սուսը ստացվել էր եւ Նորի փաշայի վերջնագիրն արցախահայությանը:

Թուրք զորապետը հավանաբար կարճ հիշողություն ուներ, մոտոցել էր Սարդարապատի դասը եւ այստեղ խոսում էր հաղթողի ամբարտապանությամբ:

Վերջնագրի բնագիրը չի պահպանվել, սակայն հայոց զինվորական գեկալարը (Հ. Թումյան) հիշողությամբ մոտավորապես վերականգնել է այն. «Նախ գոռոզամիտ ու հոխորտալի բառերով դարաբաղցի-երին հայտարարվում էր, որ տաճկական հրամանատարությունը հարսն գրավելուց հետո իր «հաղթական զորամասերն» ուղարկել է Դարաբաղի դեմ եւ դարաբաղցիներից պահանջում է զինաթափվել, անուսչել Ադրբեջանի իշխանությունը եւ թուրք ու սորբեջանցի զինվորներին ճանապարհ տալ անցնելու Շուշի:

Վերջնագրին պատասխան տալու համար տրվում էր 24 ժամ: Ընցառական պատասխան ստանալու դեպքում, — սարսնում էր փաշան, — թուրք-ադրբեջանական զորքերն ազատ կլինեն պատերազմ սկսելու: Վերջնագրին ավարտվում էր մոտավորապես հետեւյալ խոսքով. «Դարաբաղցիներ, եթե, պստամենայնիվ, դուք վճռել եք կուվել մեր դեմ, լեռները քաշեցե՛ք ձեր կանանց, երեխաներին ու ծեղանիներին, որպեսզի մենք գործ ունենանք միայն կուվողների հետ»²:

Ինչպիսի՞ վեհանձնություն, որ կվայելեր աշխարհի ցանկացած կուվողին, բաց միայն ո՛չ թուրքին:

Հայերը գիտեին, որ հարքի նվաճումից հետո թուրք-թաթարական ուժերն Արցախի վրա շրջելը դատարկ խոսք չէ. սահմանապահ ջոկատներից ամեն օր տեղեկություններ էին գալիս Աղղամում ու Թարթառում, Կարյազինոյում ու Մուղանի կողմերում կոտակվող զորքերի մասին: Բաց արանք միայն Ասկերանի ձորով կարող էին Շուշի հասնել, իսկ այդ ձորը հուսալիորեն փակել էին արցախյան զորաշուկատները:

Արցախում գիտեին նաեւ, որ Նորի փաշան ու թաթարների պարագլուխները որոշել են Շուշիին տիրելուց հետո ի մի բերել իրենց զորքերն ու Հայաստանի սահմաններում վխտացող ցեղակից հրոսակներին, գրոհել Ջանգեզուրի ու Դարալագյազի վրա: Այս ծրագիրը

¹ Հ. Թումյան, Ա, էջ 132:

² Աճ, էջ 130:

նրանց համար այնքան կենսական նշանակություն ունեն, որ ամեն կերպ ջանացին իրականացնել նույնիսկ 1919-ին, «երբ Անդրկովկասում նստած էին հաղթական Անտանտի ներկայացուցիչները՝ անգլիական բռնագրավիչների գլխավորությամբ»¹:

Արցախյան Խորհուրդը Նորի փառալուծ արդեն հաղորդել էր, որ վերջնագրին պատասխան տալու իրավունք ունի միայն մարզի հայության համագումարը եւ, առանց սպասելու համաձայնության, հրավիրեց արտակարգ համագումար (երրորդը)՝ յուրաքանչյուր գյուղից հրավիրելով երկու պատգամավոր:

Սեպտեմբերի 27-ին Շուշի էին հավաքվել ավելի քան 600 պատգամավորներ, բոլորն էլ զինավառ:

Համագումարի կազմակերպիչները տազնապում են այսբան զինված մարդկանց Ռեալական ուսումնարանի դահլիճ հավաքելուց եւ կեսին վերադարձնում են տեղերը՝ համանարարելով աշակերտներին հսկել գյուղերի սահմանները:

Այս եւ նախորդ ու հաջորդ համագումարների սկզբնապայթյունները Շուշիի 1920-ի մարտյան հրդեհին ճարակ են դարձել: Այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրողները, վառահերթով հետազայում այս ու այնտեղ հրապարակված վերհուշներին ու քննարկումներին, տոհայված են հայտնել իրարամերձ տեսակետներ անտույզ կամ ո՛չ այնքան հսկանական: Օրինակ, երրորդ համագումարի որոշման մասին խառողները հիմնականում այն կարծիքին են, թե համագումարը զիջողական դիրք է բռնել եւ հնարավոր է համարել, որպեսզի մարզը ժամանակավորապես կամ գոնե պայմանով ընդունի Արքեպիսկոպոսի գերիշխանությունը²: Հ. Թումյանը, դեպքերի անմիջական մասնակիցը եւ, առանց այս հանգամանքի էլ, ամենավտահանելի պատմողը, տեղեկացնում է, որ համագումարը մերժել է ինչպես թուրք-թաթարական գործի առաջ Շուշվա ճանապարհը բացելու եւ զինաթափվելու, այնպես էլ Արքեպիսկոպոսին հպատակվելու պահանջները:

Եթե թուրքերն իրենց պահանջներին դրական կամ զիջողական պատասխան ստացած լինեին, խաղաղ ու հանդարտ ընթացքով Շուշի կմտնեին եւ այնտեղ կվայելեին տիրույի արտոնությունները: Մինչդեռ հակառակ առաջնորդ պնդողներին էլ հայտնի է, որ նրանք, սեպտեմբերի 30-ին Թաթարառի ու Կարյազինոյի կողմից հարձակման մի քանի անհաջող փորձեր անելուց հետո, Աղդամում գործի են դրել իրենց հեռահար հրետանային մարտկոցները եւ ավերածություններ պատճառել Ասկերանի շրջակայքի հայկական բնակավայրերին՝ Նախիջևանիկ ու Վարազաբույն, Խրամորթ ու Խանաբադ, Դահրավ ու Բյաթուկ գյուղերին:

Դրանից հետո՝ միայն Աղդամ բանակցությունների զնացած հայերը համաձայնվել էին, որ թուրքական մի գորաջողկառ (հազար զինվորով) նսնի Շուշի եւ տեղավորվի թաթարական քաղաքամասում:

¹ Անդ, էջ 181:

² Տե՛ս, օրինակ, Գր. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը, էջ 92—93:

Թուրքերը Շուշի մտան Նորի փառալուծ վերջնագրից 14 օր անց: Իսկ դա բավական ժամանակ էր գավառների պաշտպանությունը բազմակողմանորեն կազմակերպելու, ինչպես նաեւ Շուշիում գործերը կարգավորելու համար:

Բանակցության պայմանները խախտվով՝ թուրքերը քաղաք մտնողին ավելի քան երկու հազար զինվոր, որոնց տեղավորեցին հայկական մասի բարեկարգ հասարակական շենքերում (Ռեալական ու Թեմական դպրոցները, Օրիորդաց միջնակարգը, նախկին ուսական գործնոցը եւն)³:

Երեւի նախապես թուրքերին թվացել էր, թե Շուշի մտնելը բավական է լինելու, որ իրենք տեղ դառնան ամբողջ Արցախին: Մակաչն սկսելու էլ չկարողացան որեւէ կապ ունենալ գյուղացիների հետ, հակառակը, սրանք էին, որ ամբողջով պաշտպանական կետերին հենված՝ հսկում էին թուրքերի ամեն մի տեղաշարժի վրա, նետախուզական իրենց միջոցառումներով համախա հասնում էին նիւն բերրի պարտկերին՝ տազնապահար անելով թուրքերին⁴:

Թուրքերը մոլորություն ունեին կարծելու նաեւ, թե իրենց Շուշի մտնելը բավական է, որ տեղ դառնան գոնե նախկին Շուշվա նահանգին, որի մեջ մտնել էր նաեւ Սյունիք-Չանգեզուրը: Դրա համար էլ յանացին վերացնել իրենց այս երանելի փնակը խափանող միակ եռնգամանքը՝ հրովարտակ արին, որ Անդրանիկն իր գյուրքն առնի եւ հեռանա Չանգեզուրից:

Ի պատասխան այս անպատկառ սուսչարկության՝ Անդրանիկը Չանգեզուրում կազմակերպեց գորահավաք եւ ժողովրդին պատրաստեց ինքնապաշտպանություն:

Հուսախաբությունից կատաղած թուրքերը կազմակերպեցին քաղաքի հայ դեկավարների ու նշանավոր մտավորականների բանտարկությունը, ապա կախաղաններ կանգնեցրին քաղաքի հայկական ու թաթարական մասերում: Հայերին կախում էին զենք պահելու համար, թաթարներին՝ անկարգապահության ու սպիկարության: Հետո էլ իրենց ներկայությունն արդարացնելու համար հայերից պահանջեցին «մարդ ուղարկել գավառ՝ գյուղացիությանը հանդգելու, որ ճանաչեն Արքեպիսկոպոսի իշխանությունը: Բայց այդ նպատակով գավառ ուղարկված քահանաները հազիվ կարողացան գլուխներն ազատել վրդովված գյուղացիների ձեռքից»⁵:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին թուրքական հրամանատարությունը որոշում է իրեն խեղդող պարանը կտրել քարակ տեղից. Կարյազինո-

¹ Քաղաքի հասարակական կանքն ապահովող բոլոր շենքերը գտնվում էին հայկական մասում, միայն հոչակավոր բանուն էր, որ գաղաքարում էր թաթարական մասը՝ Փանան-խանի ժամանակից ի վեր:

² Հ. Թումյան, Ա, էջ 154, ծան. «Նորի փառալուծ Շուշում եղած ժամանակ, ճանութանալով տեղիված իրադրությանը, ասել էր. «Կարաբաղի դեկավարները մարպկորեն մեզ խաբեցին. նախ երկար ձգելով բանակցությունները, ապա Շուշի լողնելով սահմանափակ ուժեր՝ բոլոր կողմերից շրջափակեցին մեզ»:

³ Անդ, էջ 155:

յի փաշայի անուկից Դիզակի գաւառին կարգադրում է ճանաչել Արքեպիսկոպոսի իշխանությունը: Դիզակի ժողովրդական զինվորության հրամանատար Արտեմ Լալաչանը խրոխտ պատասխան է ուղարկում թուրք կոմենդանտին: Ասում է՝ մեր գալառը փոքր է ոչ այնքան հրապուրիչ, բայց այն երբևէ չի խոնարհվել օտար բռնավորի սուսայ՝ սկսած վաղ միջնադարից, երբ մեր Եսայի Աբու-Մուսե իշխանն իր Կոխչ բերդի տակ ջարդում էր արքունուշտ Բուդա թուրք զորավարին: Իսկ եթե կուզենաք ստուգել մեր խոսքի ճշմարտությունը, վորձեք զևերով գալ մեզ վրա:

Երեւի Կարլազիանցի փաշայի վրա շշմեցնող ազդեցություն էր ունեցել այս ըմբոստ պատասխանը: Նա որոշել էր քարուքանդ անել Դիզակի ամբողջ գալառը եւ դրա համար օգնական զորք սրահանջեց Շուշիի կապազորից: Այն ժամանակ 400 ընտիր զինվորներից կազմված մի ջոկատ, Շուշուց ելնելով, Վարանդայով պիտի գնար Հաղարթի վրա: Լալաչանն իմացավ այս գորաշարժի մանրամասները եւ, Դիզակի ասհմաններն անցնելով, մի քաջախարժ ջոկատ ուղարկեց թուրքերին ընդառաջ: Ջոկատը ղեկավարում էր կենրակուցնի Ալալանիկ անունով մի երիտասարդ սպա, որն իր խմբով դարանակալեց Վարանդայի Մամա գյուղի անտառում եւ, երբ թուրքերը գյուղի տակի ձորով անցնում էին, հանկարծակի վրա տվեց, ջարդեց՝ մինչեւ վերջին զինվորը:

Երեւի, այնուամենայնիվ, փախչող-վրկվող էլ էր եղել, որովհետեւ հաջորդ օրվա՝ հոկտ. 29-ի երեկոյան արդեն Շուշում Ջամիլ Չանիդ-բեյը քաղաքի հայերից պահանջում էր, որ հրանք մարդիկ ուղարկեն Վարանդա եւ այնտեղից կտ բերեն իրենց «կորցրած» թելանաթն ու գնդացիները:

Հայոց զինվորական կառավարիչը վկայում է, որ Վարանդայի ու Դիզակի ըմբոստներն այդ անհաճո հանձնարարությանը իրենց մոտ գնացածներին ձեռնունայն ետ էին տվել՝ տարանալով, թե իրենք այդպես պիտի վարվեն լեռնաւտանի բոլոր անկոչ հյուրերի հետ:

Մամնայի ջարդը թուրքերի համար դարձավ արելի մեծ անհաջողությունների նախանշան: Միշտ է, նրանք Շուշվա բանտ էին 19րել հայկական քաղաքանասի նշանավոր շատ մարդկանց, նույնիսկ հայկական կառավարության նախագահ Եղիշե Իշխանյանին, իրավաբան Ստեփան Մանդիկյանին եւ ուրիշ մի շարք մտավորականների, որոնցից շատ էին զգուշանում: Քաղաք էին բերել ու Կարաբաղի գալառապետ նշանակել թժիշկ քուրդ Խոսրով-բեկ Սուլթանովին՝ նրան տալով մի հայ օգնական: Մակաչն հայերից ո՛վ էր բանի տեղ դնում այդ պաշտոնը: Նրանք ճանաչում էին իրենց ընտրած ազգային կառավարությունը եւ նրան էին վստահում իրենց պահանջներն ու ցանկությունները:

1918 թ. հոկտեմբերի վերջերին արդեն հայտնի դարձավ, որ Թուրքիան ջախջախիչ պարտություններ է կրել Միջագետքում, Մերձավոր Արեւելքում ու Բալկաններում եւ իր գորքերը ետ պիտի քաշի Անդրկովկասից ու մյուս երկրներից:

Հոկտեմբերի 30-ին էլ կնքվեց Մուդրոսի զինադադարը, որով

Անգլիան էր պարտված Թուրքիային ատիպում կատարել անհամար վիճումներ:

Արցախի սիրտը խուժած թուրքերը ձեռացնում էին, թե իրենց հետ օչնեց էլ չի կատարվել: Մակաչն ծայրված դուրս էին հանում գորքերը՝ երանց տեղը թույնելով վերջին օրերին տեղացի թուրքերից հավաքապրած ու «վարժեցրած» զորավարներ: Անշուշտ, նույն ունեին սրանց մետ ու սրանց միջոցով իրականացնել իրենց նվաճողական ծրագրերը: Դրա համար էլ թուրք զորավարներից շատերը, օրինակ՝ Նուրի փառան, Խալիլ փաշան ու Քյազիմ փաշան, մնացին Արքեպիսկոպոսի եւ թովհին իրենց նոր գործին, որ հնի շարունակությանն էր եւ առավել անհամայն ու տոտր տեսակը:

Հայաստանի կառավարությունը կարո՛ւ էր օգտվել հանգամանքների այսպիսի դասավորությունից եւ իր գորքերը մտցնել Արցախ: Ընտրվե, կարող էր եւ այդ պե՛տք է աներ: Իրանով մեկրեղմիշտ կապուսվել գլխացավանքից: Մակաչն պիտիմակ մի քալ ձեռնարկելու եւ հաջողությամբ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր արտակարգ զինություն, իրադրությունը գնահատելու եւ նրանից իր առավելագույն օգուտը քաղելու հնարություն, որ, ցավոք, մեր հանրապետությունը ունեցել: Նրա փոխարեն այդ ամենը եւ էլի ուրիշ բազմաթիվ գծեր, ինչպես խորամանկություն, կաշառքով ու զանազան սադրանքներով կը շահերն ստաշ տանելու վարպետություն ուներ հակառակորդը, որ Արքեպիսկոպոսի մուսավաթական հանրապետությունն էր:

Հայաստանի Հանրապետությունը չկարողացավ օգտվել նույնիսկ Անդրանիկի, ասել է թե հայոց ամենաընտիր զինվորական միավորումի ու նրա ամենաքաջ, ամենամտուտ զորավարի գոյությունից: Եսթոնում թուրքի հետ պայմանավորվել էին, որ այդ զորավարն ու իրենք այնպես ոչ մի առնչություն չունենան, հակառակը՝ պիտի թշնամություն անեն, նրան հեռու վանեն Հայաստանից, եւ հիմա, հրք գորավարն ու իր գորքը կանգնած էին Չանգեզուրում, իսկապես ոչ մի կապ կամ առնչություն չունեին, ո՛չ բացահայտ, ո՛չ էլ գաղտնի: Մինչդեռ վերը միշտ ճկուն քաղաքականությամբ հնարավոր կլիներ մննց Անդրանիկի միջոցով լուծել հարցեր, որոնց մոտենալու իրավունք իրենք, իբր թե, չունեին:

1918 թ. վերջին զորավար Անդրանիկը հնարավորություն եւ վճիռ ուներ իր գորքը մտցնելու Արցախ: Ինչպես ցույց էր տվել համահամակ գործողությունը Չանգեզուրում, առ լինելու էր մի այնպիսի վճռական քալ այդ նահանգի ինքնորոշման ճանապարհին, որ լուծելու էր հարցը՝ նակառակ կողմին մեկրեղմիշտ զրկելով նրկաամասի վրա ունենալիք որակ հավակնությունից:

Մակաչն զորավարին խաբեցին հակահայ պարագաները: Թերեւս ինքը խաբվեց, եւ, ախա՛հ, ճակատագրական քալը տեղի չունեցավ: Այս պատճառով էլ Արցախ-Կարաբաղի համար սկսվեց փորձանքներով ու ողբերգական իրողություններով լեցուն մի պատմություն, ուր վերջին փրկության էջը կարծես անհնար պիտի լինի գրել:

Դեպքերի մասնակից եւ Արցախի դաշնակցական կառավարության

մէջ առաջավոր դիրք ունեցած Եղիշէ Իշխանյանը պատմում է, որ 1918-ի հոկտեմբերի սկզբներին արդեն լեռնաստանի գավառները՝ Դիզակ, Վարաճոյա, Խաչեն եւ Ջրաբերդ, ունեին իրենց կանոնավոր զորամասերը, ամենօրյա կապ էին պաշտպանում իրար հետ եւ հոկտեմբերի վերջին կարողանում են համոզել զորավար Անդրանիկին, որ նա իր գործը մտցնի Արցախ, եւ իրենք միացյալ ուժերով դուրս վաճառեն Շուշիում բուն դրած թուրք ու թաթար բռնավորներին եւ մեկընդմիջտ լուծեն երկրամասն իր օրինական տեր Հայաստանին վերադարձնելու հարցը¹:

Վստահենք ժամանակակից, դեպքերի մասնակից մարդկանց, որոնք գրել են, թէ երբ Անդրանիկն իր բազմավորձ ու ընտիր զորքը մտցրել էր Ջանգեզուր, այնտեղ հիմնավորապէս հաստատել հայկական իշխանությունը եւ «քացախ լցրել» թուրք-թաթարական ախորժակի վրա, իսկ Արցախ-Ղարաբաղը դեռ կենաց ու մահու կոնիլ էր տալիս նույն թուրք-թաթարական բռնավորների ամեն տեսակ խարդավանքների դեմ, արցախահայությունը դիմեց զորավարին, հարյուրդեց, որ օսմանա-թուրքական ու մուսավաթական հիմնական գործադրողներն արդեն հեռանում են Ղարաբաղի սահմաններից, հարմար ու լավագույն ժամանակն է, որպէսզի զորավարն իր գունդը Ղարաբաղ մտցնի, այն միացնի Ջանգեզուր-Այրմիքին եւ այս լեռնաստանն ապահովի «Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումներից»²: Նույն-իսկ նշվում էր, որ դրա համար պետք էլ չեն լինելու զինական ջանքեր ու զոհողություններ: Բավական կի՞նի լոկ զորավարի ու իր փառապանծ զորքի հուսաւոր ներկայությունը, իսկ սլայքարն ու հաղթանակը իրենք՝ արցախցիները կապահովեն...

Կրկնվում էր երկու հարյուր տարի առաջ կատարվածը: Այն ժամանակ Արցախ-Ղարաբաղը ռուսների'ց էր օգնություն սպասում, պարզապէս օգնական ներկայություն, որպէսզի ինքը ճակատ տա թուրք ու պարսիկ բռնավորների դեմ եւ ապահովի իր ազատությունը: Արցախի մելիքներն ու Եսալի Հասան-Չալալյան կաթողիկոսն իրենց նամակ-խնդրագրերում պնդում էին՝ ցա՛ր տիգերակալ, մեր լեռնաստանում նյութական ու զինական քավարար ուժ կա մեր թշնամիներին հաղթահարելու համար, քեզանից սպասում ենք մեկ-երկու զորաջոկատ, որպէսզի տեսնենք, որ աշխարհում մենք էլ ունենք թիկունք, հույս ու ապավեն...

Ապարդիւ՛ն սպասում, որովհետեւ անսպասելիորեն Ծվեդիան էր վեր կացել ռուսական ծավալապաշտության դեմ, եւ Պետրոս Մեծն ստիպված եղավ իր զորքն ուղղել շվեդների դեմ՝ Այսրկովկասի հարցը թողնելով բարեպատեն ժամանակի:

Եվ Արցախում ծայր առավ տղնախական սլայքարը, որը, եթէ չապահովեց էլ անկախությունը, ապա գոնէ երկու հզոր թշնամիներին՝

¹ Ե. Իշխանյան, Դեպքերը Ղարաբաղում. «Հայրենիք» հանդես, 1933, թ. 12, էջ 111:

² Ե. Իշխանյան, թ. 12, էջ 130:

Պարսկաստանին ու Թուրքիային համոզեց, որ այս լեռնաստանը ճակի չսիտի գա բռնության առաջ... Եվ Թուրքիան շատ երկար ժամանակով նրա մարտիկը նրա հանդէպ ունեցած ամեն տեսակ ծրագրերից, իսկ կրանը Նադիր շահի միջոցով բարեկամացավ մելիքների հետ՝ նրանց լուրջանելով իրեն դաշնակիցների:

Ի՛նչ պիտի լինէր նոր փորձության վերջը: Ի՛նչ արդյունք պիտի տար ո՛չ թէ նուս միասեանից, այլ արյունակից հարազատից սպասվող օգնությունը: Մանավանդ որ այժմ էլ թշնամին ոչ թէ երկզվյալնի կրել էր՝ թուրքական ու պարսկական զորքերի կերպարանքով, այլ թուրք-ադրբեջանական ավազակախմբերը, որոնք վիստում էին Արցախի կենտրոն Շուշիում եւ հարեան թաթարաբնակ շրջաններում:

Անդրանիկը համաձայնեց զորաշարժով մտնել Արցախ եւ անմիջապէս ստրհանդակներ ուղարկեց՝ գավառային զորաջոկատների ուժերը դասավորելու, գործողություններին պատրաստ լինելու հանձնարարականներով:

Ջորավար Անդրանիկի տրամադրության տակ պատկառելի մի զինվորություն կար: Նախորդ պատերազմի ժամանակ, ինչպէս հագորդում են հայկական ճակատի օրագրերը, նրա զորամասը բաղկացած էր եղել ավելի քան երեք ու կես հազար ընտիր կամավորներից: Իսկ հարթումի դաշնագրից հետո ուներ «300 հետևակ, 700 ձիավոր, 150 թնդանոթաձիգներ, 60 գնդացրաւորներ, 1 դաշտային եւ 3 լեռնային թնդանոթ...»¹: Մինչեւ Ջանգեզուր հասնելը պատահած փորձությունները որքան էլ նվազեցրած լինէին Անդրանիկի ուժերը, դրանք սնուն էին բավական ազդեցիկ՝ ադրբեջանական կողմին տագնապարար անելու համար:

Անդրանիկի զորաշարժի լուրն առնելով՝ Արցախի գավառները տարի էին եղել, պատրաստ էին վճռական գործողությունների: Իսկ Շուշիում ու հարեան թուրքաբնակ գյուղերում տագնապ էր ընկել: Ականատեսն ասում է. «Շուշիա թաթարներից շատերը կտրքերով ու խորզոններով իրենց ունեցվածքն էին տեղափոխում Ելախ, որ գլուխ սրծացնեն վերահաս աղետից»²:

Անդրանիկը վճռել էր զորաշարժն սկսել նոյեմբերի 5-ին (1918 թ.): Նույնիսկ իրեն օգնական էր վերցրել Ղարաբաղի կապիտան Ստեփան Ասրգալյանին՝ ժամանակի մամուլից «Ստեփան» ստորագրությամբ հայտնի, տեղանքին քաջածանոթ եւ առհասարակ շրջահայաց սի երիտասարդի:

Նախապէս կարգադրված էր, որպէսզի Վարանդայի եւ Դիզակի շտակատները բռնեն Դիզախայտի ու Զիրսի փեշերը, Թթու ջրի շրջափակք՝ Շուշիա թուրքերին հնարավորություն չտալով այդ կողմերում գիւնական կոտորածներ ստեղծելու: Ջորավարի այս հրամանը տարբեր կերպ ընդունվեց տեղերում: Դիզակի զորամասն անմիջապէս

¹ Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982 (այսուհետ՝ «Ա. Վրացյան»), էջ 329:

² Ե. Իշխանյան, էջ 130:

Իրգասիայտի ու Քիրսի լիեշերի վրա տարածել էր իր ազդեցությունը, Մուսուլմանար թուրքական գյուղն ստեղծելով՝ ապահովել Գորիս-Շուշի անասուարների գզալի մասը: Իսկ Վարանդայի գորաչոկատը դատանել էր Քարինասակ գյուղում, նոր հրամանատար Սկրաստ-բեկ Մելիք-Շահնազարյանը ստրինանդակի միջոցով Անդրանիկին խնդրել էր գորաշարժը հետաձգել տաս օրով:

Հրապարակված կարծիք կա այն մասին, թե տասն օրն անհրաժեշտ է եղել, որպեսզի ազգի դավաճան Մելիք-Շահնազար Բ-ի այս նոր արյունակիցն ու հարազատը բանակցություններ վարի տեղական թաթարների հետ ևս նրանց հրահրի հանդիպակաց գործողություններին¹: Սակայն իրողություններին առավել մոտիկից տեղյակ, այն օրերի արցախահայության ղեկավարներից մեկը՝ դաշնակցական ազդեցիկ գործիչ Եղիշե Եշխանյանը հերքում էր այս տեսակետը՝ ապացուցելով, որ Սկրաստ-բեկը հայրենասեր մարդ է եղել, և Անդրանիկի գորաշարժի մասին թուրքերին տեղեկացրել է նրա ազգական Գերասիմ-աղա Մելիք-Շահնազարյանը՝ Շուշվա քաղաքագլուխը:

Ինչպես, Արցախ-Վարաքաղի անկառնագրի համար ածինավճռական պահին Մելիք-Շահնազարյան տոհմը վերստին ներկայացնում էր ճիշտապես մի արարածի, որի խարդավանքը դարձյալ արյու շապիկ սխիտի դառնար նահանգի համար, նրան վառեղ տարիներ ու տասնամյակներ շարունակ:

Տասն օր հետո, նոյեմբերի 15-ին, Անդրանիկ գորախարն սկսում է իր բարձրորդ դեպի Շուշի՝ արդեն հասկանալով, որ իբրև ժամանակ է կորցրել ևս հիմա պետք է անցնելիք ամբողջ ուղին մաքրի ստրիքեչանցի սահմանապահ ջոկատներից ու քուր հրոսակախոսներից: Առաջին իսկ օրերին Չարոդի ձորում, Ավդալարի (հետագայի Լաչին) մոտ կատրում է հակառակորդի դիմադրությունը՝ զու՛ տալով, սակայն, օգնական Ստեփան Սարգսյանին: Արդեն հասել էր Տաս վերստ կոչվող վայրը, մնում էր քարձրանալ Թթու ջուր և խճուղին բռնած հասնել Շուշի, երբ Հարար գյուղացի մի հայ ծերունի շնչակտոր մտռեցավ գորախարին ևս նրան հանձնեց Աղքեչանում անգլիական միսիայի ղեկավար գեներալ Թոմսոնի հեռագիրը: Պարզվեց, որ Շուշիում Գերասիմ-աղա Մելիք-Շահնազարյանից իմացել են Անդրանիկի գորաշարժի մասին, հաղորդել հաջու, ևս սցնտել էլ Ալքրեչանի ղեկավարները դիմել են Թոմսոնին, որպեսզի սա խախտի գորաշարժը:

Թոմսոնի հեռագրում անհասնագոտություն էր արտահայտվում «հաչկական շարժումների» առթիվ, որոնք, իբր, «բացասական ազդեցություն կունենան հայկական դատի վրա, որը խաղաղ կերպով լուծվում է Երրուպայում»: Եվ արան էլ հետեւում էր սպանմալիքը՝ «Եթե որևէ մեկը չկատարի իմ այս հրամանը, կհամարվի Մեծ Երիտասնիայի թշնամին և գործ կունենա մեզ հետ»²:

Անդրանիկն ստիպված է լինում դադարեցնել առաջխաղացումը և ամրանալ գրաված դիրքերում, մինչև որ կպարզվեր դրությունը ևս նկարագրող կլինեք նոր քաչեր ձեռնարկել: Սակայն շուտով Շուշի են ժամանում Թոմսոնի լիագորած երկու սպա (անգլիացի կապիտան Կարամիտն ու ֆրանսիացի կապիտան Կասֆիլդը)³, որոնք էլ խնդիր ունեին տեսակցելու Անդրանիկի հետ ևս հիմնավորապես պայմանավորվելու, որպեսզի նա հեռանա Արցախի տահաններին: Սպաներին Շուշից ուղեկից ևս թարգման էր դարձել հայ բժիշկ Արտաշես Գյանչեցյանը, որը Թոմսոնի հանձնակատարներից թաքուն, իր հետ տանում էր «Ապստամ» կոմիտեի նամակ-խնդրագիրը՝ ուշադրություն չդարձնելու Թոմսոնի ու նրա լրաբերների սպանակիքներին ևս անպայման մտնելու Արցախ, որն աղետալի վիճակում սպասում է սիրելի գորախարի փրկարար օգնությանը:

Ականատեսները պատմում են, թե գրուցին մասնակից հայերը նահանգի ամբողջ հայության անունից Անդրանիկին թախանձագին խնդրում էին շարունակել ճանապարհը, մասնակցել թրքության դեմ անկաշտության մնացած հայ մարդկանց փրկությանը: Շուշվա գնդի նրամանատարներից մեկը՝ Հովակ Ստեփանյանը, որ Չանգեգորում գորախարին օժանդակել էր ամեն ինչում, մանականդ Թիֆլիսից բերած զինամթերքն էր եղբայրրեն կիսել ևս հիմա հայրենի եզերքին ծառայելու էր տանում ժողովրդական հերոսի դրոշի ներքո մեկտեղված իր գունդը, շատ ճշմարիտ ու օգտակար իր հուշերում գրել է. «Հանգուցյալ Ա. Ծիրինյանը ևս տողերիս գրողը թե անձամբ ևս թե Եղիշե Բաչունու ևս բժիշկ Ռուբեն Տեր-Ստեփանյանի միջոցով շատ սշխատեցինք հասնող Անդրանիկին, որ նա պատմական սխալ չանե, ևս չդատնա, այլ մտնի Շուշի, մանականդ որ դիմադրողները թուլացել էին: Այսպիսով Անդրանիկն ամենքին կատարված փաստի առաջ կլցներ ևս մի անգամ ընդմիջու կրուծեր դրական մտքով նախ Շուշվա, սպա ընդհանուր Վարաքաղի խոցու հարցը:

Բայց Անդրանիկը չսեց մեզ, մնաց անդրդվելի, որովհետև պատմական սխալի երկրնորանք ստեղծեց իր համար: Հեռագիր-նամակի մեջ ասված էր. «Եթե դուք չսեք ևս առաջ շարժվեք, ձեր այդ քաչը վատ կանդրադատնա հայկական հարցի վրա, որով այժմ գրաված է Փարիզի կոնգրեսը...»:

Որքան ջանացինք համոզել, որ այդ սուլերը հավասար խճալ-գրված են մուսալաքական շրջանում...

Վարաքաղ թե հայկական հարց, — այսպիսի կոպիտ երկրնորանքի առջև կանգնեց հերոսը ևս կատարեց օրհասական սխալը, որ հետագայում ունեցավ իր այնքան մեծ ևս անուղղելի բացասական հետևանքները...»²:

Այսօրինակ բացատրություններ տալիս են իրողության մասնակից շատ հայեր, նույնիսկ թարգման Գյանչեցյանը, որը ոչ միայն Անդրա-

¹ Տե՛ս Մարտր (Քիրս Մարտր), Վարաքաղի կցումը Աղքեչանին. «Հայրենիք» ամսագիր, 1929, ք. 8, էջ 128—129:

² Անդ, էջ 129:

³ Ե. Եշխանյան, էջ 116:

² Հովակ Ստեփանյան, Արցախյան կամ Շուշվա գնդի սպանությունը. «Հայրենիք», 1935, ք. 153, էջ 127:

նիկին է հանձնում «Ապստամբ» ԿԿ-ի հատուկ Անձնակ-հրապերը, այլեւ իր անունից հայտնում է, որ գործի ետդարձը պիտի անկանխատեսելի փորձանքների առաջ կանգնեցնի արցախահայությանը: Սակայն գորավարն անդրովելի էր:

Զորավարն իրավունք ունէ՞ր վստահելու անգլիական միսիայի խոսքին՝ մարզի ամբողջ հայության խնդրանքը մերժելու գնով:

Մինչեւ քննության ենթարկվող պահը Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչները հայկական հարցի քրքրումների մեջ ունեցած իրենց մասնակցություններով մեկից ավելի հիմքեր տվել էին անվստահելի ճանաչվելու համար: Անդրանիկը չէր կարող չիմանալ դրանց մասին: Սակայն, ցավո՛ք, այս անգամ նա հավատաց Թոմսոնին: Ո՛չ միայն հավատաց, այլեւ իր հեղինակությունն օգտագործեց Չանգեզորի եւ Արցախի հայությանը ենթարկելու ստապատիք հետագրի թելադրած միջոցառումներին: Դահլայանվել է գեներալի հրապարակած հետելալ հրամանը, որ այս տխուր հանգամանքն է ապացուցում: Ահա այն.

«Հայկական հատուկ հարվածող զորամասի պես,

Գեներալ Անդրանիկի հրամանը Վարանդաշի, Դիզակի, Խաչենի եւ Զիվանջիի զինվորական հրամանատարներին եւ հայ ազգաբնակչությանը.

Այս հրամանն ստանալուն պես անհապաղ դադարեցնել բոլոր ուսուցանական գործողությունները թուրքերի եւ տանիկների դեմ: Դաշնակիցները մեզանից պահանջում են անհապաղ դադարեցնել բոլոր ուսուցանական գործողությունները: Ինձ մոտ են եկել անգլիական եւ ֆրանսիական մի-մի կապիտան եւ հայտարարել են, որ արդեն որոշված է Կովկասում չբուլաւորել սրատերազմերու: Տանկական զորքերը պետք է հեռանան: Բարձր եւ հարձուր գտնվում են անգլիացիների ձեռքում, եւ սրանք շարժվում են դեպի Թիֆլիս: Բոլոր հարցերը պետք է որոշվեն խաղաղարար կոնգրեսում: Դաշնակիցների ներկայացուցիչների ձեռքով ինձ հանձնված Անձնակի մեջ անգլիական գլխավոր հրամանատար Թոմսոնն զգուշացնում է, որ այսուհետեւ ամեն թշնամական գործողություն կարող է վատ անդրադառնալ հայկական հարցի լուծման վրա:

Գեներալ-մայոր Ա.Ն.Գ.Մ.Ն.Իկ»:

«Ղարաբաղ թե հայկական հարց», — ա՛յս էր արցախահայությանը երեսի վրա ընկած թողնելու պատճառը: Սթե այո՛, ապա «հայկական հարցն» ի՞նչ շահեց Թոմսոնի ու նրա ներկայացուցիչների խոստացած Փարիզի հաշտության խորհրդածողություն, որին նույնիսկ հրավիրված չէր Հայաստանի ներկայացուցիչը, եւ որը, ձգվելով մի ամբողջ տարի (1919 թ.), իր երկար-բարակ քննարկումներով չանդրադարձավ և՛ հայկական հարցին:

¹ Հ. Թոմսոն, Բ, էջ 10:

Այս հրամանը տարածվել է Չանգեզորում ու Արցախում: Ընթացիկ արտագրված պահպանվել է Արցախի Ազգային խորհրդի անդամ Ալշապիր Քամալյանի թղթակներում: Թոմսոնը, ըստ իր խոստովանության, պնդողից է բաղել:

Անդրանիկի ճակատագրական սխալը բացատրելի ու ներելի գործնելու համար հուշագրողները փորձում են գտնել այս կամ այն միջոց:

Արցախի ինքնակոչ «գլխավոր հրամանատար» Սոկրատ-բեկի խնդրանքը եւ նրա ազգական, Ծուշվա քաղաքագլուխ Գերասիմ-աղայի նամակը, որոնցով տասն օր ուշացել է գորաշարժը, ապա թե ոչ, Թոմսոնի հրամանագն Անդրանիկին կհասներ ոչ թե Զարուդի ձորում, այլ Թթու ջրում, Ծուշուց ընդամենը 15—18 կմ հեռու, եւ նա այլեւս ետ չէր դառնա՞:

Բայց արդյո՞ք ետ չէր դառնա:

Հիշվում է նաեւ այն հանգամանքը, որ գորավարի գնդի հետ էր սրբեմտահայ գաղթականական մի հոծ խումբ, որի հոգար նա իր վրա էր վերցրել եւ չէր զիջում ոչ մի ուրիշի, նույնիսկ նորաստեղծ հանրապետության կառավարությանը: Եվ, ահա, անգլիական միսիան նրա սուսջ խնդիր էր դրել. եթե ենթարկվեցիր իմ հրամանին, դրամական օգնություն կհասցնեմ գաղթականներին, կլուծեմ նրանց ապահովության հարցերը: Եվ, իսկապես, Թոմսոնի լիազորմենտ իրենց հետ Ասքու տարան Անդրանիկի երկու ճանձնակառարներին, եւ նրանց միջոցով Չանգեզուր հասավ երկու միլիոն ռուբլի:

Սակայն սրանք ըստ էության երկրորդական խնդիրներ են՝ կոչված մեղմացնելու հայոց մեծ գորավարի ու ժողովրդական հերոսի կատարած սխալի տխուր տպավորությունը: Կարեւորն այն է, որ նա ամենաճակատագրական պահին չունկնորեց արցախահայության օգնության կանչին, չմտավ Ծուշի, տեղ չկանգնեց այդ աշխարհի բնիկ հաջողության սրբազան իրավունքներից: Կույմիսկ ա՛յն ժամանակ, երբ Թոմսոնի հետագրի տակ խուլ էր նաեւ մուսավաթական կառավարության դեկավարներից մեկի՝ Ֆ. Խան-Խոյսլու ստորագրությունը, իսկ դա աներկապորեն նշանակում էր՝ անգլիական ներկայացուցչությունը տվյալ հարցում գործում է մուսավաթականների հետ համերաշխ, նրանց թելադրանքով: Եվ այս դեպքում էլ թոմսոնները, թե՛ նրանց փոխարինելու եկած շատելվորսները, պիտի ծառայեին մուսավաթականների շահերին, պիտի ամեն միջոց գործադրեին Արցախը մուսավաթական Ադրբեջանի լծի տակ քաշելու համար:

Սա գաղտնիք չէր 1918-ի նոյեմբերին, իսկ հետագայում դարձավ առավել բացահայտ ու անսրող:

Թոմսոնի ներկայացուցիչներն Անդրանիկի հետ պայմանավորվել էին, որ Չանգեզորի, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության արեւելյան սահմանն անցնում է Հազարի գետի նոսանքով: Դա հիմնավորց սահմանագիծն էր Մեծ Սյունիք-Չանգեզորի եւ Արցախի միջև: Հազարից արեւմուտք առհասարակ Հաջի-սամու կոչված (հետագայի Լաչինի շրջան) լեռնատանում այլեւս մահմեդականներ չէին մնացել: Նրանք նույնիսկ իրենցից արեւելք բնակվող թուրքացած քրդերին էլ

¹ Տե՛ս Հովակ Ստեփանյան, էջ 125—126:

անել, Անդրանիկի գորաշարժի ահից փախել էին դեպի դաշտային Ղարաբաղի մուսուլմանական շրջանները:

Ադրբայժանը ստուգորեն հաղորդում են, որ հայերը նրանց դեմ ոչինչ չէին ձեռնարկել. նրանք իրենք, երեւի նկատի առնելով մախրթացի ադրբեջանական վայրագությունները հարսի, Գանձակի ու այլ վայրերի հայության հանդեպ, մտածում էին, թե լավ է փախչեն, ազատվեն հայոց վրիժառուությունից: Սակայն մուսախթականների թելադրանքով թումսուն Անդրանիկին գրել էր հայկական ինչ-որ շարժումների մասին եւ հետո էլ խորհուրդ էր տալիս եւս կանգնել հակաթաթարական միջոցառումներից: Պարզ է, որ ադրբեջանական կողմնայդ ստահող լուրերը տարածում էր հայերին ջարդարարների ու արյունարբու ավազակախմբերի գործողությունների վերագրում՝ նախապես արդարացնելու համար իր նախապատրաստած եւ շուտով սկսվելիք նոր վայրագությունները հայկական բնակավայրերի դեմ:

Անդրանիկի նահանջից հետո անգլիացիների հովանավորությամբ Օուշլա գեներալ-նահանգապետ դարձած Խոսրով-բեկ Սուլթանովը վերադառնալով իր ցեղակիցներին բնակեցրեց լքված գյուղերում, կազմակերպեց Դիզակի կողմից Սյունիքին հարող տարածքի Հարար, Այկի-տակաշեն եւ Պետրոսաշեն հայկական գյուղերի բնակչության ջարդը՝ ասպնովելով Չանգեզուրի վերջնական անջատումն Արցախից: Եվ այսպես, օրը ցերեկով, Հալաստանի Հանրապետության ու, մասնավաճող, Չանգեզուրում դեռեւս տիրություն անող Անդրանիկի աչքի առաջ ոչընչացվեց Արցախը Չանգեզուրի հետ կապող վերջին մի փոքրիկ հողաշերտը: Հետեւանքն այն եղավ, որ այդ օրերից ի վեր Հալաստանի սահմանային բնակավայրեր դարձան Խոզնավար, Խնածախ, Տեղը, Կոնդինորն ու Խնձորենկը¹:

Անդրանիկին Գորիս վերադարձնելու համար թումսունն ու նրա կողմից հովանավորվող մուսախթականները բավական զիջող էին դարձել, ոչ միայն արեւմտահայ գաղթականության համար քաղթողեցին երկու միլիոն ութլի, այլեւ համաձայնություն տալին, որ հայերենիք մտնի արցախյան կամ Օուշլա գունդը:

Համաձայնություն էր կապեցել, որ այս գնդի ցուխտները մտնեն իրենց հայրենիքը եւ պահպանեն նրա ինքնուրույնությունը՝ մինչեւ Փարիզի վեհաժողովը կլուծեր «հայկական հարցն ու նրա քաղկացուցիչները...»

Սակայն դեկտեմբերի կեսին գունդը հալիլ էր Օուշի մտել, երբ Սուլթանովի գործակալներն ու անգլիական միսիայի ներկայացուցիչները դրա տալին ու ստիպելին, որ հայ զինվորները զինաթափվեն ունեցած զենքն ու զինամթերքը հանձնելով իրենց²:

Օսմանյան թուրքերի գնաբոց հետո, 1918-ի դեկտեմբերից, Ալյուբեջանում եւ Կովկասում մեծապես տիրություն էր անում հայթախական Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչությունը՝ նույն գեներալ թում-

անի գլխավորությամբ: Սակայն Արցախի համար ոչինչ չէր փոխվել, եթե չստանայ վիճակն ավելի էր ծանրացել. առաջ ժողովուրդը զինված ու բացախագուրեւ ոտքի էլան պաշտպանում էր իր ինքնուրույնությունը, իսկ այժմ կաշկանդված էր անգլիական երկդիմի հսկողությամբ, սուտ խուստումներով: Այդ քաղաքականությունը պարզապես Լաչինին կապտում էր եւ նրանց վրա քաղ թողել թաթար-ադրբեջանական խամառուժը:

Անգլիացիներն Արցախ էին մտել իբրեւ հաղթանակած մեծ տերության հզոր ու արդար ներկայացուցիչները: Սակայն իրենց մտքը նշանավորեցին մի գործողությամբ, որը կարելի է կոչել միայն կոպուտ: Այդ առթիվ էր, որ տեղական մարմինները հաղորդեցին, թե Օուշի եւ մտել անգլիական 50 զինվորներ (սկզբում), որոնք «չորաբանչուր բնասանքից պահանջեցին 10 փութ գարի կամ գորեն, երեք ոչխար կամ դրա փոխարեն այլուր համապատասխան չափով»³:

Եթե այսքանը սրահանջվել է անբույ ժարգի «չորաբանչուր բնասանքից», դժվար չէ պատկերացնել, թե Ալբիոնի զավակներն ի՞նչ նրեշային ախորժակով էին մտել Արցախ, իսկ եթե միայն Օուշլա քաղաքաբնակներից, այսպիսով դժվար չէ որոշել նրանց վարքը... Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այդ անգլիացիների թիվը մուտքին եղել է 50, երբ-հրաժեշտին՝ 398 զինվոր կազմել են միայն Մաք-Մոզրնի շքախմբը⁴: Ել այն էլ վեց ամսվա ընթացքում՝ 1918-ի դեկտեմբերի 18-ից մինչեւ 1919-ի հունիսի 12-ը:

Անգլիական նշանավոր մի գործիչ՝ Համալեյնեի սրսառոն անդամ Բեքասոնը, դեռ առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Հովն. թումանյանի հետ ունեցած զրույցին, երեւի հայությանը ճիշտ կողմնորոշելու համար, գգուշացրել է, թե «Անգլիացիները մուսուլմանական աշխարհի հետ կապված մեծ շահեր ունեն, եւ երբեք չհավատար, թե Անգլիական կարող է պաշտպան կանգնել հայերին»⁵:

Սակայն պատերազմին հրաժեշտ տալիս Անգլիան ու դաշնակիցները Հալաստանը հայտարարել էին փոքր դաշնակից, եւ այս անկարելի սուտը թույլ չտվեց, որ գոնե պատերազմի օրերին Անգլիայի ու դաշնակիցների նյութած հակահայկական դավաքը դասի տեղ բնդունվելին, որպեսզի գոնե այդ պատերազմից հետո համերը սրեւ. մույս չկապելին անգլիական «արդարամտության» հետ: Հալաստանի Հանրապետության դեկավարները, Արցախում՝ առաջիկ եւս, հայատում էին, թե թուրքերից հետո Ալյուբեջանում մտած անգլիական գործակալությունը ծառայելու է մարդկային խղճին ու արդարամտությանը, ուրեմն եւ կօգնի, որպեսզի Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջևան գոտին վերադառնա նոր Հալաստանին՝ հնարավորություն ստեղծելով, որ Արարատյան երկիր մի մասում կույ էկան հայությունը գոնե ազատ շունչ քաշի:

¹ Компартия-организатор победы Советской власти в освобождающемся строительстве в Азербайджане (сборник статей). Баку, 1958, стр. 315.

² Տե՛ս Գր. Հովհաննիսյանի գիրքը, էջ 113:

³ ՀՊԳՄԸ, ֆ. 223, գ. 72, թ. 27 (տե՛ս նաև՝ Հ. Թումանյան, Գ, էջ 1):

¹ Հ. Թումանյան, էջ 129.

² Հ. Թումանյան, էջ 130.

Անկալն անգլիացիները հարվո՛վ կն Արցախ գալիս: Բարվով էլ չգալի՞ն, միեւնույն է, իրենք՝ ադրբեջանցիները, կգնալի՞ն, կհասնեն՞ նրանց եւ կգործարկին լեզու գտնելու ամենախախտուկ եղանակը, կհասնեն՞ իրենց նպատակին: Այդ է պատճառը, որ անգլիացիների հարցը մտնելուն պես երկուսի՝ եկածի ու տեղացու համար էլ Արցախ-Ջանգեղուր-Նախիջեան գոտու հարցը լուծված էր համարվում, մնում էր դրան ընտելացնել հայկական կողմին:

Անգլիական անրկապացուցչությունը (սկզբում 50 գինկորով) հիմնավորապես Արցախ էր մտել 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ին¹: Եվ սրանից հետո էր, հենց նույն դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ու հունվարին, որ Ադդամում, Կարլազինոյում, Թարթաում, Ջաբրայիլում ու Արցախին սահմանակից մյուս շրջաններում թաքցված թուրք սպաներն ադրբեջանական ավազակախմբերի հարձակումները գլխավորելով մարդկային ու նյութական ահռելի վնասներ հասցրին հայկական բնակավայրերին: Հ. Թումյանի գրքում այս ամենի մասին խոսվում է ամենայն մանրամասնությամբ, մեկ առ մեկ նշելով տուժված գյուղերը (Սուս, Մանկալաշեն, Արփա-գյաղուկ, Թեգխարս, Խծաբերդ, Խանձաձոր, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Ղարաղջաղ, Կոդուկչի, Շարտար), նրանց կրած վնասներն ու կորուստները²:

Թումյանն այս ամենի վկան ու վերապատմողն է: Ասում է. «Հայերի բուրքներն ադրբեջանական ու տաճկական միացյալ զինված ուժերի հարձակումների առթիվ ամենանվազագույն ուշադրության իսկ չէին արժանանում անգլիական հրամանատարության կողմից: Գեներալ Թոմսոնը ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում ստիպելու Ադրբեջանի կառավարությանը, որ վերջ դնի հայերի պահանջություններին ու գյուղերի ավերումներին: Մինչդեռ հայերի դեմ Ադրբեջանի հեղուրած միտումնավոր ու ստահող ամեն մի զանգատ արժանանում էր հիվանդագին ուշադրության, նույն անգլիական հրամանատարության համար ստիժ էր դառնում հայերի հասցեին ուղղելու անհամար հանդիմանություններ ու սպառնալիքներ»³:

1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարությունը, իհարկե, ո՛չ առանց գեներալ Թոմսոնի համաձայնության, Արցախի ու Ջանգեղուրի գեներալ-նահանգապետ էր նշանակել բժիշկ Խոսրով-բեկ Սուլթանովին, որը նախընտրված Արցախի կողմերում հայտնի է եղել իր հակահայկական ջարդարարական գործերով, իսկ առհասարակ երիտթուրքերի գործակալն էր Անդրկովկասում⁴:

Արցախն ընդվզում է բացահայտորեն վայրենի այս գործարքի դեմ: Հունվարի 26-ին Հաչաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Սիրական Տյոգրանյանն իր բողոքի ու մերժումի գիրքն է ուղարկում Ադրբեջանի կառավարությանը. ո՛նց թե հայաբնակ ու հայկական անկախ լեռնատանում գեներալ-նահանգապետ պիտի մտնի Ադրբեջանի անրկապացուցիչը, այդ ո՛ր օրերնով, ի՞նչ իրավունքով... Եվ Ադրբեջանի կառավարությունն այս գիրք համարում է ադրբեջանական իշխանությունների հեղինակության դեմ ոտնձգություն, Ադրբեջանի «ներքին գործերին միջամտելու փորձ»:

Միաժամանակ Երեւանում ստանում են նաեւ գեներալ Թոմսոնի մի գրությունը, որը փաստորեն պատասխան էր տալիս Տյոգրանյանի բողոքին: Այնտեղ գրված էր. «Դուկտոր Սուլթանովը գնում է Շուշի իրրեւ ընդհանուր նահանգապետ Ջանգեղուրի, Շուշիի եւ Ղարաբաղի շրջանների: Նա այդ անում է՝ առանց դնելու որեւէ պահանջ Ադրբեջանի ապագա վարչության վերաբերմամբ: Նա գնում է այնտեղ միայն օրենքը եւ կարգը պահպանելու համար»⁵:

Ահա այսպե՛ս, ցինկորեն մերկ ու գտնիկ. հակահայ ջարդարարը պիտի հայկական երկու մարզերում օրենք ու կարգ պահպանի:

Եվ նրան թե ու թիկունք պիտի լիներ անգլիական միսիան՝ մայր Մաք-Մոզընի գլխավորությամբ, որը Սուլթանովի ժամանելուն պես նրովարտակ հրապարակեց՝ հաշտարարելով, թե «գեներալ-նահանգապետության ու նրա մարմինների կողմից տրվող ամեն տեսակ հրամաններն ու հանձնարարությունները պետք է անհասպաղ իրականացվեն նահանգի բոլոր բնակիչների կողմից: Յուրաքանչյուր դիմադրություն կխափանվի բրիտանական հրամանատարության կողմից ամենայն վճռականությամբ»⁶:

Մինչդեռ հենց այդ ժամանակ գեներալ Բորին՝ Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակության անդամը, Փարիզի վեհաժողովում նայուարարում էր, թե մինչեւ Լեռնային Ղարաբաղի, իբրեւ պիճելի շրջանի, հարցը չլուծվի Փարիզի վեհաժողովում, այնտեղ միայն հայկական Ազգային խորհուրդը կլինի տիրական եւ ի՛նքը կլուծի մարզին վերաբերող ամեն տեսակ հարցեր⁷:

Մարզի օրինական ժողովրդական կառավարության, նրա Ազգային խորհրդի ու տեղական մյուս մարմինների դեմ անգլիական միսիան բացահայտ կուլի է մտել Շուշի ժամանելու առաջին իսկ օրից: Իսկ Սուլթանովի պաշտոնավարությունն էլ եկավ այդ կոխվը դարձնելու առավել ստոր ու խարդավալից:

Բրիտանիայի հրամանատարներից մեկն էլ, առանց ամաչելու, հաշտարարել էր, թե «Անգլիական հրամանատարությունը, գեներալ-նահանգապետի իշխանության օրինականությունն ընդունելով եւ սցակցելով նրա ամրապնդմանն ու տարածմանը, հսկայական ծառայություն

¹ «Մշակ», 1919, մարտի 2:

² Հ. Թումյան, Բ, էջ 10-13:

³ Հ. Թումյան, էջ 13:

⁴ Խոսրով-բեկ Սուլթանովը Հաջի-Սամոյի (այժմյան Լաչինի շրջան) Մինգեճկ գյուղի քրդերից էր, կալվածատեր, մասախարակներեղի ու ստանյան թուրքերի հակահայկական մի շարք ջարդերի, հատկապես Բաքվի եռօրյա կոտորածի կուտաղի կազմակերպիչներից մեկը: Նրա Կրթող Սեփե-բեկն էլ Հաջի-Սամոյի մասախարակն գործաժի դեմախոս էր եւ հույանի էր Արցախի ու Ջանգեղուրի գյուղերի ավազակային սուպատարություններով:

⁵ Ս. Վրացյան, էջ 312:

⁶ «Коммунизм-организатор...», էջ 315:

⁷ Տե՛ս Հ.Պ.ԳԿՍ, ք. 200, գ. 309, թ. 85:

1. մատուցում Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը Ղարաբաղի հարցում»¹:

Սա, իտարկե, այն հայտարարություններից է, որ արվում է՝ ստացված կանխավճարը փակելու համար կամ էլ հնչում է իբրև վարձատրության պահանջ: Երկուսն էլ շատ էին կիրառվում այն օրերի անգլո-ադրբեջանական փոխհարաբերություններում:

Մաք-Մոզընի (կան այլ տարբերակներ են՝ Մակ-Մոզոն, Մաք Մեարն են) այ թեան էր հանդիսանում մի ուսու՝ Մասլեննիկով ազգանունով, թաթարական «վայրի դիվիզիայի» նախկին սպա, որն, իբր, անգլիական միսիայի թարգմանիչն էր, սակայն հիմնականում մուսավաթական կառավարությանն էր ծառայում իբրև բրտես ու հսկանաչկական դավաբարությունների կազմակերպիչ: Սրա գործությունը մեծացավ նրանով, որ շատ շուտով կարողացավ ծախու սրիկաներ հավաքագրել նաև հայերի միջից (Սոկրատ-բեկ Մեյիք-Ճաննազարյան, միլիցայախո Միքայելյան եր)՝²:

Հունվարի 15-ին Արցախի հայոց Ազգային խորհուրդը Բաքվի հայոց ազգային խորհրդին (թերևս նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը) մի ընդարձակ գեկույց էր ներկայացրել, որով փորձում էր պատկերացում տալ անգլիական Ալանդների տիրապետության բերած սղեւտների մասին: Թե ինչպե՛ս արցախահայությունը կտրված է Հայաստանից եւ ստիպարակ արտաքին աշխարհից: Թե ինչպե՛ս փակ են ամեն տեսակ ճանապարհները (Նվլախ-Չաբուղ-Գորխ), հեռագրական կապ չկա, նույնիսկ ձորերով ու անտառներով անցնող կաճանները բռնկված են մուսավաթական ավազակախմբերով: Թե ինչպե՛ս Բաքվի թերթերը տալագրում են ստանող հազար տեսակ լուրեր արցախահայերի ինչ-որ սպաստամբության մասին, եւ «մեզանից ոչ ոք հնարավորություն չունի հեքքելու որովհետեւ հեռագրատները նրանց (թուրքերի) ձեռքին են, եւ մեր բողոքը տեղ չի հասնում:

...Մինչեւ օրս մենք պաշտպանվել ենք տանկական զորքերի ու տեղական մահմեդականների դեմ եւ ինքներս մեզ կառավարել ենք՝ ստանց դրսից որեւէ օգնություն ստանալու: Մի ամբողջ տարի մենք տարել ենք հազար ու մի տանջանք, բայց ոչ ոքի թույլ չենք տվել բռնանալու մեր ազատության ու անկախության վրա:

...Որպեսզի ավելի պարզ լինի մեր ներկա վիճակը, կարեւոր ենք համարում հայտնել, որ հունվարի 5-ից սկսած Ադրբեջանի զորքերը, Ղարաբաղում մնացած թուրք սակարները եւ մուսուլմանական գանդակախմբեր գիւնդրական շտաբ են կազմակերպել Ադրամում՝ տաճրկապանների գլխավորությամբ, թերեւ են տվել մեծ քանակությամբ ուզամաթերք, թեղանոթներ, գեղացիներ, մի քանի հազար մարդուց բաղկացած բանակն էլ ուղարկել են Չաբուղի ձորը եւ գրավելով Ասկերունը՝ նորից զորք են մտցրել Խանքենդի:

¹ ՄԼԻ Հայկական բաժանմունքի արխիվ, ֆ. 4033, գ. 481, ք. 171:
² Հ. Թումյան, Բ, էջ 11—12, ծան. 1:

Այս ամենից երևում է, որ մեզ շրջապատում են թե անկաստից եւ թե թիկունքից... Իսկ մենք, ճշտությամբ կատարելով անգլիական միսիայի պահանջները, ոչ մի միջոց չենք ձեռնարկում դրա առաջն առնելու համար, ուրիշ խոսքով՝ մենք մեր ձեռքով փորում ենք Ղարաբաղի հայության գերեզմանը»¹:

1919 թ. փետրվարի կեսերին Ծուշվա Թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցավ Արցախի հայության չորրորդ համագումարը²: Այն վերստին պիտի պատասխան տար անգլիացիների ու Սուլթանովի կտրական առաջարկին՝ ընդունելու Ադրբեջանի տիրապետությունը, ինչպես նաև որոշելու այն միջոցառումները, որոնց իրականացումն ապահովելու էր մարզի անկախ ու ինքնուրույն գոյությունը:

Ընդունվեցին մի շարք որոշումներ, որոնց մեջ էլ երկար ու տաք բանավեճի արդյունք՝ հետևյալ որոշում-բանաձեռք.

«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՉՈՐՐՈՐԳ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԲԱՆԱՁԵՒԸ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԱԳՐԵԶՍՆԻՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կանգնած լինելով ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքի վրա՝ Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը հարգանքով է վերաբերվում դեպի հարեւան թուրք ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքը եւ դրա հետ միաժամանակ ամբողջ աշխարհի առաջ վճռականորեն բողոքում է աղյուծչանակական կառավարության փորձերի դեմ, որոնցով նա ցանկանում է ոչնչացնել այդ սկզբունքը հայկական Ղարաբաղի Ակատամբ, որն իր վրա չի ընդունում եւ երբեք չի ընդունելու Ադրբեջանի իշխանությունը: Համագումարը պնդում է իր իրավունքների պաշտպանության վրա՝ թե՛ Կովկասում գտնված դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների եւ թե՛ Եւրոպայի խաղաղարար համագումարի առաջ:

Այս բողոքն ուղարկվում է նաև Բաքվի դաշնակից պետությունների հրամանատարությանը, գեներալ Թումսոնին, Ադրբեջանի կառավարությանը եւ Եւրոպայի խաղաղարար համագումարի հայ պատգամավորներին:

Համագումարի նախագահ Ա. Ծաննազարյան քարտուղար՝ Առտամյան»³:

Փետրվարի 20-ին համագումարն ընտրեց Ազգային խորհուրդ՝ նրան վստահելով մարզի հայության ճակատագրի տնօրինությունը⁴:

¹ ՀԳՊԿՍ, ֆ. 223, գործ 86, ք. 36, Հ. Թումյան, Բ, էջ 13—16:
² «Մշակը» (1919, մարտի 16, հ. 38) համագումարը տեղի ունեցած է համարում փետրվարի 12—21-ը, Ա. Վրացյանը՝ եւս (էջ 812), Գ. Հովհաննիսյանը (էջ 101)՝ փետր. 19-ից, իսկ Հ. Թումյանը (Բ, էջ 10—20)՝ փետրվարի 10-ից:
³ «Արև» (Բաքու), 1919, հ. 17:
⁴ Հ. Թումյանը գտնում էր, թե սխալ է եղել Ազգային խորհուրդ ընտրելը, քանի որ դա կառավարություն չէր կամ պետական իշխանություն, այլ «ազգային ներ-

Համագումարի ընտրած Ազգային խորհուրդն ընդամենը երկու օրական էր, որ Մաք-Մոզրինից ստացավ «սյուշտոնական հաղորդում» կոչված մի փաստաթուղթ՝ ինչքն աչափսի հանձնարարականներով:

Չանգեզուրի, Շուշու, Ջիվանջիի եւ Ջարբայիի ժամանակավոր (sic !!!) գեներալ-նահանգապետ է նշանակված Խոսրով-բեկ Սուլթանովը, որի «քաղաքացիական մասի օգնականը լինելու է հառ: Գեներալ-նահանգապետին կրց նիմնվելու է մի խորհուրդ՝ բաղկացած երեք հայերից ու երեք մուսուլմաններից եւ մի խորհրդակցանից, որը լինելու է բրիտանական սպաներից մեկը»:

«Չորքերի բոլոր տեղաշարժերը կատարվելու են բրիտանական միսիայի գիտությամբ...»:

«Բրիտանական միսիան անհրաժեշտ է համարում էրկին անգամ հաստատել, որ հիշյալ մարզերի պատկանելությունը այս կամ այն պետական միասնորին՝ պիտի որոշվի խաղաղության կոնֆերանսում»:

«Արանով բրիտանական միսիան հաղաբարում է, որ գեներալ-նահանգապետության ու նրա մարմինների բոլոր հրամաններն անխափան պիտի կատարվեն բոլորի կողմից: Էներդիսությունը պիտի պատրվի ամենավճռական միջոցներով»:

Հ. Թումյանն ստում է՝ այս թուղթը հայկական ազգային խորհրդին է տրվել որպես նախագիծ եւ, ինչքն, պիտի իրավական ուժ ստանա որ միայն խորհրդի կողմից հաստատվելուց կամ համաձայնությանն արժանանալուց հետո՝:

Աչափսի պաշման է կողքին էլ՝ «Ընդդիմությունը պիտի պատժվի ամենավճռական միջոցներով»:

Կամ. գեներալ-նահանգապետն արդեն գործում էր մի տեսից ի վեր... Միշտ է, հայերն այդ ամբողջ ընթացքում նրան չէին ընդունել, ցուցեք էին արել նրա ներկայության դեմ, եւ արնախումը սարսափից երբեք հրապարակ չի եղել, մարդկանց հետ չի հանդիպել, ունարավորություն չի ունեցել որեւէ բառ փոխանակելու այն ժողովրդի հետ, որի գլխավոր է նշանակվել օտար պետական մարմնի կողմից, ուրեմն՝ ապօրինաբար:

Եվ հետո. եթե հիշյալ մարզերի պատկանելությունը դեռ չի սահմանված եւ պիտի որոշվի խաղաղության կոնֆերանսում, ապա Ադրբեջանի կառավարությունն ի՞նչ իրավունքով է նրանց վրա գեներալ-նահանգապետ նշանակում իր ներկայացուցչին: Առավել եւս՝ այդ ինչ-

կայացուցչական մարմին», որը չպիտի կարողանար տնօրինել նակաստաբարձր ժամանակաշրջանն սարսից արցւածահայությանը քախար: Նրա կարծիքով՝ այդ ժամանակ նախընտրելի պիտի լիներ ստեղծել թեկուզ ժամանակավոր կառավարություն, որը, ինչպես նախորդ տարում (1918 թ.), վճռական ու համարձակ գործունեությամբ երկիրը դուրս կըներ վերահաս փորձանքներից՝ «սյանկանկով կւ էլ ավելի բարձրացնելով հայկական Ղարաբաղի դիրքն ու հնարքը» (Ի, էջ 21--22):

Աչափս էլ չկարողացա հասկանալ, թե ո՞վ կամ ի՞նչը պիտի խանգարեր, որ Ազգային խորհուրդը կատարեր այդ նույն, թեկուզ կւ ժամանակավոր կառավարության՝ դերը:

1 Հ. Թումյան, Բ, էջ 22--24:

պե՛ն էր Արցախ-Ղարաբաղը լուծվում «Շուշու, Ջիվանջիի եւ Ջարբայիի գաղթականի» մեջ: Մի՞թե քաղաքակիրթ Մեծ Բրիտանիայի մկրկայացուցիչներն այնքան բթացել էին, որ Ղարաբաղի սրտում նստած՝ պիտի անգիտանային այդ երկրի անվան, նրա մեջ տնտղ գոյությունների, սրանց բնիկ հայ բնակչության հանգամանքներից: Թե՛ մուսավաթական կառավարությունն ու Թումյանը որոշել էին հարցերն այնպես լուծել, որ մինչեւ Խաղաղության կոնֆերանսում ձայն բարձրացնելը հիմնահարցն այնու որևէ բնույթով կարիք չուներ:

Ազգային խորհուրդը հանգամանորեն վերածեց Մաք-Մոզրին ներքուրած թուղթը, նրանց տվեց մի պատասխան, որ միայն այս ընթացում լեռնաստանին կվայելի: Ահա այն.

«Շուշու Մեծ Բրիտանական միսիային

Ղարաբաղի հաշտության Ազգային խորհուրդն իր ամբողջ կազմով, Ղարաբաղի բոլոր շրջանների հրամանատարների հետ, քննելով Ադրբեջանի կառավարության կողմից Ղարաբաղում գեներալ-նահանգապետ նշանակելու փաստը, եկավ այն եզրակացության, որ հայկական Ղարաբաղը չի կարող հաշտվել նրա հետ, որովհետեւ կախումը Ադրբեջանի կառավարությունից, ինչպիսի ձեռով էլ այն արտահայտվելու լինի, Ղարաբաղի հաշտությունը համարում է անընդունելի՝ շնորհիվ այն բռնությունների եւ իրավունքների ոտնահարման, որոնց պատճառով իրենց ենթարկվել է մինչեւ վերջին ժամանակներս հաշտությունը Ադրբեջանի կառավարության կողմից ամենուրեք, որտեղ նա կասել է իր վիճակը այդ կառավարության հետ: Հայկական Ղարաբաղն ամբողջ աշխարհին ցույց է տվել, որ նա վստասորեն չի ճանաչել եւ չի ճանաչում իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը, ինչպես այդ վճռից օրերս Ղարաբաղի հաշտության համագումարը՝:

Եվ այսքանից հետո անում են քաղաքավարական մի դիմում. կթե կուզեք, նշանակեցեք անգլիացի գեներալ-նահանգապետ, դա կհանդուրժենք եւ կսպասենք Խաղաղության խորհրդատուրդի որոշմանը՝:

Անհնար է ասել ավելի ցարգ, ավելի վճռական, ժանալանդ տալի անփոփոխելի ու հավերժական, ասել՝ անա պարպե՛ս, մենք վճիռ ենք հանում բոլոր ժամանակների ու բոլոր հանգամանքների համար. արցախահայությունն իր Ազգային խորհրդի ու գեներալական գործի ղեկավարների անունից մերժում է ո՛չ միայն Խոսրով-բեկ Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը, այլեւ «առնասարակ կախումն Ադրբեջանի կառավարությունից, ինչպիսի ձեռով էլ այն արտահայտվելու լինի»:

Ազգային խորհրդից մերժված Մաք-Մոզրը դիմեց Արցախյան գորքերի հրամանատարներին՝ հուսալով, թե սրանք համաձայնության կզան: Սակայն սցստեղ եւս կտրական մերժման արժանացավ:

1 ՀՊՊՈԱ, ֆ. 252, գ. 1, գ. 20, թ. 4:

2 Աճ, թ. 4—5:

Արամից հետո էր, որ Ազգային խորհուրդը, լրջորեն քննելով իրավիճակը, սուրբի գեներալ-սահմանափակության մի նոր տարբերակ ներկայացրեց միսիային: Այս տարբերակը պիտի ապահովեր «հայկական (Արարատի ինքնավարությունը)՝ քրիտանական միսիայի նվազեցման նկատ: Անկախ մարմինն է լինելու «Մարզային խորհուրդը»՝ բաղկացած յոթ հազարից ու երեք մուսուլմաններից: Խորհրդի մեջ պիտի մտնեին նաև քրիտանական միսիայի Շուշվա ներկայացուցիչը՝ վեհադի իրավունքով:

Այս տարբերակն ուղարկվում է նաև Բաքու՝ Թոմսոնին, մի նամակ-բացատրագրի հետ, որն ամենայն արդարամտությամբ ներկայացնում էր Արցախի հայության վիճակը, դատապարտում անգլիական միսիայի հովանավորությունը թրքության հանդեպ: «Ընդատաշելով ձեր դիմումին, — գրված է նամակում, — ...Արարատի հայությունը հրաժարվեց ռազմական գործողություններից, գորաշարժերից: Սակայն, հակառակ մեր դիմումի, դաշնակից միսիայի գալուց հետո Արքեպանի կատավարությունն իր գործերը կենտրոնացրել է կարեոր ռազմագիտական կետերում՝ Ասկերանում, Խանքենդում, Չարսուղում, Շուշում և Կարազգինոյում: Բացի դրանից, Արարատի սահմաններում շարունակում են գործել թուրքական ջոկատներ՝ տաճիկ սպաների դեկավարությամբ:

Այդ ամենն ապացույց է, որ Արքեպանը Արարատի դեմ ագրեսիա է նախապատրաստում...»¹:

Այս բողոքն էլ անուշադրության մատնվեց, որովհետև Թոմսոնի համար նորություն չէր Արքեպանի ռազմական նախապատրաստությունը Արարատի դեմ: Նրան հայտնի էին նույնիսկ թուրք հրամանատարների ներկայությունն ու գործունեությունն Արքեպանում, որ նշանակում էր Մուղրուսի դաշնագրի կուպիտ խախտում: Հ. Թոմսոնը նշում է Թոմսոնի մի ամենարձակ գործարքն օսմանյան բարձրատիճան գորական Նուրի փաշայի հետ. նրան էր հանձնել Բաքվում կարգ պահպանելու խնդիրը²:

Մուսավաթական կատավարության հետահար նպատակներին ընդատաշելով՝ Թոմսոնն ու Մաք-Մոզրնը համաձայն էին, որ Արցախը կապի ոչ թե Չանգեզուրի, այլ, այսպես կոչված, դաշտային Արարատի հետ: Այդ էր պատճառը, որ Մաք-Մոզրնի նախագծի մեջ Լեռնային Արարատը դարձել էր «Շուշվա գավառ», և նրան էր կցվել նաև Չարրայի գավառը:

Ո՞րն էր Արքեպան-անգլիական այս աջաբ-սանդալի նպատակը. «ամրացնելը» Արցախ-Արարատի ու դաշտային Արարատի տրևտեսական կապերը, որովհետև, իբր, նրանք առանց այդ կապերի ու փոխօգնության չէին կարող գոյություն ունենալ: Սուտ ու փուտ մի կարծիք, որի ետև թաքնված էր գերնպատակը՝ մեկ վարչական միավորի մեջ առնել Արցախն ու դաշտային Արարատը, ուր այդու ոչ մի

խոսք չէր կարող լինել բնակչության հայ մեծամասնության և ազգագրական մյուս ասանձնահատկությունների, դրանց հուշած բաղաբան-իրավական արտոնությունների մասին:

Թոմսոնին ուղղված գրության մեջ Ազգային խորհուրդը կարսկանապես մերժում էր նաև այդ բռնակցումը, որովհետև «...այդպիսի լատը վարչություն՝ ի մի ձուլելով հայկական ու մուսավաթական (դաշտային — Բ. ՄՌ.) Արարատի երկու տարբեր մարզերը, տեղական կյանքի ներկայումս ստեղծված իրական սպառնանքում փաստորեն անհնարին կլինի և յուրաքանչյուր քայլում պիտի առաջ բերի անցանկալի շփոտներ ու տարածականություններ»³:

Արցախը համատրեն իր ինքնավարությունն էր պաշտպանում և պահանջում էր նրա բնչունումն ու հաստատումը: Իսկ անգլիական դրածոն ու նրան գնած մուսավաթականներն ամեն միջոց գործադրում էին ոչնչացնելու համար է՛ր այդ ինքնավարությունը, է՛ր ինքնավարության հիմք ու առանցք հանդիսացող տեղաբնիկ հոծ հայությունը: Ել որովհետև գիտեին, որ Արցախը համատրջան ու պայքարի ոգին առաջին ամրացվածն են նրա մուսավաթական դեկավարները, փորձեցին մարզը գրկել այդ ամրացնող ուժից, շարքից հանել դեկավարներից: Ի՞նչ մի դժվար բան էր. Խոսրով-բեկ Մուղրանովին կհանձնարարեն կեղտոտ մի պատրվակ հորինել՝ կարանավորելու Ազգային խորհրդի անդամներին: Ազգրում նրանց, ապա և... Սակայն մեկ էլ ժամանեցին, որ Շուշում դա մեծ աղմուկ ու բարդության կատեղծի, և որոշեցին հրավիրել Բաքու, իբր գեներալ Թոմսոնի հետ կարևոր բանակցություն վարելու համար: Վեց հոգի պիտի գնալին, և նրանց մեջ՝ անպայման Ազգային խորհրդի նախագահն ու իր երկու տեղակալները⁴:

Ազգային խորհրդում կանխազգացին նախապատրաստվող խարդավաճքը և Մաք-Մոզրնին ներկայացրին վեց հոգու մի ցուցակ, որի մեջ բացակայում էին Թոմսոնի պահանջած մարդկանց անունները: Այն ժամանակ մեջտեղից վերացավ «կարեոր բանակցության» կարիքը:

Չէր կարելի չկասեղ, որ մուսավաթականները քրիտանական միսիայի ձեռքով մեծ աղետ են նախապատրաստում Արցախի համար, և Ազգային խորհուրդը հիմա էլ փորձեց ստուգել Դաշնակիցների կովկասյան հրամանատարության խիղճը: 1919 թ. մարտի 13-ին Թիֆլիսի հայոց Ազգային խորհրդին մի նամակ ուղարկեց՝ հաղորդելով արցախահայության դեմ քրիտանական միսիայի գործած անիրավությունները («ամգլիացիները կարծեք եկել են մեր միջև անձն պահպանված անկախությունն ու ազատությունը ոտնահարելու և բռնի կերպով մեզ ենթարկելու Արքեպանին»)՝⁵ և խնդրելով, որ Արցախի հարցը քննության դրվի Դաշնակիցների՝ Թիֆլիսում նստող կովկաս-

¹ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 252, գ. 1, ց. 20, թ. 6—7:

² Հ. Թոմսոնի, Ի, 29, տե՛ն նաև՝ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, գ. 691, թ. 1—2:

³ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 252, գ. 1, ց. 20, թ. 6—7:

⁴ Աճ, թ. 8—10:

⁵ Աճ, թ. 15—16:

յան գլխավոր հրամանատարության հիստում՝ ձեռնարկելու արցախահայության իրավունքները պաշտպանող միջոցներ:

Թիֆլիսում՝ Լարաբաղցիների հայրենակցական միությունը եւ հայկական մյուս կազմակերպությունները բուն գործունեություն ծավալեցին հօգուտ Արցախի հարցի արդար լուծման: Սակայն նրանց խնդիրների ու բողոքի թղթերը՝ ուղղված ֆրանսիական, ամերիկյան ու իտալական ներկայացուցչություններին, հենց յրեն՝ Թոմսոնին, ոչ մի արդյունք չստվին, որովհետեւ Դաշնակիցների գլխավոր հրամանատարության մեջ վճռականը Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչության ձայնն էր, իսկ սա էլ պաշտպանում էր Թոմսոնի դիրքը, որ մուսուլմանասիրական էր, ավելի ճիշտ՝ կաշառակերական, նախընթացին հիմնավորապես ու մեկընդմիջու կազմավորված:

Արցախի հարցն արդեն բռնել էր համաամերիկյակալան մթնոլորտը, եւ անհարմար կլիներ, եթե նրանով չզբաղվեր նաեւ Հայաստանի Հանրապետությունը, մասնավոր՝ որ այդ ժամանակ կառավարության գլուխն էլ Ալեքսանդր Խատիսյանն էր, որը երեւի չպիտի մոռացած լիներ, որ մեկ տարի առաջ Բաթումում թեթեւ ձեռքով ինքն էր այդ մարզը թուրքերին զիջել, եւ ահա՛, հայ ժողովուրդը չի կարողանում դուրս գալ Բաթումում փորված այդ փոսից:

Երեսան էր գնացել Թոմսոնը, եւ Հայաստանի վարչապետ Խատիսյանի մոտ մարտի 23-ին խորհրդակցություն էր հրավիրված Արցախի հարցով:

Խատիսյանն սկզբում իր իմացածի սահմաններում տալիս է մարզի հայության անմիաբարանկան վիճակի պատկերը, այսպէս եւ հանրապետության կառավարության դիրքորոշումը՝ պահանջելով օգնել, որպէսզի հիմնահարցն արդար լուծում ստանա, եւ հայ ժողովրդի այդ հինգավորց, ազատատեր հատվածը տեղ դառնա իր անկախությունը: Եւ այս առթիվ Թոմսոնին է հանձնում Հայաստանի հանրապետության «դրույթները»:

Սակայն խոսում է Թոմսոնը եւ այնպէս է չբնկանում, Արցախի նկատմամբ գործադրած իրենց միջոցառումներն ու քաղաքականությունն այնպէս օրինական ու խրախուսելի է ներկայացնում, որ իրողությանն անձանոթ ունկնդրին կարող էր թվալ, թե այդ մարզում թագավորում է քրիստոնեական բարեարտություն... Նեմուսը ու ծախու այդ դիվանագետի ճառում Խորհրդ-բեկ Սուլթանովն անգամ «դարձել էր» հայազար ու արդարամիտ մի գործիչ, որը բուն եւ հանգիստ չուներ իր ցանկաններին օգնելու, նրանց կյանքը կարգավորելու հոգս ու ցավից:

Թոմսոնը հաջողությամբ ի չիք դարձրեց նաեւ Խատիսյանի այն մեղադրանքները, որոնք վերաբերում էին ադրբեջանական գորաշարժերին Արցախի սահմանների վրա, Խանքենդում, Ասկերանում ու Շուշում իրագործած զինվորական կոտորածներին: Դրանք բացատրելով որպէս Անդրանիկի վախից կատարված քայլեր՝ Թոմսոնը փորձում էր ներկաներին լարել Անդրանիկի դեմ՝ հավանաբար մտածելով, որ

Ադրբեջանական մեծ հերոսի բացակայությամբ ինքն այնպէս ոչ մի դրժվարություն չէր ունենա կատարելու իր խնդիրը՝ Արցախն ու Զանգեզուրը դնելու Ադրբեջանի ենթակայության տակ:

Խատիսյանն իր վերջին խոսքում այնքան քաջություն ունեցավ, որ հայտարարեց, թե Թոմսոնի խոսքերն «ընդունելով ի գիտություն», Հայաստանի կառավարությունը (Լարաբաղի հարցում պաշտպանում է իր տեսակետը):

Հայկանաբար այս «քննարկումը» եւս չէր կարող որեւէ դրական նշանակություն ունենայ Արցախի հիմնամարցի լուծման ճանապարհին:

Մի քանի օր հետո Թոմսոնը կարգվեց Անդրկովկասում բրիտանական գլխավոր հրամանատար: Նրա փոխարեն Բաքու գնաց գրեկապետ Շատելվորտը, որը գործի անցավ հայերի հանդեպ թոմսոնյան քաղաքականությունն անշեղորեմ իրականացնելու ծրագրով: Արցախ հասած նրա առաջին խոսքը 1919 թ. ապրիլի 3-ի հրամանն էր, որով Շուշու, Զանգեզուրի, Զաքրաչիի ու Զիվանջիի հայ բնակչությունից պահանջում էր անմոռնջ ենթարկվել գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովին:

Լեռն լավ էր ասել, թե կաշառված անգլիացիների համար այն օրերին անգիր արված մի կարգախոս կար՝ կա՛մ խորով-բեկ Սուլթանով, կա՛մ ջրհեղեղ:

Արցախահայությունը Շատելվորտի հրամանը եւս համարեց դատարկ ու անարժեք խոսք: Շուշու հայությունը, գալխաթի մեծաթիվ ներկայացուցիչների հետ միասին, բողոքի ելուց կազմակերպեց քաղաքում: Անգլիական միսիայի շենքի մոտ ելույթ ունեցողները պահանջեցին Սուլթանովին հեռացնել Արցախից եւ վերջ տալ անգլիական հովանավորությամբ կազմակերպվող հակահայկական վարչազրույթներին: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարն այս առթիվ հայտարարեց, թե «Հայաստանի կառավարության կարծիքն ու որոշումը մնում են անփոփոխ, այսինքն՝ Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայ բնակչությանը չի կարելի ստիպել ենթարկվելու Ադրբեջանին»:

Ըստ երեւոյթին այդ Շատելվորտն ավելի «գործնական» մարդ էր, քան նախորդը՝ Թոմսոնը. իր հրամանի տեսից գնաց-հասավ Շուշի եւ ստիպեց, որ մարզի հայությունն անմոռնջ կատարի իր պահանջը՝ ենթարկվի Սուլթանովին, նրա միջոցով էլ՝ Ադրբեջանին:

Ապրիլի 23-ին, ո՛չ առանց Շատելվորտի հարկադրանքի, Շուշիում բազմեց մարզի հայության հինգերորդ համագումարը, որին մասնակցեցին 69 պատգամավորներ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետության մի խումբ ներկայացուցիչներ:

Առաջին իսկ նիստում ելույթ ունեցավ Շատելվորտը եւ պահանջեց, որ համագումարն ընդունի Ադրբեջանի կազմած եւ անգլիական միսիայի կողմից հավանության արժանացած նախագիծը Ղարաբաղի

1 ԶԳԳԱ, ֆ. 200, 4. 612, ր. 68:

վարչական կազմակերպման վերաբերյալ: Ուրիշ խոսքով՝ Արցախն իր վիզը պիտի դնէր Ադրբեջանի լծի տակ եւ այդ օրվանից դառնար նրա հպատակը: Խնդիրը դրոշմագնէր համար անգլիական սպան հայտարարեց նաեւ, թե Հայաստանի կառավարությունն էլ արդէն տվել է իր համաձայնությունը, որպէսզի Արցախը համարվի Ադրբեջանի մաս:

Հայաստանի Հանրապետության երկու ներկայացուցիչներ՝ Միքայել (Միշա) Արզումանյանն ու Հովսէփ Արղւթջանը, որոնք ներկա էին համագումարին, երոյթ ունեցան եւ տեղնուտեղը մերկացրին այդ ունեւորանքը՝:

Շատելվորտի բերած ծրագիրն ուրիշ բան չէր, քան այն գրությունը, որ դեռես փետրվարին Թումոնն էր ջանում փաթաթել Արցախի վզին: Համագումարն այն քննեց ամենայն մանրամասներով եւ ընդունեց մի ընդարձակ որոշում, որից եւ շարժում եւ նրա վճռական մասը.

«Ղարաբաղի հայության 5-րդ համագումարը, 1919 թ. ապրիլի 23-ին, լսելով անգլիական հրամանատարությունը Հարաբաղի ժամանակավոր վարչական կազմակերպության մասին եւ քննելով այդ հարցն ապրիլի 24-ին իր պաշտոնական նիստում, որոշեց.

...Համագումարն անընդունելի է համարում ամեն մի վարչական ծրագիր, որը որեւէ կասկ կհաստատի Ադրբեջանի հետ, իսկ այդպիսի ծրագրի բռնի գործադրությունը, համագումարի կարծիքով, լուրջ ազգամիջյան կռիվներ ու արյունահեղություն կստացան, որի համար Ղարաբաղի հայության հիմնգործող համագումարը ոչ մի դեպքում չի կարող պատասխանատու լինել»:

Հ. Թումյանը տեղեկացնում է նաեւ, որ ապրիլի 25-ին Խոսրով-բեկ Սուլթանովը մի գրությամբ դիմել էր համագումարին, որպէսզի համատեղ, այսինքն՝ ինքն ու հայոց համագումարը «միասին քննեն մի քանի հարցեր»: Առանց իմանալու էլ, թե ի՞նչ հարցերի մասին է ստու-նահանգապետի խոսքը, համագումարը մերժեց նրա առաջարկը՝ նկատի ունենալով արցախահայության համար այդ ժամանակ անշեղելի դարձած սկզբունքը՝ ո՛չ մի առնչություն Ադրբեջանի հետ»:

Շատելվորտն էլ համագումարին հանձնարարեց քննության առնել դաշտային Ադրբեջանից սար բարձրացող քոչի հարցը եւ երաշխաւորություն տալ, որ խաչնարածների երթուղարձը լինելու է անվտանգ:

Համագումարն այդ հարցի առթիվ վճիռ հանեց պայմաններով՝ նախ, որպէսզի քոչվորներն այդտեղ գինված չլինեն, ապա եւ ամենակարեւորը՝ ճանապարհին կտուրած ամեն մի զանցատության, մանաւ-յանդ գողության համար պատասխանատվության ենթարկվեն...⁴:

Շատելվորտը կատարած էր այդ պայմանների դեմ, սակայն ոչինչ անել չէր կարող. համագումարն անդրդվել էր:

Շուշույն վարկաբեկիչ պարտություն կրելով՝ անգլիական սպան ուղեորվեց Գորիս: Հույս ուներ այնտեղ սխառշառ կարգ ստեղծել եւ սուս տալ բրիտանական միսիսյի հանձնարարականներն արհամար-նող զանգեղորցիներին:

Սակեւ, որ Շատելվորտի ժամանումից մի քանի շաբաթ առաջ Ջանգեղորի քաղաքական կյանքում էական փոփոխություններ էին կատարվել: Չեղբ գոտի հայտարարված Լեոնահայաստանի (Ջանգեղոր-Արցախ) նկատմամբ ծայրահեղորեն երկչու հանրապետության կառավարությունը զարնամամուտին վերջասլես որոշել էր այնտեղ վճռական քայլեր կատարել:

Երբ Անդրանիկը Ջանգեղորում էր գտնվում, Հայաստանի կառավարությունն այս երկրամասին վերաբերվում էր որպէս մի օտար մարմին: Գեներալի հեռանալուն պէս շուտակեց այնտեղ մտցնել իր իշխանության ներկայացուցիչն. 1919 թ. մարտին Ջանգեղորի ռազմական մարմին ստեղծեց՝ գլխավոր կամ գեներալ-կոմիսար Աշա-նակելով փոխգնդապետ Արսեն Ծահմազյանին:

Ծահմազյանը փաստորեն Հայաստանի ռազմական ներկայացուցիչն էր՝ կարգված ամբողջ Արցախ-Ջանգեղորի վրա, սակայն, անգլիացիներից երկնչելով, պաշտոնի առաջին մասը չէին բացա-նալտում: Չնայած դրան, Գորիս հասնելուն պէս նոր ղեկավարը ջա-նաց անմիջապէս իր ձեռքը վերցնել երկու մարզերի պաշտպանության ու ինքնապաշտպանության խնդիրը, դեմ կանգնել մուսավաթական կառավարության ու անգլիական միսիսյի ունեւորություններին:

Պահպանվել է Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի մի ընդար-ձակ նամակ-գեղույցը գեներալ-կոմիսար Ա. Ծահմազյանին՝ գրված 1919 թ. մարտի 19-ին: Այնտեղ ըստ հնարավորին ճիշտ գնահատու-կան է տրվում Արցախի ղեկավարության անցյալ գործունեությանը, իհարկե, մեծ մասամբ նկատի առնելով սայթաքումներն ու սխալները, որոնք ճիշտ գնահատել՝ նշանակում էր նաեւ ունենալ պատրաստա-կամություն շտկելու համար: Նամակը խիստ ու ծանր խոսքեր է ատմ նաեւ Հայաստանի (իրավացիորեն կոչված Արարատյան) հանրապե-տության հասցեին: Ահա այդ խոսքերից մի քանիսը. «...Արարատյան հանրապետությունը հանգալոր ու դատապարտելի անտարբերություն է ցույց տվել սցծմ որեպի Ղարաբաղը, որը հայկական բնագաւխ-ներից մեկն է, եւ որի ազգաբնակչության մոտ 90 տոկոսը հայությունն է կազմում: Արարատյան հանրապետությունն իր ժամանակին չկարո-ղացաւ րմբոնել մոմենտը եւ ուղարկել տեղս իր ներկայացուցիչն՝ անհրաժեշտ դրամական միջոցներով: Արարատյան հանրապետությունը պետք է ի նկատի ունենար մի հանգամանք, որ առանց դրամական միջոցների անկարելի է ձեռք բերել մի շրջան, որը նրա անմիջական տիրապետությանը չի ենթարկվել զանազան արգելափակ պայմանների շնորհիվ: Այսօր մենք տեսնում ենք, թե ինչպէս Ադրբեջանը փողի

¹ Լ. Իշխանյանը գրել է, թէ «Մ. Արզումանյանին Շատելվորտը առաջարկում է գրել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը եւ համոզել վերջինիոր՝ ժա-մանակավորապէս ընդունելու Ադրբեջանի գերիշխանությանը Ղարաբաղում, միջեւ ամենամեծերի ճշտումը վերստի վեհաժողովում, բայց կորսական մեղմում է ստա-նում» (Լ. Իշխանյան, «Գեղարքը Ղարաբաղում. «Հարեմիք», 1993, թ. 12, էջ 123):

² Հ. Թումյան, Բ, էջ 39-40:
³ Անդ, էջ 41:
⁴ Հ. Թումյան, Բ, էջ 41-42:

Միջոցով... տիրում է. Վարաբաղի կենտրոնին, իսկ հետագայում փորձեր կամի ձևեր բերել հասել գալիսը...

...Արդիականության գեներալ-նամանգապետն արգելել է ուճիկ տալ նրանից, որոնք իր կատարարության իշխանությունը չեն ճանաչում...»:

Կոստանով գլխավորության հնարավորություններին, Խորհուրդն իրավասությունն ունի էր, որ «Վարաբաղի ուսումնական ընդհանուր դեկաբր չունեն: Երջանների՝ Կիզակի, Վարանդայի, Խաչենի ու Ջրաբերդի հրամանատարներից եւ ոչ մեկը չի կարող կենտրոնացնել իր ձեռքում հայ գլխավորությանը: ...Արարատյան հանրապետությունը գալծմ չի ուղարկել տեղս մի դեկաբր ուժ, որի ներկայությունը մեծապես գարկ կտար ժողովրդի համայնքում... Քանի ուշ չէ, պետք է ուղարկել տեղս մի հմուտ, եթե ոչ գեներալ, գոնե գեներալտ, որը կկարողանար սանձ դնել բոլորին: Պիտի միանգամայն համոզված լինենք, որ առանց այդ դեկաբր ուժի անհնարին է միացնել ի մի բոլոր գործուն գլխավորական ուժերը: Բոլորին համար ավելի քան պարզ է, որ մենք մեր ուշադրությունը ներկայումս գերազանցապես պիտի դարձնենք ինքնապաշտպանական գործի վրա, այսինքն երկրի ռեալ ուժերի վրա...»:

Այս ժամանակ, հալանքար, Անդրանիկ զորավարի հեռանալը դեռեա հայտնի չէր արցախցիներին¹: Խորհուրդն աղերսում էր, որ նա չհեռանա, որովհետեւ Ադրբեջանը պատրաստվում է նոր ուղի-ձգությունների: Ոչ միայն չհեռանա, այլեւ մտնի Արցախ՝ «ուշադրություն չդարձնելով անգլիական միսիայի հարկադրանքներին...»:

Գարձյալ կրակ է դնում Արարատյան կառավարության տակ. «Այս բոլորից հետո գալիս ենք ասելու, թե Վարաբաղը, թե Վարաբաղը Հայաստանին միացնելը, որը Վարաբաղի հայության միակ էր բուն ցանկությունն ու նպատակն է, հնարավոր կլինի այն դեպքում, երբ Հայաստանի հանրապետությունը ռեալ միջոցների կոլիմի»:

Նամակն ավարտվում է նրանով, ինչով սկսվել էր՝ հորդորով, որ հանրապետությունը գնա այդ վճռական քայլին: Այս թե ոչ, «Եթե այսուհետ ես Հայաստանի հանրապետությունը զարարեական լուծություն պահելու լինի, Վարաբաղի հայությունն այդ համարելու է դավաճանական ակտ՝ ուղղված հայկական Վարաբաղի դեմ»²:

Փոխգնդապետ գեներալ-կոմիսար Արսեն Ծահմազյանն իր ձեռքն էր հավաքել ոչ միայն Ջանգեզուրի, այլեւ Արցախի զինական ուժերի դեկաբրությունը, ստեղծել ամենօրյա սերտ կապ գալառների բոլոր հրամանատարների, Ազգային խորհրդի ու նրա տեղական մարմինների հետ:

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 429. Ծառեկիցի Ջանգեզուրում հայտնվեց «ստույգ անգլիական պատկերին ակամջ դեղով գեներալ Անդրանիկը քեղ էր իրան անկող-ձարար անձնատուր եղած լիսնից ժողովուրդը եւ իր գործի վետ նուսպել էր Ջանգեզուրից դեպի երևան»:

² Կամակն ամբողջությամբ հրատարակված է «Գրական թերթի» 1989 թ. հուն. 18-ի համարում: Այն խմբագրությանն է արամաղրել Հանրապետության պետական արխիվի հավաքիչները, արժանահիշատակ Վլադիմիր Էլիսաբե:

Մարտի 31-ին Գորխում հրավիրված համագնացագործան համա-գումարը, որին մասնակցում էին նաեւ Արցախի ներկայացուցիչները, հասնակի Ազգային խորհուրդը ցրեց՝ նրա փոխարեն ընտրելով Ջանգեզուր-Արցախյան շրջանային խորհուրդ, որով նաեւ Ալիբազարձյեց երկու հահանգների միությունը, եւ առավել իրական հիմքի վրա դրվեց նրա միացումը Հայաստանին: Խորհրդի մեջ մտան հինգական ան-դամներ երկու հահանգներից՝ ներկայացնելով տարբեր կուսակցություն-ներ³:

Դեռ Ծուշիում տեղեկանալով այս ամենին՝ Ծառեկիցի կատա-գել-փրկիչ էր: Գորխում արդեն նա դեմ առավ լեհնցիների ավանդա-կան համահողությանը: Երբ հրապարակավ փորձեց մեջտեղ քաշել իր միսիայի սերտած կարգախոսը՝ ընդունել Ադրբեջանի նշանակած հահանգական դեկաբրությունը... գանգեզուրցիները զինված ցույց արին նրա ինքնաշարժի շուրջ եւ քիչ էր մնում ձերբակալելին նրան»⁴:

«Ծառեկիցի Ադրխում գտավ մի ինդունկություն, որ ցույց էր տալիս, թե նույնիսկ աշխարհից կտրված այս լեռնաստանում էլ հաս-կացել են, թե ի՞նչ են անգլիացիները եւ արդեն զգլում են նրանցից»⁵:

Ծառեկիցի մալիսի 3-ին այս ամենի մասին զեկույց-ամբաս-տանագիր ուղարկեց Թոմսոնին՝ հակաբրիտանական ուսումնական մեդալիաները բարդելով արցախահայության, նրա Ազգային խոր-հրդի, Ջանգեզուրի ու նրա գեներալ-կոմիսար Ծահմազարյանի վրա: Զեկույցում դրությունն այնպես էր նկարագրված, թե Ադրբեջանն ու նրա գործակալներն էին օգնության կարոտ, եւ դաշնակիցների սր-բազան պարտքը պիտի քինի նրանց պաշտպանել հայոց չարություն-ներին⁶:

Հավանաբար այս գրապարտական տեղեկություններն էլ նրա հա-մար էին հերյուրված, որպեսզի արդարացվելին հենց նույն Ծառեկ-իցիի ու նրա կամակատար Մաք-Մոզրնի մասնակցությամբ իրա-կանացիոր ադրբեջանական ուսումնական պատրաստությունները, այլեւ որոշակի գործողություններն Արցախի ու Ջանգեզուրի դեմ:

Չի ուշանում եւ հետեւանքը: Ամսուհամարտին արդեն Արցախը շրջափակված էր չորս կողմերից: Խճուղային բոլոր ելումուտները դրված էին թաթարական գորախմբերի հսկողության տակ: Հայերը դրսի հետ կապվելու, կենցաղային ամենամանրամեջ ապրանքներ գնելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Մահվան սպառնալիքի տակ էր առկված հայերին աղ ու նավթ վաճառող ամեն մի ադրբեջանցի: Ծուշիում հայտնի էր դարձել, որ գիշերով մի ադրբեջանցի նավթ էր տվել իր հին հայ քրոջին, եւ Սուրբանովն անմիջապես նրան կա-խաղան քարծրացնել տվեց, որպեսզի այդ անստոր պատիժը դաս գառնա ուրիշների համար:

¹ Ա, Վրացյան, էջ 331:
² Ան, էջ 330:
³ Լեո, Անցյալից, էջ 425:
⁴ Հ. Թոմսոն, Բ, էջ 42-44:

Արցախի դաշտային մասերում, որոնք սահմանակից էին Արցախի ու Կարյազի հետ գավառներին, «հայ գյուղացիները դաշտային աշխատանքի դուրս գալ չէին կարող, որովհետև մուսուլմանական զինված խմբերը շրջում էին սահմանների վրա եւ ահաբեկում այգիներում աշխատող գյուղացիներին»¹:

Հունիսի 4-ին Շուշիա արդրեջանական թաղից հարձակվեցին հայկական թաղի մոտիկ տների ու արհեստանոցների վրա: Ապա հայտնի դարձավ, որ արդրեջանական թաղում աշխատող հայ 17 արհեստավորներ տանջամահ են արվել:

Այդ վայրենի գործողություններին մասնակցում էին նաև բրիտանական միսիայի հնդիկ մուսուլման զինվորները, այս էլ՝ Մաք-Մոզրնի խմբությամբ:

Երբ Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը Մաք-Մոզրնին բողոքեց իր հոտի նկատմամբ գործարկող վայրագությունների դեմ, անգլիացի սպան պահանջեց, որ իրեն ներկայանա Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը, ռազմական գործերի ղեկավար Հարություն Թումյանը եւ Աստվածատուր Ավետիսյանը:

«...Հունիսի 5-ին ...«սիկիսպ» մեքենաների վրա, անգլիական սպանների եւ հնդիկ զինվորների ուղեկցությամբ Ղարաբաղից վտարվեցին Իշխանյանը, Թումյանն ու Ավետիսյանը»²:

Երևիցն աքսորել էին առավոտյան: Կեսօրվա դեմ Սուլթանովի գործերն ու շուրջ երկու հազար քուրդ ավազակներ՝ Սուլթանովի եղբայր Սելիմ-բեկի գլխավորությամբ հարձակվեցին Շուշուց հարավ-արեւելք, 5—6 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ղարաբաղյան կործանելու: Արմատարավ ասպատակիչները սրի քաշեցին անգլե-անպաշտպան բնակչությանը, կողոպտեցին, այնքան տները: 700 շունչ հայ բնակիչներից հագիվ 11 տղամարդ եւ 87 կին ու երեխա փրկվեցին³:

Վկաները պատմում են, որ անգլիական միսիայի ներկայացուցիչները Շուշիա քերդից անտարբեր դիտում էին օր-ցերեկով իրականացվող ոճիրը: Իսկ նրանց գորքը հսկում էր քաղաքից ելնող ճանապարհի վրա, որպեսզի Շուշիա հայ զինվորությունն օգնության չգնա յուրաքանչեւներին: Հաջորդ օրերին էլ ջարդարար խուժանը, Խան-

¹ Հ. Թումյան, Բ. 45—46:

² Անդ, Լջ 50: Ավետիսյանի պաշտոնը չի հշված: Ա. Կրացյանն Ավետիսյանի փոխարեն հիշում է Ա. Տեր-Աստվածատուրյան եւ արտոգանների թիվը համարում է: Կարծում են հավաստի է Թումյանի՝ դեպքի մասնակցի, տվյալը: Մահապան, երբ սակա է հաճա մի երրորդ վկայության, որի համաձայն, Արցախը թողնելու վճիռ հասնված է եղել վեց հոգու դեմ՝ Ե. Իշխանյան, Հ. Թումյան, Աս. Ավետիսյան, Ապան Ծահնագյուրյան, Արսեն Լալայան եւ Արտաշես Տեր-Միքայելյան: Սակայն վերջին երեքը չեն ներկայանում Մաք-Մոզրնին, անցնում են գավառները, փրկվում արքայից (տե՛ս Աքար, Ղարաբաղի կցումը Արդրեջանի. «Հայրենիք», 1929, հունիս, Լջ 138):

³ Ղարաբաղյանը խառը բնակչություն ուներ: Արդրեջանցիներին հախորդ գիշերն էին հետաքրքել, որպեսզի նրանք ոչ մի վնաս չկրեն:

բեռնում կուտակված արդրեջանական գործատուների հետ միասին, նույն սպանողն է սարքել նաև Ջախլու, Փահլու, Կրկժան եւ Դաշուշեն գյուղերի հայության վրա:

Հետո էլ նույն բախտին պիտի արժանանար Քարինոսակ գյուղը, Շուշիա քերդից ներքե, Կարկառ գետի ձախ ափին կույ եկած սլն արծվաբույնը, որի բանջարանոցներից ու այգիներից քաղված բարիքներով էր ապրում Շուշին: Կախորդ երեք օրերի անսանձ ու անպատիժ շարագործություններով հարբած թուրք ու քուրդ գորաշուկառուները որոշել էին բնաջնջել ձորապանկին կալած գյուղը, ապա շարժվել դեպի Շոշ եւ սրա թիկունքին շարված վուս բնակավայրերը:

Ուրքի կանգնեց Քարինոսակի երիտասարդությունը եւ մահն աչքի առաջ դրած՝ դիմադրեց որքան կարող էր: Հակառակորդ երեւի չէր ուզում զոհեր տալ, կատվի խաղ էր անում զոհի հանդեպ՝ սպասելով, որ պաշտպանվողները դուրս գան թաքստոցներից, ներկանան բաց տարածության մեջ: Միհնչեո Քարինոսակի երիտասարդները պաշտպանությունը ձգում էին եւ զիտեին, որ շուտով վրա է հասնելու փրկարար օգնությունը. սուրհանդակ էին ուղարկել Աղնախ գյուղը, որ նր միայն ունք էին դրել Դիզակի ու Վարանդաի զինված ուժերը:

Օգնությունը հասավ սլնայես համկարծակի, փախուստը նանապարհները միանգամից փակելով, եւ դիմացի անտառից այնպիսի լավա թափվեց թուրք ու քուրդ գորաշարքերի վրա, որ մի քանի ժամվա ընթացքում հիակներով ծածկվեցին ձորալանջերը: Քարանդեքում ու քարայրներում թաք կացածներին էլ քարինոսակցիները դուրս բերեցին եւ անխնա կոտորեցին՝ հիշեցներով, որ դա վրեժն է՝ Ղարաբաղյանի ու մյուս գյուղերի անմեղ նահատակների: Աղնախից գորքի ղեկավարությունը մարդ ուղարկեց Շուշի՝ քաղաքի անգլուխ մնացած հայությանն աստջարկելով իր օգնությունը: Պատասխանը խնդրանք էր, որ Շուշին հանգրստ թողնեն, քանի որ վճել են «չեզու գտնել Սուլթանովի հետ»⁴:

Հաշատուանի Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում է պահվում Լեոյի արխիվի մի մասը: Այնտեղ կա մի ձեռագիր-օրագրությունների դալթար, որը 1918—20 թթ. արցախյան դեպքերի մասնակից Արամայիսի գրչին է պատկանում⁵: Արամայիսն անկնայն մանրամասնությամբ ցույց է տալիս Արցախի ինքնուրույնությունը սասանելու համար Շատելվորտի կատարած մեքենայությունները, որոնց շարքում շատ հետաքրքիր է հետեւյալը. Շուշի ժամանած անգլիական սպան, տեսնելով, որ հարկադրանքն ու հորդորները չեն անցնում, երկրամասի համագուտարի մասնակիցներին փորձում է խնայնացնել անկախության քերկիրը արտափներով. «Ի նկատի ունեցեք, որ ձեր ճանապարհները կարող են փակել, այն ժամանակ դուք որտեղից կտանաք մթերքներ եւ ինչպե՛ս կպահպանեք հայրորդակցությունն ար-

⁴ Թումյան, Բ, Լջ 20:

⁵ Արամայիս, Կարաբաղի արտոգլխան (Հանրապետության պատմության համար). ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի սովիվ, Լեոյի անձն. ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գ. 255 (պատահա՝ «Արամայիս»):

ուսքին աշխարհի հետ: Կարող են ձեզ տնտեսական բոլորտ հայտարարել, կարո՞ղ եք ապրել առանց հացի: Եվ եթե հարեւանների զինված ամբոխը հարձակվի ձեզ վրա, կարո՞ղ եք պաշտպանվել:

Կարծես թե այդ հարցերը տալով Շատելվորուն Արրբեջանին սովորեցնում էր թե, ի՞նչ պիտի անել Ղարաբաղը հպատակեցնելու համար, — եզրակացնում է օրագրողը եւ ուղղում նաեւ մի հարց, որով ջնջվում են կաշառված անգլիացու բարբառանքները: Ասում է. — Եթե այդ բոլորը պետք է կատարվեն անգլիական հրամանատարության ներկայությամբ, ապա դուք էլ ինչի՞ համար եք պատեղ»:

Յոթամասուն տարի հետո արցախահայերի հետ այդպես պիտի խոսեր նաեւ Խորհրդային Միության ղեկավար Միխ. Գորբաչովը. իսկ դուք մտածե՞լ եք Արրբեջանի մնացած շրջաններում ու հարվում բնակվող հայերի ճակատագրի մասին: Գիտե՞ք, թե ինչպիսի տնտեսական վիճակ կատեղծվի մարզի ու Հայաստանի համար, երբ ձեր բոլոր ճանապարհներն անցնում են հարեւանների տարածքով... Մա եւս հուշում էր, թե ի՞նչ կարելի է անել արցախահայությանը ծնկի բերելու համար:

Արամայիսի օրագրությունները, սկսվելով ապրիլի 27-ից, հասնում են մինչեւ հուլիսի 2-ը, եւ ամեն տեղում ցրելով Արցախի այն օրերի վրա փոփած ծխածածկույթը, բաց են անում մի ծանր պատկեր: Տեղական ու եկվոր թուրքերի, քրդերի ու անգլիացիների բացահայտ ու գաղտնի սադրանքները հայության դեմ, նրանց աննախադեպ շարագործությունները, որոնք ունեն մեկ ու միակ նպատակ՝ արցախահայությանը քաշել Արրբեջանի մուսալաթական լծի տակ: Իսկ այդ արցախահայությունն էլ իր անկախությունն է պաշտպանում հնարավոր ու անհնար բոլոր միջոցներով: Անհնա՞ր, որովհետեւ համարյա անզեմ էր բազմազուխ հակառակորդի սպառազեն զորամիավորումների ու ամեն կողմից եկող ավազակախմբերի դեմ: Անհնա՞ր, որովհետեւ, եթե իր անհավասար ու օրհասական պայքարը մղում էր օտարների դեմ՝ իր մաքր Հայաստանին վերամիավորվելու համար, գրկված էր նաեւ այդ Հայաստանի նշխարական ու ռազմական, նույնիսկ բարոյական օժանդակությունից: Օրագրությունների ընդգրկած ամբողջ ժամանակահատվածում Հայաստանի միայն երկու նվիրակներ էին ժամանել Արցախ՝ Միքայել (Միշա) Արզումանյանն ու Հովսեփ Արղությանը՝ իբրեւ «օգնություն»: Ծուշվա Ազգաչին խորհրդի ղեկավարների այն «ավելի քան հրատապ հարցին, թե հապա Հայաստանն ի՞նչ է մտածում Ղարաբաղը փրկելու մասին. այսր զենք, ռազմամթերք ու հաց չունենք: Արրբեջանն իր թնդանութներով ու զորաշարժերով, անգլիական միսիան իր եռանդուն պահանջներով մեր հոգին համեցին: Ի՞նչ քայլեր կը անում մեր դրությունը մեղմացնելու համար: (Արղությանը) պատասխանեց, թե որովչա՞մ է... աշխատել: — Դառնորեն պատմում է օրագրողը, ապա ավելացնում. — Արղությանի այդ պատասխանը մեր սրտերը դաղեց, եւ իմ բերնից մի վատ անեծք դուրս թոռավ»¹:

Ասում է՝ այս դեպքերից առաջ Հայաստանի կառավարությունն Արցախ էր ուղարկել մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար ռուբլի դրամ: Փոքր գումար չէր, չնայած Արրբեջանի սուտ գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովն Արցախ էր մտել «25 միլիոն ռուբլով, նրա համար բաց էր արված անասնմանափակ վարկ Արրբեջանի զանապրանում»¹: «Արցախը նվաճելու համար Արրբեջանը չէր խնայում իր միլիոնները, փողը հոսում էր ջրի պես, եւ կաշառվածները վխտում էին ամեն անկյունում»²:

Հայաստանի ուղարկված դրամով պետք է զենք ու զինամթերք հայթայթվեին, ինքնավար իշխանության պետքերը հոգացվեին: Սակայն դրամը լուվել-մնացել էր Ջանգեղորում, որտեղի հոգատար եղբայրները Ծուշուց գնացած հարազատներին քանի՞-քանի անգամ դատարկաձեռն ետ էին վերադարձրել... Երբ Հայաստանի մեծերին հաղորդում էին այս մասին՝ խնդրելով համապատասխան կարգադրություն անել եւ առհասարակ փութալ մարզն օրհասական վիճակից հանելու համար, նրանցից ստանում էին պարսապ մի հորդորանք՝ «Գի՛նդ կացեք», «Մե՛նք Ղարաբաղը չե՛նք զիջի ոչ ոքի»³:

Օրագրերում տեղ է գտել Հայաստանի կառավարության մի ծրագիր եւս՝ հաղորդված Հովսեփ Արղությանի միջոցով. «Ծիշտ է, մինչեւ այժմ կառավարությունը ոչինչ չի արել, բայց այսուհետ վճռական քայլեր պիտի անի», եւ մասնավորապես՝ «Ջանգեղուրը կուժեղացվի, որպեսզի դեպք եղած ժամանակը կարողանան այնտեղից ույծ հուսցնել: Միաժամանակ եւ ձեռք կառնվեն դիվանագիտական միջոցներ»⁴:

Անկառկած, սկսնառես, ժամանակի աղետները վայելած Արամայիսը գույները շատ է մոայլեցրել: Մակայն եւ չի կարելի չեղրակացնել, որ Հայաստանի կառավարությունը ժամանակին հնարավոր ամեն ինչ չի գործադրել մարզի փրկության համար:

Արցախում այս օրերին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ, բողոքներով ու խնդրագրերով հեղեղված է ժամանակի մամուլը: Հայերը դատապարտում էին մուսալաթական կառավարությանը, արյունոտ Սուլթանովին եւ վայրագությունները իրախատող անգլիական միսիայի ներկայացուցիչներին: Արրբեջանցիներն անմեղ գտների կեցվածք ընդունած, իրենց «զոհերի» բազմապատիկն էին ցուցաբերում՝ աշխարհի ուշադրությունը հրավիրելով Հայաստանի Հանրապետության վրա, որն իբր միջամտում է Արրբեջանի ներքին գործերին, ոտնահարում նրա անկախությունը: Պարսապ չէին նաեւ անգլիացի ծախու գրչակները, որոնց հրապարակած խոսքերում եւս հայերն էին մեղավոր, որ պահանջում են Արցախն ու Ջանգեղուրը: Եղավ անգլիական միայն մեկ սարս, որ փորձեց ճշմարտությունն ասել «KAB-

¹ Աճ, էջ 12:
² Աճ, էջ 19:
³ Աճ, էջ 12, 15, 19 եւ հոգ.:
⁴ Աճ, էջ 20:

¹ «Արամայիս», էջ 17:

КАЗЕКОЕ СЛОВО» թերթում ունեցած իր պաշտոնական հայտարարության մեջ, նրան էլ անմիջապես հեռացրին ծառայությունից¹:

Ընդիմ հիշած «միայն մեկ սայան» հավանաբար գեղասպետ Գլատերբերգն էր, որ գործադիվ էր Արցախի՝ քննչու կոտորածների հանգամանքների և վերադառնալով՝ գեղագետ, թե «կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Սուլթանովի վրա, որը նախօրոք քաղաքի ու Ղաչքալիչենի մուտերը դրել էր քրդական խմբեր և նրանց միջոցով ջարդել հայկերին»²:

Մեծ Բրիտանիայի Անդրկովկասյան միսիայի ղեկավար Թոմասնյուն փոխարինած գեներալ Կորին ոչ միայն որեւէ չափով չէր օգնում, որ խաղաղության ստեղծվի Արցախում, և շարագործները պատժվեն, այլև բացահայտորեն ջար էր պլանորում՝ գրոթյունն այնպես ներկայացնելով, թե այնտեղ ոչինչ էլ չէր կատարվել, հայերը սրտազայես աղակում են: Այնենայն Հայոց Ապոստոլիկոս Կորինի բողոքը հեռագիր էր տվել՝ մանրամասն պատմելով կատարված վաղապաշտությունները և խնդրելով օգտագործել իր բարձր դիրքը՝ թույլ չտալու նոր կոտորածներ, որոնք նախապատրաստվում են հակառակորդի կողմից: Ասում են՝ պատասխանը եղել է բանտնակալի մի քրթմնչոց՝ «Հայերն ոտցնում են»:

Անդրկովկասում և Խուսաստանում վաթսրիվել էին այն մեծ ու փոքր բողոքները, որոնցում հազար էին ապրում: Թիֆլիսում տեղի ունեցան բազմամարտական նրապարտագին երկու ժողովներ՝ հունիսի 8-ին ու 22-ին: Վխանակցում էին քառասունից ավելի ազգային ու հայրենակցական կազմակերպություններ... Նախագահում էր Հովհաննես Թոմասնյանը: Ընդունած բանաձևը պահանջում էր դաշնակիցների միջամտությունը, որևտր Սուլթանովի փտարումը Ղարաբաղից, կոտորածի հեղինակների ձերբակալությունն ու պատժելը և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին»³:

Հետաքրքիր է հունիսի 16-րն Երևանում տեղի ունեցած բազմամարտական ցույցի որոշում-կաշիք, որը ոչ միայն անարգանքի սյունին էր գամում տեղի ունեցածի զագրելի հեղինակներին, այլև ազգային քաղաքական ուժերից պահանջում էր գործնական քայլեր: Ահա նրա հիմնական մասը.

«Հունիսի 16-ի հրապարակային ժողովը խորը հուզումով լսեց այն բողոքը, որ Ղարաբաղում, անգլիական աչքերի առջև Ադրբեջանի գործը Սուլթանովի գլխավորությամբ ավերել է վեց հայկական գյուղեր..., ապառնում է շարունակել կոտորածը և ստիպել Հայկական Ղարաբաղը սրբան մեջ ողողելու: Մենք համոզված ենք, որ այս շարունակությունն է: Ընկեր-ժախեթության քաղաքականության: Այնտեղ, Թուրքիայում, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկության աչքերի առջև կոտորածի ենթարկվեց միլիոնավոր հայ ժողովուրդը: Այստեղ, Ադրբեջանում, դաշնակից

ժողովուրդների աչքերի առջև, աշխատում են ոչնչացնել Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը և հաստատել իրենց արյունոտ կարգերն այս երկրում: Խորը գիտակցելով մեր պարտականությունը՝ վճռականապես բողոքում ենք այն քաղաքականության դեմ, որ գործադրում է Ադրբեջանը: Պահանջում ենք անհապաղ հեռացնել Ղարաբաղի սահմաններից Սուլթանովի ավագակախումբը: Մենք հայտարարում ենք, որ Ղարաբաղի իրավունքների պաշտպանության հարցում մեր կատարելությունը լիակատար աջակցություն կարող է գտնել մեր կողմից: Բավ է, որքան կոտորվեց հայ ժողովուրդը Թուրքիայում, Ղարաբաղում, Ադրբեջանում: Մենք այլևս չենք կարող թույլ տալ, որ ելրուպական մեծ ժողովուրդների աչքերի առջև մեր կանայք ու երեխաները ենթարկվեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետությունների՝ Կովկասում գտնվող ներկայացուցիչները վերջ դնեն կոտորածի և ավերի քաղաքականությանը: Պահանջում ենք հայկական կատարելությունից բոլոր կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և, հանուն քաղաքակրթության ու մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության, պաշտպանել հայ ժողովուրդը ձևով տակ ունեցած բոլոր միջոցներով: Մենք բողոքում ենք և մեր հիացմունքն ենք արտահայտում Ղարաբաղի մեր եղբայրներին, որոնք հերոսաբար կռվում են Սուլթանովի բռնակալության դեմ հանուն ժողովուրդների ինքնորոշության ու քաղաքակրթության»:

Իրենց բողոքն ու զայրույթն էին արտահայտել նաև Ադրբեջանի խորհրդարանի հայ անդամները, որոնց կողմից լիազորված Պ. Չուբարը գեղացի էր Արցախ, ուսումնասիրել է, հարցն վերադառնալով, բազմաթիվ փաստերով ու պաշտոնական վավերագրերով հաստատել, որ Ղաչքալիչենի ու մյուս գյուղերի կոտորածը Սուլթանովի գործն է: Խորհրդարանը, սակայն, գտավ, որ Ղարաբաղի «անդակալ իշխանությանը և հատկապես ընդհանուր նախնազգայեանի գործողությունների մեջ չկա ապօրինության և ոչ մի փաստ»⁴:

Տեղում, ինարկե, դժվար էր սպասել արդարության կատարյալ հաղթանակին, որովհետև այն խառնակ ժամանակներում, դաշնակիցների անդրկովկասյան ներկայացուցչության կաշառված ու աշտուր վերաբերումըը հաղթահարելը պիտի լիներ չափազանց դժվար, եթե ոչ անհնար: Այդ պատճառով էլ Թիֆլիսի Ղարաբաղյան հայրենակցական միությունը փորձեց հարցը բարձրացնել Փարիզում, դաշնակիցների դիվանագիտական քարձրագույն առջանում: Դրանում-հեռագիր հղեց այնտեղ գտնվող հայկական պատվիրակության ղեկավարին՝ հուսալով, թե նա կհետեւի, որ հարցը պատշաճ քննություն ու արդյունք ունենա: Սակայն այստեղ էլ գործին խանգարեցին մանր կրքերը⁵:

¹ Ս. Վրացյան, էջ 317:

² Աճ, էջ 318:

³ Աճ, Անցյալից, էջ 431—432. «Ղարաբաղի կոտորածի մասին մենք հեռագիր ուղարկեցինք նաև Փարիզ. բայց ոչ թե Անարունյանի պատվիրակության, քանի որ գիտեինք նրա աշխարհ անբարյացակամությունը Ղարաբաղի հարցի վերաբերմամբ»:

⁴ Աճ, Անցյալից, էջ 430—431:

⁵ Ս. Վրացյան, էջ 318:

⁶ Աճ:

Ի՞նչ եղավ այսքանից հետո, Արցախն ինչի՞ տեր դարձավ միջազգային, համարյա համաշխարհային այս աղմուկի շնորհիվ:

Նախ, դեռևս հունիսի 12-ին Արցախից հեռացան Մաք-Մոզրենի գլխավորած անգլիական ներկայացուցչությունն ու զորքը¹: Եվ Խոսրով-բեկ Մուլթանովը, նրա կուսակաճ ադրբեջանական զորքերն ու բրդական ավազակախմբերը մնացին դեմ-հանդիման՝ անկաշտորսն ու անօգնական, դրսից բացարձակապես ոչ մի օժանդակություն չսպասող արցախահայության հետ:

Ազգային խորհուրդը, Շուշում մնալն այլևս անհնար համարելով, անցել էր գալստ, Շուշում կամ Տրևալարգում էր անցկացնում իր օրերը եւ էի բողոքի գրություններ էր հղում Թիֆլիս, Երևան, Բաքու, հուսա իր հավատամքն էր պնդում. իբր, ո՛չ մի նշանակություն չունի, որ Շուշին անցել է Մուլթանովին, կայետորր գալստներն են, որսեր պիտի կռվեն մինչև ավերյիմ շունչը:

Իսկ ինչպե՞ս պիտի կռվեին, ո՞ւմ օգնությամբ, թիկունքն ո՞ւմ դարձրած, եթե Հայաստանի Հանրապետությանը Մուլթանովի կազմակերպած ջարդերից հետո՝ անգամ իր զորքը չմտցրեց Արցախ՝ իր համար արդարացուցիչ հանգամանք համարելով դաշնակիցների միգրացի պայմաններով ու կարգադրություններով կապկպված լինելը: Բայց չէ՞ որ այդ պայմաններն ու կարգադրությունները հավասարապես վերաբերում էին նաև Ադրբեջանին: Հնարավոր է, առաջները մտածում էին, թե իրենք ուժ չեն ունենա դիմագրավելու ադրբեջանցիների ու անգլիացիների միացյալ ուժերին, որոնք Արցախում կանգնած էին միասնական ու միահամուռ: Իսկ Մաք-Մոզրենի գնալուց հետո՞: Չէ՞ որ միայն Մուլթանովին ենթակա զորքերն էին մնացել, եւ նրանք էլ, դատելով կատարած անվճարական քայլերից, երկնչում էին նույնիսկ տեղական հայ զինվորության ուժից եւ ոչ մի լուրջ տեղաշարժ չէին կատարում դեպի գալստները:

Անկախված չէր կարելի արհամարհել այն օրերի ադրբեջանական ուժը: Այն օժտված էր նյութական բախարսը հիմքով ու պաշարներով: Բավական է հիշել Բաքուն, դաշտաշին բերրի անհուն տարածությունների վրա ստեղծվող գյուղատնտեսական բարիքները: Ռազմական տեսակետից եւս նախընտրելի էր նրա վիճակը. գեներ ու զինամթերք անհրաժեշտ չափով հավաքել էին՝ ռուսական զորքերի եւս քաշվելու ժամանակ նրանց պահեստները նվաճելով ու զորագնդերը զինաթափ անելով: Իսկ զորամիավորումներ, այն էլ կանոնավոր ու բաղկական վարժ, երկու տարվա ընթացքում ստեղծել էին երոսյական կրթություն

այլ Պողոս Նուբարի պատվիրակության: Բայց որովհետև այս երկու պատվիրակությունները շուն ու կատվի դրության մեջ էին գտնվում իրար հանդեպ, Անարոնյանը, որ ուզում էր «ազգային գործերի» մեծաշնորհն իր ձեռքում պահել ի վատաբաշակցության, գրեթե բարկանում է մեզ վրա եւ գրում է Հայաստանի կառավարության, որ մեզ արգելվի դիմումներ անել ուրիշ որեւէ մեկին, բացի իրանից: Վարարողի հայն ի՞նչ ցավերով էր տանջվում, իսկ այնտեղ, Սեւաչի ափին մեր դիպվածաւ կռվածներն ինչո՞վ էին զբաղված»:

² Ա. Վրացյան, էջ 316:

ու փորձառություն ունեցող սպաների անմիջական օգնությամբ: Հիշենք, որ Ադրբեջանի հանրապետության ծնունդից անմիջապես հետո այնտեղ էին գտնվում Խալիլ փաշան, Նուրի փաշան, Բյազիմ փաշան, բազմաթիվ քեկեր ու բարձրաստիճան հրամանատարներ: 1919-ի գարնանն էլ եկել էր Էնլիք փաշան՝ երիտթուրք կառավարության ռազմական գերագույն հեղինակությունը, որ նպատակ ուներ ադրբեջանական ու հարեւան մահմեդական զորաբանակները կարգի բերել, վճռական ճակատամարտի հանել՝ Անդրկովկասում գերիշխանություն նվաճելու եւ այն սուլթա թուրքական տիեզերական տերության մեջ առնելու նստաբ:

Այս ամենի դեմ ի՞նչ անելը Հայաստանի հանրապետությունը: Ադրբայժան, դեռևս մտքի չկանգնած տնտեսություն, գյուղատնտեսության չունեցած հարցեր եւ մի բուռ հողի վրա իրար չբերվող բախարսական անհամար հակասություններ, սրունց բուժման հնարավորություններն իսկ չէին երևում:

Եվ, սցառամենայնիվ, հենց այս նույն պայմաններում, նո՛ւյն իսկ օրերում, կրք Արցախը մեկընդմիջա իրենցը դարձնելու եւ ստեղծարար Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեւան գոտին սեփականացնելու համար, երկար ու հիմնավոր նախապատրաստությունից հետո, ադրբեջանական զորքերը մարձակվեցին Չանգեզուրի վրա (1919-ի հունիսի վերջին), խաչատուակ պարտություն կրեցին ու եւս նողմաբեցին՝ հազարավոր դիակներ, զենք ու զինամթերք թողնելով Կապանի Առաքա, Ագարակ ու Ելվադո գյուղերի տարածքում:

Մերեմն, հնարավոր էր նրանց հաղթել, իսկ եթե նկատի ստեներ արցախյան զինվորության մեծ քանակն ու ստալիչ մեծ պատրաստությունը, ապա դա պետք է լիներ շատ ավելի դյուրին: Բայց եւ այնպես Հայաստանի հանրապետությունը նման քայլի չլիմեց, դրա վտրձն իսկ չարեց:

Դեպքերի մասնակից մեկը պատմում է, որ կրք Շուշում հայոց վիճակն անտանելի էր դարձել, գալստներում ամեն ժամ սուլանելի էր նակառակորդի հարձակումն ընդհանուր ճակատով, մեծ անհրաժեշտություն դարձավ Հայաստանի Հանրապետության գոնե բանավոր ներկայությունը, որպեսզի խելք խելքի տալով՝ մի ելք նշեին անտանելի կացության մեջ հայտնված մարզի համար: Երեւի լուր էին տվել, ազդեցիկ ու շրջանալսց ներկայացուցիչ պահանջել: Եվ, սահա, մայիսի 15-ին ներկայացավ Հովնեթի Արդությանը (Իջևան)՝ կառավարության ամենահեղինակավոր անդամներից մեկը, որ իրադրությանը հանգստանորեն ծանոթանալուց հետո, մայիսի 22-ին մասնակցեց Ազգային խորհրդի նիստին, որն էլ որոշեց Շուշի «բաղաբք գործողության հեռակետ չդարձնել, թողնել Ադրբեջանին, Խորհուրդը փոխադրել գալստ, զինվորական շտաբի գործունեության զարկ տալ եւ ինքնապաշտպանությունը դնել կանոնավոր հիմքերի վրա...»¹:

¹ Ե. Իշխանյան, Գեպարդ Ղարաբաղում. «Հայկմիթ», 1983, թ. 12, էջ 125:

Սակայն մի՞թե պարզ չէ, որ ծայրահեղորեն անհեռանկար այս քայլին մղելով՝ Ազգային խորհուրդն ու նրա հանրապետական խորհրդականը, նախ և առաջ, թուրք-թաթարական ռմակներից հնարավորություն ստանալով անկաշկանդ լցվելու Ծոշի, այն դարձնելու բացառապես իրենց որջը և այնտեղից կազմակերպելու հարձակումները հաշվական քաղաքամասի ու գավառների վրա:

Մայիսի 23-ին Արդուրջանը, Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Մելիք-Հովսեփյանին էլ իր հետ առնելով, ուղևորվեց Երևան՝ հանրապետության կառավարությանը զեկուցելու Արցախի օրհասական դրության մասին: Ի՞նչ եղավ արդյունքը, կառավարությունն ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկեց դրությունը փրկելու համար, մեզ հայտնի չէ ոչինչ: Երեւի արդեն չիլ սրտկերացնում էին հունիսյան աղետները և նախապատրաստվում էին այդ առթիվ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին բողոքելու թուրք-ադրբեջանա-քրդական վաշրագությունների դեմ:

Այս պայմաններում էր, որ Ծոշ գյուղում գոմարվեց մարզի հատության վեցերորդ համագումարը (1919 թ. հունիսի 28—30):

Նախապես պայմանավորվել էին, որ ներկա են լինելու Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչն ու Մաք-Մոզընը, որպեսզի համատեղ ջանքերով խաղաղության ճանապարհը գտնվի, և աշխատավոր գյուղացիությունը հնարավորություն ստանա դժվարին պայմաններում անեցրած բերքը հատալու, խաղաղ շունչ քաշելու իր հայրենի երկրում:

Սակայն օտար հրապարակներն իրենց խոստումը չկատարեցին, չներկայացան, և համագումարը համարյա նախորդների ոգով մի ընդարձակ բանաձեռն լինումն էր պաշտպանելով իր ինքնորոշման իրավունքը և բողոք ու զայրույթ հայտնելով այդ իրավունքը ոտնահարողների դեմ:

Համագումարի ցրվելուց մի քանի օր հետո Ծոշ գյուղը գնացին ադրբեջանական կառավարության և Մաք-Մոզընի ներկայացուցիչները՝ խնդրելով նոր համագումար հրավիրել և որոշումը նորոգել: Բացասական պատասխան ստանալով՝ վերադարձան, և մի քանի օր հետո Սուլթանովի հրուսակները թնդանոթներով ու գնդացիներով հարձակվեցին Դիզակի Դուրանյար ու Բինչաթու գյուղերի վրա, կողոպտեցին, հրդեհի մատնեցին: Սակայն երբ փորձեցին նույնը կատարել նաև Առաքյուլ գյուղում, տեղական ուժերը՝ արդեն միավորված ու կազմակերպված, խիզախ դիմադրություն ցույց տվին, նույնիսկ ետ փախցրին կողոպտատի ու ավերածությունների վարպետներին¹:

Մրանով վերջ չտրվեց, իհարկե, սուլթանովյան ավազակախմբերի գործունեությանը: Դաշտային աշխատանքների ամենատնուն շրջանն էր, հայ գյուղերում հնձի ու կալի գործերն իրականացվում էին վտանգներով լեցուն մթնոլորտում: «Մուսուլմանական բանդաները գիշերները... հրդեհի էին մատնում խորձերը և դեռեւս չհնձած արտերը,

իսկ ցերեկը կրակ էին բացում դաշտերում աշխատող գյուղացիների վրա»²:

Այս պայմաններում էլ օգոստոսի 13-ին Ծոշում բացվեց Արցախի հայության յոթերորդ համագումարը, որին մասնակցում էին 135 պատգամավորներ: Երկար ու տաք վեճեր եղան Արցախի ու Ադրբեջանի ռետագա փոխհարաբերության հարցի շուրջ, և ի վերջո կազմվեց մի հանձնաժողով (նախագահ՝ Արշ. Քամայան), որը պատրաստեց բանաձեռն փոխհարաբերությունները տանելի դարձնելու նպատակով Ադրբեջանի կառավարության հետ բանակցություններ վարելու մասին (համագումարն «ընդատաշ է գնում Ադրբեջանի կառավարության առաջարկին՝ բանակցությունների միջոցով խաղաղ ճանապարհով լուծելու ներկա ճգնաժամային խնդիրը՝ իբրև նախասար կողմեր և որոշում է պաշտոնական բանակցությունների մեջ մտնել այդ նպատակով»)՝:

Տեսնելով, որ հարցի լուծումը ձգձգվում է, Սուլթանովն օգոստոսի 14-ին վերջնագիր հղեց համագումարին՝ պահանջելով 48 ժամվա լինթացքում որոշակի պատասխանել՝ Արցախը ճանաչում է Ադրբեջանի իշխանությունը, թե՛ ոչ: Վերջապես պատրաստվեց համաձայնության մի նախագիծ, որը Սուլթանովի և նրա կառավարության կողմից լրացվելուց հետո հրապարակվեց հետևյալ բովանդակությամբ ու շարադրանքով.

«ԼԵՈՒՆԱՅԻՆ ԳԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԳՐԵԶՋԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի լեռնային մասի վիճակի խրճուղիքը պիտի որոշվի խաղաղ կոնֆերանսում, որ լորաքանչյուր ընդհարում կորստաբեր է Ղարաբաղում բնակվող ազգությունների համար, որ ինչպես էլ լուծվելու լինի Ղարաբաղի խնդիրը, հայերը և թուրքերը պիտի ապրեն միասին, — Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարը որոշեց Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության հետ ժամանակավոր համաձայնության գալ հետևյալ պայմաններին վրա.

1. Երկու կողմերն էլ ընդունում են այս ժամանակավոր համաձայնությունը, մինչև խնդրի լուծումը խաղաղարար կոնֆերանսում, որի որոշումը հավասարապես պարտադիր է երկու կողմերի համար:

2. Ղարաբաղի, այն է՝ Ծոշու, Ջիվանչիի և Ջաբրայիլի գավառների լեռնային մասը (Դիզակը, Վարանդան, Խաչենը և Ջրաբերդը), որտեղ բնակիչները հայեր են, ժամանակավորապես իրեն համարում է Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում:

3. Ծոշու, Ջիվանչիի և Ջաբրայիլի գավառները շարունակում են մնալ որպես Ղարաբաղի գեներալ-նախնագապետության առանձին ադմինիստրատիվ միավորներ այնպիսի ներքին կազմակերպությամբ,

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 66:

² Անդ, էջ 67:

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 64—65:

որ լեռնային հայկական շրջանում վարչությունը նշանակվում է հայերից, եւ փոքրամասնության իրավունքները պաշտպանվում են:

4. Ղարաբաղի լեռնային մասում (Գիգակում, Խաչենում, Վարանդայում եւ Զրաքերդում) վարչական պաշտոնական անձինք նշանակվում են խորհրդի հայ անդամների առաջարկությամբ:

5. Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետության կից կազմվում է խորհուրդ՝ 6 հոգուց բաղկացած՝ երեք հայ եւ երեք մուսուլման:

6. Խորհրդի հայ անդամներին ընտրում է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության համագումարը: Համագումարն իրավունք ունի վերընտրություն կատարելու:

7. Ազգամիջյան բնույթի բոլոր սկզբունքային հարցերը չեն կարող կիրառվել կշանքում, առանց նախապես խորհրդի քննության ենթարկվելու:

8. Խորհուրդը նախաձեռնության իրավունք ունի գեներալ-նահանգապետության կազմավորման եւ կառավարման խնդիրների նկատմամբ:

9. Խորհուրդը հսկողության եւ ստուգման իրավունք ունի գեներալ-նահանգապետության վարչության վերաբերմամբ, առանց, սակայն, վարչության գործողություններին միջամտելու իրավունքի:

10. Հիմնվում է գեներալ-նահանգապետի օգնականի պաշտոնը քաղաքացիական մասի վերաբերմամբ, եւ այդ պաշտոնում նշանակվում է հայ:

11. Գեներալ-նահանգապետի քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտոնի համար հայկական համագումարը Ադրբեջանի կառավարությանն է ներկայացնում ևրկու թեկնածու, որոնցից մեկը հաստատվում է:

12. Ղարաբաղի հսկերք օգտվում են կուլտուրական ինքնուրույնան իրավունքով:

13. Կուլտուրական ինքնուրույնան իրավունքն իրագործվում է Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի միջոցով, որն ընտրվում է Ղարաբաղի հայերի պարբերաբար նրավիրվող համագումարներում: Համագումարը նրավիրում է Ազգային խորհուրդը:

14. Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը հաշոց Ազգային խորհրդի գործունեությունը հսկում է հայ լիազորների միջոցով:

15. Զինվորական մասերը տեղավորվում են Շուշիում եւ Խանքենդում՝ խաղաղ ժամանակի կազմով:

16. Ղարաբաղի, այսինքն՝ Շուշու, Զարբայիի եւ Զիվանջիի գավառների լեռնային շրջաններում, որ բնակվում են հայեր, զինվորական մասերի յուրաքանչյուր տեղափոխություն կատարվում է խորհրդի անդամների 2/3-ի համաձայնությամբ:

17. Քաղաքական հարազմունքների համար ոչ ոք չի կարող ենթարկվել հարածանքի ո՛չ դատական եւ ո՛չ էլ վարչական կարգով:

18. Բոլոր այն հայերը, որոնք ստիպված են եղել հեռանալ քաղաքական նկատառումներով, իրավունք ունեն վերադառնալու իրենց տեղերը:

19. Ղարաբաղում հայ եւ թուրք բնակչության զինաթափումը դադարեցվում է մինչեւ Ղարաբաղի հարցի որոշվելը խաղաղարար կոնֆերանսում:

ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Որովհետեւ ամբողջ Ադրբեջանում հայտարարված է զինաթափում, խոսք կարող է լինել միայն Ղարաբաղում նրա դադարեցման մասին:

20. Ադրբեջանի կառավարությունը ցույց է տալիս նույնական ու բարոյական աջակցություն Ղարաբաղի բնակչությանը՝ արագորեն վերականգնելու հայկական եւ թուրքական ավերված գյուղերը:

21. Ազգամիջյան հարաբերությունները լավագույն կերպով կանոնավորելու համար Խորհուրդը պարբերաբար նրավիրում է ընդհանուր եւ տեղական հայ-մուսուլմանական համագումարներ:

22. Տրվում է միություններին, խոսքի եւ մամուլի լիակատար ազատություն: Իսկ ժողովները, նկատի ունենալով, որ ամբողջ Ադրբեջանում զինվորական դրություն է հայտարարված, գումարվում են միայն վարչության թույլտվությամբ:

23. Մասնավոր եւ պաշտոնական անձանց յուրաքանչյուր հանցանք պետք է հետապնդվի դատական կարգով, բացառությամբ այն զանգանքների ու հանցավոր գործողությունների, որոնք Ադրբեջանի հանրապետության Պետական պաշտպանության կոմիտեի 1919 թ. հունիսի 11-ի պարտադիր որոշման համաձայն այլևս ենթակա չեն ընդհանուր դատի:

24. Մինչեւ այժմ տեղի ունեցած ազգային ընդհարումների մասնակիցները հալածանքի չեն ենթարկվում:

25. Սույն համաձայնությունը ուժի մեջ է մտնում Ղարաբաղի հայկական յթերորդ համագումարի կողմից ընդունվելու պահից:

26. Սույն համաձայնությունն ուժի մեջ է մտնում թե՛ պաշարողական, թե՛ զինվորական եւ թե՛ այլ դրությունների ժամանակ:

Ստորագրել են.

1. Դանիել Առաքելյան, 2. Աբրահամ Կիսիբեկյան, 3. Միմոն Պուրույան, 4. Սմբատ Բալայան, 5. Բենյամին Բարաքեխյան, 6. Իսրայել Դովիթեխյան, 7. Աբրահամ-բեկ Իշխանյան, 8. Բախշի Մորադյան, 9. Հովհաննես Աբրահամյան, 10. Ստեփան Ստեփանյան, 11. Հակոբ Բալասանյան, 12. Տիգրան Մելիք-Գասպարյան, 13. Ավանես Գասպարյան, 14. Լևոն Վարդապետյան, 15. Արսեն Հովհաննիսյան:

Շուշի, 22 օգոստոսի, 1919 թ.՝:

¹ Հ. Թումյան, 1, էջ 69—72: Այս համաձայնագրի ոտներեն բնագիրը, ինչպես նշված է Թումյանի ուսումնասիրության Բ մասի 72-րդ էջի ներքո, պահվել է Արշավիր Բամալյանի մոտ, եւ նա է տրամադրել Թումյանին, որը եւ թարգմանել է հայերեն:

Համաձայնագիրն ըստ էության իրենից չէր ներկայացնում ճակատագրական մի երևույթ, որն, իբր, ասհմանագիծ դառնալով՝ արցախահայության կյանքը տարել է մի այլ ընթացքով, քան մինչ այդ էր՝ ալվերի քան մեկ տարվա փոթորկալից շրջանում: Միայնակ, անօգնական ու անպաշտպան մնացած մարզի հայերը, պաշարված թուրք-ադրբեջանական-քրդական զորամասերով և դաշնակիցների միախախցի էլ հարկադրված՝ որոշում են ժամանակավորապես համերաշխել ադրբեջանական վարչության հետ, մինչև որ իրենց խնդիրը լուծվի «խաղաղ կոնֆերանսում, որի որոշումը հավասարապես պարտադիր կլինի երկու կողմերի համար»:

Սակայն ադրբեջանցիներն այսքանն ընդունեցին որպես իրենց լիակատար հաղթանակ, ժամանակի մթնոլորտը լցրին տոնական աղմուկ-աղաղակով: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունն էլ դա ճանաչեց իբրև հայ ժողովրդի դեմ գործված ահալիոր դավաճանություն և իր Արտաքին գործոց նախարարի անունից 1919-ի օգոստոսի 28-ին բողոքի գիր ուղարկեց Փարիզի խաղաղարար համաժողովին:

Բողոքը բողոք՝, սակայն մարդիկ թեկուզ և իրենք իրենց հաշիվ չէին տալիս, թե այդ ի՞նչ իրավունքով, երբ մի ամբողջ հանրապետություն, հայ ժողովրդի միակ ու գերագույն կառավարական մարմինը, ձեռքերը ծալած սպասում էր, թե ի՞նչ կլինի վերջը, արյունոտույտ փշապի երախում թարտացող մի մարզ ի՞նչ հրաշքով պիտի պաշտպանի իր ինքնուրույնությունը: Դեպքերի մասնակիցները պատմում են, որ երբ Արցախի Ազգային խորհրդի անդամները հայրու էին գնացել մուսավաթական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համաձայնագրի շուրջ, և բննարկումներն ստացել էին ջղային ու սպառնական ընթացք, արցախցիներն իրենց հայրենակից, Հայաստանի Հանրապետության հաքվի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին խնդրեցին, որ նա անպայման մասնակից դառնա բանակցություններին, իր պաշտոնով ազդի ընթացքի և ընդունվելիք որոշման վրա: Բեկզադյանը, գուցե թե խորհրդակցելով իր կառավարության հետ, հրաժարվել էր բանակցություններին մասնակցելուց՝

«Համաձայնությունից» հետո միառժամանակ բարելավվել էր արցախահայության վիճակը. ճանապարհները բացվել էին, երթուղիներն ազատ էր: Ադրբեջանական շուկաներում և առևտրական տներում հայերի առջև այլևս չէին փակում դռները, նույնիսկ հաքվից մթերքներ էին հասցնում և եղբայրության շողով խոսքերով էին բերան դասարկում փոխհարաբերությունների մեջ:

Սակայն շուտով այս ամենը վերացավ, և տիրական դարձավ թրջանամանքի ժամանակի տարստիները: Ծանապարհները փակվեցին,

Համաձայնագրի հայերեն թարգմանությունն ավելի վաղ լույս էր տեսել Ս. Վրացյանի գրքում (էջ 320—322): Այն իմաստով նշգրտորեն համապատասխանում է Թուրքիայի թարգմանածին, եթե անտես առնենք ստորագրողների անուն-ազգանունների չնչին տարբերությունները:

Սարյուր, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանի, էջ 142:

գավառներում ժողովուրդը վերստին խեղդվում էր ավազակախմբերի սասպանակություններից, կողոպուտներից ու սպանություններից:

Համաձայնությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը պարտավորվել էր իր միջոցներով վերականգնել ավերված հայկական գյուղերը, սակայն ոչ միայն իր պարտավորությունները չէր կատարում, այլև զինական արգելքներ ստեղծեց, երբ հայերն իրենք փորձում էին սեփական տները վերակառուցել և փոխադրվել իրենց բնակավայրերը:

Նույն համաձայնությունը թույլ էր տալիս Շուշիում ու Խանքենիում պահել միայն խաղաղ ժամանակի կալազորներ: Սակայն մի ամիս չանցած «այդ երկու բնակավայրերը վերածվեցին ռազմական ճամբարների, որոնցում կուտակվեցին խոշոր ուժեր Չանգեզուրի վրա արշավելու համար»¹:

Ադրբեջանի կառավարությունն Արցախի կենտրոնի վրա թեկուզ և ժամանակավոր տիրապետություն հաստատած լինելը համարում էր բավական հզոր թիմք եռանահանգյան (Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեան) գոտին նվաճելու ճանապարհին: Երեւի ծրագրած ունեին, որ հաջորդ քայլն էլ դարձնեն Արցախի գավառների վրա իշխանություն տարածելը կամ արշավանքը դեպի Չանգեզուր: Սակայն գավառների վրա իշխանություն հաստատելու մի քանի փորձերը ձախողվել էին, իսկ այս դեպքում Չանգեզուրի վրա արշավելն անկատարահարմար էր, քանի որ չվնասագեղծված թիկունքը՝ Արցախի գավառների անկախ զինվորությունը, վրա կտար և Քրդաստանը կդարձներ հարձակում ձեռնարկած գորքերի գերզմանոց:

Կարևոր էր նաև մի այլ հանգամանք. Չանգեզուրում վերացված էր անգլիական ներկայությունը, ուրեմն և գորավոր հովանավորությունը Ադրբեջանի նկատմամբ:

Եվ նվաճողի քնազոր հուշեց, որ ամենահարմարը Նախիջեանի թրքությանը ոտքի հանելն է:

Մի քանի ամիս առաջ (1919 թ. մայիսին) դաշնակիցների խեղճն արթնացել էր, թույլ էին տվել, որ Հայաստանի հանրապետությունը 18 հազար զաղթականներ տեղավորի Նախիջեանի հայկական պարավան գյուղերում և այնտեղ գորամաս պահի զաղթականության ու բնիկ հայերի սպառնալույթյան համար: Հայաստանի Հանրապետությունն էլ այդքանն արել էր, ինքնահանգստացել՝ երեւի մտածելով, թե Նախիջեանն արդեն իրենն է, ոնց որ գրպանում դրած լինի:

Ադրբեջանական զորքերի գրոխն անցած խուրք սպաները հույս-օգոստոսին մտան Նախիջեան, ապստամբություն բարձրացրին, ապա անգլիական միսիայի զորքերի հետ համագործակցելով՝ երկրամասից Կուրս արին հայկական զորամասն ու հայ զաղթականությանը:

Մի քանի օրվա ընթացքում թուրք-ադրբեջանական ուժերն իրենցը դարձրին Նախիջեան հայկական նահանգը:

Այն ժամանակ թուրքական սպաները, հատկապես չորս փաշաները (Ծալի, Նուրի, Քյազիմ, Էնվեր) ադրբեջանցի հովանավորյալներին

¹ Հ. Թումյան, Բ, էջ 74:

համոզել էին, թե մնում է Չանգեզուրը նվաճել, եւ արդեն Նախիջեւան-
Չանգեզուր-Ղարաբաղ ճանապարհով Ադրբեջանը մեծ Թուրքիայից
ստատորեն կտրանա այնքան ռազմամթերք ու զենք, որքան պետք
լինի առաջնահերթ ռազմագիտական խնդիրները կատարելու եւ Անդր-
կովկասին իր կամքը թելադրելու համար: Իսկ Չանգեզուրի նվաճումն,
ստանց այլեւայլության, Ադրբեջանի տիրապետության մաս կդնի նաեւ
Դարբալագչազը, Վեդին ու շրջակաները, եւ Հայաստանը կխեղդվի
Արարատյան դաշտի մի անկյունում, — դա արդեն թուրք-ադրբեջանցի
երազույցների համար այլեւ տեսանելի ու փայլուն մի հեռանկար էր:

Ադրբեջանի բանակի գլխավոր շտաբի պետն էր մի ռուս գեներալ՝
Սուլվեիչ: սզգանունով, որը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ
գեներալ Յուդեմիչի հրամանատարության ներքո բավական փորձ ու
«հմտություն» էր ցուցաբերել արեւմտահայկական նահանգները հա-
յաթափ անելու գործում եւ, հավանաբար, մի քիչ էլ հասկացել էր,
թե այդքանից հետո հայ ժողովուրդն ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենա
իր պատմական հայրենիքի հյուսիս-արեւելյան նահանգների ճակա-
տագրի հանդէպ: Ահա այդ գեներալ Սուլվեիչը 1919 թ. սեպտեմբերի
7-ին գաղտնի մի թուղթ է հղում Ղարաբաղի նահանգապետ Սուլթա-
նովին՝ շարադրելով իր նկատառումները քննարկվող հարցի կապակ-
ցությամբ: «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծումը, — գրում է Սուլվե-
իչը՝ նկատի առնելով օգուտոսյան համաձայնագիրը, — ստիպում է
մտանձնել, որ Չանգեզուրի գալտնի միացումը կկատարվի առանց զի-
նաբախման, որովհետեւ նրա հայ բնակչությունը, Նախիջեւանի շար-
դից հետո, այժմ դրված է երկու կրակի մեջ եւ հազիվ թե համար-
ձակվի մեզ պիւնադրել՝ իր թիկունքում չունենալով առաջվա պաշտպա-
նությունը»:

Ուրեմն, ադրբեջանցիների ծառան, որ հաշակեր էր նաեւ, Չանգե-
զուրի հարցն էլ վերջնականապէս վճռված էր համարում: Բաւց եւ այն-
պէս, գիտեր, թե այդ գոտին, մանախանդ Արցախը, ի՞նչ նշանակու-
թուն ունի հայ ժողովրդի համար, ուստի զգուշացնում էր նաեւ. «Հա-
լերը Ղարաբաղը մշտապէս կորցնելու հետ հաշտվել չեն կարող եւ
անտարակույս պետք է ձգտեն օգուտագործել ամեն հնարավորություն
կորցրածը ետ բերելու համար»: Ուրեմն, զգուշացնէ՞ր Ղարաբաղից եւ
ձեր զինական ամեն տեսակ միջոցներն օգուտագործեցէր Ղարաբաղը՝
այդ ամենակարեւորը, ձեռքից չտալու նպատակով: Իսկ ո՞րն էր ստուգ-
վածն ու անշեղն «ամեն տեսակ միջոցներից»: Ահա այստեղ է, որ գե-
ներալին օգնության է հասնում իր փորձը՝ «միայն օգուտագործել քրդերի
ներկայացրած մարտական նյութը՝ նրանցից կազմակերպելով հեծելա-
գոր եւ հետեւակ՝ «Համիդիէի» օրինակով, որ գործնական արժեքը
թուրքերն են ստուգել վերջին պատերազմի ժամանակ:

Փոքրասիական, պարսկական ու միջագետքյան ռազմաճակատ-
ներում տեղի ունեցած կռիվներին քրդական գնդերի («Համիդիէ»)

մարտական փառապանձ գործելակերպի մասին միահամուտ խոսում
են պատերազմի բոլոր մասնակիցները»¹:

Զարմանալի է, չէ՞. անցյալ պատերազմից ի՞նչ դասեր է քաղել
քաղաքակիրթ Ռուսաստանի զավակը եւ ինչպէ՞ս դրանք քուրդ ցե-
ղապետին է փոխանցում՝ անտեղյակ ժողովրդական հին առածից,
որն ասում է. քրդի տղին լող երգել չեն սովորեցնի:

Ուրեմն, նախ, ասեմ այն օրերի (1919 թվականի արյունոտ օրերի)
հայ ու ադրբեջանցու ճակատագրերի տարբերությունը. հայ ժող-
վրդի բարեկամն էր ռուս բանաստեղծ ու մարդասեր Մերգել Գորո-
շեցկին, որն զգուշացնում էր աշխարհին, թե այս ժողովուրդն աշխար-
հին ասելիք եւ տալիք մշակութային անփոխարինելի, անզուգական
զանգեղ ունի, փրկենք նրա պահպանված բեկորները: Իսկ ադրբեջան-
ցիների բարեկամն էր արեւմտահայերի արյունն իր խղճի վրա դեռ
չչորացած գեներալ Սուլվեիչը, որն արածը քիչ համարելով՝ հիմա էլ
արեւելահայությանն ու նրա սրբազան մաս Արցախը բնաջնջելու եղա-
նակներն էր մշակում Սուլթանովի հետ:

Ռուս գեներալի տված դասերով ու համձնարարություններով էր,
որ կարճ ժամանակում կազմավորվեցին թուրք-ադրբեջանա-քրդական
գոյառիւթավորումները եւ հարձակվեցին Չանգեզուրի վրա:

Առաջին իսկ բախումներում խաչտառակ ջարդ կրելով՝ թուրք-ադրբ-
բեջանցի-քուրդ հրոսակալները ետ քաշվեցին, նորից լցվեցին Շուշի,
Խանքենդի ու Արցախին սահմանակից ադրբեջանական բնակավայ-
րերը:

Արիւթակցին նյութերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություն-
ներ նրանց մեծաթիվ կորուստների, փախչելիս Չանգեզուրում թողած
վիթխարաքանակ գեների ու զինամթերքի մասին: Օրինակ, միայն քրդ-
ական հեծյալ դիվիզիոնը, որի հրամանատարն էր, աչպէս կոչված,
գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովի եղբար Սելիմ-բեկ Սուլթանովը,
Չանգեզուրում թողած հարյուրավոր սպանվածներից բացի, հայոց
գորքին է «նվիրել» 150 գերի, 13 գնդացի, 4 թեղանոթ եւ որիշ ռազ-
մամթերք²: Եվ այսպանից հետո շատ հասկանալի է, թե ինչու՞ Ադրբ-
բեջանի գորքերի մնացորդներն այնպէս կատաղի ու դաժան էին
Արցախի եւ հարեւան հայկական շրջանների բնակչության դեմ գոր-
ծելիս:

Ադրբեջանի գորքերով ու Սուլթանովի լարած սրոզայթներով շըր-
ջափակվեց, արտաքին աշխարհից լիովին կտրվեց Արցախը: Առաջ-
ներում, երբ ճանապարհները փակվում էին, էլի մնում էր Չանգեզուրի
նետ միացնող լեռնաշին կամանների՝ միայն լեռնատարնի բնակիչնե-
րին հաշտնի ցանք, եւ Արցախն ու Չանգեզուրը իրար օգնության էին
մասնում, լուծում ամենահրատապ հարցերը: Հիմա Չաքոնի ձորն էին
լցվել Սելիմ-բեկ Սուլթանովի քրդերն ու ադրբեջանցի հրոսակները,
լլակել էին անտառներն ու կոչող արսախտներն ու լեռնաշին անցում-
ները, եւ Արցախը մնացել էր ինքն իր հետ, իր մենության հուլիսին:

¹ ՀԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 15, գ. 691, թ. 41:

² ՀԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 179—180:

Հետաքրքիր է, որ այս շրջափակման պայմաններում էլ Սուլթանովի գործակալները հաշվական բնակավայրերում սուտ ու ճիշտ լուրեր էին տարածում մյուս հաշվական շրջաններում, օրինակ, Ուտիքի լեռնային մասում, Նահիջեանի կողմերում իրենց կազմակերպած ջարդերի ու ավերածությունների մասին: Ինչպիսի՞ գարհոնրեղի գույներով էին ներկայացնում, ասենք, Ագուլիսի կոտորածը, Գանձակի ու Ծամբորի ճանապարհներին ամեն օր տեղի ունեցող բռնությունները հայերի դեմ... Այսպես հայերի ուռնացված թվերն էին տալիս, նրանց ազգակիցների անհրաժիշտ, անհեռանկար վիճակը: Մտածում էին, որ Արցախը ծնկի բերելու ամենահարմար եղանակն է դա:

Այս ժամանակ էր, 1919 թ. դեկտեմբերի սկզբին, որ Հալաստանի Հանրապետության հանձնարարությամբ Արցախ մտավ փորձված գործիչների մի խումբ՝ արցախցի Արսեն Միքայելյանի և սպա Ջ. Մեսլանի գլխավորությամբ¹: Նրանք, իրենց գործունեության կենտրոն դարձնելով Ջրաբերդն ու Խաչենը, ստեղծեցին Արցախի ինքնապաշտպանության մարմին՝ աշխատելով իրենց ձեռքը վերցնել բոլոր գավառների զինված ուժերի դեկավարությունը:

Կարելի է մտածել, մանավանդ մարդկային ստիբրական փոխհարաբերություններից ելնելով, որ Ադրբեջանի կառավարությունը եթե շրջահայաց ու նրբանկատ լիներ, արցախահայության 7-րդ համագումարի որոշակի զիջողական վճռից հետո կջանար այդ ինքնասեր ու բմբոստ լեռնաստանում վարել մեղմ, բարեկամական քաղաքականություն և գոնե դրանով ամրապնդել կապը կամ գոնե պահպանել ձեռք բերածը: Սակայն այդ բռնակալական-նվաճողական մոլուցքներ ունեցող վարչարարները, հարկավ՛վ, այդպիսի հասկացողությունից հեռու են լինում և ամեն պարագայում իրենց առաջին խնդիրն են համարում ճնշել ու բռնաճալ, երեխի հույս ունենալով, թե դրանով իրենց կհաջողվի նաև խեղճացնել: Իսկ խեղճացածները, սովորական՝ բան է, ուրիշ ճար չեն ունենում, քան գրուխ խոնարհելն ու վիզ ծռելը:

1920 թ. փետրվարի 19-ին Սուլթանովը հատուկ գրով Արցախի Ազգային խորհրդից պահանջեց, որ սչն վերջնականապես հպատակվի Ադրբեջանի կառավարությանը և թույլ տա ադրբեջանական զորքեր մտցնել գավառները: Մինչև այդ հաջողվել էր զինվորության որջեր դարձնել Ծուշին ու Խանքենդին, իսկ գյուղական շրջանները, Արցախի ամբողջ հայ գյուղացիությունը, անկախ էին, զինված ու իրենց ինքնապաշտպանությունը պատրաստ:

Սուլթանովը նպատակ ուներ իր զորքը գավառներ մտցնելուն պես զինաթափ անել հայությունը... Իսկ նրանից հետո ի՞նչ մի դժվարու-

¹ Խումբը խաչեն է հասել դեկտ. 7-ին:

Ա. Միքայելյանն Արցախ էր եկել 6—7 տարի իր կյանքն Ամերիկայում անցկացնելուց հետո, որը Հ. Թումանյանի կողմից գնահատվում է որպես հիմնական պատճառ այն ձախողանքների, որոնք պիտի թույլ տար ինքնապաշտպանության մարմինը (Հ. Թումանյան, Բ, էջ 20):

թյուն կարող էր ներկայացնել հարցը թրքավարի կարգադրելը՝ հյախակվեցե՛ք, այլապես պիտի կոտորե՛նք կամ բռնազաղթի եկթարկենք:

Ազգային խորհուրդը մերժեց բռնակալի պահանջը՝ պատասխանելով, թե դրա առթիվ վճիռ հանելու իրավունք ունի միայն ժողովրդավան համագումարը:

Այնուհետև Սուլթանովը փորձեց իր հրամանն իրականացնել միայն Ջրաբերդ գավառի մի մասում. առաջարկեց թույլ տալ, որ ադրբեջանական զորքը տեղավորվի Ավան-Յուզբաշյանի կարվածքում՝ Մարգուշեանում: Այդ առթիվ էլ վճիռ հանելու համար Մարդակերտում նախաքվեցին գավառի գյուղերի 86 ներկայացուցիչներ և միահամուռ որոշեցին մերժել բռնակալի հակահայկական պահանջը:

Սակայն դրանով հարցն ստապել խճճվում էր, քանի որ Մարգուշեան թերեկիք զորքից քանակապես աղելին և ստապել սպառազեն զորամասեր տեղադրվեցին Թարթառում, Աղղամում և հալոց հետ շիրում ունեցող ուրիշ մի քանի կետերում:

Սեւ ամպեր էին կախվում Արցախի հայության վրա, և նրա բախտի անօրենները նորից նոր ջանքեր գործադրեցին փոթորիկը կանխելու համար:

Դեռևս հունվարի վերջերին միջկուսակցական բյուրոն Ազգային խորհրդին առաջարկություն ներկայացրեց հրավիրելու հերթական 8-րդ համագումարը, որը պիտի բններ մարզի ալետալի վիճակը և նշեր նրանից ելնելու ուղիները:

Նախնական պայմանավորվածության համաձայն՝ 8-րդ համագումարը պիտի տեղի ունենար Ծոշ գյուղում, զեներալ-նահանգապետից անկախ վայրում և պիտի սկսվեր փետրվարի 28-ին, ամբողջ հայ բնակչության կողմից ընտրված 168 պատվիրակների կազմով:

Սակայն սկսվելու օրը պարզվեց, որ շուշեցի պատգամավորները չեն կարող մասնակցել համագումարին, որովհետև Սուլթանովը նրանց սրգելում էր Ծոշ գնալ և մնազածներին էլ ստիպում էր հավաքվել Ծուշի, այնտեղ իր սպառնալիքների տակ անցկացնելու համագումարը և մեկընդմիջտ որոշելու չարչրկված խնդիրը:

Ծուշում հիմնականում մնացել էին բուշեիկ պատգամավորներն ու նրանց հարողները՝ Ալ. Ռուբենի-Ծատուրյանի գլխավորությամբ: Պարզ է, որ նրանք չէին կարող իրենց հավաքը կոչել համագումար, այլ խորհրդակցություն, որն, սպումնանդերձ, ընդունեց իր որոշումը, որը ինչքան էլ թմրկահարված իբրև ժամանակի համար ամենապիտեմ ու ամենահեռանկարային¹, բոտ էության խուսանալում է «երկու սարի սրանքում, երկու քարի սրանքում» և չի նշում դրությունից ելնելու ճանապարհը: Կարելորն սղն է, սակայն, որ բննադատելով Ադրբեջանի կառավարության ու Սուլթանովի հակահայկական գործողությունները, պահանջում է անշեղորեն իրականացնել 7-րդ համագումարի

¹ Տե՛ս Ա. Ծաղունցի հրատարակուը՝ «Կոմունիստ», 1923, ապրիլի 18, ճ. 43: Անդ, Ա. Գնունու հոդվածը: Գր. Հովհաննիսյան, Սով. իշխ. հատաստումը Կոնկանի Կարաբաղում, էջ 136—137:

պայմանները եւ նրանցից դեմ ոչ մի քայլ չի կատարում՝ ընդհատաբար Մուլթանովի պահանջին: Այդ հարցի առթիվ մասնավորապես նշված է, թե «Պատգամավորական խորհրդակցությունը գտնում է, որ նախքան մի ժողովուրդ վերջնականապես կմտնի այս կամ այն սահմանների մեջ, անհրաժեշտ է գործով համոզվի, որ այդ պետություն մեջ նա կգտնի խաղաղ կյանքի եւ ազատ զարգացման բոլոր պայմանները»: Եվ սա քիչ է, անբավականություն էլ է արտահայտվում 7-րդ համագումարի ընդունած չարաքաստիկ համաձայնագրի վերաբերյալ: Ահա այն. «Նկատի ունենալով, որ 7-րդ համագումարի օգոստոսյան որոշումը շատ կողմերով պակասավոր է, խորհրդակցությունը գտնում է, որ սպազա 8-րդ համագումարն անհրաժեշտություն կզգա քննության ենթարկել այն»¹:

Մինչդեռ բոլշևիկներն ու նրանց հարող մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչները Ծուշիում, փշերի վրա նստած, այսպիսի երկչուս ու խուսափողական խոսքերով էին արտահայտում իրենց վերաբերմունքը քննության դրված հարցի վերաբերյալ, Ծոշ գյուղում արցախյան գյուղացիության իսկական ներկայացուցիչները՝ 96 պատգամավորներ, անց էին կացնում այդ «սպազա 8-րդ համագումարը»:

Համագումարն իր որոշում-քանաձեռի մեջ օգոստոսյան համաձայնագիրը համարում է ժամանակին գտած ժամանակավոր այն միակ ճանապարհը, որով պիտի քայլեին հարեան ժողովուրդները. միչեւ որ դաշնակիցները խաղաղարար համաժողովում կգտնեին իսկական ելքը եւ իրենց հնարավորություն կտալին նրանով անցնել: Սակայն, ավա՛ղ, այստեղ «հավաքված պատգամավորները... սոխալված են մատնանիչ անել այն տխուր ու միանգամայն ցավոտ հանգամանքը, որ համաձայնությունը կայացնելուց մինչեւ այսօր Ադրբեջանի կառավարությունը ոչ մի կարգ ու կանոն չկարողացավ պահպանել Ղարաբաղում, այլ, ընդհակառակը, պատճառ եղավ անիշխանության»:

«Այնուհայտնի մարդասպաններ ու գողեր օրը ցերեկով սպանում, թալանում են խաղաղ ժողովուրդը եւ դրա դեմ ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնվում, մեղավորները չէին պատժվում: Կանոնավոր ասկյարները թալանում են խաղաղ ժողովուրդի տները, կոտորում տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին, եւ նրանցից ոչ ոք չի պատժվում: Ավերված գյուղերի բնակիչները մինչեւ այսօր էլ թափառում են այս ու այն գյուղերում, եւ Ադրբեջանի կառավարությունը, հակառակ իր խոստման, նրանց չի բնակեցրել իրենց վայրերում: Ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը միանգամայն խախտված են Ադրբեջանի կառավարության կողմից»²:

¹ «Կոմունիստի» նույն համարում: Ա. Միքայելյանի աշխատության մեջ պնդում կա այն մասին, թե «Քաղաքի ներկայացուցիչները, 28 ձայնով, վճռում են Ղարաբաղը համարել Ադրբեջանի տնտեսական մասը». («Ղարաբաղի վերջին դեպքերը». «Հայրենիք», 1923, հ. 11, էջ 11): Բարեբախտաբար, հրատարակված որոշման մեջ նման բան չկա:

² «Հայրենիք», 1923, հ. 11, էջ 112:

Մեկ առ մեկ հիշվում են այդ «ամենագլխավոր կետերը», եւ յուրաքանչյուր անգամ ցույց է տրվում, թե դրանք ինչպես են ոտնահարվել Մուլթանովի ու նրա կառավարության կողմից: Մուլթանովի երեսին են շարտվում նրա սանձարձակ պահանջները («Իբրեւ օրակարգի առաջին կետ քննել եւ հաստատել՝ Ղարաբաղն Ադրբեջանի հետ՝ իբրեւ նրա տնտեսական անբաժանելի մասը»), արհամարհանքը խաղաղության վեհաժողովի նկատմամբ («Ձերանսիսան եւ Իտալիան չեն կարող իրենց սպորը եփել, ո՛ր մնաց մեր կերակուրը...», ուրեմն՝ հանձնվեցե՛ք եւ վե՛րջ), ինքնագույն զորաշարժերը աչն վայրերում, ուր համաձայնագրով վճռապես արգելված էր...¹: Սպա Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջվում է անշեղորեն իրականացնել «ժամանակավոր համաձայնության կետերի ամբողջական կիրառումը»:

«Վճռականապես բողոքում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ՝ Խանքենդում, Ասկերանում եւ Ծուշի-Ելախն անապարհի վրա տեղի ունեցած անլուր կոտորածների առթիվ եւ կոչ է անում քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին՝ վերջ տալու Ադրբեջանի այսօրինակ քաղաքականությանը:

Հայտնում է, որ նման դեպքերի կրկնությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը կտոխի իր կյանքի եւ Կառավարության պաշտպանության համար դիմել համապատասխան միջոցների...»²:

Որովչա՛մ էր քանաձեռ հրապարակել հայկական մամուլի տարբեր մարմիններում, «ուղարկել դաշնակից պետությունների Անդրկովկասի ներկայացուցիչ Հասկելին, դաշնակից պետությունների դիվանագիտական ու գինվորական ներկայացուցիչներին, Անդրկովկասի երեք հանրապետություններին...» եւն, եւն³:

Արցախը՝ թուրք-ադրբեջանա-քրդական օղակումի մեջ, վաղվա փոթորիկների դեմ այլեւս անգոր, մի կողմից դիմում էր «քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին», չնայած անցյալ փորձություններից պետք է եզրակացրած լինեք, որ խուլ ու բութ է այդ խիղճը, մյուս կողմից՝ գավառներում պատրաստվում էր դիմագրավելու, հաղթահարելու ավելի ծանր փորձությունը:

Անշուշտ, Արցախի վիճակը հայտնի էր արդեն հայության բոլոր մատվածներին ու հոսանքներին, մասնավորապես հանրապետության կառավարությանը, որն այդ շրջանում արդեն ինքն էլ գտնվում էր հյուսիսից եկող կարմիր գնդերի եւ բնաշխարհում նրանց ավերիչ գալթստյանն սպասող բոլշեվիկյան խմբակների հարուցած անկանխատեսելի հետանկարի դեմ-հանդիման: Բաքվում ու Թիֆլիսում, Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, նույնիսկ երոպական կենտրոններում հայկական հասարակական խմբերն իրենց տագնապալից ձայնն էին բարձրացնում սպասվող ճակատագրականի դեմ: Այն օրերի հայության այս տագնապը սուր արտահայտություն է ստացել նաեւ մամուլում, որից ահա

¹ «Հայրենիք», անդ, էջ 112—113:

² Անդ, էջ 114:

³ Անդ:

մի օրինակ: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Աշխատավորը» և թ. մարտի 5-ին, այսինքն՝ արցախահայության 8-րդ համագումարի ավարտի հաշորդ օրը, հնչեցրել է մի այսպիսի ահագանգ. «Աղբբեջանի տարբեր վայրերում տեղի ունեցած հայկական մասնակի կոտորածները նպատակ ունենին ոչ միայն թուլացնել հայկական տարրը ազդ պետության սահմաններում ստեղծարար, այլև ահաբեկել Դարաբաղը, կոնկրետ կերպով ցույց տալով այն հեռանկարը, որ նրան սպասում է: Մարգարե, չպետք է լինել գուշակելու համար, որ Դարաբաղը կանգնած է արյունալի նախաժրեների նախօրյակին, որովհետև կասկածից դուրս է, որ տեղացի հայությունը երբեք կամովին չի համաձայնի իր վիզը թերել թրքական շաթաղանի հանդեպ...»

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ, Դարաբաղի փրկությունը նրա կազմակերպված կամքն է ու կատարյալ վճռակամությունը՝ ամեն գնով ապահովել իր ազատությունը, միանգամայն հավատացած լինելով, որ իր հետ է այդ գործում ամբողջ հայությունը...»¹:

«Աշխատավորը» մարգարե չէր, սակայն չափ գուշակ էր Արցախի մոտիկ ապագան, մանավանդ «արյունալի նախաժրեները»:

Հայերի ինքնապաշտպանական մարմինները գործում էին գիշեր-ցերեկ, գավառներում զինվորությունը պատրաստ չէր ոչ միայն կասեցնելու հակառակորդի ամեն մի ավազակային քայլ, այլև եթե հարկ լինի՝ սուլթանության բռնությունը դուրս բշկելու իր հողից: Այլվեսի խոչանակության եւ գայլի գիշատչության տեր այդ հրեշք գիտեր, որ գավառներում հայ ժողովուրդը պատրաստ է մեծ բախումի, եւ Զանգեզուրի կողմից Հայաստանի ներկայացուցիչներն էլ անբնդհատ գալիս էին՝ իրենց հետ բերելով զենք, զինամթերք, նույնիսկ կառավարության դրամական օգնությունը: Գրտեր ու իր կառավարությանը հաղորդելով այս ամենը՝ մանրամասները՝ պահանջում էր լրջագույն պատրաստություն մեծ բախումին, իսկ այժեյի «իշտ» հարձակում իր պետության ամբողջ ուժով: Այո՛, ամբողջ ուժով, չնայած առանց ժամանեիք նոր ուժերի էլ, Շուշին ու Խանթենդին լցրել էր գորբերով, եւ նրանց հրազենների փողերի դեմ «պատանդ ուներ Շուշու հայությունը» (Լեո):

Արցախահայությունը կանգնած էր իր հին ու նոր պատմության մեծագույն փորձության առաջ, եւ հարկ էր, որ նրա ղեկավարները լրջորեն, ամենամեծ պատասխանատվությամբ կշռադատեին, որոշեին կատարելիք յուրաքանչյուր քայլը... Եվ, որքան էլ ցավալի, հենց այստեղ, ամենամակտազրականի առաջ նրանք սայթաքեցին՝ թույլ տալով մի, մեղմ սասած, անխոհեմություն, որն անեղանելի անդունդի մեջ պիտի նետեր Շուշին՝ մշուշով ծածկելով նաեւ ամբողջ Արցախի ապագան:

Մարտի 23-ին, Նովրուզի (մահմեդական նոր տարվա) տոնի օրը, հայ-թաթարական կռիվ է բռնկվում Շուշիում: Առաջին գիշերն իսկ թաթարները հրկիզում են հայկական թաղամասի տները, տագնապ ու

խուճապ գցում անգնե բնակիչների մեջ, ապա վայրի խուճանը բշում ձրանց վրա... Եվ երեք օրը բավական է լինում, որ քաղաքի փառաշուք մասից՝ հայկական թաղից, մնան կողոպտված ու ավերված տներ, անթաղ դիակների կույտեր ու մի աննախադեպ ողբերգություն:

Այս ամենը կազմակերպել էին քուրդ բժիշկ Սուլթանովն ու թաթար բժիշկ Մեհմանդարովը: «Այդ երկու բժիշկները, — գրել է Լեոն, — տանջվող մարդկության ծառայելու ակադեմիական ուխտ արած, հրաշայում են խուժանին՝ կոտորեցե՛ք, այրեցե՛ք, կողոպտեցե՛ք, ձերն են հայերի կանայք ու աղջիկները: Եվ դժբախտ քաղաքը լցվում է սարսափներով: Առնվազն յոթ հազար անմեղ մարդիկ մորթվում են: Մի հաստ տոմն չի ազատվում բոցերից: Հայ կանանց ու աղջիկների լլկումն ու տանջանքները անցնում են ամեն չափ ու սահման: Մոտ հինգ հազար հոգի կարողանում են ազատվել փախչելով: Մոտ 2—3 հազար հոգի գերի են մնում Սուլթանով եւ Մեհմանդարով բժիշկների ձեռքին: Գանձակի կողմից աղբբեջանական մեծ արշավանք է սկսվում, որը աննապարհին ոչնչացնում է տասնյակներով հայ գյուղեր...»²:

Այո՛, Լեոն Շուշվա գոհերի թիվը յոթ հազար է համարում: Բայց ո՞վ է հաշվել, երբ ամիսներ անց էլ նկուղներում ու ջրհորներում իրար վրա թափված են եղել դիակները, իսկ վեց տարի հետո անգամ գրողը ճամփեզրերի առուններում տեսել է նահատակված կանանց ու աղջիկների վարսափնջերը:

Ո՞վ է հաշվել, ո՞վ է քննել այս շարագործության մանրամասները, որոնք աննախադեպ էին, չեղած-չտեսնված եւ գուցե թե իրենց նմանակը չունենի նույնիսկ իրենցից հինգ տարի առաջ արեւմտահայկական նահանգներում գործված վայրագությունների մեջ:

Ո՛չ ոք չի քննել... Բայց հայտնի է սկիզբը, եւ մենք, իբրեւ քաղաքակիրթ ազգի ներկայացուցիչներ, իբրեւ անուղղելի արդարամիտներ, սյդ սկիզբը շատ ենք հոլովել՝ փորձելով նրա մեջ պնդել մեր մեղքը, առաջինը դատաստանի հանել մեր մեղապարտին: Լեոն, օրինակ, պատմում է ժամանակին լայն տարածում գտած այն տարբերակը, որի համաձայն՝ «Շուշու դահիճ հանդիսանում է դաշնակցական սեւանուն Արսեն Միքայելյանը: Ոճրագործի հանդգնությամբ լցված այս մարդը վաթսուն հոգով մտնում է Շուշի...», երբ թուրքերն իրանց տոմով էին զբաղված: Գիշերը մի ինչ-որ տան արբեցությանը անցկացնելով, առավոտը գնում են գորանցը վերցնելու եւ կրակ են բաց անում նրա դեմ: Թուրք գինկորները դուրս են վազում, կռիվ է սկսվում...»³:

Լեոյի այս վարկածը հիմք ընդունելով է, որ դեպքից մի քանի ամիս անց Թիֆլիսի «Նոր խոսք» լրագիրն Արսեն Միքայելյանին, իբրեւ հանցագործի, դնում էր Խոսրով-բեկ Սուլթանովի կողքին: «Մուսավաթի իթթիհատական Խոսրով-բեկ Սուլթանով եւ դաշնակցական Արսեն Միքայելյան, — անհա այն չար ոգիները, որոնց Դարաբաղն անեծքով է հիշելու որդվոց որդի»⁴:

¹ Լեո, Անցյալից, էջ 488:

² Անդ.

³ «Նոր խոսք», 1920, հոկտ. 25, հ. 10:

⁴ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 1920, մայսի 5-ի խմբագրական հոդվածը:

«Դաշնակցական» իհարկե, կուսակցական կամ անկուսակցական անհանդուրժողականության տխուր արտահայտություն է եւ մեզ համար Էական գշահանդուրժում չունի, որովհետեւ Արսեն Միքայելյանը թղթական գործանոցը կուստոմով չի գրոհել, այլ հարթած գլխով: Այսինպէս որ մի այլ դաշնակցական՝ Հարություն Թումյանը, հուսալիորեւ վկայում է, որ Միքայելյանը նույնիսկ նահապետաւորաւորած է եղել գործանոցի գրոհը եւ սրհանարհելով դաշնակցական ու ոչ դաշնակցական ղեկավարների հորդորը՝ չխտնվելու քաղաքի գործերին, 50—60 հոգով հարձակվել է 200-ից ավելի զինվորներ ու անհամեմատ լավ սպառազինություն ունեցող գործանոցի վրա:

Գիտի կրկնեմ. մեր անողդէյի եւ ծուռ արդարամտությունն է, որ Ծուշյան կործանման պատճառները բնկելիս Սուրբանովին ու Միքայելյանին դնում է իրար կողքի: Որիչ ի՞նչ էղանակով կամ ո՞ւմ մտքով կանգնե՞ր զամենն ու գոմին կազակ նույն տխուրիս: Այո, դանդիկ ու գոհին: Դանդին, որ Սուրբանովին էր, հայերկան թաղամասն ավերած, նրա 35 հուզար բնակչության մեծ մասը կուտրած, վոքք մասն էլ գաղթականության ու նոր տնտեսականների թշնամի չարագործ, եւ Միքայելյանին, որ գոմն էր, նախընթացին Սուրբանովի կազմակերպած վալքագոյությունների, ջարդերի, սմեն տնասկ խարդախների դեմ ոտքի ելած անհեռատես խեղճը:

Արսեն Միքայելյանն իրավունք ունե՞ր նախկին ռուսական գործանոցում տեղակայված թողրք-ադրբեջանական գործանախ դեմ կովի շորս գալու: Հասարակ, մարդկային տրամաբանությամբ՝ այո՛: Ը:՝ որ Արցախի կենտրոնն էր Ծուշին, իսկ այդ Արցախը դաշնակից տնտեսությունների կողմից ճանաչվել էր չեզոք գոտի, որտեղ կողմերից (հուկական եւ սոբբիչանական) ոչ մէկը զորք չսխտի մտցներ, միևնչև որ հարցը չբնկէր խառադարար խորհրդածողովում եւ չործշվեր, թե մարզն ո՞ւմ է պատկանում:

Ել մետո ու ամենակարեւորը. մի՞թե սուրբանովները մարզի հայերին կուտրում էին միայն միքայելյանների հարձակումից հետո: Իսկ Ծուշում Սուրբանովի կազմակերպած ստաշին ջա՞րոքը, Դաշնակիչների եւ մյուս գյուղերի ավերումներն ու կուտրած-կողոպո՞ւտը: Ել մի՞թե կա միամիտ մեկը, որ մտածում է, թե Ծուշիի հայությունը կփրկվեր, եթե չլիներ իրական թե հորինովի, իսկապես կատարված թե պարպապես հրահրված հարձակումը գործանոցի վրա:

Սուրբանովին ու իր մուսալաթական կատավարությունը բազմիցս հայտարարել էին, թե արցախահայությունն ունի երկու ելք. կա՛մ կհուկա-

տակվի Ադրբեջանի իշխանությանը եւ կդառնա նրա կամայականությունների առարկան, կա՛մ պիտի կուտրվի մինչեւ վերջինը: Ել այս վճռի երկրորդ մասն իրականացնելու համար նրանք պատճառի կամ առիթի չէին պատում, բավական էր, որ կար արցախահայության՝ չեւթարկվելու որոշումը: Միքայելյանն արագացրե՞ց դիվային վճռի իրականացումը: Ո՛չ, նույնիսկ չարագացրեց էլ, որովհետեւ վճռն իրականանում էր քալ առ քալ, եւ գործանցում տեղակայված զինվորները հենց դրա համար էլ թերվել էին:

Վեց տարի հետո Ծուշի է այցելել այն ժամանակ արդեն անուն հանած գրող Մարիետա Ծահինյանը եւ անա թե ի՞նչ է գրել Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի մուսալաթական կատավարության եւ նրա հարագատ ժառանգ բոլշեիկյան իշխանության վարած քաղաքականության մասին: 1926-ին էլ դեռ թարմ էին ավերի ու ավարի, կուտրածի ու չարագործության մյուս տեսակների նետքերը: «Երկու բլուրները կանգնած էին իմ առաջ, — քաղաքի հայկական մասի տարածքն այսպես է տեսել գրողը, — կանգնած էին տների կնայքների շարքերով: Զի մնացել ոչինչ, որ կյանք միջեցնի. ո՛չ տանիքներ, ո՛չ դռներ, ո՛չ պատուհանի շրջանակներ, ո՛չ տախտակե հատակ, ո՛չ կրկաթ, ո՛չ ճառ, ո՛չ տախտակ, ո՛չ կաշտամած, ո՛չ մէլս: Միայն ավերակներ, քարեր ու քարեր՝ ինչպես անատոմիական կնայքի քերված, կրծված ու չորացած ոսկորները: Խորաբաց ճեղքեր հատակի փոխարեն, վորվորված-քանդորված նկուղներ, դիք տնկված պատեր, քարե սյուներ, ողղանկյուն սեղաններ, շրջանակներ: Այս բոլորը սրված են, ցուցադրաբար բաց կամ դիք դրված, աչք են խցկվում իբրեւ ցցոն մազեղեն: Ամեն ինչ ունի կրծված կրաքարի մահագույն ձերմակը: Հրաշագեղ ճարտարապետության եկեղեցին քո դեմ տնկվում է իբրեւ թղթե ուրվական, ինչ-որ տեղ օդում կախված թիվով. անա ուր-որ է կքանդվի: Ապակի՛, տանի՛ք, գարդաքանդա՛կ, նախշազա՛րդ, ամեն ինչ հանել-տարել են կամ քերել, դուրս թափել: Մնացել է փխրոց հենքը, բայց այն էլ մահամերձի պես, աչքիդ առաջ ոնց որ լողում է ավերի անալոր տեսիլքի մէջ:

Առաջինը, որ ինձ ցնցեց, լուրջունն էր: Այդքան սարսափելի լուրջուն եւ չլի զգացել ոչ մի տեղ, երե՛ք, եւ անմիջապես այն ինձ թվաց անբնական: Հանկարծ մարդուն թվում է, թե լուրջունը քոթմնջում է. քարերը շճնջում են, օրորվում, խշխշում եւ գլխիդ մազերը քիզ-քիզ կանգնում են: Այստեղ 1920 թվականի մարտին երեք օրվա ընթացքում հրդեհի ու ավերի են եղթարկվել 7000 տներ եւ մորթվել են, — տարբեր թվեր են ասում, — մեկն ասում է՝ երեք-չորս հազար, որիչները՝ ավելի քան տասներկու հազար հայեր: Իրողությունն այն է, որ երեսուներեւ հազար հայերից Ծուշում չի մնացել ո՛չ մեկը: Առուներում այտույն-տեղ դեռ կարելի է տեսնել կանանց վարսափնջեր՝ նրանց վրա չորացած սեւ արշաբ հետ միասին: Երեսուկույթում ունեցող մարդն այստեղ ոճվար կընչի. գնում եւ, գնում, գնում ծխաթակ պատերի, ավելի միշտ՝ նրանց բեկորների մտով, շտապում եւ հեռանալ եւ վախենում եւ,

1. Թումյան, Կ. մաս, էջ 8-11: Արսեն ճեղհնակը պատմում է նաեւ, որ այն օրերին ինքն ու ազգային խորհրդի մի այլ անդամ Աշոտ Մելիք-Հովսեփյանը, տեսնելով Ա. Միքայելյանի՝ ունիւթյան հասնող քայքայ մարդում եւ մանախանդ, տեղակ ինկելով նրա անըրջանաւոր բնավորությանը, «մի պատճառաբանված գոտջամբ (դիմել էին) Հայաստանի պատրաստնի բոլոր ֆրանկիաներին՝ խնորելով պահանջել զինվորական միևնույնից, որ եւս Միքայելյանին անմիջապես ետ կանչի Հարսաբոլորի եւ այնտեղ վախի շատ գոտջամբ ու մտածված քաղաքականություն» (անդ, էջ 4): Սակայն, դժբախտաբար, այս դիմումը համապատասխան արդյունք չի տվել:

թե երբեք էլ դուրս չես ելնի: Ապաստմ ես, թե լուրջումը փշուր-փշուր կլինի, վերջապես, գլխիդ վրա եւ հնար կտա, որ թոքերդ օդ առնես...»¹:

Ծափհիւնյանը գիտեր, որ Ծուշվա կործանումը եղել է ոչ թե մի առանձին ու պատահական դեպք, այլ թորքերի հակահայկական վայրագությունների շարքի մեկ օղակը, նրա վերջին ու դժոխային արարը: Արցախի «212 գյուղերի ընդհանուր թվից 59-ը ջնջվել է հողի երեսից, բնակչության մեկ քառորդը (37 հազար մարդ) մնացել է անտուն, յոթ հազար տնտեսություն հրի մատնվել...», — վիճակագրական ճշգրտությամբ հաստատում է գրողը²:

Իսկ այն ժամանակներում Ծուշի այցելած բանաստեղծ Օսիպ Մանդելշտամը, քաղաքի ադրբեջանական մասին տալով նրա իսկական անունը գիշատի՝³, ասրապիով մոնչում էր.

«Сорок тысяч мертвых окон
Там видны со всех сторон,
И труда бездушный кокон
На горах похоронен».

Եվ այսբանի համար ոչ որ ոչ մի պատիժ չի կրել: Ոչ ոքի ամոթանք չեն տվել հրապարակորեն: Թվում է, հանցագործը, եթե մարդարարած է եւ ենթակա մարդկային գոված ու չգոված օրենքների բարոյականության, անօրինության ու հանցավոր հանդուրժողության այս գեհեհեն անցնելուց հետո, գոնե ինքն իր հետ մնալու կամ գոհի նոր գալարումները տեսնելիս խղճի խայթ կունենա, հոգո (հոգո՛ւ) խորխորատներում ծվարած մարդկային մի կայծի արթնություն կզգա եւ կանի համապատասխան մի քայլ: Սակայն կատարած անագորույնից հետո էլ գոհին, որ Արցախն էր, նա դաժանորեն գերել-կաստոտել-զցել էր իր ոտքերի տակ... Ո՛չ մի օգնություն, որ նա ոտքի կանգնի, ապրի մարդափայել, քայլ առաջ գցի: Ծափհիւնյանը 1926-ին, դեպքերից 6 տարի եւ մարզին, իբր թե, ինքնավարություն «շնորհելուց» երեք տարի հետո, տեսել է այդ «ինքնավարության» վիճակը եւ սրտի կսկիծով արձանագրել, թե այդ հրաշալի «երկրամասի բյուջեն իր գրկվածուությամբ ամենաողբերգականներից մեկն է ամբողջ Գիտության մեջ»³: Այսինքն՝ բյուջե չկար, հանրապետությունն իր ծով հարստությունից, Գիտությունից ստացած անոնի գումարներից ոչինչ չէր հատկացրել իր իսկ ավերած մարզին, որպեսզի այն գոնե չնչին հնարավորություն ունենա իր վերքերը բուժելու, ոտքի կանգնելու, եւ ամենակարեւորը, որպեսզի Ադրբեջանն ինքը երես ունենա Արցախին նայելու, իրավունք ստանա ասելու ահա այսպես, մինչեւ հիմա արած չարություններս նրա համար էին, որ դառնամ տերդ, հիմա որ տերդ եմ, տե՛ս որ ես է՛լ մարդ եմ ու մարդկային արարքների ընդունակ...

¹ Мариэтта Шагинян, Нагорный Карабах, Москва, 1930, стр. 41—42.

² Անդ, էջ 5:

³ Անդ:

Ո՛չ, այս էլ չեղավ, չկատարվեց: Ընդհակառակը, խղճմտանք ցուցադրելու, ամոթ զգալու փոխարեն նրանք նոր դիվային չարություններ ծրագրեցին եւ, մանավանդ, հպարտությամբ էին հիշում արդեն կատարվածը: 1963 թ. ամառնամուտին Ադրբեջանի գրողների միությունն իր հերթական պեճնումն անցկացրեց Արցախում, եւ երբ Ծուշվա մշակույթի տանը գրողների հանդիպումն էր քաղաքի թրքության հետ, առաջինը խոսք վերցրեց հանրապետության ժողովրդական բանաստեղծ Ռասուլ Ռզան եւ բառացիորեն սասց հետեւեալը.

— Ծուշին Ադրբեջանի փառքն ու պարծանքն է, որովհետեւ այստեղ է գրվել մեր ազգի պատմության ամենափառավոր էջը:

Նրանից եւս չմնալու համար էլ երեկոն դեկավարող Նաքի Խազրին՝ այն ժամանակվա գրողների միության քալատուղարը, արտասանեց իր բանաստեղծությունը՝ «Ծուշվա ճամփեքին», որի մեջ կրկնվող այսպիսի տող ունի՝ «Մենք այստեղ՝ Ծուշվա ճամփեքին, ճանաչեցինք մեր իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին»:

Այսպե՛ս, ո՛չ այլեւ, ո՛չ պակաս:

Ինչ որ է, 1920-ի մարտի 30-ին սկսվեց այն սրտերազմը, որի համար նախաբան դարձավ Ծուշվա կործանումը:

Ազգային խորհրդի, միջկուսակցական բյուրոյի եւ, այսպես կոչված, ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները կատարում են աշխատանքի նոր բաժանում, գալիսների ու ճակատների նոր դեկավարներ են նշանակում՝ եւ սկսում պաշտպանությունը՝ արդեն Արցախի սահմանները հասած մուսավաթական ամբողջ զինական ուժի դեմ: Այո՛, անպայման ամբողջ զինական ուժի, քանի որ, ինչպես հիմա իրենք՝ ադրբեջանցի պատմաբաններն են հաստատում, այն օրերին մուսավաթական կառավարությունն շտապ կարգով Արցախ էր ուղարկել իր ռազմական հիմնական ուժերը՝ այնտեղ, իբր թե, ծագած վիթխարի սպառնաթուղթները Չանգեզուրի, Կարալագյազի ու հայկական մյուս շրջանների վրա: Ադրբեջանի ժամանակակից պատմաբանների կարծիքով՝ այստեղ՝ Արցախում էր վճռվում Ադրբեջանի կենաց ու մահու խնդիրը, եւ կառավարությունը չէր կարող ճակատամարտի չհանել իր ամբողջ հզորությունը:

¹ Ա. Միքայելյանի աշխատության մեջ այդ բաժանման հետեւեալ տվյալներն են ստվա. Գարեհատի մասնաբաժնի վարիչ Հարություն Թումյան (որ Ասկերանի հակառուստ ապստամբության պետը դարձավ), 2. Վարանդազի պարսեավորման վարիչներ Բյուզանդ վարդապետ, Մարտիրոս Արզումանյան, Դանիել Առաքելյան, 3. Կղարծի-Հաջի-Ղզղալայի շրջանի պարսեավորման վարիչ Խաչատուր Մելքոնյան, 4. Դիզակի պարսեավորման վարիչ Ալյան Ծաննազարյան, օգնականներ՝ Արմենակ Տեր-Կաղապաշյան, Աբրահամ Աբարեկյան, 5. Սարաշենի զինապահեստի, ինչպես նաեւ պարսեավորման վարիչ Խաչատուր Եղիազարյան, 6. Բծվական մասի պատասխանատու Ասատուր Ալեխիսյան, 7. Կենտրոնական շտաբի պետ Բագրատ Բարադանյան, 8. Դաշուշենի ճակատի վարիչ եւ հրետանու պատասխանատու Գուտչյա Աթալյան, 9. Ծարուար-Սուխի շրջանի պարսեավորման վարիչ ճարտարեցի Գեորգի... («Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 119): Այսբանից հետո Ա. Միքայելյանն իր համար պահում է մի համեստ պաշտոն («Ընդհանուր կապի պահպանող»)՝ երեւի պատասխանատվությունն իրենից հեռու վանելու նպատակով:

1990 թ. Լոնդոնի համալսարանում տեղի ունեցած մի գիտաժողովում, որը նվիրված էր Անդրկովկասի նոր պատմության խնդիրներին, ադրբեջանցի ճառագետներն ադրբեջանցի պաշտպանության անկախությունը հիմնականում էին, որ 1920 թ. գարնանը, Արցախի անկախությունը ճնշելու համար, Ադրբեջանը իր ունեցած-չունեցած զորքերը նետել է լեռնաստանի վրա, Բաքում եւ հանրապետության հյուսիսային մասերը թողել անպաշտպան, եւ այդ պատճառով էլ Ռուսաստանի 11-րդ բաժանը, առանց մի գնդակ արձակելու, մտել է անտեր ու անպաշտպան երկիրը, նվաճել այն, հայտարարել խորհրդային:

Իհարկե, այստեղ կա ճշմարտություն. Ադրբեջանի հիմնական գործառնականություններն Արցախի կոլով էին զբաղված, այստեղ իրենց վայրագություններն էին կատարում, եւ մերկացած հյուսիսային սահմանից ներս մտան ռուսական կարմիր զորքերը, անարյուն հեղափոխությանը Բաքվում ու հանրապետության մյուս տարածքներում նոր կարգեր ստեղծեցին: Սակայն Արցախի ի՞նչ ապստամբության մասին կարող է խոսք լինել, երբ այն երկրի տեր ժողովուրդը երբեք եւ ոչ մի պայմանով չի հրաժարվել իր ինքնորոշվածությունից, իսկ 1920 թ. գարնանամուտին էլ նույն այդ ինքնորոշվածության համար իր արյունն ու կյանքն էր տալիս թուրք-ադրբեջանցի-քուրդ նվաճող հորդաների դեմ:

Պատերազմը տեղի ունեցավ Արցախի բոլոր գավառներում, Գիզակից մինչեւ Գյուլիստան եւ Զաքոնի ձորից մինչեւ Կարյազիճույի ու Ադրբայի մատուցները: Սակայն ամենից կատաղին ու ամենից վճռականը Ասկերանի ձորի բախումներն էին, հին բերդից արեւելք, Վարազաբույնից մինչեւ Քարազուլիս, շուրջ 15 կմ ճակատով ձգված այն մարտերը, որոնցով թուրքերը պիտի վերականգնեին Ադրբայ-Շուշի խախտված կապը, այնտեղից էլ կանցնեին Քրդստան-Հաջի-Մամուլ (այժմյան Լաչինի շրջանը) եւ տարածվեին դեպի Զանգեզուր-Նախիջեւան: Իսկ հայերը նրանց առաջ փակել էին այդ ամենակարեւոր ճանապարհը եւ, հենված իրենց լեռնաստանին, քաջության ու հնարամտության հրաշալի օրինակներ էին ցույց տալիս:

Ասկերանի կոլովը ղեկավարում էր գանձակեցի մի խիզախ ֆիդայի՝ Դալի Ղազար մականունով (իսկականը՝ Միքայել Բաղալբյուխյան), որի անունը հայտնի էր կամավորական հերոսամարտերից, եւ հիմա էլ Հայաստանից բերած մի շուկատ քաջորդիներով դարձել էր Ասկերանի հայոց ճակատի ոգին: Առաջին օրերին հայերը հաջողությամբ պաշտպանում էին իրենց դիրքերը, երբեմն էլ դուրս էին գալիս եւ խուճապահար փախչող սակյարներին հետապնդում մինչեւ Ադրբայ: Թումյանը պատմում է, թե 1918-ին Վարանդազում օսմանցիներից խլած «Շենյոթը» սխտանի լեռնային հրանոթը, որի համար ունեին միայն 60 արկ, իր անարկու ազդեցությունն էր ունեցել թուրքերի վրա, երբ դիպուկ կրակով ավերել էր նրանց մարտկոցների շարքերը¹:

Սակայն հակառակորդը որոշել էր Ասկերանի ձորում վճռել պատերազմի ու առհասարակ Արցախի հարցը եւ դրա համար արագորեն

այստեղ կատարեց մեծ համալրումներ, ամբողջ ճակատի երկարությամբ դասավորեց վրա հասած գնդերը՝ նորագույն զինավարությամբ եւ սկսեց անարկու ճակատամարտը:

Երբ հայ պաշտպանվողների վիճակը ծանրացել էր, այնտեղ սպայակույտի պետ ուղարկվեց նախկին ժողովրդական կառավարության լիակրթական կոմիսար Հ. Թումյանը, եւ այս հմուտ զինվորականը բավական անբացեց պաշտպանությունը:

Սակայն ինչ էլ որ լինեք, Արցախն ինչպես էլ որ կույր, դժբախտաբար պատերազմի ելքը սպայմանավորված էր այն ամենակարեւոր նախապայմանով, որ Ասկերանում հալոթյունը պիտի դիմագրավեր ոչ միայն Ադրբեջանի սեփական ռազմական ուժին, այլեւ քուրդ հրոսակախմբերին եւ Ադրբեջանը ոտքի կանգնեցնելու համար այնտեղ եկած օսմանաթրքական ուժերին:

Թումյանն ահա թե ի՞նչ տվյալներ էր հաղորդում թշնամական զորքի մասին. «Բացի ճակատում գտնվողներից, Ադրբայ էին բերվել... 1-ին ջիվանչիրյան հետեւակալին գունդը, Գանձակի 3-րդ գունդը, 1-ին թաթարական, 2-րդ դարաբաղյան եւ Ծաքիի 3-րդ հեծյալ գնդերը, ռուսիստր Սելիմ-բեկ Մուլթանովի վերակազմյալ քրդական հեծելազորը, մեծաքանակ ծանր ու թեթեւ թնդանոթներ, գնդացիներ եւ անպատ զինամթերք: Կռիվների վերջին օրերում Ղարաբաղի դեմ հանված ադրբեջանական զինված ուժերի ընդհանուր թիվը, կանոնավոր ու անկանոն, առանց շափազանցության, կազմում էր ոչ պակաս, քան 80 հազար մարդ»²:

Զանգեզուրից սուրհանդակներ էին եկել, հաղորդեցին, թե շուտով տեղ կհասնեն Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ ստանձնացված հետեւակ ու հեծյալ զորամասեր՝ ժողովրդական հերոս Դրոյի ղեկավարությամբ: Սակայն դժնդակ օրերն անցնում էին, եւ այդ օգնական-փրկարար զորամասերը տեղ չէին հասնում: Եվ, այսուամենայնիվ, Ասկերանում, արցախյան պատերազմի ամենավճռական մասում, հայերն անկկուն էին, անպարտելի, քանի իրենց դեմ կոլով խաժամոժի գլխավոր հրամանատարն էր ադրբեջանցի Մալիմովը:

Իրար հետեւող պարտությունները մուսավաթական կառավարության ստիպեցին ճակատում սկզբունքային փոփոխություններ մտցնել. կայծակնային թափով կենտրոնից այնտեղ ուղարկեցին դադասանցի ընտիր զորքերը, հրամանատարական կազմի վերադասավորություններ կատարեցին եւ, գեներալ Մալիմովին հետ կանչելով, ճակատի գլխավոր հրամանատար դարձրին ամենափորձառու գայլին՝ օսմանցի Խալիլ փաշային²:

Մարտի վերջին օրերին եւ ապրիլի 1—2-ին Խալիլ փաշան չորս կատաղի գրոհ կազմակերպեց հայկական դիրքերի վրա եւ չորս անգամ էլ պարտություն կրելով ու տալով մեծաթիվ զոհեր՝ ճանաչեց: Միայն ապրիլի 3-ին, օգուվելով դիրքերի վրա նստած թանձր մտա-

¹ Թումյան, Գ, էջ 12—13:

² ՀԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 158:

¹ Հ. Թումյան, Գ, էջ 12—13:

խողից նրա գրոհող տարատեսակ զորախմբերն անտեսանելի հասան հայոց դիրքերին, ձեռնամարտի նետվեցին... Թվական ահռելի գերակշռությունը հաղթեց, և թուրքերը նախ տիրեցին Խրամորթ գյուղին, ապա լցվեցին խճուղին և շարժվեցին դեպի Ծուշի¹:

Ասում են՝ ապրիլի 3-ի օրհասական ժամերին հայոց հեղոս հրամանատար Դալի Ղազարը, տեսնելով, որ արդեն սպառված է զինամթերքը, վճռված է նախատամարտի քախտը, և չկա ոչ մի փրկություն, վերջին գինվորներին կարգադրել է թողնել դիրքերը, իսկ ինքը միայնակ, ատրճանակը ձեռքին սպասել է այնքան, որ տանկական առաջապահ գինվորներն իրենց հրամանատարի հետ կիպ մոտենան: Անվրեպ կրակոցներով գետնին տապալել առաջից մոտեցող սպառնու երեք հասկարների, իսկ վերջին զնդակն ուղղել իր քունքին:

Սա հաղորդում է Հ. Թումյանը՝ ավելացնելով. «Թուրքական հորդաներին հատուկ փոքրգոյությամբ ու դաժանությամբ արքեջանական հեծելազորի առաջապահ նիզակակիր «թաթարական հեծյալ գունդը» կտրեց մեռած հերոսի գլուխը և նիզակի ծայրին տարավ դեպի Ծուշի»²:

Հակառակորդն արդեն նվաճել էր Կարկասի ձորը՝ Աղդամից մինչև Ծուշի, հետևաբար և տեղն էր Եվլախ-Աղդամ-Ծուշի-Չաբուղ ճանապարհի: Այդ ճշմանկում է՝ մեջտեղից կիսված էր Արցախը, իրարից կտրված էին Դիզակ-Վարանդան և Խաչեն-Ջրաբերդ-Գյուլիստանը: Էաժանված, իրար օգնության հասնելու, միասնաբար կռվելու անընկալություն:

Մոլեգնել էր թրքությունը, իր կառավարության կարգադրությամբ պիտի ավերեր հայկական բնակավայրերը, բնաջնջեր նրանց բնակչությունը, մասնավորապես Գանձակի շրջաններում, այնտեղ, որ հայությունն ասես պատանդ էր կամ ուզումների իր երդվյալ թշնամու իշխանության ներքո:

Եղան, իհարկե, միախարական դրվագներ ևս. ապրիլի 11—12-ին թուրքերը խայտառակ պարտություն կրեցին Գետաշենի տակ: Քարհատի ու Ծամբորի լեռնային գյուղերը հաջողությամբ ետ էին մղում ասպատակիչների հարձակումները: Թուրք սովար մի զորախումբ Աղդամի կողմից հարձակվել էր Վարանդայի Նոր-շեն գյուղի վրա, սատակ ջարդ կերավ և չնչին մնացորդներով միայն վերադարձավ Աղդամ... Սակայն օսմանցի Քյազիմ-բեյի հրամանատարությամբ գործող արքեջանական ավագակալները կողոպտեցին ու հրդեհի մատնեցին Ազատ, Արմավիր, Մուլակ, Մանաշեն, Մանասեկ և այլ գյուղերը: Նուխի ու Արեշի գավառների 36 հայկական բնակավայրերի շուրջ 50 հազար բնակիչներ, որոնք ողջ էին մնացել 1918 թ. կոտորածից հետո, իրենց մահը գտան այս նոր եղեռնի ժամանակ:

Արցախում ու հարեան գավառներում հայության դեմ գործվող վայրագությունները զայրացրել էին ողջ Կովկասին և նրանում բնա-

¹ Հ. Թումյան, Գ, էջ 23—24:

² Հ. Թումյան, Գ, էջ 24:

վորված դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին: Դեռևս մարտի վերջին վրաց մեմբերիկյան կառավարության պարագլուխները դիմել էին «բարձր կոմիսարներին», որպեսզի նրանք սանձահարեն թուրք-արքեջանական շարագործներին, քանի որ, «եթե հյուսիսից սպառնալիք է ստեղծված անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության դեմ, Ղարաբաղի դեպքերը կարող են կործանարար ազդեցություն ունենալ երեք նորաստեղծ հանրապետությանների ճակատագրի համար»¹:

Ուրեմն եթե հյուսիսից եկող սպառնալիքը չլիներ, հնարավոր կհամարվեր թույլ տալ, որ «Ղարաբաղի դեպքերը» շարունակվեն:

Եվ իսկապես էլ շարունակվում էին: Ծուշուց ու Խանքենդուց թուրքերը հարձակումներ էին գործում մոտակա գյուղերի վրա՝ վախենալով խորանալ գավառների մեջ: Միայն մեկ անգամ փորձեցին մխրճվել Սղնախ գյուղը և այնպիսի հակահարված ստացան, որ սպրիլի 13-ի լույս 14-ի գիշերը դիրքերը լքելով ետ փախան՝ թողնելով բերած զենքն ու զինամթերքը:

Ապրիլի 12—13-ին թուրքական հրետանին սկսեց ոմբակոծել Դաշուշենն ու Ծոշը: Նախօրյակին Գորիսից ժամանած փոխգնդապետ Թարվերդյանի հրետանավորները Տոնավարձ գյուղի տարածքից պատասխան կրակ քացեցին և հակառակորդին ստիպեցին համբաճալ²:

Թուրք-արքեջանական կողմի վերջին փորձերն էին դրանք՝ ցույց տալու, որ իրենք դեռ կան և տիրապետություն են անում Արցախի կենտրոնի վրա: Հետագա օրերին հաքվից ստացած լուրերը նրանց ստիպեցին լռել, սպասել իրադրության հստակեցմանը: Իսկ հայերը, որ հենց այդ օրերին էլ Չանգեզուրից համալրումներ ու նյութական օժանդակություն էին ստացել, ակտիվացան, նույնիսկ լծվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքների, մտածելով, որ եկել է գարնան սլն ժամանակը, երբ օրը տարի է կերակրում:

Ասում են՝ ժամանողներն իրենց հետ բերել էին նաև Հայաստանի Հանրապետության հատկացրած դրամական օգնությունը՝ բավական մեծ մի գումար հայկական չեկերով: Գումարն անմիջապես տարածվել էր մարզի բոլոր գավառներում՝ ժողովրդի լայն շրջաններին պատճառելով այն ցնծությունը, թե իրենք էլ ահա ընդգրկված են Հայոց անկախ ու միասնական պետության մեջ և օգտվում են նրա հաշտտոս դրամանիշներից:

Դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը Դրոյին նշանակել էր Չանգեզուրի ու Արցախի ընդհանուր հրամանատար³: Եվ բավականին ուշ, փետրվարին, Արցախում լուրեր էին պտտվում, թե ահա ուր որ է Դրոն է գալու իր պատժիչ զորախմբով, որպեսզի Ծուշուց դուրս քշի Մուլթանովին ու նրա դահիճներին և մեկընդմիջտ հայոց իշխանությունը հաստատի ամբողջ մարզում: Սա-

¹ ՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 14, 62, 99: Հմմտ. Թումյան, Գ, էջ 28:

² Թումյան Գ, էջ 30—31:

³ Ա. Վրացյան, էջ 371:

կայն Դրոն Արցախ մտավ միայն ապրիլի 13-ին թե՛ 17-ին՝, երբ արդեն կործանված էր Օւշլա հայկական մասը, ընկել էր Ասկերանը, եւ լեռնաստանի աննկուն զինվորությունը, հին օրերի սովորությամբ, ամրացել էր ավանդական բերդամրցներում ու ժայռակողերին կլկած ավաններում եւ սպասում էր առավել ահալոր փորձությունների:

Դրոն իր հետ բերել էր փոքրիկ մի զորաշուկա: Սակայն դա էլ բավական էր, մանավանդ հրամանատարի հմուտ ու անվեհեր վրիժառու անձնը, որպեսզի Արցախը վերստին փարի փոքր-ինչ սասանված իր հավատին:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչն ուներ ամենապատասխանատու լիազորություններ եւ ճակատագրական մի ծրագիր՝ վերականգնել էր ամրակնդէ Արցախի իշխանությունը, մարզը վերջնականապես միացնել մայր Հայաստանին: Եվ դրա համար բերվել էր մի կտոր գուժար դրամ՝ հանրապետության չեկերով:

Փայտատակել էր հայի «ետի խելքը», բայց շա՛տ չէր ուշ: Չէ՛ որ Ռուսաստանի Տեղափոխական բանակն արդեն Ադրբեյջանի դռներն էր ծեծում եւ տոնական շքերթով քայլելու էր դեպի հարավ՝ Գանձակ ու Արցախ:

Դրոն նստավայր դարձրեց Վարանդայի Լարաբուլախ գյուղը եւ մի քանի օրում հեռախոսային կանոնավոր կապ ստեղծել տվեց գավառների ու Գորիսի միջեւ, հանգամանորեն ծանոթացավ շրջաններին ու նրանց ռազմագիտական հնարավորություններին:

Դրոյի ետեւից էլ եկավ Նժդեհ-Գարեգին Հարությունյանը եւ, անցնելով Դիզակ, այնտեղ ոտքի հանեց բոլոր կարող ուժերը:

Նժդեհը՝ աստվածընտիր այդ զորականն ու հայրենասերը, մի քանի օրվա ընթացքում Դիզակը դարձրեց լայնածիր զորակայան, գտավ-ճանաչեց գավառի հմուտ զորականներին եւ իր տեղապահը դարձրեց նրանցից մեկին՝ տունեցի Թեւան Ստեփանյանին, որը հետագա տարիներին լինելու էր ադրբեյջանական-չեկիստական հրոսակախմբերի հոգեւորը, Դիզակի հայության անձնագրոն պաշտպանը:

Առաջնահերթ խնդիր էր մարզի իշխանության ստեղծումը, եւ Դրոն առաջին իսկ օրերին կազմակերպեց Արցախի վարիչների խորհուրդը՝ Ասլան Շահնազարյանի նախագահությամբ: Խորհրդի անդամներն էին նախորդ երկու տարիների ղեկավարության փորձ ձեռք բերած Ա. Ավետիսյանը (ներքին գործոց վարիչ), բժիշկ Տեր-Գրիգորյանը (առողջապահության), Գր. Լարազյուզյանը (լուսավորության), Խ. Մելքոնյանը (պարենավորման), Հ. Թունյանը (գաղթական գործերի), Արշ. Քամայանը (գյուղատնտեսության), Հայաստանի Հանրապետության լիազոր Ա. Միքայելյանը (քաղաքացիական ու զինվորական գործերի միջեւ կապն ապահովող)²:

¹ Աճ, էջ 373՝ 13-ին, «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 123՝ 17-ին:

² «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 123:

Օռշեցի գաղթականները սիմված էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի բնակավայրերում: Նրանց վերաբերող հարցերը Դրոյի կարգադրությամբ դարձան գավառական վարչությունների ուղարկության կենտրոնը:

Վարանդայում ու Դիզակում նոր զորահավաք արին, եւ ամենակարճ ժամանակում զենքի տակ հրվեցին շուրջ երեք հազար կրիտասարդներ: Նրանց համար զենք ու ձի էին հայթայթում Երեւանից բերված չեկերով: Դրոյի կարգադրությունն էր, որպեսզի Արցախի տանջահար գյուղացուն այլեւս ոչ ոք չնեղի զորքի համար զինամթերք ու կարեն հայթայթելիս:

Դիզակում ու Վարանդայում շատ շուտով գործերը կանոնավոր հունի մեջ էին մտել: Մնում էին Խաչենը, Ջրաբերդն ու Գյուլիստանը: Այդ կողմերն էլ ապրիլի 24-ին գործողվեցին երկու բարձրաստիճան զինվորականներ (փոխգնդապետներ)՝ Զ. Մեսյանն ու Գ. Լարազյուզյանը, որոնք Դրոյից առաջ էին ժամանել Արցախ եւ մասնակցել էին նախորդ ճակատամարտերին:

Ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի գյուղացիության իններորդ համագումարը, որի պատգամավորներն էին հիմնականում Վարանդայի ու Դիզակի ներկայացուցիչները, քանի որ հյուսիսային գավառներում խառնակ դրություն էր, եւ նրանց պատգամավորներն էլ Մարդակերտում պիտի հավաքվեին՝ քննելու միեւնույն օրակարգի հարցերը:

Համագումարի Թաղավարդի միտը երեք հարց ուներ. մարզի վարիչների խորհրդի հաստատումը, ռազմական վիճակը կարգավորելու միջոցառումների մշակումը, այսպեւ վերջինը՝ «որոշել Լարաբուլի քաղաքական դիրքը հանդեպ Հայաստանի եւ ընտրել ներկայացուցիչներ, Անդրկովկասյան խորհրդածողովի սուջեւ Լարաբուլի դատը պաշտպանելու համար»¹:

Պատգամավորները միաձայն ու միահամուտ էին իրենց վճիռնելու եւ ընդունեցին համապատասխան որոշումներ:

Համագումարի մարդակերտյան մասը տեղի ունեցավ ապրիլի 29-ին (62 պատգամավորներ ներկայացնում էին Խաչենի, Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի 70 գյուղերը):

Անդրկովկասյան հանրապետությունների Թբիլիսյան խորհրդածողովի պատվիրակներ ընտրելուց հետո քննության դրվեց օրակարգի հիմնական հարցը՝ «Համագումարը Հաղաստանի եւ Ադրբեյջանի հանրապետություններից որի՞ օրինակացիան է ընդունում»: Եվ կարճ ու կտրական ելույթներից հետո «Համագումարը որոշեց ընդունել Հայաստանի հանրապետության օրինակացիան եւ ոչ մի դեպքում ու (ոչ մի) պայմանով չեմթարկվել Ադրբեյջանի խան-բեկական կառավարությանը»²: Այնուհետեւ որոշման մեջ շարադրվում են 7-րդ համագումարից հետո Ադրբեյջանի կառավարության ու նրա դրածո Սուլթանովի

¹ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 124:

² ՀԳՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 191:

կողմից իրականացված քաղաքաբնակչության և «աղաղակող փաստերը, որոնք հիմք են ծառայում անընդունելի համարելու Ադրբեջանի հակաժողովրդական-հակահայկական տիրապետությունը (Ղարաբաղի հաշ ժողովրդի վրա» (ամուն առ անուն հիշվում են երեք գավառների այն 32 գյուղերը, որոնցում կործանվել են 4266 տներ, ի քաջ առջալ սպանությունները, կողոպուտը եւ մնացած վայրագությունները)՝:

Արձանագրությունն ստորագրել են բոլոր պատգամավորները, նախագահ Ա. Վերդյանն ու քարտուղար Հ. Երիցյանը:

Եվ այսպես արցախահայության 9-րդ (երկնյուղ) համագումարը եւս նախորդներին հաստի վճռականությամբ մերժում ու դատապարտում էր ադրբեջանական ամեն մի հավակնություն հաշկական Արցախի, հայոց քաջության ու անկախության այդ ավանդական միջնաբերդի վրա, արտահայտում իր անասական կամքն ու վճիռը լինելու մայր ժողովրդի հետ, նրա պետության կազմում. Եվ մի՞թե պիտի գտնվեր արդարության կամ օրինապահության որդեգրված որեւէ պետություն, խիղճ ու բանականություն ունեցող որեւէ մարդ, որ չհասկանար այս վճիռը, չլինողներ կամ չպաշտպաներ այդքան պարզ ու այդքան համամարդկային մի իրավունք:

Համագումարում Անդրկովկասյան խորհրդածողովի պատվիրակներ ընտրելն, իհարկե, ձեռնական նշանակություն ունեցավ, քանի որ խորհրդածողովն սկսվել էր ավելի քան երկու շաբաթ առաջ: Թիֆլիս էին հավաքվել պատվիրակներ, որոնք ներկայացնում էին երեք հանրապետությունների՝ տարբեր ուղղություններով իրարից հեռու փախչող շահերն ու խնդիրները: Դաշնակից տերությունների դիվանագետների հորդորներով նրանք պիտի վերջ տային ազգամիջյան կոտորածներին, ստեղծեին կայուն խաղաղություն: Հանձնաժողովներ էին կազմվում, որոշումներ ու վճիռներ էին հանվում, նույնիսկ խոսք էր գնում երեքի տնտեսական համագործակցության, Անդրկովկասյան, այսպես կոչված, կոնֆեդերացիա ստեղծելու հեռանկարների մասին: Սակայն այդ բոլորն անան էր երգիծական ներկայացման, որովհետեւ խորհրդածույրվին ներկա ոչ մեկը չէր հավատում, թե սալը տեղից պիտի շարժվի: 'Նույնիսկ արցախյան ջարդերի հարցը քննելու կոչված հանձնաժողովը, որ իր պարտքը համարեց Արցախ հասնելուց առաջ հաբու ներկայացնելու և հանձնարարականներ ստանալ Ադրբեջանի կառավարությունից, զավատում ոտք դրեց սպրիտի 20-ից հետո: Եվ այստեղ էլ գործի անցավ «ջուր ծեծելով». երկար-բարակ վիճում էին՝ նախ Շուշիի կոտորածի մանրամասները քննել, թե՞ Չանգեզուրի, կամ քննությունների արդյունքները որտե՞ղ եւ ինչպե՞ս պիտի ի մի բերվեն²:

Եվ միևնույն ժամ պարսպ, հենց սկզբից եւթ ձախողումի դատապարտված աշխատանքը ձգվում էր, Անդրկովկասի վրա եկավ բոլշեփկյան պղտոր հեղեղը եւ միանգամից իրար խառնեց տեղական բոլոր հաշիվները:

¹ Է. Է. Թ. 191—192:

² Այս խորհրդածողովի մանրամասները տե՛ս Ա. Վրացյան, էջ 373—377, «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 124—125:

Ապրիլի 26-ին հյուսիսից հաղթականորեն Անդրկովկաս խուժած 11-րդ կարմիր բանակի սպանակիքի տակ ստեղծվեց Ադրբեջանի ժամանակավոր հեղկում, որն էլ 28-ին իր երկիրը հռչակեց խորհրդային: Կազմակերպվեց արագությամբ խորհրդայնացման, բոլշեփկացման կազմակերպություններն ու նրանց կարագրությունները: Մուսավաթական կառավարությունը միանգամից մաշկափոխ եղավ եւ սպրիտի 28-ին արեւելեւ երալ իբրեւ Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական իշխանություն: Նույն մաշկափոխություն-գունափոխությունը կատարվեց նաեւ Շուշիում. մուսավաթական հաշակեր Սուլթանովը մի գիշերում դարձավ բոլշեփկ, սպրիտի 28-ին ավազակախումբը հայտարարեց Ղարաբաղի հեղկում, իրեն էլ՝ այդ հեղկումի նախագահ:

Որ կատարվածը միայն մաշկափոխություն կամ գունափոխություն էր, իսկ էությունը նույնն էր մնում, կարելի է որոշել Արցախի ու Չանգեզուրի հանդեպ ցուցաբերած նվաճողական կրքից: Ապրիլի 29-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացման հաջորդ իսկ օրը, նորաթուխ կառավարության անունից Հայաստանի հանրապետությանը վերջնագրի հեռագրվեց, որի մեջ ամբարտախան հետեւյալ սպանակիքն էր հնչում.

«Ադրբեջանի խորհրդային Բանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, հանձինս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. նախ՝ ձեռնարկից մաքրել Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի հողամասերը, երկրորդ՝ քաշվել դեպի ձեռնարկները, երրորդ՝ դաշարեցնել ազգամիջյան կոտորածը: Հակառակ դեպքում, Ադրբեջանական խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի հանրապետության հետ: Վերջնագրի սրտախանի համար տրվում է երեք օր ժամանակ: Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Հուսեյնով»:

Որ Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը մուսավաթականից ուղղակի ժառանգություն էր ստացել անասնական մոլուցքը Չանգեզուրն ու Արցախը բռնագրավելու, դա պարզ էր ու հասկանալի: Բայց նաեւ նրա անատակ վա՛րքը: Այդ արցախահայության և հատկապես Շուշվա կոտորածների հեղինակներն էին հայոց կառավարության վրա մատ թափ տալիս՝ «դադարեցնել՝ ազգամիջյան կոտորածը»:

Այսքանից հետո արդեն ոչ ոք չպետք է զարմանար, որ նույն օրը բոլշեփկացած Սուլթանովն էլ Արցախում հրապարակեց եւ մանավանդ նորակազմ Հաշկական խորհրդին ներկայացրեց հետեւյալ հռչակագիրը. «Հեղափոխական Ղարաբաղը, միշտ էլ կողմնակից լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի սաշտուպանությանը, սպասել է Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանության ճանաչմանը, կապիտալի բռնություններից նրա պրոլետարիատի ազատագրմանը եւ այդ իմանալով՝ մեր հաշաքներն ուղղված են եղել դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը: Այժմ Ղարաբաղի դեմոկրատիան երջանիկ է իր նվիրական զանկությունների կատարումով եւ սյնի է համոզված նրանց կատար-

¹ Ա. Վրացյան, էջ 377:

յալ հաջողությամբ՝ շնորհիվ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ունեցած միության: Ղարաբաղի դեմոկրատիան խորապես համոզված է եւ հավատում է Անգլիայից ու արեւմուտքի մնացած իմպերիալիստական պետություններից աշխատավոր ժողովրդի ազատվելուն՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի դաշնակցության ջանքերով:

Կեցցեն Խորհրդային Ադրբեջանը եւ Թուրքիան, կարմիր բանակն ու պրոլետարիատի առաջնորդները:

Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ՝
Խ. Սուլթանով
1920, ապրիլի 29, Ծուշի¹:

Ամենացավալիսն այն է, որ անօրենների իշխանությունն Արցախ էր մտնում հայ բուլշեիկների ուղեկցությամբ եւ նվաճող 11-րդ բանակի արձաներկ դրոշմներով: Գյուղերն էին լցվել հայ բուլշեիկ ազիտատորները եւ քարոզում էին նոր իշխանության խոստումներն ազգային ու մարդկային երջանկությունների վերաբերյալ:

Իսկ ի՞նչ պիտի աներ նախորդ տարիների այլան նախնիից ու վայրի բռնություններից դեռես աչք չբացած հայ գյուղացիությունը:

Բայց լավ է այստեղ մեջբերենք Դրոյի մի հեռագիրը, որ Հայաստանի հանրապետության զինվորական նախարարությանն է հղել 1920 թ. մայիսի 19-ին: Այն ասում է. «Հենց այժմ Ծուշուց եկան բուլշեիկների ներկայացուցիչները՝ Անդրկովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի լիազորներ Տեր-Գաբրիելյանը, Կարդալովը եւ Պերճանին: Ինձ հետ խոսեցին Գլխավոր Լիազոր Օրջոնիկիձեի անունից: Հայտնեցին, որ մտադիր են կարմիր-ռուս գործեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ: Մինչեւ Հազարի գետը Ղարաբաղը պետ է պատկանի Խորհրդային Ադրբեջանին: Նպատակ ունենալով Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, ենթադրելով, որ բուլշեիկների մտադրությունների ներքո թաքնված է հին Ադրբեջանը, եւ նրանց առաջարկեցի այդ հարցերի առթիվ կապվել Հայաստանի կառավարության հետ, քանի որ ես լիազորված չեմ այդպիսի հարցեր լուծելու, որ ամեն պարագայի իրենց պահանջները չեն համերաշխվում ժողովուրդների կառավարման այն սկզբունքների հետ, որոնց հիմքը մեծամասնության ինքնորոշումն է, եւ որ Հայաստանի ճակատագրի պարզաբանման համար մայիսի 4-ին մեր պատգամավորներն են ուղեւորվել Մոսկվա: Բուլշեիկներն այսօր էլ վերադարձան Ծուշի՝ Օրջոնիկիձեի հետ խորհրդակցելու: Ես զինվորությանը հրաման տվի՝ բուլշեիկների առաջխաղացման դեպքում նրանց դիմափորել կրակով եւ նրանց ցույց տալ համար դիմադրություն: Միաժամանակ Մեայանից ստանում եմ տեղեկություն, որ Զիվանջիի շրջանի Հատան-Ռիզայի մեր գյուղերը հրաժարվել են ընդունել մեր իշխանությունը եւ բացահայտորեն իրենց հայտարարել են բուլշեիկներ: Պարզվում է, որ նրանք բուլշեիկների հետ սերտ կապ ունեն, ուժգնորեն աշխատում են ազիտատորները: Զեռնարկված եմ արտակարգ միջոց-

ներ ապստամբությունը ճնշելու համար: Հույս ունեմ, որ կմարենք բացալառվելու ընդունակ հրդեհը: Ռուսների ներկայությունից տարուբերվում է մեր գյուղացիությունը: Կարծում եմ՝ այժմ ժամանակն է դեպի Զիվանջիի շարժել հասարակչարի գորամասը: Մեկնումի օրվա մասին հայտնեցեք ինձ ժամանակին, Ակատի առնելով, որ ձեր հեռագրերը ես ստանում եմ ութ-ինը օր հետո: Մայիսի 19, ժամը 20, Ղարաբաղ... Զանգեզուր-Ղարաբաղյան (գորամասի) (պետ) Դրո»¹:

Դրոն հաղորդում է, որ հեռագիրը Երեւանից-Արցախ է հասնում 8—9 օրում: Ուրեմն, այդ հաշվով էլ իր տագնապոտ հեռագիրը Երեւան, Արտ. գործ. նախարարին է հասել մայիսի վերջերին, եւ նախարար Համ Օհանջանյանն անմիջապես գործի է անցել՝ կանխելու Արցախի վրա կախված նոր վտանգը:

Պետք է արժանին հատուցել. Օհանջանյանն այն օրերին հանդես էր գալիս որպես իրադրությունների մաքսատեղյակ, գործիմաց ու շրջահայաց գործիչ: Նա դեռես 1920 թ. մայիսի 3-ին, հեռագրով Ռուսաստանի Արտգործժողկոմ Զիչերինին ու Ժողկոմխորհի նախագահ Լենինին, հանգամանորեն պատմել էր մուսավաթական կառավարության հակահայկական շարագործությունները Ղարաբաղում ու Լեռնային Գանձակի գավառներում, կարծես գգուշացնելով, որ ահա մի քանի օր առաջ բուլշեիկացած մուսավաթականները հիմա էլ գործում են Ռուսաստանի քաղաքական ու ռազմական ուժերի գլխավորությամբ, եւ սպասվող պրոլետարի հետեւանքների համար, թուրք-ադրբեջանական խաժամոժի հետ միասին, պատասխանատու է նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանը:

Եվ հիմա էլ Դրոյի տագնապոտ հեռագրից հետո Հայաստանի հանրապետության Արտաքին գործոց նախարար Օհանջանյանի նոր ընդարձակ հեռագիրը Խորհրդային Ռուսաստանի Արտ. գործ. կոմիսար Զիչերինին՝ գրված նույն թվի մայիսի 31-ին: Այնտեղ Հայաստանի հանրապետության կառավարության բարձր ներկայացուցիչը ցույց է տալիս ոչ միայն իրադրության ըմբռնողություն, այլեւ նոր երեւույթի՝ Անդրկովկաս թակահանգած խորհրդային իշխանության, խառնակիչ դերը հանկամալու կարողություն: Այդ պատճառով էլ հարկ ենք համարում հեռագիրը մեջ բերել ամբողջությամբ:

**«Մոսկվա, Արտ. գործ կոմիսար
Զիչերինին,**

**Պատճենը՝ Հայաստանի դիվանագիտական
պատգամավորության նախագահ Լեոն Ծանթին,
Պատճենը՝ Օրջոնիկիձեին.**

**Կովկասյան ճակատի Ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկի-
ձեի կողմից լիազորներ Տեր-Գաբրիելյանի, Կարդալովի ու Պերճանիի
միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը հաղորդվել է ռուս կար-
միր գործերը Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները մտցնելու առթիվ**

¹ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 125:

¹ ՀՊԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 154:

խորհրդի մտադրության մասին, եւ որ, նրանց սասածի համաձայն, մինչեւ Հազարի գետը պետք է պատկանի Խորհրդային Ադրբեջանին:

Հայկական Լեռնային Ղարաբաղը, մինչեւ համաշխարհային պատերազմի ավարտը պաշտպանած լինելով իր անձեռնմխելիությունը հարձակմամբ իր վրա եկած թուրք-քուրդ-թաթարական հրոսակախորհրդերից, իր գյուղական պատգամավորների հերթական ութ համագումարներում ամեն անգամ հատուկ կերպով ընդունել է վճռական որոշում իր հարազատ Հայաստանի հանրապետության մէջ մտնելու օգտին: Սույն թվականի ապրիլի 20-ի կողմ Ղարաբաղի գյուղական պատգամավորների իններորդ համագումարը վերստին հաստատել էր նախորդ համագումարներում իր ընդունած աներեք որոշումը՝ միավորվելու Հայաստանի հանրապետության հետ: Նույն համագումարը կտրականապես մերժել էր Ադրբեջանի իշխանության ընդունումը նույնիսկ նրա մէջ տեղի ունեցած քաղաքական ճեղաշրջումից եւ նրանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո:

Չնայած շարադրածին եւ չցանկանալով Ղարաբաղի գյուղացիությանը ենթարկել պատերազմական նոր աղետների, Հայաստանի հանրապետությունը երկու հանրապետությունների միջեւ հարցը խաղաղ համաձայնությամբ լուծելու բազմաթիվ առաջարկներ է արել Ադրբեջանի կառավարությանը, որը փորձում է գեների ուժով Ղարաբաղի գյուղացիությանը փաթաթել նրա համար ատելի ադրբեջանական իշխանությունը: Այժմ, երբ իմ կառավարության պատվիրակությունը Մոսկվա է ուղևորվել երկու հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատելու համար, բոլորովին անհասկանալի է թվում կոմիսար Օրջոնիկիձեի առաջարկը Ղարաբաղի գյուղացիությանը, որպեսզի սա, հակառակ պարզորոշ արտահայտած իր կամքի, իրեն համարի Ադրբեջանի մաս: Իմ կառավարությանը հայտնի չէ նաեւ, թե կոմիսար Օրջոնիկիձեի ո՞ր կառավարության անունից է խոսում՝ Խորհրդային Ռուսաստանի՞ թե Խորհրդային Ադրբեջանի: Իմ կառավարությունն արդեն Ձեզ հաղորդել է, որ ինքը պատրաստ է Ղարաբաղի հետագա նակատագրի հարցը հանձնել հենց նրա բնակչության ձեռքը, եւ վերջինիս շըրջանում իններորդ անգամ հանրաքվե անցկացնելուց հետո, հաստատել նրա իսկական ցանկությունն ու տրամադրությունները եւ որոշումը միավորվելու աչա կամ այն պետական կազմավորման հետ: Սույնով վերստին հաստատում եմ իմ կառավարության պատրաստակամությունը եւ Ձեզ խնդրում եմ նույն հարցով խոսել Մոսկվա եկած մեր պատգամավորության հետ: Ղարաբաղի բնակչության կամքի ազատ արտահայտման շահերի համար եւ վերջինիս (գյուղացիության) անխուսափելի արյունահեղությունից փրկելու նպատակով (խորհրդային զորքերը բռնի կերպով նրանց հայրենիքի խորքը մտցնելու դեպքում) իմ կառավարության անունից խնդրում եմ նախապես շտապ կարգադրել, որպեսզի արգելվի նշված զորքերի մուտքը հայկական Ղարա-

բաղ, ինչպես նաեւ ետ դարձվեն դրանք Ջիվանչիրի գավառի Հասան-Ռիզից՝ որպես Հայաստանի տարածքի սահմանների մեջ գտնվող շրջանից:

Երևան, 1920 թ. մայիսի 31:

Հայաստանի Արտաքին գործոց նախարար Օհանջանյանը¹:

Ուրեմն այսպե՛ս. աշխարհում կա ազգերի ու ժողովուրդների ինքնորոշման անկապտելի իրավունք, որն արցախահայությունը վճարաբար պնդել ու հայտարարել է իր նախորդ համագումարներում: Եթե դրանց չէք էլ հավատում, ապա փորձեցե՛ք հարցնել կարծիքը, թույլ տվե՛ք ինքնորոշվելու մեր ազգի այն հատվածին, որ ամբողջ աշխարհամարտի ընթացքում հերոսաբար իր այդ ինքնորոշությունն ու անկախությունն է պաշտպանել թուրք-ադրբեջանա-քրդական հրոսակախորհրդի շարունակական հարձակումներից: Եվ, վերջապես, սուտ ու անարդար հավակնություն ունի Ադրբեջանը, քայց ինչո՞ւ նրա պահանջը Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Օրջոնիկիձեին է ներկայացնում: Այդ ի՞նչ նոր կարգ է, որ մի պետության լիազորը դառնում է մի այլ կառավարության բերանը, այն էլ այդքան սպառնացող ու դավադիր:

Ապրիլի վերջերին Հայաստանի կառավարությունը կազմել էր մի պատվիրակություն (նախագահ՝ Լեոն Ծանթ, անդամներ՝ Համբարձում Տերտեղյան եւ Լեոն Զարաֆյան), որը Մոսկվա պիտի գնար Ռուսաստանի կառավարության հետ բանակցություններ վարելու եւ Հայաստանի հանրապետության անկախությունը ճանաչել տալու համար: Երբ Օհանջանյանն այդ առթիվ հեռագիր ուղեց Չիչերինին (մայիսի 4-ին), պատվիրակությունը գտնվում էր ճանապարհին²: Այն իր հետ ուներ Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորության Թ-րդ համագումարի որոշման հետևյալ կարճ ու հատու քաղվածքը.

«Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիության ս. թ. ապրիլի 28—29-ին տեղի ունեցած Թ-րդ համագումարը որոշեց.

1. 7-րդ համագումարի անունից Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի կառավարության միջեւ ընդունած ժամանակավոր համաձայնությունը համարել խափանված՝ Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության վրա ադրբեջանական զորքերի կազմակերպած հարձակումներով, Շուշիի ու գյուղերի բնակչության ջարդերով:

2. Հռչակել Լեոնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի հանրապետությանը՝ իբրեւ նրա անբաժանելի մասի:

3. Խնդրել Հայաստանի հանրապետության Մոսկովյան պատվիրակությանը՝ այս որոշումն ի գիտություն հայտնելու Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությանը»³:

¹ ՀՊԳԱ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 563, թ. 194—195:

² Ա. Վրացյան, էջ 453:

³ ՀՊԳԱ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 581, թ. 28 (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արևիվներ», 1989, թ. 1, էջ 120):

Պատվիրակությունն իր կառավարությունից եւս հանձնարարություն էր ստացել Արցախի առթիվ: Հայտնի է, օրինակ, պատվիրակության լուծելիք խնդիրներից կենտրոնականի բովանդակությունը՝ «Ենդր-հրդային Թուսաստանը պետք է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում Ղարաբաղն ու Գյուլիստանը»¹:

Այն օրերին Մոսկվայում էր գտնվում նաեւ հայկական մի այլ պատվիրակություն, որը կատարում էր Թիֆլիսի Ղարաբաղյան հայրենակցական կոմիտեի, ինչպէս նաեւ Մոսկվայում գտնվող հայ գործիչների հանձնարարությունը:

Պատվիրակության անդամներն էին Արամայիս Երզնկյանն ու Սիմոնիկ Փիրումյանը, որոնց խնդիրն էր «պաշտպանել խորհրդային կառավարության առաջ Ղարաբաղի հանրապետության շահերը»²:

Նրանք գործի լծեցին նաեւ մոսկովյան հայ բոլշեւիկներին և հնարավոր ամեն միջոց գործադրեցին Արցախի հարցին արդար լուծում տալու համար: Ի՞նչ արժէ, օրինակ, Լենինին ողղված այն նամակ-խնդրագիրը, որ անպայման պատվիրակության հորդորով, Մոսկվայում աշխատող բոլշեւիկ գործիչներ Ռուբեն Բաթանյանն ու Գուրգեն Հայկունին³ են ստորագրել: Ահա այդ նամակն ամբողջությամբ.

«Ընկ. ԼԵՆԻՆԻՆ»

Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակությունը ձգտում է հասնել Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի միացմանը Հայաստանին: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, հայկական պատվիրակությունը համաձայն է, որ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, որ կազմում են հայ գյուղացիական զանգվածները, «արյունակից ու հավատակից» Հայաստանին կգերադասի մուսուլմանական Ադրբեջանից, թեկուզեւ վերջինս մտնում է ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ: Ընդ որում, Հայաստանի կառավարող կուսակցությունը՝ դաշնակցությունը, գտնում է, որ ազիտացիայի ժամանակ հնարավոր կլինի օգտագործել խորհրդային իշխանության իբր մուսուլմանամետ քաղաքականությունը, եւ որ հայ զանգվածները, վախենալով հաշ-թաթարական բախտմներից, ավելի շուտ կգերադասեն միանալ Հայաստանին, քան մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ:

¹ Ս. Վրացյան, էջ 453:

² Փոքր-ինչ այլ է Լ. Ծանթի հաղորդածն այս հարցի առթիվ. «Մեր կառավարությունը մեզ իբրևս դիրեքթիվ տված էր երեք որոշում... «Գ. Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը պետք է մտնեն (ճ) հայկական սահմաններում մեջ. ծարագումն պարագային համաձայնելի Ղարաբաղի խնդիրը հանրահարցի (հանարքվե—Բ. ՈՒ.) միջոցով վճռելուն» (Ծանթի նամակը. Ս. Վ., էջ 611):

³ «Մշակ», 1920, թ. 16:

⁴ Ռ. Բաթանյանը 1920—21 թթ. Ռկ(Բ)Կ կենտրոնի ազիտացիայի ու պրոպագանդայի բաժնի վարիչն էր, իսկ Գ. Հայկունին աշխատում էր Հայկական գործերի կոմիսարիատում:

Մենք էլ գտնում ենք, որ ինչպէս քաղաքական, այնպէս էլ ռազմագիտական պայմաններից ելնելով՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը պետք է հայտարարվեն խորհրդային հանրապետություն, որը մտնի ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ ֆեդերատիվ հիմունքներով, հետևելալ պատճառներով:

1. Չանգեզուրի եւ Ղարաբաղի բնակչությունը, որն իր ճնշող մեծամասնությամբ բաղկացած է հայերից, փաստորեն ինքնորոշվել է, երբ նա ապստամբել է Ադրբեջանի դեմ, ընդ որում այդ ապստամբությունը կազմակերպվել է կոմունիստների կողմից եւ ընթացել նրանց ղեկավարությամբ:

2. Ղարաբաղի բնակչությունը համագումարներում բազմիցս որոշում է ընդունել այն մասին, որ ինքն անբաժան է Ռուսաստանից եւ չի ցանկանում միանալ ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ էլ Հայաստանին:

3. Չնայած Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի ցույց տված զինչալ դիմադրությանը երիտօրբերի, Ադրբեջանի ու անգլիացիների կանոնավոր զորքերին եւ անգլիական զնդապետ Մաւեյ Վորտի (Շաւեյ-վորտ — Բ. ՈՒ.) արտաքսմանը, խորհրդային զորքերը, թեւ խիստ սակավաթիվ էին, ինչպէս Ղարաբաղում, այնպէս էլ Չանգեզուրում ընդունվում էին բերկրանքով եւ անարգել առաջ էին շարժվում անանցանելի լեռներով:

4. Ղարաբաղ-Չանգեզուրի խորհրդային հանրապետության ստեղծումը, փարատելով այդ շրջանների բնակչության վախը, որը երկյուղ է կրում մուսուլմանական, թեկուզեւ Խորհրդային Ադրբեջանից, շատ լուրջ սպառնալիք կլինի Հայաստանի համար, եթե վերջինս Անտանտի խորհրդակցների հետեւանքով հանկարծ որոշի հարձակում գործել Խորհրդային Ադրբեջանի վրա:

5. Ղարաբաղ-Չանգեզուրի խորհրդային հանրապետության իրականացումը հնարավորություն կտա յուրաքանչյուր համապատասխան պահի կոմունիստական ուժեր ուղարկել Հայաստան՝ այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար:

Գ. Հայկունի
Ռ. Բաթանյան»⁴:

Բաթանյանի ու Հայկունու նամակը հետաքրքիր է մի քանի տեսակետից, որոնցից եւ կնշեի հետևելալները.

Ա) Արցախահայությունն սուպստամբել է Ադրբեջանի բռնատիրական ձգտումների դեմ, եւ այդ ապստամբությունն իրավացի ու խրատուելի է համարվում, քանի որ «կազմակերպվել է կոմունիստների կողմից ու ընթացել նրանց ղեկավարությամբ»: Նույնը նաեւ խորհրդային զորքերի առթիվ, որոնք «ինչպէս Չանգեզուրում, այնպէս էլ Ղարաբաղում ընդունվում էին բերկրանքով»: Ուրեմն, եթե կոմունիստ-

⁴ ՄԻ ԸՄԿՆ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 157, թթ. 1—2: Այս փաստաթուղթն ստաֆին անգամ հրատարակել է Հ. Ռ. Միմոնյանը (տե՛ս՝ «ՍԸ» թերթ, 1989, օգոստոսի 25, թ. 201):

ները մասնակցած չլինելն ապստամբությանը կամ ժողովուրդը խորհրդային գործերին բերկրանքով դիմադրելու առիթ ունեցած չլինելը, Ղարաբաղն իրավունք չպիտի ունենար վերամիանալու իր մայր Հայաստանին:

Բ) Իբր, Ղարաբաղի գյուղացիությունն իր համագումարների որոշումներում բազմիցս նշել է, որ «ինքն անբաժան է Խուսստանից եւ չի ցանկանում միանալ ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ էլ Հայաստանին»¹:

Մենք արդեն ծանոթ ենք այդ համագումարների որոշումներին եւ հաստատապես կարող ենք ասել, որ նրանցում նման կետի հիմքն անգամ չի եղել: Մերեն, հայ ճանաչված բոլշևիկների կարծիքով՝ այդ սուտը եւս իրենց կարծիք-առաջարկությանը գործություն պիտի հաղորդեր:

Պարզվում է, որ բոլշևիկներ Երզնկյանի ու Փիրումյանի դիմումը եւս պարունակել է նման տրամաբանություն, որի դեմ էլ գայրույթով բողոքել են Արանց Մոսկվա ուղարկած կազմակերպությունները²:

Գ) Ղարաբաղ-Ջանգեզուր հանրապետությունը պիտի ստեղծվեր իբրև խրտվիլակ Հայաստանի հանրապետությանը վախեցնելու համար («չառ լուրջ սպառնալիք կլինի Հայաստանի համար» եւ «հնարավորություն կտա յուրաքանչյուր համապատասխան պահի...»):

Այս էր ժամանակի հայ բոլշևիկ գործիչների քաղաքական ու բարոյական մակարդակը, ուստի եւ երբևէ պատահական չպիտի հաս-

¹ Ի դեպ, սու Արցախում եղել է միայն բոլշևիկյան կազմակերպության հավասարը, որի մասին 1920 թ. մեկն պատկեր մեծադրությամբ բաներ է շարել. «Սորաբաղի դեմոկրատիան միակն է եղել Անդրկովկասում, երբ նա կորված ամբողջ աշխարհից, խեղդելով բերական սեպեցիայի անուսական ու ռազմական բրդապայքի, իր համագումարների բերանով, իր անվեհեր ապստամբություններով հայտարարել է ի յուր աշխարհի, բարբ հայ եւ օտար հեղափոխական ուժերի, որ նրա օրինակաբան Խուսստանի հեղափոխական դեմոկրատիան է. որի եղբայրական օժանդակությունը նա պետք է տնօրինի իր բախող եւ բուժի իր վերբերը» («Նոր խոսք» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1920, դեկտ. 13):

Մակայն, ինչպես տեսանք գրքիս նախորդ էջերում, Արցախի բոլշևիկները ո՛չ նկատելի մասնակցություն ունեցան Գանձազի գյուղացիության համագումարներին, ո՛չ կապ ունեին սպստամբությունների ու ինքնապաշտպանման կոմիտեի հետ, ո՛չ էլ հետագայում կատարեցին որևէ տեսանելի քայլ, որը կարողանար օժանդակել սեպեցիան բախող տնօրինելու եւ իր վերքերը բուժելու համար արցախաճառության ծախյած գործին: Այն վերքերը, որ մինչեւ այսօր էլ կան, բաց են ու առնամուկ:

² Այս պատվիրակության անդամները դիմումում, խեղաթյուրելով դատմական փաստերը՝ կաշվից րոտր են գալիս սպացուցելու, որ այս երկու-երեք օտարվա ընթացքում Ղարաբաղը կազմել է մեծամասնական գաղափարների համար, սպասել է մեծամասնականներին եւ ոչ թե գլխավորապես արցուն է թափել արյունառու Ադրբեջանից ազատվելու եւ Հայաստանին միանալու համար: Արտակարգ ուշադրություն եւ հետաքրքրություն է գրավում այդ գեկուցագրի մեջ արտահայտված այն միտքը, թե Ղարաբաղի հայ գյուղացիությունը իր «բոլոր համագումարներում զենքը ձեռքին պաշտպանել է իր հողն ու ինքնորոշման իրավունքը՝ համարելով վատթարագույն դեպքում ավելի ընդունելի միանալ մանր բուրժուազիան Հայաստանին, քան բուրժուական-կալվաճառորդական Ադրբեջանին»: Գուրս է գալիս, որ Ղարաբաղի հայ գյուղացիության համար յարիք է իր երկիրը Հայաստանին միացնելը... («Մշակ», 1920, թթ. 14, 16: Հմեռ. Ս. Վրացյան, էջ 455, ծան.):

նարել նրանց պարտությունները հայրենի երկրի, մայր ժողովրդի արդար դատի համար մղված դիվանագիտական ու քաղաքական բախումներում: Մակայն բանից պարզվում է, որ այս անգամ էլ Հայաստանի կառավարությունն ուշացել էր: Մինչեւ հայ բանագնացները Մոսկվա կհասնեին, Թորքիայի ու Ադրբեջանի գործակալներն այնտեղ էին եւ ծախվել էին հակահայկական մի գործունեություն, հալերի ու հաչոց հանրապետության դեմ ստեղծել էին մի մթնոլորտ, որ հաչոքը երիցս խելոք կլինեին, եթե այնտեղ չհայտնվեին: Լեոն Ծանթը՝ ռուս-հայկական բանակցությունների հայկական պատվիրակության ղեկավարը, նետագայում հիշում էր, որ խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչ, հայազգի Լեոն Կարախանի հետ խրեկը համարյա բոլոր հիմնական հարցերի գծով համաձայնության էին եկել, երկկողմանիորեն ձևակառու դաշինքը շարադրել-պատրաստել, սակայն Բաքվի «կոմունիստների» ճնշման պատճառով ամեն ինչ ի դերեւ ելավ: Նրանց կարծիքով՝ «Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը եւ Նախիջեանը թուրքական հողեր են, անվիճելի թուրքական եւ Հայաստանի նեո միացնելու խոսք անգամ լինել չի կրնար»:

Մոսկվայում ստեղծված հակահայկական մթնոլորտի մանրամասներն ավելիորոշակի արտահայտված են այն գեկուցագրի մեջ, որ Երզնկյանն ու Փիրումյանն են հրատարակել Թիֆլիսի թերթերից մեկում: Նրանք գրել են. «...առաջիկա ուշագրավ էր ռուսական շրջանակներում ստեղծված այն բնորոշ տրամադրությունը, որ ստաշացել է նախքան հայկական պատվիրակության Մոսկվա մեկնելը, թուրքաթարական պրովոկացիայի շնորհիվ՝ Ապատակ ունենալով մոլորության մեջ պահել Ռուսաստանի հասարակական կարծիքն ու նրա դեկալար շրջանները: Պատվիրակները, Մոսկվա հասնելով, շվարած են մնում այն ստրիկից, որոնցով ընթերցողներին կերպրելիս են եղել կառավարական օրգանները՝ «Իզվեստիան», «Պրոլդան» եւ այլ թերթեր:

Այդ լրագրական հոդվածներում շարունակ այն միտքն է արծարծվել, թե Հայաստանը, Լեհաստանի նման, դաշնակիցների գործիքն է, թե իմպերիալիստ դաշնակիցները համարյա թե ամեն օր Հայաստան են ներմուծում լեռների չափ ռազմամթերք, գինազորական արհեստանոցներ, որոնք առանց դադար ստնելու ռազմամթերք են պատրաստում, թե գործը փայլուն կերպով է լրված եւ երկաթուղային ցանցի վրա աշխատանքը ետում է: Ամբողջ աշխարհի բուրժուաները Հայաստան են հալաքվել՝ շահագործելու համայն արդյետադիատին եւ այնպիսի քաղաքականություն են մտցրել, որ ողղված լինի սոցիալիստական Ադրբեջանի եւ սոցիալիստական Թորքիայի խեղճ ու կրակ աշխատանքը զանգվածների դեմ: Այդ երկու երկրների մուսուլման ժողովուրդները հանգիստ չունեն հակահեղափոխական հաչոց կառավարության հակալարիկ գործերի նվաճողական հարձակումներից: Իբր,

¹ Լ. Ծանթի նամակը Ս. Վրացյանին (Ս. Վրացյան, էջ 608):

հակահեղափոխականների ձեռքով հրահրված Ղարաբաղի անցքերի ժամանակ տուժեցին ոչ թե հաշերը, այլ խորհրդային իշխանության մշտական կողմնակից մուսուլման աշխատավորությունը»¹:

Հայկական երկու պատվիրակություններն էլ Մոսկվայում ոչ մի արդյունքի չհասան:

Դրա բուն պատճառը ոչ միայն ռուսների շրջանում թուրք-աղըր-բեջանական կողմի նրահրած հակահայկական մթնոլորտն էր, այլև մի շարք ուրիշ հանգամանքներ, որոնցում վերջին տեղը չէին գրավում նաև հայկական շրջանները: Սա ենթ' մայիսյան բոլշեիկյան ապստամբությունը, որ երկրում իրար էր խառնել ամեն ինչ եւ մոռացության մատնել Արցախի նման հարցերը: Նաև՝ հալոց համար նոր վանդեա դարձած Բաքվում ծվարած հաշ բոլշեիկների՝ Մոսկվա հղվող հեռագրերն ու հեռախոսազանգերն այն մասին, թե Հաչաստանում «հին» հանրապետությունն այլևս գոյություն չունի, եւ Խորհրդային Ռուսաստանը նրա նկրկացուցիչների հե՛տ չէ որ պետք է բանակցություններ վարի:

Սակայն ինչ էլ որ լիներ, Արցախում ուրբաթը շուտ վրա հասավ, քան շաբաթը: Մարզը բոլորովին կտրված էր Երեւանից: Նույնիսկ հեռագրական կապ գոյություն չուներ այլևս: Դրոն կառավարությանը լուր տալու հնարավորություն ուներ միայն Բասարգեչարի միջոցով: Այս ճանապարհով մայիսի 21-ին տված նրա հեռագիրն ստացվել է մի շաբաթ հետո՝ հաղորդելով հետևյալ անհուսալի տեղեկություններով.

«1920 թ. մայիսի 21: Ռուսական զորքերի մոտենալը Ջեւանջիրին, կարմիր հագալքայակի (զինվորների) կողմից Թարթառ գյուղի գրավումը եւ կարմիր հարյուրյակի մուտքը Մերկուրդ-փիր (երեւի Մարդակերտ — Բ. ՌԻ.) ու Կուսուպատ՝ վերջնականապես քարոյալքման են ենթարկել մեր գյուղացիությանը: Ջեւանջիրում խորհրդային իշխանություն է հայտարարված: Ռուսիսար Մարտիրոսյանն ապանված է իր զինվորների կողմից: Խաչենը վարակվում է բոլշեիզմով: Այսօր երեկոյան այնտեղ են ուղարկում մեկ հարյուրյակ, հույս ունեն պահպանել Խաչենը, փրկել փոխգնդապետ Մեսյանին ու հրամանատարական կազմը, որոնց վտանգ է սպառնում: Վարանդայում ու Դիզակում առաջմ հանգիստ է: Հայկական գյուղացիության միջոցով անհնար է դիմադրություն ցույց տալ բոլշեիկներին...»²:

Մայիսի վերջին եւս Դրոյից հեռագիր էր ստացվել Բասարգեչարում: Այստեղ էլ թվարկվում էին արցախահայության դեմ զանազան կետեւրում Ադրբեջանի կուտակած զինվորական ուժերի ու զինամթերքի ահռելի քանակները՝ թողնելով սլնայիսի տպավորություն, թե գուր է ամեն մի դիմադրություն:

Մայիսի 24-ին Ալեւտարանոց-Չանախչի գյուղում խորհրդակցության են հավաքվում Հաչաստանի հանրապետության ներկայացուցիչները (Դրո, Նժդեհի, գնդապետ Միրինանյան, Արս. Միքայելյան) եւ

տեղական ուժերի ղեկավարներ: Քննության առնելով իրարորությունը՝ պարզում են.

«Ա) Որ Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրությունները զգալապես փոփոխության ենթարկված են եւ աստիճանաբար կարող են վերածվել թշնամության.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսյալ Հաչաստանի կառավարութենեն, հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկություն չի ստացվել, ապա ուրեմն Հաչաստանի հանրապետությունը գտնվում է օրհասական վտանգի մեջ.

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի գորամասը չի կարող երկար մնալ Ղարաբաղում, որովհետեւ բոլորն էլ գյուղացիներ են եւ կամավոր ու կը կամենան վերադառնալ հայրենիք՝ դաշտային աշխատանքներու լծվելու.

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ գորամասեր, խճուղու վրայով, գրավում են կարեւոր դիրքեր, որով կտրում են Ղարաբաղի հայկական գորամասի նահանջի ճամփան»³:

Որոշում են Արցախի իշխանությունը եւ բալական զինամթերք ու հեռախոսային կապի միջոցներ հանձնել հաշ բոլշեիկներին, որոնց գլուխ էր կանգնած բժիշկ Սաքո Համբարձումյանը:

Հաչաստանի հանրապետության զորքը Դրոյի ստաշնորդությամբ մայիսի վերջին² Քիրսի ստորոտով անցնում է Խճաբերդ, այնտեղից էլ Չանգեզոր:

Եվ նորից, երևի թե վերջի՛ն անգամ, Արցախը թողնվում է մենմենակ, իր հույսին, որ ամեն է՝ անհուսության: Անհուսության, որովհետեւ նրա նակատագրին տեղ պիտի դառնային բոլշեիկները, մանավանդ հաշ բոլշեիկները, որոնց համար գոյություն չուներ ազգային հարց, որոնք, լծված համաշխարհային հեղափոխության մոտալուտ հարթանակի, թուրք ու ադրբեջանցի կոմունիստների հետ հաշտ ու համերաշխ այդ հարթանակին հասնելու նենգապատիր ցնդաբանությանը, սպառաաստ էին զոհաբերել ո՛չ միայն Արցախը, այլև ամբողջ Հաչաստանն ու հաշ ժողովրդին:

Բաց արդո՞ք հնարավոր էր կանխել այս բոլորը, Հաչաստանի հանրապետությունն ուժ եւ ժամանակ ունեցնել էր այսպիսի ճակատագրական հարց լուծելու համար: Հաչաստանի Հանրապետությունը՝ արցախահայության հետ միասին:

Նժդեհը՝ Չանգեզորը մեն-մենակ ու լեռնական իր մի քանի վաշտերի հետ միասին թուրք-ռուս-քուրդ նվաճողներից փրկած հերոսը, գտնում էր, որ նույնիսկ Արցախն ինքը միայնակ կարող էր եւ պետք է պաշտպաներ իրեն: «Ղարաբաղը, հաղթական ցանկությունից զատ, հաղթելու բոլոր տվյալներն ուներ, — գրել է նա: — Հասարակականապես ուժեղ, տեղագործեն ամուր, գրեթե անառիկ մեր ժողովրդի այդ

¹ Ս. Վրացյան, էջ 454:

² ՀԳԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 503, թ. 199:

³ «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 126:

² Այս Միքայելյանն այս գործողության օր է համարում մայիսի 26-ը («Հայրենիք», անդ, էջ 127). Նժդեհը՝ նույնիսկ առաջին օրերին («Հայրենիք», անդ, էջ 136):

հաստատվածին հաղթելու համար պակասում էր հոգեբանական նախապատրաստությունը միայն:

Իսկ այդ բանում, իհարկե, միայն ժողովրդի՛ն չէր կարելի մեղադրել¹:

Արանից սուսչ էլ նա «հոգեբանական նախապատրաստություն» ասելով հասկանում էր անխոհեմ այն «ապստամբությունը», որի սրբույունքն էին դարձել Շուշվա հայության շարուն ու անապաշտպան գյուղերի ավերածությունները: «Ապստամբություն», որի ղեկավար-հեղինակներն էին եղել Արսեն Միքայելյանը եւ նրա տեղացի գործընկերները...

Դարձյալ հարցը զայնս, ունե է առնում ղեկավարությանը:

Այն ե՛րբ էր եղել, այս դեպքերից շուրջ մեկ ու կես հարյուրամյակ առաջ, որ հայոց ազատագրության անխոհեմ միջոցով Հովսեփ Էմինը եկել էր Արցախ՝ տեսնելու նրա գեղեցիկ ու հարուստ բնությունը, անառիկ ռազմավարական հնարավորությունները, հանաչելու նրա ներքու բնակչությանը...

Եվ այսբանից հետո ցախով արձանագրել էր, կարծես նշելով հավերժական պատիժը, թե «Աշխարհում եղած ամեն բան ունի, բացի մեկից, որը բոլորի թագուհին է՝ խոհեմ ղեկավարություն...»²:

1920 թ. մայիսի 26-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի հայության 10-րդ համագումարը: Պատգամավորները հիմնականում բողջեպիսկոս էին, եւ երայթներն ու քնդունած որոշումները, հետագրերը՝ հովված վերեւերին՝ աչքի էին ընկնում աղմուքարայն դատարկաբանությամբ, որ բնորոշ էին լինելու կուսակցության էւ նրա կողմից ստեղծված հասարակարգի էությունը, խոսքին, գործին: Ռոշունում եւ 11-րդ կարմիր բանակի մուտքն Արցախ, երկրամասը հայտարարում խորհրդային, եւ ստեղծվում է հեղկոմ՝ Սարո Համբարձումյանի նախագահությամբ:

Մայիս-հունիս ամիսներին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում հակախորհրդային բուն ցույցեր եւ կատաղի կույթներ եղան: Դրանցից անմասն չմնաց եւ Շուշին, որի ադրբեջանցի «հերոսներին» ղեկավարում էին մուսավաթական բանակի սպա (գնդապետ) Զեյնալովի³ եւ հատուկ այդ ապստամբությունը կազմակերպված անցկացնելու համար Դադասանից Շուշի եկած (հունիսի 4—5-ին) տխրահուշակ Նորի փաշան:

¹ «Հայրենիք», անդ, էջ 136:

² «Հովսեփ Էմինի կյանքը եւ արկածները» թարգմանություն Լ. Խաչնույանի, Պետրոս, 1958, էջ 349:

³ Զեյնալովը մեկն էր Շուշվա հայկական բաղարամասի ոլորագրության կազմակերպիչներից: Հազունի է, որ այն օրերին հայերի ամենը կազմակերպելու, ձեռք է բերել 3 միլիոն 200 հազար ռուբլի դրամ եւ մի քանի փութ ոսկի ու արծաթե իրեր՝ դրանք պահ տարով բանկին: Երբ ապստամբությունը ճնշվեց, նա Դադի փաշայի հետ ճողոպուրեց արտասահման՝ կողոպտած հարստությունը թողնելով խորհրդային Ադրբեջանին անգամ բանկում (տես՝ «Կոմունիստ», 1920, հունիսի 24-ի համարը): Հետաքրքիր է, ի՛նչ պատժ է արժանի այն կառավարությունը, որն իր կուրսական հարստությունն սլոսոհնակ կողոպտուով է դնում ստանց հիշելու կողոպտված մարդկանց շահերը:

Արցախահայությունն իր բոլոր ուժերն ի սպաս դրեց ապստամբությունը ճնշելու եւ խորհրդային կարգերը հաստատուն դարձնելու գործին՝ ստանց Ակատելու այն նոր խարդավանքը, որ կազմակերպվում էր իր ազգային ամբողջության դեմ: Ծիշտ է, ցուլել էր Խ. Սուլթանովի ստա հեղկոմը, որը գոյություն ունեցավ ընդամենը երկու շաբաթ¹: Իսկ ի՞նչ եղավ նրանից հետո: Ստեղծվեց նոր հեղկոմ, որի նախագահն էր մի ոմն Բահադուր Վելիբեկով: Սրա տիրապետության տակ էին գտնվում Բրդուսանը, Շուշին, Խաչենը, Ադրամը եւ Զրաբերդը: Հայկական շրջանները՝ ադրբեջանցի Վելիբեկովի ու նրա ադրբեջանական հեղկոմի տիրապետության ներքո: Կողքին էլ Սարո Համբարձումյանի հեղկոմը Թաղավարում: Հետո էլ այս երկու հեղկոմները պիտի տեղավորվեին կողք-կողքի, Շուշիում: Իսկ նրանց գլխի վրա էլ հանրապետության արտակարգ լիազորն էր մի Դադաշ Բունիաթզադե, որը խնդիր ուներ Արցախից ու հարևան շրջաններից կազմել-ձուլել մեկ տնտեսական ամբողջություն, որի սահմաններում հայության ազգային հարցեր ո՛չ պիտի լինեին, ո՛չ էլ նոր գոյանաչին:

Այս խնդրի իրականացման հաջորդ քայլն էլ Սարո Համբարձումյանին մարզից հեռացնելն էր իբր այլ աշխատանքի անցնելու կապակցությամբ: 1920 թ. հոկտեմբերին էր, Շուշիում գումարվեց նահանգի կոմկուսի կոնֆերանս, որը, այսպես կոչված, գալկոմի քարտուղար Համբարձումյանին հստակելով՝ տեղն «ընտրեց» ինչ-որ Սուրխայ Ադի-գյուզարովի²:

Սովից ու համահարակներից փրկություն չունեցող գյուղերում անվերջ գումարվում էին ժողովներ ու միտինգներ, երկու «բազմադարյան» հարեան, եղբայր ու քարեկան ժողովուրդների փոխհարաբերությունները փառաբանում, եղբայրության երդումներ տալիս-ստնում: Իսկ փողոցներում ռազմական կոմունիզմի մոլեգնած ուրվականն էր պտրտվում՝ ավերելով շատ թե քիչ տանելի կյանք ունեցող տնտեսություններն ու ընտանիքները: Խանքենդու եւ Ասկերանի արանքում Բալլուշա գետակի ու Կարկասի միացման կետում Բերդանոր-Ղաթաշչալից բլուրնագաղթված հալ ընտանիքները մի խոճուկ բնակավայր էին ստեղծել, ուզում էին նոր կյանք սկսել: Մարզի ադրբեջանցի տնօրենները որտեղից որտեղ հալանաբերեցին Հայաստանի Դարավազազից փախած ցեղակիցներ եւ բնակեցրին գաղթական բերդանորիների կողքին՝

¹ Ապրիլի 29-ին նշակված աղթանովյան հեղկոմի դեմ արցախցիները ցույցեր էին կազմակերպել եւ հետագրեր ուղարկել Անիին՝ մերկացնելով նախագահի հաշվառող արքունարքու Սուրյունը: Մայիսի 14-ին նրա նովանավոր Ն. Նարինանովն ստիպված եղավ վերացնել երկոնագործ հեղկոմը, նախագահ Սուլթանովին էլ կալանքի տակ առնելով փոխադրել Բաքու: Հետագայում մամուլում հրապարակվել էր հաղորդում, որով հայտնվում էր, թե Սուրով-բեկ Սուլթանովը Պարսկաստանում հակախորհրդային կազմակերպություն է ստեղծում՝ նպատակ ունենալով անցնել Անդրկովկաս եւ սղենոդ գործել (տես՝ «Մոխրիդային Հայաստան», 1928, ապրիլի 5, թ. 97):

Երեխ Նարինանովն էր նրան Պարսկաստան «գործողել» աղթան կարեւոր հանձնարարությամբ:

² Գր. Հովհաննիսյան, Աշլ. աշխ., էջ 192—193:

միացյալ-«եղբայրական» գրողը կոչելով Խոջալու: Բայց ինչո՞ւ հենց այստեղ, աստծուց անիծված այս գետեզերքին, ուր տարին տունվազն հինգ ավերիչ կարկուտ է տեղում, եթե նկատի էլ չառնենք ուրիշ անհարմարությունները: Աղբրեջանցի տնօրենների աչքը տեղի՝ վրա էր, ուսումնական տեսակետից շատ կարեւոր տեղի. մեծ ճանապարհի հանգուցակետ էր, եւ անհարմար կլինէր, եթե նրա վրա միահեծան տիրույթում անեին հայերը: Ապագայի նենգավոր ծրագրերն էլ քուշարկեցին ստապատիր խոստումներով ու կարգախոսներով: Կոռպորատիվներ ու կոմունիստներ ստեղծելու կոչեր էին լսել ինչ-որ տեղ, բերին մարզում սուսչին կոմունան կազմակերպեցին այդ Խոջալու դավադրավարում՝ անունը դնելով Դարապազազ:

Ի՞նչ ժամանակ էր անցել, ինչքա՞ն կարճ ու տխուր ուղի սոցիալիզմի աղբրեջանական տարբերակի կիրառման համար, Արցախը դարձել էր անճանաչելի. ծայրամասային շրջանները տրվել էին հարեւան այլազգի գաղտնական իշխանությունների տնօրինությանը: Ջրաբերդի մեծ մասը՝ Թարթասին, Դիզակը՝ Չաբրայիին:

Այս բռնակցումների, ժողովրդական զանգվածների դեմ գործադրվող բռնությունների ու անարդարությունների, ազգային խտրության ու արհամարհանքի դեմ բողոքի ձայն բարձրացնողները տեղնուտեղը կաղանքի տակ էին առնվում, ենթարկվում ռազմական կոմունիզմի բերած, սուսչներում չեղած-չտեսնված պատժաձեւերի:

Եվ այս ամենի դեմ ծայր սուսն ժողովրդական բնույթումները Վարանդուտի ու Դիզակում, Խաչենում ու Ջրաբերդում:

Չինված պայքարի առաջին կոչը հնչել էր Դիզակի Տումի գյուղում, եւ այդ պայքարի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրեց Տումու գավակ, ցարական բանակի վախմիտը (հեծյալ գորամիալորման սպա) Թեւան Ստեփանյանը: Նա, որ գարնանը, Դիզակի ռազմական ուժերը կարգի բերելիս, Նժդեհի խորհրդատուն էր եղել ու քաջամուտ օգնականը:

Թեւանի ջոկատը դեռեւս աշնան սկզբից պատժարշավի ելավ Դիզակի գյուղերում սանձազերծված բռնությունների դեմ եւ ասրապի տակ դրեց սոցիալիզմի ու աղբրեջանական կառավարության անուկից արցախցի հայի տունը քանդողներին: Կարճ ժամանակում ակնառու հաջողություններ ձեռք բերեցին ապստամբները՝ Դիզակի լեռնային գյուղերում, Տողի եւ Տումու ենթաշրջանում վերացնելով խորհրդային իշխանությունը եւ վերականգնելով անկախության շրջանի կարգ ու կանոնը: Մոլեմքերի վերջերին թեւանականների դեմ «սրբազան» պատերազմի էին ելել ամբողջ Չաբրայիի կոմունիստական ջոկատները, Դիզակի ու Վարանդայի համարյա բոլոր գյուղերի բոլշեիկյան զինված խմբերը: Անհավասար պայքարում տեղի տալով՝ Թեւանն ու մի քանի շուրայիներ անցան Չանգեզուր, եւ, աչնտեղ Նժդեհից հառա-

¹ ԼՂԻՄ-ի պետարխիվ, ֆ. 23, գ. 2, թ. 13: Հմմտ. Գր. Հովհաննիսյանի աշխ.-Մ, էջ 195:

բումներ ու զինամիտքք ստանալով, վերադարձան Արցախ՝ շարունակելու պայքարը: Դեկտեմբերի կեսերին Թեւանի գորախումբը Դիզակում ու Վարանդայում վերստին վերացրել էր խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները: Օրեցօր ծավալվում էր նրա ազդեցության ոլորտը, նոր գյուղեր էին ճանձնվում ժողովրդական հերոսի տնօրինությանը:

Ապստամբության հաջողությունները շնչեցրել էին Ծուշլա տեքերին: Բացում հեռագիրը հեռագրի հետեւից էր տալիս՝ պահանջելով կրակի վրա խորովել անհնազանդ արցախցուն եւ նրա համախոհներին: Ուրքի էին ելել ամբողջ մարզի բոլշեիկյան ուժերը, շրջակա գաղտնիներից օգնության շուսպող գորաչոկատները: Եվ, սակայն, ամբողջ ձմեռը նրանք անգոր էին որեւէ լուրջ վնաս հասցնել ապստամբներին:

Այն ժամանակ գործի դրվեց բոլշեիկյան պրոպագանդան: Ապստամբներին ժողովրդի աչքում վարկաբեկելու համար հյուսիսային Արցախում նրանց մասին գաղտնացալից պատմություններ էին տարածում, նրանց էին վերագրում չարագործություններ, որոնք իրենց՝ կոմունիստների գործունեության մեջ անգամ չէին կիրառվել: Ահա այդ օրերին հեղյուրված հանցանքների մի վումեջ, որը կրկնում էր ետնագույն ուսումնասիրողներից մեկը. «Ի՞նչ պատիժներ ու գազանություններ ասես, որ չկիրառեցին այդ բարբարոսները սովետական մարդկանց նկատմամբ. նրանք կտրում էին մարդկանց ականջը, մատը, ձեռքը, քիթը, պայտում էին ոտքերը, շիկացած երկաթով խարանձում էին, գլխիվայր կախում ու ծեծում... Այդպես վարվեցին թեւանյան հրոսակապետներն իրենց գրաված գյուղերում նրանց նկատմամբ, ովքեր այս կամ այն չափով համակրում էին սովետական իշխանությանը»¹:

Արցախ գործողված աղբրեջանական կուսակցական պատասխանառու մի աշխատող (հիարկե ո՛չ աղբրեջանցի) 1921 թ. գոստոսի 3-ին իր Կենտկոմին գեկույց է ներկայացրել՝ պատմելով մարզի հայ բնակչության դեմ գործադրվող անարդարություններն ու իրավախախտումները: Ասում է՝ «մարզի հաշկական մասի խորհրդային աշխատողները վեց ամիս աշխատախարձ չեն ստացել: Նրանք գալիս են ուսրողկում, խնդրում են իրենց կերտսին վաճառել, բայց նրանց այնտեղից վտնդում են՝ ասելով, որ նրանք բոլորն էր թեւանիստներ են, ուստի նրանց ոչինչ չի հասնում եւ այլն, եւ այլն»²:

Եւ 50—60-ական թվականներին Հաղորդի (նույն Դիզակի) տասնյակ ու տասնյակ հնարեակների հետ եմ գրուցել: Հարցույթորձ եմ արել ձեռունիների, որոնք Թեւանի համագյուղացիներն էին, մտտիկ ծանոթները, նրան անձամբ ճանաչած մարդիկ: Եվ նրանք բոլորն էլ միացնումնրով էին խոսում մեծ ապստամբի ու նրա գորաչոկատների անձնագրն իրզախության մասին, ապացուցում էին, որ նրանք եղել են ժողովրդի համար գրոխները դրած մարդիկ, որոնց կոխվն աղբր-

¹ Գր. Հովհաննիսյան, հշվ. աշխ., էջ 203:

² ՄԼԻՄ ԿՈՒՔ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 95, թ. 200: Մեջբերումը՝ ըստ Հ. Սիմոնյանի հրատարակման (տե՛ս «Սորհրդային Հայաստան», 1989, սեպտեմբերի 20-ի համարը):

բեշանական բռնի տիրապետության եւ նրա առաջ տղացող տեղական հաճկատարների դեմ էր, բուշեիկյան ռազմական կոմունիզմի կամա- յականությունների ու չարագործությունների դեմ:

Հին տումեցի Շամիր դային՝ բանաստեղծ Բոզդան Ջանյանի հայրը, գեղջկական անկեղծությունը ու գնացանքով էր վերհիշում հե- րոսի սխրագործությունները, որոնցից յուրաքանչյուրի մոլորը եղել է հաշ մարդու արդար իրավունքի պաշտպանությունը: Ծեր տումեցու աչքերը վառվում էին Թեւանի անունը տալիս: Եւ հարցրել էր. «Չա՛ր մարդ էր, կատարե՞լ է անարդար ու դաժան գործեր: Չէ՞ որ ժամա- նակն ինքը չար էր ու դաժան»:

Շամիր դային, իր գիտեցածին հաշի-մաշիլ, պատմում էր, եւ նրա աչք պատմածից հատնում էր արցախահայերի փրկության համար աշ- խարհ եկած մի դյուցազուն, որին գնդակ չէր առնում... Ել ի՛նչ ժողո- վրդական բարություն կար նրա արած-թողածի, առհասարակ թեա- նատների՝ գործունեության մեջ՝ այդ Շամիր դայու ներկայացրած տարբերակում: Միայն մեկ անգամ Թեւանը պիտի չարությանը չա- բությունը վարձատրեր, եւ այն էլ աստիճան խախտեց:

Միր Ջաֆար Բաղիրովի «չեկան» մեր գյուղի տավարած բուշեիկ- ներից մեկին հանձնարարել է, որ խեղճացնի Թեւանին, — Շամիր դային էր պատմում: — Էս տավարս Թեւանի ջանել հորի-իների քրոջը բռնում, տանում է, ծնակում կապտում, անասելին անում հետը, վերջն էլ գլուխը կտրում, գցում Իզակի գետը: — Ծերունու աչքերը խոնավ էին, ձանր կուտրատվում էր: Ել բունցքույ արգունը: արքե, հետո շարունակեց: — Թեւանն եկավ, իմացավ ինչն ինչո՛ց է, քրոջն առո- փառոք թաղեց, հետո էլ տեղեկացավ, որ էն տավարը ծնակից էլ տուն չի գալիս: Իր տղերքն սասցին. «Թեւան, մեծ ախար, դու սգվող ես, տանը նստի, մենք գնանք անտառը սակրեմք, էն ավազակին հարենք-բերենք»: Թեւանն ասաց. «Չէ՛, ես ի՛նքս, ես իմ ձեռքով»:
Եվ անտառ գնալու տեղակ, աչքն ավազակի տան վրա էր պահում... Մեկ էլ նկատեց, որ սրա աղջիկը, ձեռքին մի կասրոց, գնում է դեպի ծնակը...

Թեւանս Գորոզու բերդի տակին սրան բռնում է. աղջկա տարած հացն ուտելիս է լինում: Բռնում է ու կարգադրում, որ տեղից չշարժվի: «Դու էստեղ կնեխվես, — ասում է, — մինչեւ ես աղջկադ շենի գլուխը հասցնեմ, վերադառնան: Եվ աղջկան տանում, ծնակից հեռացնում է, որ սա չտեսնի, սրտաճաք չլինի... Թեւանս վերադառնում է Գորո- զու բերդի տակը եւ ի՛նչ տեսնի, որ լավ լինի... Տեսնում է՝ ԼԸ անհա- մուտը սրտաճաք դառած, մեռած...

¹ «Թեւանիստներ» էին կոչվում ապստամբության մասնակիցներն ու համակող- ները, նույնիսկ տարիներ հետո Թեւանի մասին որեւէ դրական խոսք ասողները: 1920—30-ական թվականներին «թեւանիստը» դժխեմագույն մեղադրանք էր, որով կալանքի տակ սանձեցին եւ անհետ կորան տումեցի, հաղորոցի, նույնիսկ վա- ռանդեցի շատ ու շատ գեղջուկներ, մանավանդ գյուղաբնակ մտավորականներ:

Չա՛, Էսպես էր, որ Թեւանը հնար չունեցավ իր վրեժը չարու- յանք լուծելու:

Իսկապե՛ս աչքաբեւ է եղել, թե ո՛չ, Տումիում այս պատմությունը հիմա էլ ապրում է մարդկանց շարքերին:

Թեւանի իշխանությունը Դիզակում ու վարսանոյսի մի մասում պիմացավ արեւի քան վեց ամիս: Դիմացավ Ադրբեջանի գործերի ու մարզի բուշեիկյան գորաշրկանների հետ կտիվ տակով:

1921 թ. գարնանն Ադրբեջանի կառավարությունն Արցախ ուղար- կեց զինակալ թարմ ու մեծ համալրումներ: Նրանց հետ էին 11-րդ կարմիր բանակի 84-րդ բրիգադի 250, 251 եւ 252-րդ գնդերը՝ ուսւ նրամանատարներ Վոյցեխովսկու, Չուրվի եւ Միգորիկովի գլխավորու- յանք: Լեռնային ամրություններին ապավինած, ապստամբ գյուղե- րում ու անտառներում ապաստանած ազատամարտիկները, ցավոք, ոչ մի տեղից օժանդակություն չէին ստանում: Չանգեզուրի հնարա- վորություն չունեք հասցնելու իր խոստացած օգնությունը: Ել ծանր ու օրհնասական պայքարից հետո ապրիլի վերջին-մայիսի սկզբներին ազատագրական արյունահեղ պայքարի մարտեց: Թեւանն իր մի քանի զինակիցների հետ հեռացավ Պարսկաստան: Ջինլոյրներից շատերը Խճաքերի կողմով անցան Չանգեզուր և միացան Տժդեհի բանակին:

Թեւանը մեկ էլ հաչրեհի լեռներում հարսնվեց 30-ական թվական- ներին: Համագյուղացիներն ասում են՝ եկել էր արցախահայությանը նոր պայքարի հանելու Ադրբեջանի ստորացուցիչ իշխանության դեմ: Սակայն տեսավ մարզի նոր վիճակը, համոզվեց, որ ապստամբու- յունը կամ ժողովրդական պայքարն այլեւս խեղճ ու անգոր միջոց պիտի լինի մի աչնախի տերության հանդեպ, ինչպիսին առաջինյան բռնապետությունն էր՝ ծանրորեն հատած աշխարհի մեկ-վեցերորդական մասի վրա:

Հարեհական պատերազմի վերջին տարում Պարսկաստան մտած խորհրդային զինված ուժերն այնտեղ ապաստանած շատ հազերի էին բռնտուել, փոխադրել թիկունք եւ այստեղ ենթարկել պատիժների, որոնց միայն իրենք էին ընդունակ: Բռնույթածների մեջ է եղել նաեւ Թեւանը:

Այն ժամանակ Արցախում ժողովուրդը հետաքրքիր դիպվածներով էր պատմում Թեւանի բռնվելը, Բաքո՝ Բաղիրովի կարգադրության տակ տարվելը, հանդիպումը հին թշնամու հետ, նույնիսկ չարաչար պատիժը սանական վեհանձնությանը կրելու մանրամասները...

Ժողովուրդն իր ներսի սխրանքը պատմելիս չէր խնայում ո՛չ գույներ, ո՛չ էլ իր արգելված սիրտ ջերմագին զեղումները:

Ասացի, որ Լեռն Շանթի պատվիրակությանը մնացել էր Մոսկ- վայում: Սակայն չանդրադարձանք Արցախի հիմնահարցին վերաբե- րող նրա բանակցությունների մանրամասներին: Մինչդեռ սա հիմնա- հարցի հոլովման կարևոր դրվագներից է եւ արժե, որ ներկայանա հնարավոր ամբողջականությամբ:

Լեռն Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը (անդամներն էին Համբարձում Տերտերյանն ու Լեռն Հարաֆյանը) Մոսկվայում,

իրք թե, հայ-ռուսական բանակցություններում անցկացրեց համարյա ամբողջ ամառը: Եղան բազմաթիվ հանդիպումներ Արտաքին գործոց նույնիսկ իրենց պատվիրակության վարկն այնքան էլ չզարդարող հան- փոքր պաշտոնյաների հետ: Բոլոր հանդիպումները հնարավոր մանրա- մասներով նկարագրել է Համբարձում Տերտերյանը¹, որը բավական սուր դիտողություն ու վարժ գրիչ ունեցող և մանավանդ վերին աստի- ճանի անկեղծ մարդ է երևում: Այնքա՞ն անկեղծ, որ չի շրջանցում նույնիսկ իրենց պատվիրակության վարկն այնքան էլ չզարդարող հան- գամանքները: Այդ պատճառով էլ զարմանում ես այն թմրած վիճակից, որ իրենք են ապրում ամիսներ շարունակ, անձեռներեցությունից, որ այնքան ժամանակ ցուցադրում են՝ Լեոն Կարախանի պես հրաշալի հայի և արդարամիտ գործչի հետ անմիջական շփումներ և գործակ- ցություն ունենալով հանդերձ:

Տվյալ դեպքում ինձ հետաքրքրողը Լեոնային Արցախի հարցն է, որը, տեսե՛ք, ի՞նչ հոլովումների և եկեղծարկվում: Ելման կետը գիտենք. կառավարությունը հանձնարարել էր հասնել նրան, որ «Խորհրդային Ռուսաստանը... ճանաչե Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում Դարաբաղն ու Գյուլիստանը»: Այգրում Չիչերինն ու Կարախանը համաձայնում են այս եւ մի շարք որիչ հա- յանպատ պայմանների... Բայց պատվիրակության անդամները և հատկապես նրա նախագահը երեւի մտածում են, թե որքան ձգեն, այնքան օգտակար կլինի: Ձգեն, երբ գիտեն, որ Ադրբեջանը՝ 11-րդ կարմիր բանակի մեջքը ելած՝ ասպատակում է Հայաստանի արեւել- յան մահաճգները, իսկ արեւմուտքից էլ Քեմալ Աթաթուրքն է ճամփա կել՝ արհեստե՛չ հայացքը հստած Հայաստանի վրա:

Հունիսի կեսերին տեղի է ունենում մի կարեւոր հանդիպում, որը ցույց է տալիս, թե ժամանակը հայոց օգտին չի գործում. ձեռք բերված նոր պայմանավորվածությամբ՝ «Նախիջեւանի շրջանը և Չանգեզուրը անվերապահորեն պիտի համարվեն հայկական հողամասեր, իսկ Դարաբաղը պիտի նկատվեր վիճելի, որի իրավական վիճակը որոշ- վելու էր հետագային ժողովրդական հանրաքվեով»²:

Անընդունելի՞ են համարում այսպիսի պայմանները, թե՞ դարձյալ ձգելու մեջ են տեսնում իրենց օգուտը, մի երկու շաբաթ ես ջուր են ծեծում, եւ «Հունիսի վերջերին հայ-ադրբեջանական սահմանների վե- րաբերյալ մեր պատվիրակությունը ստացավ մի նոր առաջարկ, որով Դարաբաղը վերջնականապես թողնվում էր Ադրբեջանին, Նախիջեւա- նը՝ Հայաստանին, իսկ Չանգեզուրը համարվում էր վիճելի...»³:

Այս կետում արդեն պատվիրակության երեք անդամները բաժան- վում են երկու մասի. Ծանթը գտնում էր, որ չի կարելի Արցախը գիշել,

առանց Հայաստանի կառավարության համաձայնությունն իմանալու, իսկ մյուս երկուսը վճնել էին ընդունել արված առաջարկությունը՝ այսինքն՝ Արցախը հանձնել Ադրբեջանին՝ «ունենալով այն խոր հա- մոգումը, որ Դարաբաղի ազատատեր եւ ըմբոստ հայությունը վաղ թե ուշ պիտի միանար իր մայր հայրենիքին՝ Հայաստանի հանրապետու- թյանը»⁴:

Եվ այսպես պարապ օրերն ու ապարդյուն հանդիպումներն այն- քան են ձգվում, մինչեւ որ հորիզոնում երևում է «նոր» Թուրքիայի առաջնորդ Քեմալ Աթաթուրքը, ռուսական հեղափոխության մեծագույն քարեկանն ու հզոր հեղափոխական Արեւելքում, որն իրեն ներկայացնում է իբրեւ խորհրդային իշխանության ռիսերիմ թշնամի Անգլիայի և առ- հասարակ «արեւմտյան կապիտալիստների» դեմ երդվյալ մարտնչող և հույս ունի, թե «ինքը կգտնի ամեն տեսակ սրաշտպանություն Ռու- սական խորհրդային մեծ հանրապետության կողմից, որը բացեիքաց իրեն հայտարարել է ճնշվածների ազատարար և կապիտալիստների ու իմպերիալիստների անհաշտ թշնամի»⁵:

Այս լարձում սիրագեղումը թուրքական նոր կառավարության կարե- տր դեմքերից մեկի՝ Բեքիր Սամի-բեյի նամակից է՝ ուղղված՝ Չիչերի- նին: Հետաքրքիր է, որ հենց այս նամակում էլ Բեքիր Սամին հաղոր- դում է, թե Մեծ ժողովը քարեկանության ու համագործակցության ծրա- գիր մշակելու համար Մոսկվա է գործուղել իր պատվիրակությունը, որն ահա մեկ ամիս նստած է Էրզրումում՝ «սպն պատճառով, որ մեր դրացի հայերը փակել են հաղորդակցության ուղիները»:

Թուրքն իր երկրից Մոսկվա կարող էր գնալ ամեն տեղով և ամեն ճանապարհով՝ ծովով, երկաթգծով, քարեկարգ խճուղիներով, հատ- կապես ավելի կարճ ու հեշտ այն ճանապարհով, որ ընկած էր Վրաս- տանում (Բաթում-Թիֆլիս-Մոսկվա), իսկ Հայաստանով միայն գոմ- շառայի ճանապարհ կար: Բայց դա կարեւոր չէր, պիտի «դրացի հայերի» ջիւր կրծեր, որովհետեւ տեղ հասնելուն պես որիչ հաշիվներ էլ էր մաքրելու:

Այս ժամանակ էր, 1920 թ. հունիսի 17-ին, որ Ռուսաստանի Ար- տաքին գործոց նախարարը հայտարարում էր, թե Ռուսաստանն ահա շուտով իր ներկայացուցչությունը կողարկի Փոքր Ասիա՝ Անգորա, իսկ «Մոսկվայում է գտնվում թուրք հայտնի գործիչ Խալիլ փաշան, որը ներկայացնում է Թուրքական հեղափոխական կառավարությունը»⁶:

Սա մեզ շատ ծանոթ Խալիլ փաշան էր, երիտթուրքական կառա- վարության հայտնի պարագլուխներից և հայկական շարդերի կազ- մակերպիչների շարքում առաջիններից մեկը, նա՛, որ հենց այս ժամանակ Մոսկվայից էլ պիտի փոխադրվեր Բաքու և այնտեղ

¹ Համբարձում Տերտերյան, Հայաստանի հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները, Լեոն Ծանթի պատվիրակությունը. «Հայրենիք», 1954, փետրվար-մայիսի համարները:

² «Հայրենիք», 1954, թ. 6, էջ 14:

³ Անդ, էջ 15:

⁴ Անդ, էջ 16:

⁵ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուստաֆա Քեմալ փաշային Չիչերինի 1920 թ. հունիսի 3-ին ուղարկած նամակի պատասխանից (ստորագրող Մեծ ժողովի արտաքին գործերի կոմիտեի անդամ Բեքիր Սամի)։ «Հայաստանը սիջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Ե., 1972, էջ 449—450:

⁶ Անդ, 1, էջ 452:

կազմակերպեր թուրք-ադրբեջանական զորամասեր՝ պատրաստ լինելու մարտական այն ստաշադրանքներին, որ կհուշեին թրքական միասնության շահերը: Հայտնի է, որ միասնությունն այն ժամանակ ընդունել էր լայն ծավալներ, եւ բոլորովին պատահական չէր, որ Խաչիկ փաշայի զորամասերում ծառայելու էին գալիս ինչպես թուրքերն ու ադրբեջանցիները, այնպես էլ սոհասարակ մանկերական շատ երիտասարդներ՝ Լիբնից, Բաշկիրիսայից, Թաթարիայից, Միջին Ասիայի տարբեր բաղաբնորհից:

Բայց ինչ էլ որ լիներ, դաշն կնքողները Ռուսաստանն ու Թուրքիան էին, եւ սրանց բարեկամությունն էր, որ պիտի տրոջեր հաջողությունից ու նրա պետականության շահերը: Բաղական է թեկուզ մի թոռուցիկ հայացք ձգել այն ժամանակ, 1920 թ. սեպտեմբերի 1—8-ին, հաքլում տեղի ունեցած Արևելքի ժողովուրդների ստաշին համագումարի նյութերին, որպեսզի պարզից էլ արագ դատնա, թե ուսիրքախան, սչսպես կոչված, բարեկամությունն ու դաշնությանն ինչպես պիտի ոտքի տակ տային հաջողության իրավունքները, շահերն ու արժանապատվությունը: Համագումարի պատվիրակները, սուս թե թուրք, հաչ կամակրատ թե կայսրացի դեմոկրատ, իր մի բուն հույի վրա խելով վաչ հաչ ժողովրդի եւ սրա նորածիլ պետության դեմ այնպիսի ատելությունը, բնաջնջելու այնպիսի վճռականությամբ էին խոսում, սակաւ աշխարհն այն օրերին չունէր ավելի վտանգավոր թշնամի, քան աչո Հայաստանը: Իսկայե՛ս, Հայաստանի հանրապետության դեմ վաչ-բանաչելիս բոլորը միաձայն էին, միասնամոտ, միասիրտ, եւ՝ երիտթուրքերի բունապետության ներկայացուցիչ Էնվերը, եւ՝ Անատոլիայի, սչսպես կոչված, նեղափոխական կամ քեմալական շարժման պատվիրակ Իքրանիմ Թալիմ՝, եւ՝ համագումարին ուղղություն ու տուն տվող Ջինովեք, եւ՝ նույնիսկ հաչ բոլշեիկները: Եվ սրանց ձայնակցում էին նշանավոր նեղափոխականներ Բեյա Կունը, Ջոն Ռիդը... Տեսեք, Ելենոնից հետո Հայաստանին հասցված ամերիկյան օգնությունն ուրանալով՝ Ջոն Ռիդն ինչպես էր խեղաթուրում իրությունները, իբր, Ամերիկան օգնություն էր խոստացել, սակայն չկատարեց, եւ եթե կատարեր էլ, միեւնույն է, դա չլինելու էր «Բեռի Մեմի» հայտնի խաղը՝ օգտագործելու Հայաստանի հանքային հարստությունները, ապա հաչ ժողովրդին դարձնելու Էժան աշխատածի պանեաւ՝:

Պատվիրակների մոլեռանդ ու անպատասխանատու հայտարարություններից այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե խաղաղասեր, անմեղ ու իր ազատությանը ձգտող Թուրքիային երկու հակամարդկային ու գաղութարար ուժեր են տանջում՝ Էլեֆտերիոս Վեհիզելուսի հույներն արեւմտաքից եւ դաշնակցական հայերն արևելքից՝:

¹ Էնվերն ու Թալիմ համագումարի նիստերին ներկա չէին, սակայն Բաքլում էին գտնվում եւ համագումարին ուղարկել էին իրենց հայտարարությունները, որոնց ընթերցումը մանկերական պատվիրակների խանդավառությունն էր ստաշացրել:

² Տես՝ «Первыя съезды народов Востока», топографический отчет, Пгр., 1920, стр. 123—124.

³ Աճ, էջ 113, 115:

Իսկ Ջինովեք՝ Ռուսաստանի քաղաքականությունը ներկայացնող բարձր պաշտոնյան, ահա թե ինչպե՛ս է խոսում այն Հայաստանի մասին, որի հետ այն ժամանակ իր կառավարությունն, իբր թե, խաղաղարար բանակցություններ էր վարում՝ բարեկամության դաշնագիր կնքելու համար: «Այստեղ շատ են խոսում Հայաստանի մասին, — ասում էր նա: — Միաժամանակ Հայաստան գոյություն չունի. գոյություն ունի բանվորա-գյուղացիական Հայաստան՝ մի կողմում, որին մենք եղբայրական ձեռք ենք մեկնում, եւ անիծյալ, դահնային դաշնակցական, բուրժուական Հայաստան՝ մյուս կողմում»¹:

Երկրորդ կողմին կացրած մակդիրները բավական են հասկանալու համար, թե Ջինովեք, իր կառավարությունը եւ դահլին հավաքվածների դաժան միասնությունը ինչպե՛ս կվարվեին Հայաստանի հետ, եթե այն հանկարծ հայտնվեր իրենց կողքին:

Եվ այս մթնոլորտում կրակի վրա ձեթ է լցնում Ռուսաստանի Ազգությունների կոմիսարիատի աշխատակից, արեւելագետ Մ. Պ. Պալլովիչը (իսկականը՝ Միխ. Լազ. Վելաման), որը դատապարտում է Հայաստանին՝ Չանգեզուրի ու Դարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած հավակնությունների համար. իբր իրեն հայտնի է Դրոյի նամակն այդ առթիվ՝ գրված 1920 թ. օգոստոսի 4-ին²:

Պալլովիչը Հայաստանին մեղադրում է մի այլ մահացու հանցանքի մեջ եւս. «Հայաստանը ցանկանում է դառնալ միջերկրական մեծ երկիր եւ տիրապետել այն տարածքի վրա, որտեղ հայելը կազմում են բնակչության ընդամենը 50 տոկոսը»³:

Կարծես 50 տոկոսը քիչ բան է՝ Ելենոնից ու լանգվաձային բռնագաղթերից հետո, կամ նրանք, որ բուն տիրապետություն ունեին նույն տարածքի վրա, 50-ից ավելի տոկոսն էին կազմում բնակչության:

Եվ այս տրամաբանության, այս մտածելակերպի տեր մեկը ստալինյան Ազգությունների կոմիսարիատում ազգային հարցի խորհրդատու էր, արեւելագետ, իր կարծիքը թելադրող (թե՛ վերից ստացած տեսակետը թոնկահարող):

Պալլովիչն սոհասարակ շատ էր կրազում, որ Թուրքիան իր ողջ ռազմական ուժերով եւ Ռուսաստանից ստացած դրամի ու ռազմամթերքի հզորությամբ հարձակվի Հայաստանի վրա, նրան մի լավ դաս տա: Նա համոզված էր, «որ Հայաստանի վրա թուրքական այդ հարձակումը, նույնիսկ անհնաջողության դեպքում, կունենա միջազգային մեծ նշանակություն»⁴:

Ամեն ինչից երեւում է, թե Ռուսաստան-Թուրքիա-Ադրբեջան դաշնությունը, որ իր մեղրամիսն էր ապրում, ի՛նչ ստոր ու դիվային ճակատագիր էր պատրաստում Հայաստանի համար:

¹ Աճ, էջ 226:

² Աճ, էջ 149:

³ Աճ:

⁴ Բաքվի «Կոմունիստ» թերթի աշխատակցի հետ 1920 թ. հուլիս, 24-ին ունեցած զրույցից:

Հուլիսի վերջերին էր, որ Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարությունը հաշոց պատվիրակությանն առաջարկել էր բանակցությունները փոխադրել Երևան եւ պնդել հասցնել ավարտին: Այդ կապակցությամբ Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանում իր լիազոր-ներկայացուցիչն էր նշանակել Բ. Վ. Լեզրանին, «որի լսնդիրը կայանում էր Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության եւ հայկական հանրապետության միջեւ բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատելու, բոլոր վիճելի հարցերը կարգավորելու, նրանց միջեւ եղած կոնֆլիկտները վերացնելու եւ երկու հանրապետությունների վերջնական խաղաղություն ամրապնդելու մեջ»¹:

Երկկողմ համաձայնությամբ բանակցությունները Երևան էին փոխադրվել: Լեզրանը հուլիսի 29-ին էլ հեռագրել էր Երևան՝ պատրաստակամություն հայտնելով ժամանել Երևան, սկսել գործը... Սակայն Ծանոթ պատվիրակությունը դեռեւս Մոսկվայում էր եւ միայն սեպտեմբերի սկզբներին պիտի հասներ Երևան²:

Պարզվում է, որ հայկական կողմը բանակցություններ ձգձգելու համար հիմքեր ունեցել է. մտածում էր, որ մինչ այս-մինչ այն, Անդրկովկասում ջրերը կարգվեն եւ որոշակի կեքեա, թե իրեն ո՞ր դիրքն է ձեռնարկ: Մյուս կողմից էլ Անգլիայից ռազմամթերք պիտի ստացվեր, եւ կարծես դա եւս փոխելու էր ուժերի հարաբերակցությունը³:

Իսկ հանրապետության կառավարությունն այս խտն ու խրթին օրերին անգամ չէր մոռացել, որ կա Արցախի հարց եւ պիտի նրանով զբաղվել, հասնել նրա արդար լուծմանը: Համո Օհանջանյանը՝ հանրապետության վարչապետն ու Արտաքին գործոց նախարարը, վերստին դիվանագիտական ուղիներով քննություն էր կատարել եւ պարզել, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունն Արցախ-Լարսբաղը Հայաստանին վերադարձնելը համարում է անիրականանալի, քանի որ այդ երկրամասն անխզելի տնտեսական կապերով ենթարկված է դաշտային Լարսբաղին եւ հատկապես Բաքվին:

Օհանջանյանին օգնության էին եկել նշանավոր մասնագետներ, որոնք հակառակն էին ապացուցում՝ ցույց տալով, որ Լեռնային Ղարաբաղը տնտեսական ու ազգագրական-մշակութային նվազագույն առնչություն իսկ չունի այն հանրության հետ, որին պատկանում է նախկին մուսավաթական եւ նոր կամ Խորհրդային Ադրբեջանը: Այստեղ նշելի է Դավիթ Անանուհի «Ղարաբաղ» հոդվածը, որ հեղինակի կից նամակի հետ վարչապետին է հասել ն. թ. սեպտեմբերի 4-ին⁴: Կամակուրդ լսնդրվում է, որպեսզի վարչապետը ծանոթանա հոդվածին եւ նրա դրույթներով էլ առաջնորդվի Արցախի հարցը քննելիս: Բացի հոդվածում շարադրված կուռ հիմնադրույթներից, Անանուհը նամա-

կում եւս վկայակոչում է բազմաթիվ փաստեր, օրինակ՝ հաստատելով, որ իսկապես ճնունդով դարաբաղի շատ արդյունաբերողներ ու անտրական գործիչներ կապված են աշխարհի մի շարք երկրների, խոշոր կենտրոնների հետ (ինքը՝ Ղարաբաղի գյուղացին, փակ անտեսություն ունի եւ չի առնչվում արտաքին աշխարհին)... Սրանից ելնելով «...գալ եւ այսօր պնդել, թե որովհետեւ Լարսբաղից ելած հալ բուրժուազիան հարստությունների տեր է Բաքվում, որին եւ մեր գյուղացիությունն իր բնակած վայրերով օժիտ պիտի տանք Բաքվի տիրոջը-սա արդեն հանցագործություն է»:

Անանուհը հիշում է, որ Ծուշուն բռնությամբ տիրացած խաներն անգամ իրենց ակնքան օտար էին գգում այս երկրում, «որ թաղվում էին ոչ թե տեղում, այլ Բարդալում»:

«Ղարաբաղ» հոդվածն ավարտվում է այս խոսքով. «Ղարաբաղն ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ եւ առաջ գերեզման պիտի իջեցնի անկախ Ադրբեջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի թունափորե եւ Հայաստանի անդրորությունը: Եթե Ադրբեջանում խելքը գլխին քաղաքագետներ լինեին, նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեին Լարսբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզված գործիչներ կան, նրանք օրնիքուն պիտի մտածեն Ղարաբաղի մասին»⁵:

Այս մարգարեական խոսքի հետ համահունչ է հաշոց ազգային սզատագրական պայքարի վերջին շրջանի մեծ հեղուսի՝ Գաբրիելի Եժդեհի լուսավոր պատգամը թե կանխատեսությունը, որ ասում է «Հայաստանն ինչ ցուցանակ էլ որ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Ղարաբաղին ու Չանգեզուրին»⁶:

Հայաստանի կառավարությունը վերջապես հասկանում ու հաշվի էր առնում, թե Հայաստան երկրի համար ի՞նչ նշանակություն ունի Արցախ-Չանգեզուր լեռնաստանը, եւ թե դրանցից մեկի, տվյալ դեպքում Արցախի, կորուստն ինչ ողբերգությունների դուռ կբացի Արարատյան երկրի համար: Սակայն տեսնում էր նաեւ, թե Անդրկովկասում իր շոշափուկները տարածող Ռուսաստանն ինչպես սիրախաղեր է անում Բաքվի ու քեմալական Թուրքիայի հետ, ու չէր շտապում անհեռանկար բանակցությունները վերսկսել, ավարտին հասցնել:

Պահպանված նյութերից կարելի է ենթադրել, որ ռուսական կողմը եւս շատ էլ չէր շտապի, եթե չունենար թուրքերին օգնելու հանգամանքը. պարտավորվել էին ռազմական ու տնտեսական օգնություն ցույց տալ «հեղափոխական» Թուրքիային, եւ այդ օգնությունն Ադրբեջանից Թուրքիա հասցնելու ամենահարմար ուղին Հայաստանի վրայով պիտի լիներ (Լ. Ծանթ. «Ազատ անցք տալ մեր հողերուն վրա-

¹ Ծիշոք՝ Աղջանում, քանի որ Փանահ իսկի դամբարանը գտնվում է Աղջանի արևմտյան արվարձանում:

² Անդ, թ. 249:

³ «Հայրենիք», 1925, թ. 31, էջ 131:

¹ ՀՊԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 560, մասն 1, թ. 31:

² Տեղեկության, 1954, թ. 5, էջ 5:

³ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը գրել է. «...Մենք ժամանակ կլատարակենք, մինչեւ կստանանք Անգլիայից եկող ռազմամթերքը եւ այն ժամանակ հնարավորություն կունենանք դիմադրելու նույնիսկ ռուսական զորքերին...» (ՀՊԳԿԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 216, թ. 127):

⁴ ՀՊԳԿԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 128, թ. 242—249:

յով գործ ու ռազմամթերք անցնելու Ադրբեջանեն «Թուրքիա»¹: Ուրիշ խոսքով՝ Ռուսաստանն էլ արդեն շահագրգռված էր, որ Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջեան գոտին գտնվելը իր դաշնակից ու նորաթուխ բարեկամների՝ թուրք-ադրբեջանական խմբակցությանն ձեռքին:

Լեզրանի պատվիրակության հետ բանակցություններն սկսվեցին հոկտեմբերի 13-ին² եւ ավարտվեցին 28-ին ընդունված արձանագրությանը թե՛ պայմանագրով: Այստեղ է, որ Լեզրանը, չգիտես՝ ի՞նչ իրավունքով կամ միջազգային դիվանագիտության ո՛ր օրենքի հասնածայն, պայմանագիր է ստորագրում ոչ միայն իր Ռուսաստանի, այլեւ Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունները ճանաչում են վիճելի մարզերի՝ Նախիջեանի ու Չանգեզուրի նահանգների, տարածքների նկատմամբ Հայաստանի հանրապետության անասան իրավունքը եւ այդ նահանգների սահմաններից դուրս կրեւն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ՌԽՖՍՀ եւ Ադր. ԽՍՀ հրամանատարության ներքո: Իսկ երկրորդ կետով՝ «Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը, իր հերթին, անվերապահորեն կհրաժարվի որեւէ պահանջից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ»³:

Հուլիսին չէին ուզում ստորագրել մի թղթի տակ, որով Արցախի հիմնահարցը թողնվում էր լուծելու հանրաքվեով, իսկ հիմա անվերապահորեն հրաժարվում են նույն մարզի նկատմամբ ցուցաբերվելիք որեւէ պահանջից:

Ինչպե՛ս էր պատահել, որ ռուսները, թուրքերը եւ ադրբեջանցիները միանգամից ընդունել էին Հայաստանի «անասան իրավունքը» Չանգեզուրի ու Նախիջեանի նկատմամբ:

Սրա պատասխանն էլ թաքնված չէր, ավելի ճիշտ՝ պարզորոշ երեւում էր հետագա դիվանագիտական ստոր խաղերի մեջ: Մի ամիս հետո, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու օրերին, արդեն Նախիջեանն էլ էր շնորհվել Ադրբեջանին⁴, եւ մնում էր միայն Չանգեզուրը, որի հարցը, հավանաբար, ռուսները թուրքերին ու ալլը-

¹ Ս. Վրացյան, Լջ 812:

² Հ. Տերտերյան, սեղ, էջ 8:

³ Լ. Ծանթն ասում է՝ պայմանագիրը երկուստեք ստորագրելուց հետո Լեզրանը գնաց «համոզելու Բաքվի ընկերները, որ ընդունին մեր եկած համաձայնությունը» (Ս. Վրացյան, էջ 813):

⁴ ՀՊՊԿՍ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 12, թ. 29:

⁵ Տե՛ս ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության եւ հայկական կողմից լիազորված Դրոյի ու Տերտերյանի ընդունած համաձայնագրի 3-րդ կետը, որով գծվում էին Հայկական ԽՍՀ տարածքի սահմանները. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում է, որ Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երեւանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու տիրապետությունը Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Չանգեզուր գավառը եւ Ղազախ գավառի մի մասը օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչեւ 1920 թ. սեպտ. 28-ը»:

բեջանցիներին խոստացել էին լուծել ժամանակին, այսինքն՝ երբ հնարավոր կլիներ խաղաղ ճանապարհով այնտեղից դուրս բերել Նոդեհի գործը...

Իսկ Արցախը: Հրածե՛շտ, ուրեմն, Արցախին ու նրա հիմնահարցին: Բոլշեվիկյան կենտրոնն, ուրեմն, իր իսկ հռչակված ազգային քաղաքականության, ազգի ինքնորոշման իրավունքի գերակայության կուպիտ ու վաշտագ խախտման գնով պիտի Արցախը միանգամից ու մեկընդմիջտ հանձնէր Ադրբեջանին:

Այո՛, պիտի հանձնէր, սակայն ոչ միանգամից եւ ո՛չ մեկընդմիջտ: Պիտի ոտնահարեր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի իրավունքը, որովհետեւ Հայաստանը նրա համար չունէր տնտեսական ու քաղաքական այն նշանակությունը, իսկ հայ ժողովուրդն էլ չէր ներկայացնում այն ուժը, որի համար արժենար ընդառաջել, հետը հաշվի նստել, իրավունք հարգելու ձեւ կատարել: Այ, ուրի՛շ էր Ադրբեջանն իր նախնիքով, բանակով, թուրքերի գեղակցությամբ եւ արեւելքի մնացած մահմեդականների հետ ունեցած հավատակցությամբ: Այս ամենի թելադրանքով պիտի ընդառաջեր Ադրբեջանի նվաճողական անհագորդ տենչին..., սակայն եւ իր պահանջները հուշելու, նրանց ծառայեցնելու համար պարբերաբար պիտի այդ Արցախի հիմնահարցը խաղաթուղթ դարձնէր, թափ տար նրա քթի տակ՝ ձեռացնելով, թե ետ է խլում, պիտի տա իր իսկական տիրոջը...

Ահա այսպիսի մի խաղ, որ սկսվելու էր 1920-ի նոյեմբերի վերջից, երբ Հայաստանում ոտք դրեց բոլշեիզմը եւ շարունակվելու էր յոթանասուն տարի:

Հայ բոլշեիկները խորհրդային 11-րդ բանակի ուժերով Արցախը խորհրդայնացրին եւ, բանի որ Հայաստանում դեռեւս դաշնակցական հանրապետության իշխանությունն էր տիրապետող, այն հանձնեցին խորհրդային Ադրբեջանին՝ ի տնօրինություն, մինչեւ խորհրդային կարգերը կհաստատվեին նաեւ Հայաստանում:

Կարելի է կարծել, թե այս ամենը տեղի ունեցավ հարթ ու խաղաղ եւ, մանավանդ, ատանց հետագա բարդությունների: Չէ՛ որ նույն-իսկ Դրաստամատ Կանաչանը, ինչպես տեսանք, իր կառավարությանը զեկուցել էր, թե Արցախի գավառներն արդեն բոլշեիկացել են եւ իրենց այլեւ չեն ընդունում:

Սակայն, ինչպես նախորդ էջերում տեսանք, սա այնքան էլ ճիշտ տպավորություն չի եղել, եւ հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ ջրի երես դուրս ելած բոլշեիկյան-ապազգային տրամադրությունները վճռական նշանակություն չունեին, եւ ժողովուրդը, լեռնաշխարհի գյուղացիությունը մնում էր իր հին վճռին, չէր ուզում ոչ մի կապ Ադրբեջանի հետ եւ պատրաստ էր շարունակել կոխվե ինքնորոշման եւ մայր Հայաստանին միանալու համար: Գավառներում տեղի ունեին արյունոտ բախումներ ադրբեջանական իշխանությունը ներկայացնող ջոկատների ու սպասամբ խմբերի հետ: Բանակային միավորումներն

անգամ ի վիճակի չէին խաղաղություն հաստատել գյուղերում: Եվ հարցը հասավ կենտրոնական իշխանության:

Բանն այն է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը, օգուվելով ստեղծված իրադրությունից, մանավանդ Հայաստանի կառավարության նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի անբարեհաճ վերաբերմունքից, ամեն կերպ ջանում էր ավարտին հասցնել Արցախի, Չանգեզուրի ու Նախիջեանի վերջնական նվաճումը: Իսկ Ռուսաստանի կառավարության ազդեցիկ շրջաններում դեռևս կային շրջահաց մարդիկ, որոնք ոչ միայն չէին աջակցում նրան, այլև հաճախ դիմադրում էին՝ փորձելով Անդրկովկաս մտած խորհուրդներին պահել արդարության ու ճշմարիտ ժողովրդավարության համար մարտնչողի դերում: Վերջինների շարքում էր Գևորգի Չիչերինը՝ այն օրերի Ռուսաստանի Արտգործօղկումը, որն Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու համար առաջարկել էր հիշյալ մարզերը մանաչել իբրև վիճելի գոտի, գրառեցնել միայն ռուսական զորքերով, մինչև որ խորհրդային կարգեր կհաստատվեն Հայաստանում ու Վրաստանում, եւ հնարավորություն կստեղծվեր միջհանրապետական-ազգամիջյան հարցերը լուծել խաղաղ դեմոկրատական միջոցներով:

1920 թ. հունիսի 19-ին Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ (կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի ղեկավար) Օրջոնիկիձեին նա հղել էր այսպիսի հեռագիր. «Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Շուշին, Նախիջեանը, Ջուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ էլ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի տիրապետության ներքո, տեղական խորհուրդների տեղեման (պայմաններում), քանի որ ուրիշ որեւէ վճիռ կխախտեր մեր խաղաղության քաղաքականությունը»¹:

Արանից մի երկու շաբաթ հետո էլ Չիչերինը նույնը պիտի կրկներ՝ պատասխանելով Հայաստանի արտգործնախարար Օհանջանյանին. «Ստեղծվում են պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն վիճելի տարածքային հարցերի հանգիստ ու անաչառ քննարկումը»²:

Սակայն այդ միջոցները չէին գոհացնում Ադրբեջանի ղեկավար Նարիմանովին, եւ նա վերևներից անվերջ սրահանջում էր անհասպալ լուծել իր բարձրագրած հարցը, հատկապես Արցախ-Ղարաբաղի հարցը, որովհետև Չանգեզուրում Հայաստանի հանրապետության զորքն էր ամուր նստած, իսկ Նախիջեանի համար նա ուներ ուրիշ ծրագիր:

Եվ Նարիմանովին ընդառաջելու պատրաստակամությամբ Վ. Ի. Լենինի 1920 թ. հունիսի 24-ին Գ. Չիչերինին է դիմում այսպիսի հարցապնդումով՝ «Մի՞թե հնարավոր չէ համերաշխության գալ Նարիմանովի հետ»: Արտօղորդվումն այս հարցին պատասխանում է միանշանակ ու վճռական. «Ղարաբաղը հիմնավորց հաշվական տարածք է»³:

Սակայն դա եւս Նարիմանովի համար էական նշանակություն ուներ, որովհետև Արեւելքի «նեղափոխական» մթնոլորտի առաջնորդին մտահոգում էին առավել կարեւոր, շատ ակնի լայնածիր հիմնահարցեր, եւ դա էր պատճառը, որ Կիրովին Լ Վ նա «հավատացրել էր», թե «այդ նահանգների զիջումը (Հայաստանին — Բ. ՌԻ.) այժմ կդառնա խորհրդային իշխանության վարկաբեկում ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Պարսկաստանում եւ Թուրքիայում»⁴:

Հավանաբար, Նարիմանովը ոչ միայն պատրիստակ թեզեր էր ներկայացրել, այլև իր իրական ու հավանական ընդդիմախոսների դիրքերը խարխելու նպատակով դիմել էր միջոցների, որոնք պիտի առաջացնեին անկողմնապահ գործիչների վրդովմունքը: Եվ այդ էր, որ Չիչերինին ստիպեց հուլյսին Օրջոնիկիձեին հեռագրով հաղորդել հետեւյալը. «Մեզ բազմիցս դիմել են, թե իբր Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը մեր օկուպացիոն զորքերի կողմից ժամանակավորապես գրավեցնելը՝ փոխանակ դրանք Ադրբեջանին ապու, կխախտի խորհրդային իշխանությունը Բաքվում: Պարզ ու որոշակի հաղորդեցեք, թե ինչն'ում է բանը: Եթե խոսքը գնում է ազգայնամոլ մոսուլմանների նվաճողական ձգտումների մասին, դա վատ քաղաքականություն է, այդ նահապարհին մենք միայն կարող ենք օժանդակել ազգայնամոլական բնագոյների զարգացմանը..., կարող ենք համեմատվել մուսավաթականների հետ եւ դրանով կօգնենք իրենց: Իսկ եթե գործը վերաբերում է խորհրդային իշխանության շրջանակի լայնացմանը, դա ձեռք պիտի բերվի ռուսական օկուպացիայի միջոցով: Եթե այստեղ թաքնված է մուսավաթական կողմնորոշման ձգտումը, սպա դա պետք է մերժել այնպես, ինչպես եւ հայկական (պահանջը)»⁵:

Օրջոնի ասած, այն ժամանակ այսպես էին մտածում ոչ միայն Չիչերինն ու Կիրովը: Վիճելի մարզերում տեղակայված զորքերի ղեկավարները, որոնք առավել մոտիկ ծանոթություն ունեին ժողովրդական զանգվածների տրամադրությունների հետ եւ անմիջապես պատասխանատու էին նույն տարածքների անորորի ու ազգամիջյան փոխըմբռնումի համար, նրանք եւս կանգնեցին Նարիմանովյան բռնագրավման քաղաքականության դեմ, պահանջեցին ձեռք բաշել այնպիսի միջամտություններից, որոնք կարող են ոտնահարել տվյալ նահանգների հիմնական բնակչության ինքնորոշման իրավունքները: Այս տեսակետից շատ բնութագրական է 11-րդ բանակի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի զեկուրն իր բանակի ռազմական խորհրդին՝ վերնագրված «Իրությունը Չանգեզուրում ու Լեռնային Ղարաբաղում՝ կարմիր բանակի առաջխաղացման եւ այդ մարզերի բնակչության Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի կապակցությամբ»:

Բացի այն կարեւոր հանգամանքից, որ դիվիզիայի հրամանատարը ցուցաբերում է իրադրության եւ հատկապես հիշյալ մարզերի բնակ-

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 5, թ. 19:

² Աճ, գ. 11, թ. 13:

³ Աճ, ֆ. 2, գ. 14516, թ. 2:

⁴ С. М. Киров. Статьи, речи и документы, М., 1930, стр. 144.

⁵ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 5, թ. 52:

չորջան տրամադրությունների խոր ըմբռնում, զեկույցը ներկայացնում է քարոզական ու քաղաքական այնպիսի մակարդակ, որը երանի թե ունեցած լինեի՞ն ժամանակի քաղաքական կյանքի ազդեցիկ գործիչները: Այնտեղ նշվում է, որ Լեոնաչին Ղարաբաղում «ավերված են շատ գյուղեր, բնակչության զանգվածներ են ոչնչացված: Ազգային այսպիսի թշնամանքը շուտ չի մոռացվում: Մյուս կողմից էլ, Ադրբեջանի խորհրդային աշխատողներից, թեկուզ եւ կոմունիստներից, սպասել իսկապես ինտերնացիոնալ քաղաքականություն՝ ազգային նախապաշարմունքների և որիշ ազգերի կարիքների վերաբերյալ, միշտ չէ հնարավոր, քանի որ նրանցում եւս ուժեղ է ազգամոլությունը: Դրա համար էլ նույնիսկ հնարավոր է, որ լինի ինչ-որ գրգռիչ վերաբերմունք առանձին աշխատակից անձերի կողմից, մի խոսքով՝ բորբոքումներ, որոնք զանգվածների ուժեղ զգայնության պայմաններում խոշոր պրովակացիոն դեր պիտի խաղան: Անխուսափելի է նաեւ, թեկուզ եւ արտաքին տպավորությամբ, մեկ ազգի տիրապետությունը մյուսի վրա, որը, ազգասիրության արտակարգ բորբոքվածության պայմաններում, կարող է պատճառել շատ վնասներ: Իսկ շարունակել գոյություն ունեցող անորոշ դրությունը, իբր իրենք՝ կուսակցական կազմակերպություններն էլ որոշակի պատասխան տալ չեն կարող, անհնար է: Վերին մարմինները պիտի հարցը լուծեն: (Այս թե ոչ) այնժամ մենք հակահեղափոխականներին հնարավորություն կտանք օգտվելու վիճակի անորոշությունից: Կարծում եմ, որ հարցի ամենաճիշտ որոշումը՝ դա առաջիկայում Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի լայն ինքնավարությունն է, մինչեւ հարցի լուծումն այդ մարզերի խորհուրդների համագումարների կողմից, զանգվածներին նախապատրաստելուց հետո, սկզբունքորեն նրանքի ստնելով հեղափոխության մոտակա հաղթանակը նաեւ Արարատյան հանրապետությունում»¹:

Եվ այսբանից հետո միանգամայն բնական ու տրամաբանական էին ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոյի այն միջոցառումները, որոնց նպատակն էր ծաղաղություն ստեղծել Անդրկովկասում եւ սահմանային վեճերն ու տարածայնությունները պահել վերջնականապես լուծելու այն ժամանակ, երբ խորհրդային կարգեր հաստատված կլինեին նաեւ Հայաստանում ու Վրաստանում: Հունիսի 22-ին ՌԿ(Բ)Կ Քաղբյուրոն ընդունեց որոշում «Կովկասում (վարելիք) քաղաքականության մասին» եւ Արտգործժողկոմատին հանձնարարեց այդ որոշման հիմքի վրա ստեղծել նրահանգներ կուսակցության Կովբյուրոյի եւ Անդրկովկասում գործող մյուս պատասխանատու աշխատողների համար: Չիչերինի գլխավորությամբ շուտով կազմվեցին այդ նրահանգները, որոնք եւ Քաղբյուրոյի հուլիսի 7-ի նիստում հաստատվեցին եւ ուղարկվեցին Անդրկովկասի ղեկավարություն: Որոշում-նրահանգի 8-րդ կետով Կովկասում գործող կոմունիստների պարտականությունն էր համարվում վիճելի տա-

¹ Խորհրդային բանակի ԿԳԱ, ֆ. 195, ց. 3, գ. 464, թ. 15: Հմմտ. В. Микаелян, Л. Хуршудян. «Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха». «Вестник ОН АН Арм. ССР», 1988, № 4, стр. 52.

րածքների բնակչությանը բացատրել, որ իրենց մարզերում ոռոսական զորքը տեղակայվում է ժամանակավոր, ազգամիջյան արյունահեղությունները կանխելու համար, եւ այդ մարզերի պատկանելության հարցը պիտի լուծի Ռուսաստանի ներկայացուցչի գլխավորությամբ գործող խառն հանձնաժողովը, որն էլ անպայման առաջնորդվելու է մարզերի բնակչության ինքնորոշման կամքով»¹:

Երեւի թե այս որոշման տրամաբանական շարունակությունն էր օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ՌԽՖՍՀ եւ Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցիչների ընդունած համաձայնությունը, որով դադարեցվում էին ռազմական ամեն տեսակ գործողություններն ու զորաշարժերը, եւ կարմիր բանակի զորամասերն էլ թողնվում էին Լեոնաչին Ղարաբաղում, Զանգեզուրում ու Նախիջեւանում՝ մինչեւ դրանց կցումը Հայաստանին կամ Ադրբեջանին²:

Այս միջոցառումներն, անշուշտ, մեծապես պիտի նպաստեին լարվածության թուլացմանը, ամուր հիմք ստեղծեին կնճառոտ հիմնահարցի արդար լուծման համար: Ըէ՛ որ առաջ էին քաշվում եւ վճռական գործունեւեր էին ճանաչվում վիճելի մարզերի հիմնական բնակչության կամքն ու ինքնորոշման իրավունքը:

Եվ հենց այս ժողովրդավարական սկզբունքի դեմ էլ ուրքի ելավ 'Նարիմանովի' խաղիակելու նախատեսվող բանակցություններն ու դրանից բխելիք արդար վճիռները: Նա գործում էր գաղտնի եւ բացարձակ, իսկ միջոցները տարբեր էին՝ շանտաժն ու սպառնալիքները, ինչպես տեսանք, եւ կաշառքն ու զանազան դիվային գործարքները, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք:

Պահպանվել է Նարիմանովի մի հետախուսագրույցի տղաբույությունը, որից չի կարելի չեզրակացնել, որ Ադրբեջանի ղեկավարն իր նպատակին հասնելու համար կանգ չպիտի առնէր ոչ մի միջոցի առաջ:

Ջրույցը տեղի է ունեցել կուսակցության Կենտկոմի հունիս-օգոստոսյան ձեռնարկումներից հետո, որոնց նպատակն էր եղել ապահովել վիճելի մարզերի անձեռնմխելիությունը Հայաստանի ու Ադրբեջանի համար, որպեսզի հետագայում, բնակչության կամքի ազատ ու անկաշկանդ դրսևորումը հիմք ընդունելով, որոշվի նրանց պատկանելության հարցը: Ադրբեջանի կառավարության անդամը Թիֆլիսում վերըստին ստացել էր նման զգուշացում ու հանձնարարություն եւ, այդ մասին հաղորդելով Նարիմանովին, անհուճորեն բորբոքեց նրա զայրույթը: Ո՛հնց թե իրենք պետք է մի կողմ քաշվեն, եւ վիճելի նահանգների բնակչությունն ի՛նքը որոշի իր ճակատագիրը: Նարիմանովն իր աշխատակցին զգուշացրեց, որ պետք է լայն գործունեություն ծավալել այդ բնակչության վրա ամեն տեսակ ազդեցություն ունենալու համար եւ վճռաբար հայտարարեց. «Աշխարհում ոչ ոք ի վիճակի չի խանգարելու, որ մենք նշված մարզերի բնակչության վրա ազդենք, որ-

¹ Տե՛ս Վ. Միքայելյանի ու Լ. Խորշոյանի հոդվածը, էջ 49—50: Նախ՝ С. Хармандарян. «Линия и становление Закавказской федерации», стр. 43.

² ՄԼԻ ԿԳԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 54, 63—64:

պետզի նա արտահայտւի Ադրբեջանին միանալու օգտին»¹:

Սովորական մահկանացուները երեւի թե չկարողանան գուշակել, թե Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարն այդ ի՛նչ եղանակով պիտի ազդէր վիճելի մարզերում գերակշիռ մեծամասնություն կազմող հայության վրա, որպետզի այն, իր Հայաստան հայրենիքը թողած, արտահայտւի «Ադրբեջանին միանալու օգտին»:

Այս էլ պարզվում է նույն օրերին գրված երկու նամակ-հանձնարարականներով, որոնց հեղինակն է Նարինանուփի դրածո, Ղարաբաղի Հեղկոմ Ասադ Կարաեւր, եւ մինչեւ վերջ մերկայանում է հարիմանով-յան կառավարության սան մեքենայությունները, որոնք հավանաբար կամ վիճելի մարզերում էին գործադրվում՝ բնակչությանն ստիպելու, որ արտահայտւի «Ադրբեջանին միանալու օգտին»:

Սուաչին նամակը.

«Հույժ գաղտնի

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ՀԵՂԿՈՄ,
1920 թ. հուլիսի 19, բ. Շուշի,
Գորիսի գավառային Հեղկոմին.

Ընկերներ,

Ձեր հաջողությունները մեզ շատ են ուրախացնում: Մենք բոլորովին էլ չենք կասկածում, որ Բաքվից բաց թողնված շուրջ 100 միլիոնը անօգուտ չի կորչի: Թող ալլահն օրհնի փողի ուժը, որն ավելին է անում, քան հզոր զորքը: Նրանք, ովքեր գիտեն հայերի հոգեբանությունը, միշտ էլ նրանց (հայերի) տերը կդառնան: Չկա մի հայ, որը փողով չծախի ամեն ինչ: Այդ ազգը փողից բազի ուրիշ սրբություն չի ճանաչել: Եվ հենց դրանով էլ պիտի բացատրել հայ լրտեսների, գործակալների մեծ քանակությունը: Ոչ մի երկրում փողով չի կարելի կատարել այն, ինչ հայերի մոտ: Դա փաստ է: Դժբախտ, աղքատ հարեւաններին գուր տեղը մեղադրում են դրա մեջ: Եվ այս մասին ձեզ երկար են գրում՝ ձեզ եւ բոլոր ընկերներին համոզելու համար, որ խորապես սխալ է եղել ձեր հին քաղաքականությունը, այսինքն՝ Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի նվաճումը գորքերով: Մենք գիտենք, որ մեր գորքերը ջարդվել ու նահանջել են, իսկ այժմ գորքերի փոխարեն մեր փողերն են հրաշքներ գործում: Նորից ու նորից կրկնում են իմ խորհուրդը՝ չխնայել ոչ մի գումար, ավելացրեք վարձատրությունը, նվերներ տվեք եւ արեք ամեն ինչ, որ իրենք կուզեն: Կառավարությունը որոշել է Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար բաց թողնել 200 միլիոն ռուբլի: Պետք է շտապել: Կարող է հանկարծ փոխ-

վել դրությունը: Անգլիան քնած չէ: Բաքվում կասկած ու ենթադրություն կա, թե այն (Անգլիան) Թուրքիային կարող է իր կողմը գրավել: Եթե դա տեղի ունենա մինչեւ Ջանգեզուրն Ադրբեջանին միացնելը, ապա Ջանգեզուրը դարձյալ պիտի համարել կորսված: Դե՛հ, ալլահն օրհնի ձեզ, շտապեք, ժամանակը չի սպասում...

Ընկերական ողջույններով՝ Ասադ Կարաեւր²:

Ահա եւ երկրորդ նամակը.

«Հույժ գաղտնի

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ՀԵՂԿՈՄ,
1920 թ. հուլիսի 21, բ. Շուշի.
Գորիսի գավառային Հեղկոմին.

Ընկերներ,

Եկող ընկերները պատմում են, որ մինչեւ այժմ դեռես զինաթափված չէ Ջանգեզուրի գյուղերի 90 տոկոսը: Դա ցավալի է: Բայց առավել ցավալիս այն է, որ մինչեւ այսօր գլխասված չէ Ջանգեզուրի հայությունը: Նրա մտավորականությունը եւ ուսման կարագությունը մինչեւ այժմ գտնվում են գյուղերում: Վաղը, ապստամբության դեպքում, նրանք կդառնան ապստամբության ղեկավարներ եւ մեր ուժերը դուրս կքշեն Ջանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում են. ժամանակը չի սպասում: Գործեցե՛ք, որպետզի բոլոր նշանավոր ու պետական հայերը կալանավորված լինեն: Մեծ բան չեն արտոն ու կոչուսուրը: Թրեքը կանցնեն, դրությունը կփոխվի, եւ նրանք նորից կվերադառնան իրենց երկիրը: Թողեք մարդասիրությունը: Դրանով անհնար է պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել, ապրել խաղաղության մեջ: Այստեղի ընկերները շատ էլ գոհ չեն Գորիսի հայկական Հեղկոմից, աշխատեցեք վերընտրել Հեղկոմը եւ այդ ընթացքում բնաբել միայն մուսուլմանների եւ մեզ հայտնի ռուսներին: Այս օրերին Գորիս կա Արմենակ Ղարազոյանը: Նա ուշանում է փող ստանալու պատճառով: Մինչեւ որ 22 միլիոն ռուբլին չստանա, չի ուղեվորվի: Հարստահալու լավ ժամանակ է, ինչո՞ւ չօգտվի: Դե՛, բարի՝ վայելի՛ ինչ որ մեր կառավարությունն է նրան տալիս: Նա էլ խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Ջանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Չենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնեք Կապանը միացնելու լուրով: Եթե դուք ուժ չունեք, ապա կա փող: Ինչո՞ւ ուշացնում եք այդ ապստամբած շրջանի (միացումը)՝ արդարանալով ինչ-որ Աժդա (Նժդեհ) փաշայի գոյությունը: Սպասե՛ք, որ օրհնված միջոցները: Այն ո՞ր հային երեք միլիոն ռուբլի տաք, որ ձեզ չբերի այդ մարդու գլուխը: Եթե դուք փողի կարիք ունենաք, հեռագրեցեք, կուղարկենք:

Ողջույնով՝ Ասադ Կարաեւր:

¹ ՄԼԻ ԿԿՈՒ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, թ. 9:
² ՄԼԻ ԿԿՈՒ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, թ. 9:

P.S. — Զինվորականները և սպանողները մահապատժա են ստանում, հանցանքներին թույլատրելի չեն համարվում, մի քանի զինվոր սպանվել են դրանում մեղադրվելով հանցանքներ: Ինքնապաշտպանությունը, թե ի՞նչ կանեն ռուսները: Զանգեզուրում մի՞ թողեք ոչ որեւէ կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպեսզի սպանված ազգի արդեն չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են վճարվել, այդպես պիտի անեք նաև դուք:

Աստղ Կարանե՛ս:

Նման դեպքի մեծ ծանոթագրությունները դառնում են ավելորդ: Այս անգամ նրանք կարող են աղքատացնել տարավորությունը, եւ աղքատացնական բոլորեցիկի ինքնամերկացման փաստերը կերտան ոչ իրենց իրական փայլ ու շուքով:

1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը, Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միջնորդությամբ, կամավոր, առանց որեւէ բարդության կամ կրակոցի, իշխանությունը հանձնեց հայ բուլժեիկներին: Սակայն վերջիններս նոյեմբերի 29-ին արդեն իջեալով հռչակել էին իրենց կառավարության ծնունդը՝ այդ առթիվ անմիջապես հեռագրեր հղելով Մոսկվա, Բաքու եւ այլ ուղղություններով:

Դաստիարակ ժամանակի մամուլի արձագանքներից՝ կարելի է կարծել, թե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումն ամենամեծ խանդավառությունն առաջացրել է Բաքվում, «եղբայրական» մուսուլմանական (այն ժամանակ հիմնականում այսպես էին կոչում ադրբեջանցի ժողովրդին) ազգի դեկավար ու աշխատավորական շրջաններում: Այնտեղ էին Կիրովն ու Օրջոնիկիձեն, Անդրկովկասը բուլժեիկացնելու համար երկրամաս գործողված մյուս քաղաքական ու ռազմական գործիչները: Եվ, հավանաբար, հենց նրանց նախաձեռնությամբ էլ կազմակերպվել էին պաշտոնական այն ցնձալից արարողությունները, որոնք համար հետագայում «պատասխան» պիտի տար Ադրբեջանը: Նախ, տեղի ունեցան հանդիսավոր նիստեր (Ադր. Հեղկոմի, Բաքվի խորհրդի, ... են, են)...

Եվ հենց իջեալից ստացված հեռագրի հաջորդ օրն իսկ, նոյեմբերի 30-ին, Հայաստանում ստացվեց հետևյալ հեռագիրը.

«Ադր. Հեղկոմի ողջույնը՝ բոլորի՛ն, բոլորի՛ն...»

Ադրբեջանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության անունից հայ ժողովրդին հայտարարեցե՛ք Ադրբեջանի Հեղկոմի դեկտեմբերի 30-ի որոշումը. «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, ստանալով ապստամբած գյուղացիների անուճից (հիշված) ուրախալի լուրը Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության հռչակման մասին, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից վերացված են հատարարվում սահմանափակվելով Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև: Լեռնային Դարաբաղը, Զան-

գեզուրն ու Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի սոցիալիստական հանրապետության մասեր:

Կեցցե՛ք խորհրդային Հայաստանի եւ Ադրբեջանի բանվորների ու գյուղացիների եղբայրությունն ու միությունը:

Ադրբեջանի խորհրդային Հեղկոմի նախագահ
Նարինյանով,
Արտաքին գործոց կոմիսար Հուսեյնով:»

Հայաստանում մարդիկ այս հեռագիրը կարդացել ու չեն հավատացել սեփական աչքերին: Երեւի այդ է պատճառը որ այն հրապարակել են մի շարքով հետո, դեկտեմբերի 7-ին¹:

Իսկ Բաքվում սրանից հետո էլ դեկտեմբերի 1-ին կազմակերպվեց քաղաքի խորհրդի հանդիսավոր նիստը, որին մասնակցում էին վերջ հիշված գործիչները, հանրապետության դեկավարները, բանվորագյուղացիական աշխատավորության ներկայացուցիչները: Այստեղ էլ Նարինյանովն իր հեռագրի բովանդակությունը հրապարակեց իբրեւ հռչակագիր-դեկլարացիա, որը խանդավառությամբ ընդունեցին ու ողջունեցին բոլոր ելույթ ունեցողները՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադանը, 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անունից՝ Միխայլովը, Ադր. կուս. Կենտկոմի անունից՝ քարտուղար Կամիսկին: Կոմունիստական կուսակցության Անդրերկրկոմի առաջին քարտուղար Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի ելույթն աչքի էր ընկնում իրերի ու կացության խորն ըմբռնումով, սրտացավությամբ ու անկեղծ խանդավառությամբ: Կարդանք նրա արտասանած, թեկուզ, այս նախադասությունները. «Խորհրդային Ադրբեջանը, հանդես գալով հանձնի ընկ. Նարինյանովի, ապացուցեց ամբողջ աշխարհին եւ ամենից առաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու սոցալիստական թշնամանքի հետ կապված բոլոր անհիշյալ հարցերը, որոնք կային այստեղ եւ շահ-շատ են ամբողջ աշխարհում...»: Այսպես դառնալով Զանգեզուր, Նախիջևանն ու Դարաբաղը խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին արված հայտարարությանը, նա հաստատում էր, որ «Այստեղ կարդացված այդ ակտը խոշորագույն կարեւորության ակտ է, որը չունի իր օրինակը մարդկության պատմության մեջ...»²:

Օրջոնիկիձեն հաջորդ օրն իսկ, դեկտեմբերի 2-ին, հեռագրեց Մոսկվա, Լենինին ու Ստալինին՝ հաստատելով, որ «Ադրբեջանը երեկ արդեն հայտարարել է Նախիջևանը, Զանգեզուրն ու Լեռնային Դարաբաղի խորհրդային Հայաստանի օգտին հանձնելու մասին»³: Եվ Ստալինն էլ, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության անունից, իր ներթիվ ողջունելով խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստա-

¹ «Կոմունիստ», հայերեն թերթ, Երեւան, 1920, դեկտ. 7:
² Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Статьи и речи, М., 1956, стр. 110 - 141.
³ Աճ, էջ 142, նաև «Գրավա», 1920, դեկտ. 4:

նում, ընդգծել է, որ «Դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանն ինքնակամ հրաժարվում է վիճելի գավառներից եւ հռչակում Չանգեզուրի, Նախիջեւանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հանձնումը Խորհրդային Հայաստանին»¹:

Մնում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն արձագանքեր, իր խոսքն ասեր Ադրբեջանի Հեղկոմի ու կառավարությանը երախտալից քայլի մասին: Իսկապես որ, մարդիկ ոնց որ չէին նավատում իրենց աչքերին: Այդ պատճառով էլ պատմախաճը եղավ քաղաքական ուշ, հումվարին: Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասբանը հայտարարեց եւ իր անունից Նարիմանովին հղեց երախտագիտական նամակ, սկզբից իսկ հաղորդելով, որ «Հայաստանի խորհրդային ուսումնական հաստատության կոմիտեն եղբայրական հիացումի գագսումով ընդունեց Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին (ընդունած) պատմական ակտը Չանգեզուրի, Նախիջեւանի ու Լեռնային Ղարաբաղի մասին»²:

Անկախ նրանից, թե հետագայում ինչպե՛ս պիտի դասավորվեին նահանգների ճակատագրերը, արված մեջբերումներից չի կարելի չեզրակացնել, որ 1920 թ. նոյեմբերի վերջին ու դեկտեմբերի սկզբին Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունն ինքնակամ հրաժարվել էր մինչ այդ վիճելի գոտի ճանաչված Նախիջեւանի, Չանգեզուրի ու Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից եւ այդ մարզերը հանձնել էր Խորհրդային Հայաստանին:

Այսպիսին է փաստերի ու փաստաթղթերի ուժը, եւ հաշ գիտնականները միշտ էլ արդյես են հասկացել ու բացատրել մեջբերված աղբյուրագիտական տեղեկությունների ճշմարտությունը:

Պաշտոնական փաստաթղթերի համաձայն՝ նարիմանովյան հռչակագիրը միայն համաժողովրդական ցնձությամբ է ընդունվել Ադրբեջանում: Սակայն իրատես լինենք եւ հիշենք, թե նախընթացին ինչպիսի մթնոլորտ էր տիրում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերություններում, եւ պարզ կլինի, թե հռչակագրին ի՛նչ պիտի հետեւեր ազդրբեջանական ազգայնամոլ շրջաններում: Օրինակ, Արցախի ժամանակագիրը վկայում է, թե Շուշի ադրբեջանցի բնակչության մեծ մասը, հատկապես հավաքական կոտորածի մասնակիցները հռչակագրի լուրն առնելուն պես կապել էին իրենց իրերը, հեռանում էին դեպի ազդրբեջանական շրջանների խորքերը³: Հասկանալի է, նրանք պիտի մտածեին, թե գալու է Հայկական կառավարությունը, որը չի կարող հաշիվ չպահանջել կատարվածի համար:

Ղեկավար շրջաններում, հատկապես այնտեղ, ուր դիմադրությունը համարվում էր հնարավոր ու շահավետ, ելել-բարձրագետ էր մտադրմանական մի խառնակություն, որի սկիզբը հաջվում էր, ծայրը՝ Անկարայում: Նախիջեւանում թուրք էմիսաները բորբոքել էին տե-

ղական մուսուլմանների մղեռանդությունը եւ հենց այդ օրերին երկրամասը դարձրին հակահայկական, նաեւ հակախորհրդային սադրանքների կենտրոն: Հայտնի մուսավաթական գործիչ (Նարիմանովի հովերով «բոլշեիկացած») Բ. Շահթախթինսկին Նախիջեւանում հրչակագրի դեմ «սրբազան պատերազմ» հայտարարեց՝ հռչակագիրը համարելով ազգային դավաճանություն: Նա տեղի մուսուլմաններին կոչ էր անում երես դարձնել Նարիմանովի հանրապետությունից եւ փրկության հույսը կապել միայն Անկարայի հետ: «Այժմ դուք հայացքներդ դարձրեք միայն դեպի թուրքերը, — հրամայում էր նա: — Նրա՛նք են ձեր միակ փրկությունը: Ամո՛րք բռնեցեք նրանցից»⁴:

Կարճ ժամանակում Նախիջեւանը դարձավ սեւ ուժերի կենտրոնատեղի: Չուշացավ նաեւ արդյունքը. դեկտեմբերի 30-ին Բ. Լեզրանը Գ. Չիչերինին հեռագիր հղեց՝ հաղորդելով, որ Նախիջեւանում ինչ-որ թուրք վեչալ-բեկ իրեն հայտարարել է Թուրքիայի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար եւ իր երկրից սպասում է իսկական տերերի ժամանելուն⁵:

Մրանք խառնակ օրերի քաղաքական ու ազգամիջյան իրադրության այն մանրամասներից են, որոնք ոչ մի չափով չեն կարող ստվերի տակ թողնել ընդունված հռչակագրի եւ նրա հետ առնչվող փաստաթղթերի իրողությունը:

Սակայն վերջերս Ադրբեջանի պատմաբաններն ու պաշտոնական շրջանները, անդրադառնալով այս փաստաթղթերին եւ առհասարակ խնդրո ստարկա հռչակագրի բովանդակությանը, համատրեւն պընդում են, թե առնվազն թյուրիմացություն է, իսկ իրականում կեղծարարություն նարիմանովյան հռչակագրի մեջ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին տալու վերաբերյալ տեղեկություն տեսնելը⁶:

Ինչպե՛ս թե: Բայց չէ՞ որ սույն տեղեկությունն առկա է Նարիմանովի հռչակագրում, Օրջոնիկիձեի հաղորդման մեջ, Ստալինի հեռագրում: Որքան որ այդ մարդկանց ենք ճանաչում՝ ըստ հայության հիմնահարցերի հետ ունեցած իրենց առնչությունների, անհնար է պատկերացնել, թե նրանցից որեւէ մեկը վեր կկենար ու կեղծարարությամբ կգրադվեր հոգոտ հաշ ժողովրդի:

Չէ՞, ասում են, նրանց ստորագրությամբ հայտնի այդ փաստաթղթերում Լեռնային Ղարաբաղը թյուրիմացաբար է հայտնվել Հայաստանին հանձնվող մարզերի շարքում, իսկ իրականում Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությանը տրվել է լոկ «ինքնորոշման լիակատար իրավունք»: Ընչո՞ւն ասած հաշ ժողովուրդն այս տարբերակի՛ց անգամ ո՛չ այն ժամանակ կհրաժարվեր, ո՛չ էլ այժմ, քանի որ Արցախն ահա շուրջ երեք քառորդ դար կովում, քրտինք ու արյուն է թափում,

¹ ՀՀ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 45, թ. 13:

² ՄԼԻ ԿԿՍ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, թ. 281: Հմմտ. Խարմանդարյան, էջ 100:

³ Տե՛ս Թ. Կոչարև, Необходимое уточнение. «Бак. рабочий», 1989, 1 июня. Д. Гудиль, Следовать встине, а не амбициям. «Бак. раб.», 1989, 12 июня: Его же: С позиций интернационализма. «Бак. раб.», 1988, 14 июля...

⁴ «Գրավոլա», 1920, դեկտ. 4:

⁵ ՀԽՍՀ ԽՃԿԱ, ֆ. 40113, ց. 3, գ. 2, թ. 13:

⁶ «Միտսար», էջ 193:

որպեսզի օրինակյան ճանաչման արժանանա իր ազգային ինքնորոշման իրավունքը: Եթե այսօրվա Ադրբեջանի տերերն իրենք իրենց համարում են Նարիմանովի քաղաքականության ժառանգորդները եւ համաձայն են, որպեսզի երգախի հայությանը տրվի «ինքնորոշման իրավատար իրավունք»... Սրանից էլ երանելի բա՛ն:

Չէ, — Նարիմանովի ժառանգորդներն են ասում, — մախ՝ ուրիշ բան է խոստանալը, միանգամայն ուրիշ՝ տալը, իսկ ամենակարեւորը՝ նարիմանովյան հոշակագրի մեջ Լեոնային Ղարաբաղն առհասարակ չի հիշվել Հայաստանին նվիրաբերվող մահանգների շարքում:

Այս պարսպ ձեռնածությունը մեր գիտնականներին շատ Լր բորբոքել, եւ նրանք աղբյուրագիտական բազմաթիվ տվյալներով ու կոտ տրամաբանությամբ հաստատեցին, որ ճիշտ այնպես, ինչպես թուրքը միշտ մնում է թուրք, ադրբեջանցի սլաւոմաբան-կեղծագրային էլ ամենուրեք ու ամեն ժամանակ մնում է աշրպիսին... եւ աշրպի տնտեսություն է նրանից ուրիշ բան սպասելը¹:

Ձ. Գուլիեյր, հետին թվով սարքված իրենց «աղբյուրը» մեջտեղ քաշելով, հիշում էլ է Նարիմանովի մի պնդումն այն մասին, որ, իբր, մայ գործիչները խեղաթյուրել են իր հոշակագրի բնագիրը՝ նրան վերագրելով իրենց կամեցած իմաստը: «Եթե նրանք վկայակոչում են իմ Հոշակագիրը, — ասել է նա, — ասա Հոշակագրի մեջ տառացիորեն ասված է հետեւյալը. «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»²:

Ժիշուն ասած, մինչև և վերջ համոզված լինելով, որ նոյեմբերի 30-ին հետագրված ևս ղեկտեմբերի 1-ի հանդիսավոր նիստում էլ հրապարակված Հոշակագիրն ունեցել է միայն մի բովանդակություն՝ Ադրբեջանը Հայաստանինն է համարում Նախիջեանը, Չանգեպուր եւ Լեոնային Ղարաբաղը եւ այդ մարզերն ինքնակամ հանձնում է նրան, այստամենայնիվ, ես համոզված եմ, որ այն ի՛նքը կեղծ ու խաբեական է եղել իր Լուրջամբ, իր հիմքում ու նեոանկարում: Նարիմանովն այն հեռագրել ու հրապարակել է՝ ստանց որեւէ կարևորություն տալու, մտածելով, որ այսօր հոշակում է, վաղն էլ կհրամարվի կատարել...

Այնն ինչից եւ, մանավանդ, Օրջոնիկիձեի ելույթից եւս երեւում է, որ Նարիմանովից այս խոստովանություն-խոստումը կորզվել է մեծ դժվարությամբ (ժողովուրդն ասում է՝ շուն թակելով, կամ՝ ինչպես ձից մազ պոկելին): Այդ՝ Օրջոնիկիձեի ելույթից՝ առաջի՛ն հերթին, քանի որ այնտեղ կան ակնարկներ Նարիմանովի կարդացած ճառի այնպիսի երազների մասին, որոնք մատնում են նրա զբաղված, թունուտ տունը, հարկադիր «նվիրաբերության» դեմ բացահայտորեն

արտահայտված նեղսիրտ փնթփնթոցը: Օրջոնիկիձեն ասում է. «Շատ բնութագրական է լինլ. Նարիմանովի էլույթը: Նա մեզ կարդաց իր ոչակագիրը: Չանգեպուրը, Նախիջեանը եւ Ղարաբաղը այս խոսքերի բովանդակությանն անձանոթ ոռոտական ակակնի համար բնավ ոչինչ չեն նշանակում: Ինչ-որ Չանգեպուր, անպտուղ սարե՛ր: ոչ հաց, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Ինչ-որ Նախիջեան՝, ճանիճնն՝, մալարիա եւ ուրիշ ոչինչ: Ինչ-որ Լեոնային Ղարաբաղ: Ի՛նչ կա այ՝ Ղարաբաղում: Աչինչ չկա: Եվ, ահա՛, ընկ. Նարիմանովն ասում է. «Վերցրե՛ք, ձե՛զ լինի: Այդ անպտուղ հողերը վերցրեք Հայաստանի համար»: Ասես Խորհրդային Ադրբեջանն ազատվում է ավելորդ բեռից»:

Մի՞թե ունկնդիրը Հոշակագրի բովանդակությունից կարող էր այսպիսի պատկերացում ստանալ: Երբե՛ք: Ուրեմն, էլույթում եղել են այդ տպավորության համար հիմք հանդիսացած խոսքերն ու դժգոհությունը: Իսկ դրանք էլ կարտահայտվելն միայն ու միայն մեկ դեպքում. եթե Նարիմանովը հարկադրված լիներ ակամա, ընդդեմ իր համոզման ու կամքի, «վիճելի մարզերը» Հայաստանին հանձնելու փաստաթուղթ ստորագրել: Ստորագրել եւ հրապարակել: Իսկ հարկադրողները, պարզ է, եղել են Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Ռուսաստանի մյուս ներկայացուցիչները, այն օրերին հայկական հողերը Հայաստանին վերադարձնելու համար պատեպատ զարկվող Ալ. Իսեկադյանը:

Իսկ հանդիսավոր նիստից հետո Նարիմանովն իրեն ազատ է զգացել Հոշակագիրը հրապարակելիս գոնե Լեոնային Ղարաբաղի համար ձեռակերպել մի տարբերակ, որն իր կարծիքով հետագայում կարելի կլիներ շոտոմոտ տալ եւ շրջանցել: Այստեղից էլ իր իսկ ուղղումը, թե «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»³:

Եվ շատ իրավացի է մեր Հ. Միմոնյանը, որ համոզված է, թե Նարիմանովի ձեռքով է կեղծվել հոշակագիրը՝ ստեղծելով արտատոց միակ թյուրիմացությունը սկզբնաղբյուրների այնքան համերաշխ տվյալների շարքում³:

Եվ ի՛նչ կատարվեց հետո: Նարիմանովի ադրբեջանական կատվարությունը հարգե՛ց իր հանդիսավոր խոսքը: Հայաստանին հանձնե՛ց Նախիջեանն ու Չանգեպուրը, իսկ Լեոնային Ղարաբաղի աշխատանքայինությունը տրվե՛ց ազատ ինքնորոշման իրավունք:

Պատմական հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ Նարիմանովը ոչ միայն նպատակ չէր ունեցել տերը մնալու իր հանդիսավոր խոսքի, որ

¹ Հրաչիկ Սիմոնյան, Ազգամիջյան յարվածության ակունքներում. «Նորհրդային Հայաստան», 1989, սեպտ. 14, 20: Լ. Խորշողյան, Պատմագիտության միակ չափանիշը՝ ճշմարտությունն է. «Երկնային Երեսան», 1989 օգոստ. 23, 24:

² «Բազ. ուսք.», 1988, հուլիսի 4: Իբր, Նարիմանովի խոսքն էլ գտնվում է՝ ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 31, թ. 86:

³ Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Եզլ. գիրքը, էջ 140:
² Այս խոսքերը նա 1921 թ. հունիսի 27-ին հետախոսով ասել է Ադրբեջանի արտգործնախարար Հուսեյնովին, որպեսզի նա էլ հաղորդի Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու վրա պնդող Օրջոնիկիձեին, Կիրովին եւ Կովկասյան բյուրոյի մյուս անդամներին (ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 12, գ. 88, թ): «Առաջեք, որ դա Քաղբյուրի ու Կազմկոմիտեի կարծիքն է, եւ եթե նրանք կաշում են իմ Հոշակագրից, ապա այնտեղ տառացիորեն ասված է հետեւյալը. «Լեոնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշվելու իրավունք»: Հրաչիկ Սիմոնյան, Մի՛ մոռացեք փաստերը. «Ս. Հ.», 1989, օգոստ. 23:

կնշանակի՝ երդումի, այլև Ռուսաստանի հակահայկական ուժերն ու թուրքիայի ավանդական թշնամանքը պիտի դարձնեն գործիք՝ Հայաստանից պոկելու այդ նահանգները, նրանց կազմած ռազմախորհրդային հզոր տարածքով մեկընդմիջտ կապվելու ցեղակից ու հավատակից թուրքիայի հետ:

Ինչպես հարցնի է, Ադրբեջանի լնդումնաժողովներից Հոչակագրից առաջ Հայաստանը միջազգային դիրքը բավական խախտոտ էր եղել: Դեռևս սեպտեմբերի սկզբին Քարվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների համագումարը Հայաստանի հանրապետության մասին այնպես էր խոսում, ասես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների ամենալն ճիշդախոսությունների պատճառը միայն նա է, եւ համագումարի հավաքված պետությունների առաջին հիմնական խնդիրն էլ պետք է լինի կործանել այդ հանրապետությունը:

Իսկ նույն սեպտեմբերի վերջին, այսպես կոչված, Ռեյտոնիոյական Մուստաֆա Քեմալի թուրքիան հայրմարից Հայաստանի վրա, նվաճեց նրա մի շարք մարզերը, կոտորեց բնակչությանը, սպանաց նույնն անել նաև Արարատյան նահանգում, որովհետև ինչպես հետագայում Քեմալն էր խոստովանել, իր թուրքիայի նպատակն էր եղել «չնչացնել հայկական բանակն ու Հայկական պետությունը»: Չի կարելի կարծել, թե Քեմալը համար որեւէ նշանակություն ուներ՝ իր դեմ Հայաստանի հանրապետության՝ մեկ և թե թորհրդային Հայաստանը:

Թուրքիայից տարբեր չէր եւ աշխարհի համայն աշխատավորության միակ «խելական բարեկամ» Խորհրդային Ռուսաստանի վերաբերմունքը: «Ինչպե՞րն ու ի՞նչ աստեղը ցույց տվին, որ այդ հուշակոյ թուրքիային Անտանտի գրկից հանելու եւ «հեղափոխական ողորմ վրա» պահելու համար Ռուսաստանը պատրաստ է զոհաբերել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին:

Կարևոր է նկատի առնել, որ ինչպես նախընթացին, այնպես էլ հենց այս ժամանակ թուրքիան սեղոտ կասկերի մեջ էր Ադրբեջանի հետ. օգնում էին իրար՝ ոտքի կանգնելու, իրենց ընդհանուր թուրքական շահերն առաջ տանելու եւ զարգացնելու համար:

Եվ թուրք-ադրբեջանական միասնությունն իր հասնարություն իսկ հովանավորության ու պաշտպանության էր արժանանում նոր Ռուսաստանի կառավարության մի այնպիսի ազդեցիկ գործչի կողմից, ինչպիսին Իստիֆ Մուսլիմն էր:

Հիշենք նրա՝ հիմա արդեն յայնորեն հայտնի հեռագիր-հանձնարարականը, որ 1920-ին էր տվել Օրջոնիկիձե՛ին, որը, թերեւս սխալմամբ, փորձում էր պաշտպան կանգնել հայկական կողմի ուժանարար ու տարածքային իրավունքներին: Մուսլիմը գրել էր. «Իմ կարծիքն այն է, որ չի կարելի շարունակ շարահատուցություն անել կողմերի (այսինքն՝ թուրք-ադրբեջանական եւ հայկական — Բ. ՈՒ.) միջև:

1 Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т. 3, М., 1932, стр. 102.

Պետք է վճռականորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ պարագային, իհարկե, Ադրբեջանին՝ թուրքիայի հետ միասին»¹:

Եվ այսպիսի պայմաններում նույնքերի վերջին-դեկտեմբերի սկզբին, հիմնականում ՌԿ(Բ)Կ կողմից քուրդի դեկավար Ս. Օրջոնիկիձե՛ի ճնշման տակ, Ադրբեջանն ստիպված եղավ հրաժարվել վիճելի մարզերից՝ Լեռնային Ղարաբաղից, Ջանգեղուրից ու Նախիջևանից, դրանք հանդիսավորապես հանձնել Հայաստանին:

Սկստի առնելով, որ Օրջոնիկիձե՛ր այս քաջահայտ «կողմնապահությունն» էլ ողջունել էր Մուսլիմը, մենք հիմա կարող ենք մտածել, որ կատարվածը լուրջ դիվանագիտական խաղ է եղել՝ հայ բուլշեփիկների աջակցին թող փշելու, հայ ժողովրդին ստժամանակ հանգստացնելու համար: Այլապես մենք պարտավոր պիտի լինենք պատասխանելու ամենակարեւոր մի հարցի՝ ինչո՞ւ Հոչակագրից անմիջապես հետո Հայաստանը չմտավ Լեռնային Ղարաբաղ ու Նախիջևան, որպեսզի մեկընդմիջտ հաստատի իր տիրապետությունը ավելի քան երեք տարի կովախնձոր եղած նահանգներում: Միանգամայն այլ էլ Ջանգեղուրի խնդիրը. Գարեգին Նժդեհն այնտեղ դրոջության տերն էր, եւ ուրիշ ոչ ոք չէր կարող նրա վրա իրավունք բանեցնել:

Որքան ինչպես Մուսլիմը, այնպես էլ Օրջոնիկիձե՛ն ու Նարիմանովը գիտեին, որ Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը վերջ ի վերջո Ադրբեջանին պիտի մնան, եւ քաղաքական կյանքի տարբեր օղակներում այդ խնդրի վերջնական լուծումն էին հասունացնում:

Երբ 1921 թ. սկզբին ծրագրվել էր Մուսլիմայում անցկացնել ՌՍԽՍՀ եւ թուրքիայի կառավարական պատվիրակությունների դիվանագիտական խորհրդակցությունը, որն էլ պետք է ավարտվեր բարեկամության պայմանագրի կնքումով, թուրք-ադրբեջանական կողմը ներկայացավ իր կենսական հարցերի անուրոք վճռով եւ այն ոչ մի բայլ չպիջերո նպատակով: Ուրիշ եզրակացության անհնար և հանգել՝ նկատի առնելով այն մանրամասները, որոնք հայտնի են դարձել միայն վերջերս հրատարակված փաստաթղթերի շնորհիվ: Օրինակ, ուսումնասիրողները գիտեն, որ թուրքական պատվիրակությունը Մուսլիմ գնալու անհապարհին երկար ժամանակ մնացել է Քարվում: Իսկ թե ի՞նչ են պայմանավորվել տեղացիների հետ, մեծ հավանականությամբ հիմա կարելի է ենթադրել այն թյուրքից, որ այդ ստիփիլ ատեղծվել են Օրջոնիկիձե՛ի ու Նարիմանովի ձեռքերով:

Փետրվարի 9-ին Օրջոնիկիձե՛ն Լեհիկին հեռագիր և նույն տեղեկացնելով, որ թուրքիայի պատվիրակությունը, մի բանի օր Քարվում գտնվելուց հետո, փետրվարի 6-ին Մուսկվա և ողևտրվել: Խորհուրդ էր տալիս կարգն ու պատշաճ մատուցել թուրքերին եւ, մանավանդ, «որքան կարելի է, շուտ պաշտպանագիր կնքել, բանի որ Մուշը, Վանը եւ Բիթլիսը Հայաստանին տալու մասին Չիչերիկի պահանջը կարող է Մուստաֆա Քեմալին հարկադրել «Անտանտի հետ մերձեցման ուղի-

1 ՌԿ(Բ)Կ ՀՀԿԱ, ֆ. 13, ց. 4, գ. 496, թ. 142.

ներ որոնելու»: Մեջտեղ է բաշվում հայկական հարցն իր փշուռ կողմերով, սրան էլ հետևում է զգուշացումը՝ հեռու մնալ նրանից, «քանի որ Հայկական հարցը դա Արեւելյան Անատոլիայի հարցն է», իսկ խորհրդային կողմի համար դա ամենակարեւորն է, քանի որ «եթե Անկարան թեթի էլ Անտանտի կողմը, Արեւելյան Անատոլիան կմնա մեզ հետ, դա մեզ համար չափազանց կարեւոր է»¹:

Օրջոնկիձեի հետագրի (Մոսկվայում ստացված փետրվարի 11-ին) իր օրինակի վրա Ստալինը Լենինին հետելյալ խորհրդանշական բացատրությունն է ուղղել. «Ընկ. Լենին. ես միայն երեկ իմացա, որ Չիչերինն իրոք ինչ-որ ժամանակ թորքերին է ուղարկել մի հիմար (ու պրովոկացիոն) պահանջ՝ Վանը, Մուշը եւ Բիթլիսը (թորքական գավառներ՝ թորքերի հսկայական գերակշռությամբ) մաքրելու մասին՝ հօգուտ Հայաստանի»:

Այդ հայկական-իմպերիալիստական պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է արգելել ազգայնականորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով թորքերին նոտաներ ուղարկելը»²:

Ուրեմն թորքերը, դեռ Մոսկվա չհասած, այսպես հոգատար ու սրտացալ վերաբերմունքի էին արժանացել: Վերաբերմունք, որը տիրապետող էր եւ՝ Ստալինի գլխավորած Ազգությունների գործերի կոմիսարիատում, եւ՝ ինչպես պետք է կուսեղ, Լենինի ու նրա մերձավորների շրջանում: Բայց գործի գլուխ էր կանգնած Ստալինի կոմիսարիատը, որի քաղաքականությունը սվայա հարցում մինչեւ վերջ մերկացած ենք տեսնում մի հողվածի մեջ, որը լույս տեսաւ Կոմիսարիատի թերթում, նրա աշխատակից Ա. Ակաշկոյի ստորագրությամբ: Սկաշկոն Ակաշկո՞, սակայն թերթը պաշտոնական էր եւ արտահայտում էր քննարկվող հարցի շուրջ ժամանակի Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության դիրքորոշումն ու քաղաքականությունը: «Արեւելյան չորս պետությունների՝ Խորհրդային Ռուսաստանի, Հայաստանի, Ադրբեյջանի եւ իմպերիալիզմի դեմ կոլոլ թուրքիայի առաջադրում, կորբեջանի եւ իմպերիալիզմի ունեցող երեւոյթ է համաշխարհային հեղափոխության պատմության մեջ շրջադարձային կետերից մեկը», — սկզբից եւեթ հայտարարում էր հեղինակը, հետո էլ բացատրում, որ թուրքիան բռնել է հեղափոխության ուղին, իր ետեից տանում է ամբողջ Արեւելքը, հետեւաբար եւ անհրաժեշտ է նրան ընդառաջել ամեն տեսակ զիջումներով, այսպ թե ոչ, եւս կկանգնի հեղափոխությունից, կանցնի Անտանտի կողմը, եւ դա էլ կլինի «տարապիսի հարված Արեւելքի հեղափոխության զարգացմանը: Իսկ հեղափոխության մարումն Արեւելքում՝ դա հավերժական հետաձգումն է Արեւմուտքի հեղափոխության»³:

¹ ՄԼԻ ԿՎԱ, ֆ. 558, ց. 1, պ. մ. 5240, թ. 1ա,բ: Հմմտ. Հրաչիկ Սիմոնյան, Ողբերգության պահին. «Գարուն», 1981, հ. 4, էջ 48:

² Անդ:

³ А. Скачко, Армения и Турция на предстоящей конференции. «Жизнь национальностей» թերթ, 1921 թ. մարտի 4:

Ազգությունների կոմիսարիատի, թե՛ Ստալինի, քերանը հենց սկզբից էլ կոչ է անում, որ բանակցությունների պատրաստվող չորս երկրներն «իրար անեն այնպիսի զիջումներ, որոնք կարող լինեն վերացնելու փոխադարձ անբավականության ու փոխադարձ անվստահության ամեն տեսակ առիթները»: Եվ հայ մարդիկ պիտի ցնծային. չէ՞ որ զիջումները լինելու են փոխադարձ, ուրեմն, հնարավոր է, որ իրենց եւս զիջումներ անեն եւ դրանով մեկընդմիջտ վերջ տան իրենց անբավականությանն ու զրկվածությանը:

Սակայն հողվածի հետագա ամբողջ բարբառանքն այն մասին է, որ միայն հայերն իրենց պիտի զիջումներ անեն, նույնիսկ եթե այլեւս զիջելու ոչինչ չունենան: Այո՛, եթե զիջելու ոչինչ չունենան: Նրանք «պետք է հաղթահարեն իրենց ազգայնականությունը եւ հանուն համաշխարհային հեղափոխության շահերի պետք է զոհաբերեն ո՛չ միայն տարածքներ, այլեւ իրենց ազգակիցների խմբերը...»: «Եթե մենք Անկարայի վրա կասկածենք համաշխարհային իմպերիալիզմի կամ մարտրնչող իմպերիալիզմի մեջ, որ նա ցանկանում է իր տիրապետության տակ թողնել հայերով բնակեցված տարածքներ եւ նույնիսկ ուզում է նվաճել Կովկասը, անգամ այդ պարագային էլ հիմք չի լինի վախենալու թուրքիայից...»: Եվ այսպես ձգվում է զիջումներ ու նվիրաբերություններ անելու, անվճար զոհաբերությունների թվարկումը, որի վերջում էլ գալիս է սրտաբաց խոստովանությունը. «Բոլոր այս նկատումները վերաբերում են Հայաստանին, քանի որ ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ էլ Ադրբեյջանը թուրքիայի հետ վիճելու հարցեր չունեն»: «Հայաստանը պետք է ղեկավարվի ազգային մեծագույն զոհողությունների մասին լենինյան սկզբունքով, նա պետք է հրաժարվի ոչ միայն «ծովից ծով Հայաստանի» դաշնակցական-իմպերիալիստական պահանջներից, այլեւ նույնիսկ հայկական կոչվող հողերն իրեն միացնելու համետ ցանկությունից»: Խոսելով արեւմտահայկական մահաճգնեղում կատարված թորքական վայրագությունների մասին, ցինկորեն ավելացնում է, թե, մինեւույն է, «Հայաստանին ոչինչ չի մնում անելու, քան հաշտվել ստեղծված դրության հետ եւ համաշխարհային հեղափոխության շահերի համար զոհաբերել եւ՝ իր նախկին տարածքները, եւ՝ իր ժողովրդի՝ թուրքիայում մնացած մասը: Հայաստանը պարտավոր է հրաժարվել ոչ միայն այդ տարածքներից, այլեւ նույնիսկ նրանցից, որոնք մտնում էին անկախ Հայաստանի մեջ»: Ինչո՞ւ: Ռոպինտեւ Հայաստանն այլեւս բավականաչափ հզորություն չունի իր այդ հարցերը սեփական ուժերով լուծելու համար, իսկ «Խորհրդային Ռուսաստանը, ելնելով իր պետական շահերից, միջազգային հիմնահարցեր չի դնում»:

Հողվածն սկզբից մինչեւ վերջ այսօրինակ անմարդկային ու անբարոյական հայտարարություններից է կազմված: Երեւի այն առաջին անգամ լկտիորեն բաց էր անում ժամանակի քաղաքական կյանքի վրայի քողը եւ ցույց էր տալիս, թե լենին-ստալինյան հեղափոխական

պետական մեքենան ի՛նչ տեսակ դիվանագիտական խաղերով է ասպարեզ մտնում՝ կառավարելու իր թրի տակ անցած տերություններին, տնօրինելու հպատակ ժողովուրդների դժխեմ բախտը:

Ես «Լեհին-ստալինյան» միասնությունը պատահաբար չորի այստեղ: Մինչև այժմ ուսումնասիրողները խորհրդայնացած Հայաստանի առաջին տարիների ողբերգությունների հիմնական պատճառ են անաչել Ստալինին՝ արեւմտահայկական ու արեւելահայկական նահանգների նվիրաբերումները թորթերին ու աղքեջանցիներին բացատրելով լոկ իբրեւ այդ ստոր դահնապետի հաշտացուցության ու կամայականությունների արգասիք: Եվ ստացվել է այնպես, թե նա 1920—21 թվականներին, նույնիսկ 1918-ի ձմեռնամուտին հայ ժողովրդի դեմ գնդեր է ամենահավերժ դավեր՝ հակադրվելով Լեհինին կամ դրանք գաղտնի պահելով նրանից: Եվ քանի՜-քանիսն են գրել հենց այս 21 թ. ուսու-թուրքական բանակցությունների ու բնդումսւմ պայմանագրերի մասին՝ դրությունն անպես ներկայացնելով, թե ամեն ինչ կատարվում էր Ստալինի ձեռքով, վարագույրի ետեւ, ստանց Լեհինի գործուն մասնակցության կամ միջամտության:

Պատմում են, որ ուսու-թուրքական բանակցություններին (թե՛ կոնֆերանսին) հրավիրված Ալեքսանդր Բեկզադյանը, վճռաբար դեմ կանգնելով վերին կառավարության դիրքորոշմանը, ներկայացրել է իր ժողովրդի շահերն ու պահանջները, մարտնչել դրանց համար, և Թուրքիայի պատվիրակությունն այդքանը չհանդուրժելով՝ պահանջել է, որ Բեկզադյանին գրկեն բանակցություններին մասնակցելու իրավունքից: Հետո Հայաստանի Արտգործնախնամն իր վրդովմունքն է հայտնել անձամբ Լեհինին, նրա հետ ունեցել ծանր գրույց, որը եւ պատճառ է դարձել, որ Հայաստանը բաժան-բաժան անեն, նվիրաբերեն թորթերին ու աղքեջանցիներին, ստանց ունկնդրելու Հայաստանի ձայնը, ստանց նույնիսկ պաշտոնապես նրան մասնակից դարձնելու այդ արարողություններին:

Եվ այս ամենը՝ Լեհինի գլխավորած երկրում, այն մարդու, որը մինչև այդ ազգի ինքնորոշման տեսությունն էր ստեղծել, լեհինյան տեսությունն, որով շուրաքանչյուր ազգ, նույնիսկ ամենափոքրաթիվն ու ամենաանգորը, պետք է ունենար իր բախտը տնօրինելու անսահմանափակ իրավունքներ, ամենավճռական ձայն է տե՛ծերի ու հզորների ամենաբազմակողմանի պաշտպանությունը:

Ազգային քաղաքականության մեջ հաշտի լեհինյան այս տեսության ամենաստուգի հակառակորդն ինքը՝ Լեհինն էր, որը գոնե հայկական հարցում, իր գահակալության 3—4 տարիների ընթացքում, խաղաց ամենագագերի մի դեր: Վերացական չլինելու համար հարց տանք, թե Արեւմտահայաստանի մասին դեկրետ բնդումնաբերող հետո այն ո՞վ էր, որ իր զորքերը ետ քաշեց՝ այնտեղի հայությանը թողնելով հրեշի բերանին:

Իսկ 1921 թ. փետրվար-մարտյան ուսու-թուրքական բանակցություններին թորթերն ու աղքեջանցիները, խուսերը մեկ արած, ան-

վերջ նրան հասկացնում էին, որ անկասելի նպատակ ունեն լիստաու-լիստաու անելու Հայաստանը, իսկ նա ուշի-ուշով հետեւում էր, թե այդ նպատակն ինչպես է իրականացվում, այսպես կոչված, հաշտության կամ բարեկամության խորհրդածողովում:

Հիմա մեր ձեռքի տակ են Նաիրմանովի երկու նամակները Լեհինին՝ գրված խորհրդածողովի նախօրյակին: Մի քանի տարի առաջ նրանց բովանդակությունը ճշգրիտ գրի առած ինձ էր տրամադրել պրոֆ. Հրանտ Եսիսկոպոսովը: Ասում էր՝ մուկոլյան կուսակցական արխիվում են գտնվում, եւ արտագրել չի կարելի, չի թույլատրվում: Վերջապես դրանք արեւելեա հանց Հրաչիկ Սիմոնյանը՝ հնարավորություն տալով, որ ուսումնասիրողներն ու բնդերցողը մինչև վերջ տեղյակ լինեն հայ ժողովրդի ճակատագրի դեմ գործված նուսպետական (Ռուսաստան-Թուրքիա-Աղքեջան) խարդախակցի մի նոր ծալքին ես:

Առաջին նամակը գրված պիտի լինի 1921 թ. փետրվարի 16-ին: Լեհինն ստացել, կարդացել գործակիցներին ծանոթանալու է հանձնարարել 19-ին: Այնտեղ հիմնականում խոսք է գնում թորթերին սիրաշահելու եւ այդ կերպ «արեւելյան ազգերի հեղափոխության այդ առաջնորդներին» գործի դնելու մասին, եւ սիրաշահելու միակ եղանակն էլ հայկական հարցում նրանց թուր արահանջները կատարելն է համարվում: «Անգորացիներն անկեղծորեն ցանկանում են իրենց բախտը կապել մեզ հետ՝ ընդդեմ Անգլիայի, — Լեհինին տեղեկացնում է Նաիրմանովը: — Նրանց համար ամենափափուկ հարցը հայկականն է: Այս հարցում նրանք ստավիթադույն եռանդ են դրսեւորել, որպեսզի այն լուծեն իրենց օգտին: Ես խոսք ցցեցի հաթումի եւ Ախալխալի մասին, բայց նրանք ասացին. «Հայկական հարցը կշանքի եւ մահվան հարց է: Եթե այս հարցում մենք զիջենք, զանգվածները չեն գա մեր ետեղից: Մինչդեռ այս հարցը մեր օգտին լուծելը մեզ ուժեղ է դարձնում»:

Հաջորդ պարբերությունն իր մեջ կենտրոնացնում է ամբողջ ասելիքը. «Անշուշտ նրանք դեմ են Անտանտին, նրանք պատրաստ են մեզ հետ միասին կովելու Անգլիայի դեմ միջև վերջին մարդը, բայց թե Մոսկվան հայկական հարցի պատճառով անգորացիներին վանի իրենից, ապա նրանք հուսահատված կարող են նետվել Անգլիայի գիրկը»:

Ապա գալիս է ապրանքը թանկացնող թարիփնաման. «Անգորացիները գնալով ավելի մեծ ժողովրդականություն են վայելում որպես մուսուլմանական Արեւելքում երոպական իմպերիալիզմի լծից ազատագրվելու համար պայքարող մարտիկներ: ...Եթե հիմա հրաժարվենք անգորացիներից, ապա մենք ոչ միայն կկորցնենք մեր ամբողջ ազդեցությունը մուսուլմանական Արեւելքում, այլեւ կբացենք մեզ համար չլաված Արեւելյան ռազմաճակատ: Եթե Անգլիան էլ, օգտվելով այդ հանգամանքից, բացի, նաեւ Արեւմտյան ռազմաճակատ...»:

Ահա այնպես. վտանգված է համաշխարհային հեղափոխության գործը, խորհրդային երկիրը կընկնի երկու չեղած-չտեսնված ռազմաճակատների աքցանը, եթե խելամտություն չունենանք Անգորայի թուր-

քերին սիրաշահելու, իսկ այս էլ հնարավոր է միայն ու միայն հայկական հարցը ոտնատակ տալով, քանի որ աշխարհի փոկարար ակադորացիների համար «հայկական հարցը կյանքի եւ մահվան հարց է»:

Նարիմանովը հմուտ դիվանագետ էր. գիտեր, որ Մոսկվայում իր տեսակետի դեմ խոսք անապաման կլինի, չէ՞ որ այնտեղ էր Չիչերինը՝ նոր կառավարության բարձր ոլորտում երեւի թե միակ արդարատեր մարդը, որը հայկական հարցը հնարավոր սահմաններում խլճմտանքով լուծելու ուղիներ էր որոնում: Եվ Նարիմանովը նախապես կտրում է նրա ջիլը: «Ես պետք է նախագոյացնեմ Ձեզ, — գրում է նա, — ընկ. Չիչերինը խճնում է արեւելյան հարցը, նա չափից ավելի է հրապուրվում հայկական հարցով եւ հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչ կարող է լինել, եթե անգորացիների հետ խզումը տեղի ունենա հենց Հայկական հարցի պատճառով: Ես կտրականապես հայտարարում եմ՝ Կովկասում (Դաղստանում եւ Վրաստանում) ստեղծված իրարորայան մեջ, եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահել Ադրբեջանը, մենք պետք է ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ, ինչ գնով էլ լինի: Ես կրկնում եմ. այդ դաշինքը մեզ կտա ամբողջ մուսուլմանական Արևելքը, եւ այն ընդհանուր դժգոհությունը, որ մենք ինքներս (այսինքն՝ Չիչերինի մեղքով — Բ. Ու.) ենք ստեղծել մեր անձնական Արևելյան քաղաքականությանը, կվերանա, եւ դրանով մենք Անգլիայի ձեռքից կխլենք պրովոկացիայի գործիքը»¹:

Ուշադրություն դարձրեք. «Եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահել Ադրբեջանը»: Այս ահռելի սպառնալիքն էլ պահել էր վերջի համար. որպեսզի ասպարեզ համի եւ ընթերցողին շշմեցնի. ապա թե ինչե՞ր կարող էս կորցնել հայկական հարցը պաշտպանելով եւ, մասնավանդ, ինչե՞ր կարող էք շահել այն ոտքի տակ տալով:

Կա եւ երկրորդ նամակը՝ գրված փետրվարի 21-ին: Այն գրելիս Նարիմանովի համար արդեն առկա էր մի հզոր հաղթությունը՝ Հայաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան հեղաշրջումը: «Ձեզ հայտնի է, որ խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում արդեն տապալված է, — իր հերթին նա հաղորդում է առաջնորդին՝ կատարելով եւ իր համար բաղձալի եզրակացությունը: — Դա նկատի առնելով՝ ես կարծում եմ, որ թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններ վարելիս Հայկական հարցն այլևս դեր չպիտի խաղաս»:

Որեմն, Հայաստանը մեռած է, նրա դիակի վրայով կարող էք շարժվել ես ու առաջ:

Եվ պատահական չէ, որ Չիչերինի ու Կարախանի համատ դիմադրությունն անգամ հայկական (բացակա) կողմին ոչինչ չտվեց, ո՛չ Արեւմտահայաստանի նվազագույն մասը՝ Վանի, Բիթլիսի ու Մուշի նահանգները, որոնց հարցը բանակցությունների նախօրյակին լուծված, պրծած էր համարվում, ո՛չ էլ նույնիսկ Կարսի ու Արդահանի շրջան-

ները, որոնք վերջին պատերազմում էին բռնագրավվել Հայաստանի հանրապետությունից: Հակառակը, հարցը գնում էր մի բոտ դարձած Հայաստանի մարմինը եւ ծվատելու մասին, եւ այն սկսեցին Նախիջեւանն Ադրբեջանին պարզելով: Այստեղ այլևս կասկած չկար, որ թուրք գործիչների, Ռուսաստանի Ազգայությունների կոմիսարիատի եւ Նարիմանովի ջանքերը համապատասխան արդյունքի հասել էին. անգորացիների դերն ու կշիռն անքան քարձրացել էր, որ նրանք բանակցությունների ընթացքում փնդել տվին Հայաստանի ներկայացուցչին, իսկ դաշնագրի մեջ էլ հայկական նահանգ Նախիջեւանն Ադրբեջանին նվիրաբերելու մի այնպիսի տարբերակ թելադրեցին, որ ինքնուրույն ու անկախ պետությունների փոխմարտերություններում անմասնադեպ է: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածն ունի հետևյալ ձևակերպումը. «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջեւանի մարզը՝ սույն Պայմանագրի 1-ին (ը) հավելվածում նշված սահմաններում կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո՝ պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չզիջի մի երրորդ պետության»²:

Եվ այսքանը ընդամենը երեք ու կես ամիս հետո այն Հռչակագրից, որ «եղբայրական Ադրբեջանն» էր աշխարհով մեկ արել՝ խոստովանելով, թե «Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջեւանը համարվում են Հայկական սոցիալիստական հանրապետության բաղկացուցիչ մասեր» (մյուս տարբերակում՝ Չանգեզուրի ու Նախիջեւանի նահանգների տարածքները հանդիսանում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը):

Նախիջեւան-անբաժանելի մասն այսպես բաժանեցին Հայաստանից, սույն Ադրբեջանին, որպեսզի կարճ ժամանակ անց էլ նրա միջոցով ապահովեր իրար հետ շփման ոչ մի կետ չունեցող Թուրքիայի ու Ադրբեջանի սահմանակցությունը: Թուրքիան իր արեւելյան մասում 50 կմ երկարությամբ մի տարածք զիջեց Պարսկաստանին եւ փոխարենը Նախիջեւանի սահմանում 17 կմ երկարությամբ մի նեղ շերտ ստացավ, որպեսզի սրանով ապահովվի թուրքական երկու պետությունների սահմանակցությունը:

Նախիջեւանը կորցնելուց ամիսներ հետո միայն Հայաստանի կառավարությունը գործի անցավ գոնե Արցախին տեր կանգնելու համար: Հավանաբար այս առթիվ լուրջ խոսակցություն էր եղել կուսակցության Կովկասյան բյուրոյում կամ նրա կառավարության շրջանակում, որովհետեւ 1921 թ. հունիսի 3-ին Կով. բյուրոն, Ս. Օրջոնիկիձեի, Ֆ. Մախարաձեի, Ն. Նարիմանովի, Ալ. Մյասնիկյանի եւ այլոց մասնակցությամբ, ընդունել էր որոշում, որի 5-րդ կետով Հայաստանին հանձնարարվում էր հոչակագրով հաստատել Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Հայկական ԽՍՀ-ին²: Եվ այս հիման վրա էլ Հա-

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 2, ց. 1, ս. մ. 24503, թ. 1—2 (տես՝ «Գարուն», 1989, հ. 4, էջ 50—51):

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սով. արտ. քաղ. փաստաթղթերում» (1828—1923), Երեւան, 1972, էջ 501:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 77:

չափազանց ժողովուրդին իսկապես ընդունեց հետեւյալ հռչակագիրը.
«Աղբրեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության Հեղ-
կոմի հռչակագրի և Հայաստանի ու Աղբրեջանի սոցիալիստական
խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջեւ եղած
համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարա-
բաղը այժմվաճից կազմում է Հայաստանի սոցիալիստական խորհր-
դային հանրապետության անբաժան մասը:

Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության
Ժողովուրդին նախագահ Ալ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի),

Քարտուղար Մ. Ղարաբեկյան:

1921 թ. հունիսի 12, Երեւան»¹:

Երկու «հանրապետությունների միջեւ եղած պայմանավորվածու-
թյան հիման վրա» ակնարկը վկայում է, որ Հայաստանի ու Աղբրե-
ջանի միջեւ այդպիսի պայմանավորվածություն իսկապես եղել է,
այսինքն՝ Նարինանույի կառավարությունը տվել է իր համաձայնու-
թյունը, որպեսզի Հայաստանի Ժողովուրդին ընդունի նման որոշում
և հրապարակի: Այսպես անհնար կլինեք պատկերացնել հռչակագրի
մեջ հույն ակնարկի առկայությունը, մանավանդ այդ հռչակագրի հրա-
պարակումն Աղբրեջանի պաշտոնական մամուլում («Բաժինակի ու-
րուչի»):

Այս որոշումը՝ ընդունված երկու հարեւան հանրապետությունների
կառավարական բարձր մակարդակով, ինչ-որ չափով նախապատ-
րաստված էր նաև կենտրոնում՝ Ռուսաստանյան ղեկավարության ու
նրա՝ Անդրկովկասում գործող ներկայացուցիչների շրջանակում: Կի-
տնեք, օրինակ, որ 1921 թ. հունիսի 2-ին Ռուսաստանի Արտգործնախ-
նարին Գիտնականության և Կրթության նախարար Կոմիսարյով տեղեկու-
թյուններ հաղորդել Կովկասի խորհրդային սահմանների մասին, և
Կովկասյան առաջին կորպուսի շտաբի պետ Վրոնկովը հույն ամսի
9-ին, այսինքն՝ Կովկասյան բյուրոյի որոշումից հետո, սակայն և Հա-
յաստանի կառավարության հռչակագրից երեք օր առաջ, պատասխանել
է. «Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, որպես հայ բնակչության մեծ տակոս
ունեցող նահանգներ, Աղբրեջանի Հեղկոմի որոշմամբ, Չանգեզուրում
հակահեղափոխության վերացումից հետո, պետք է անցնեն Հայաս-
տանին»²:

Որքան, պարզվում է, որ Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը Հայաստա-
նին տալու որոշում է ընդունել ոչ միայն Կովկասյան բյուրոն, այլև
Աղբրեջանի Հեղկոմը: Եվ այսքանից հետո՝ ամենաօրինական, ո՛չ մի
առարկայուն չընդունող հռչակագիրը, որ Հայաստանի կառավարու-
թյունն ընդունեց հունիսի 12-ին:

Հռչակագրի կապակցությամբ Հայաստանի կառավարությունն
ստեղծեց նաև Ղարաբաղում Հայաստանի հանրապետության Արտու-

կարգ լիազորի պաշտոն, և այդ պաշտոնին նշանակվեց ժամանակի
հայ նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Ասրաճազ Մուսվաթը:

Հետո՝ սխալ պարզվեք, որ այդ հռչակագիրն իր նախապատրաս-
տությամբ ու հետեւանքով մեկն էր այն խաբեական մեքենայություն-
ներից, որոնք նոր Ռուսաստանի ներկայացուցիչներն էին կատարում
արցախահայության նախապաշտի վերաբերյալ: Ըստ կրեմլյոյին Հայաս-
տանի ու Անդրերկրկոմի ղեկավարներին շատ էր անհամազուտացնում
բմբաս Չանգեզուրի խնդիրը: Ոչ մի կերպ չէին կարողանում ծնկի
բերել, մնացել էր մի վերջին միջոց՝ երկրամասը կանգնեցնել երկ-
րնորանքի տապ, տեսնո՞ւմ եք՝ Արցախն Լյ միացրինք Խորհրդա՛ին
Հայաստանին, և մնացիք դուք, որ արևմբում սխալ խելոյվեք: Եվ,
իսկապես, հունիսի 18-ին, ազինքն՝ հռչակագիրը հրապարակելուց
անմիջապես հետո, Չանգեզուրում ստացվում է մի ուղերձ, որի մեջ
մասնավորապես գրված էր. «Հայաստանի բանվորագյուղացիական
կառավարությունը հորեն դիմում է ձեզ՝ Չանգեզուրցիներին, վերջ տալու
սեղի ունեցող ընդհարումներին. խնդրում են հիմունքներով Չանգե-
զուրը պիտի համարվի իր հարազատ բանվորագյուղացիական հաչ-
րեհիքի անբաժան մասը: — Ասա. — Ամբողջ Անդրկովկասում հաս-
տատված է խորհրդային իշխանություն, Լեռնային Ղարաբաղը ևս
միացված է Հայաստանին, միայն Չանգեզուրն է բացառություն կազ-
մում»³:

Այսպես, որքան. Ղարաբաղն էլ միացվեց, մնացիք դուք, որ ուրիշ
կը չունեք:

Հռչակագիրն ունեցել էր որոշակի նպատակ, որը հստակվել էր
նաև Նարինանույին (սա էր, որ մի քանի օր հետո, այդ նպատակից
դժգոհ, պիտի քրթմնջար. «Լթե խորհրդային Հայաստանն այդ գոր-
ծողությամբ ցանկանում է թողնել ակնհայտ տպավորություն Հայաս-
տանի դաշնակների ու անկուսակցական զանգվածի վրա...»):

Չի կարելի կարծել, թե ուղարկված տպավորությունը չստացվեց.
ամսավերջին Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության տրամա-
դրությունը փոխված էր արդեն: Նժդեհի մարտիկներն անգամ «բան-
վորագյուղացիական կառավարության» գորքի դեմ չէին կոպում այն
վճռականությամբ, որ ցույց էին տալիս նախորդ ամիսներին... Եվ
ահա՛, հուլիսի սկզբին նահանգն անցնում է խորհրդային իշխանու-
թյանը: Սրանով էլ, ըստ կրեմլյոյին, հռչակագիրը (Արցախի մասին)
մեծապես օգնել էր խնդրի կատարմանը և այնպես կարող էր չեղյալ
հայտարարվել:

Այն օրերին Թիֆլիսում համասանդրկովկասյան կարեւոր խորհրդակ-
ություն էր գնում, և այնտեղ էր գտնվում նաև Մուսվաթը: Օրջոնի-
կիճեհի հանձնարարությամբ Մուսվաթն ու Աղբրեջանի Ռազմածովային
ժողկոմ Ալիսեյդար Կարաւեյ պետք է մեկնեին Ղարաբաղ՝ Հայաս-
տանին տրված մարզի կյանքը կազմակերպելու և նոր հունի մեջ

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921 հունիսի 19, «Բաժ. ուրուչի», 1921, հունի-
սի 22:

² ՄԻԿ ԿԿՍ, ֆ. 85, ց. 16, գ. 44, թ. 2—3:

³ «Միտար», Լջ 199:

դնելու համար: Այսպիսով պիտի իրականացվեին Կոմկապյան բյուրոյի հունիսի 3-ի որոշումը եւ Հայաստանի Ժողկոմխորհի հունիսի 12-ի հռչակագիրը: Կարծես հաղթահարված էին դժվարությունները, եւ ոչինչ չէր կարող խանգարել իրերի տրամաբանական ընթացքին: Սակայն երբ Ղարաբաղ ուղարկվածները հասան Ելլախ, Կարաբեր Մուսվաթյանին հայտնեց, թե, իբր, նախորդ երեկոյան Թիֆլիսում գտնվող իրենց արտգործող կոմ Հուսեյնովը հեռախոսով կապված է եղել Բաքու, Նարիմանովի հետ, եւ վերջինս հանձնարարել է, որպեսզի Կարաբեր ու Մուսվաթյանը Ելլախից ուղիղ գնան Բաքու, քանի որ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը նոր պարզաբանումների կարիք ունի, եւ դրանք պիտի կատարեն Բաքվում:

Պետական գործչի, եւ առհասարակ մարդ-անհատի, յուրաքանչյուր այսպիսի քայլի մեջ կարելի է բնութագրական շատ բան տեսնել: Արա անձի, նույնպես իրեն ծնած ու սնած միջավայրի պատկերը գծելու համար: Երբ Օրջոնիկիձեն Կարաբերին ու Մուսվաթյանին Արցախ էր գործուղում, Կարաբերն արդեն գիտեր Հուսեյնովի ու Նարիմանովի հեռախոսագրույցի եւ տրված հանձնարարության մասին: Նա այդքանն անմիջապես Մուսվաթյանին պիտի հաղորդեր, ու այնու կարիք չէր լինի գնացք նստել, հասնել Ելլախ: Ժամանապահին, Թիֆլիսից մինչեւ Ելլախ էլ գնացքում նրանք երեւի իրար տեսել են, գրուցել. չէ՞ որ, իբր, նույն ղեկավար հանձնարարությունը միասին կատարելու էին գնում եւ եթե կարիք ու պատեհություն չիներ, ժողովրդի առաջ ելույթ ունենալին, պիտի եղբայրության, անկեղծ բարեկամության եւ ուրիշ այսպիսի սրբազան երեսույթների մասին խոսեին: Սակայն Կարաբեր-գործընկերն իմացած կարելուորագույն հանձնարարականի մասին լռել է Թիֆլիսում, համբ է մնացել ամբողջ ճանապարհին եւ միայն Ելլախում, երեւի իր տաճր, արհացած ու անկեղծացած՝ տվել Մուսվաթյանի երեսին:

Մուսվաթյանը գանձակեցի էր եւ, ուղեկցի ցեղային վարք ու բարքին մանկությունից ծանոթ, բանիմաց մարդ, իսկույն հասկացել էր, որ Արցախի հարցը նորից նակատագրական խարդալանքի է դեմ առնում: Հրաժարվեց Բաքու մեկնելուց, հունիսի 25-ին էլ սուրհանդակի միջոցով տագնապոտ երկտող ուղարկեց Օրջոնիկիձեին: Երկտողում նա վրոդված էր. «Լեոնային Ղարաբաղի հարցի շտապ ու աներկղիմի լուծումն ունի վիթխարի կարեւորության բաղաբալական նշանակություն եւ վճռական գործոն կհանդիսանա Զանգեզուրի հարցը լուծելիս:

Հետագա ձգձգումը միայն հաղթաթողթ է մեր թշնամիների ձեռքին»¹:

Դժբախտաբար, Մուսվաթյանը չէր սխալվել: Արցախի դեմ նորից ստոր դալ էր նյութվել: Ադրբեջանի կառավարության հրամանով նրա լիազորությունը բեկանված էր, եւ նա ստիպված եղավ վերադառնալ Երեւան: Իսկ Կարաբերը շարունակեց ճանապարհը, Ղարաբաղ հատով ու այնտեղ որոշակի ձեռնարկումներ կատարեց իր կառավարության կարգադրությամբ: Կարճ ժամանակ անց նրա գործունեության առթիվ

Բաքվում ստացվեց հետեւյալ զեկույցը. «Ընկեր Կարաբերի կողմից ձեռնարկված են համապատասխան միջոցներ՝ այդ հարցի վերացման համար»²:

Պարզ է, որ խոսքը վերաբերում էր Ղարաբաղի հարցին:

Մուսվաթյանի երկտողն ստանալով հունիսի 26-ին՝ Օրջոնիկիձեն երեւի հանձնարարած պիտի լիներ, որ այդ օրերին (25—27) Անդրբերկվապյան հանրապետությունների սահմանալից հարցերը քննող հանձնաժողովն առավել ուշադիր լինի Լեոնային Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ: Մանավանդ, որ այնտեղ էլ Բեկզադյանն էր անվերջ մարդկանց յարված պահում նույն հարցի առթիվ իր պահանջներով:

Այդ օրերին (հունիսի 25—27) Թիֆլիսում իր աշխատանքներն էր տանում այն հանձնաժողովը՝ Կիրովի ղեկավարությամբ, որ Կուլբյուրոն դեռեւս մայիսի 2-ին էր ստեղծել՝ երեք հանրապետությունների սահմանների հարցը քննելու եւ եզրակացությունները բյուրոյին ներկայացնելու՝ վերջնական որոշման համար: Հանձնաժողովի կազմում էին վրաց կողմից՝ Սվանիձեն ու Թորոքիան, Ադրբեջանից՝ Հուսեյնովը, Հաջինսկին, Ռասուլ-գադեմ ու Օմար-Ֆարիլը, Հայաստանից՝ միայն Ալեքսանդր Բեկզադյանը: Ինչո՞ւ այսպիսի անհամամասնություն, — զարմացած են ուսումնասիրողները: — Մի՞թե հենց դա էլ չի մատնում ղեկավարության ո՛չ հայանալատ տրամադրությունը, երբ այն օրերին հենց հայկական կողմն էր, որ ավելի շատ խնդիրներ ուներ սահմանների տեսակետից³:

Հանձնախմբի աշխատանքի սկզբից իսկ Բեկզադյանը խնդիր դրեց նկատի առնել Հայաստանի տարածքային անբարեկալատ վիճակը, ինչպես նաեւ մոտիկ անցյալում հայ ժողովրդի տված ծանր ու նակատագրական կորուստները եւ զիջումներ կատարել գոնե այն շրջաններում, որոնց հայկական պատկանելությունը չի կարող հարց լինել: Այս խոսքը, անտարակույս, վերաբերում էր նաեւ զգացումների մարզին եւ ուղղված էր գործընկերների խղճին. «Հանուն ընդհանուր համերաշխության, հանուն մեկընդմիջտ ամենաանկեղծ բարեկամական փոխհարաբերությունների հաստատելու՝ անել որոշ տարածքային զիջումներ, ընդ որում՝ խիտ հայ բնակչություն ունեցող շրջաններում»⁴:

Բեկզադյանի առաջարկությունը վերաբերում էր Ախալքալաքի շրջանին, Լոռու գավառին եւ Լեոնային Ղարաբաղին:

Վրաց ու ադրբեջանական կողմերը կտրականապես մերժեցին այդ առաջարկությունը, եւ հետո մեջտեղ եկան նաեւ տարածալուծություններ հենց նրանց միջեւ՝ իրենց համար վիճելի տարածքների հարցը օգնելիս: Եվ, այսուհանդերձ, Լեոնային Ղարաբաղի հարցի կարակցություններ խորհրդակցության արձանագրության մեջ ադրբեջանական պատվիրակության ղեկավար Հուսեյնովի մասին գրանցված է հետեւ-

¹ Անդ. ֆ. 64, ց. 1, գ. 95, ք. 201: Հմմտ. Հ. Միսնյան, Ազգամիջյան յարվածությունն ակունքներում. «ՅՍ. Հ.», 1989, սեպտ. 14:

² Անդ. Լ. Խորշիդյան. Սեպտա... էջ 33:

³ Հեռու ՀՀԽՍՀ ԿԳԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1420, ք. 15 եւ հոդ:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 141, ք. 4:

ուրը. «Սուսանայից կողմնակից լինելով շովինիստների կողմից քանիցս ազգամիջյան պայքարի ռազմաբեմ դարձած Լեոնային Ղարաբաղն արդարացիորեն հայերին տալուն, նա միաժամանակ, իբրև Ադր. ԽՍՀ պատվիրակության ղեկավար, հանձնաժողովին խնդրում է ադ հարցի լուծումը փոխարդեն հաջորդ օրվան՝ խոստանալով երեկոյան հազվից հետախոսել ստանալ անհրաժեշտ ցուցումներ ու լիաօրոթյուններ»¹:

Հաջորդ օրը, հունիսի 26-ին, պարզվեց, որ Նարիմանովը դեմ է Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելուն: Ստացվել էր նաև Մոսկվայի երկտողը: Ոստի եւ Օրջոնիկիձեն ու Կիրովը որոշեցին հանձնաժողովում հարցի քննարկումն ստամանակ դադարեցնել: Իսկ մինչ այդ անհրաժեշտ էր ստանալ ադրբեջանական կողմի կարծիքն ու պատճառաբանությունները: Նյունք նույն հունիսի 26-ին Լյուբլանցիցի հաքու, Նարիմանովին՝ մասնավորապես գրելով. «Նրբևորում ենք հրավիրել (Ադր. Կ(ք) Կենտկոմի) քաղբյուր եւ (Ադր. ԽՍՀ) Ժողկոմխորհ եւ լուծել Ղարաբաղի հարցն այն հաշվով, որպեսզի վաղը, հունիսի 27-ին, հնարավոր լինի ավարտել բանակցությունները: Եթե հետաքրքրվում ես մեր կարծիքով, ապա այն հետևյալն է. բոլոր ռախումները վերջնականապես լուծելու եւ իսկական բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու համար, Լեոնային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ սկզբունքով. ո՛չ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես եւ ո՛չ մի մահմեդական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»:

Հունիսի 27-ին Նարիմանովը հրավիրեց հանրապետության կուսակցական ԿԿ-ի քաղբյուրոյի ու կազմբյուրոյի նիստ, ընդունեց որոշում՝ արտահայտելով իրենց անհամաձայնությունը Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու հետ:

Ահա այս առթիվ ընդունված որոշումը. «Լեոնային Ղարաբաղի հարցն ամբողջովին, ընկ. Բեկգադյանի դրվածքով, քաղ. եւ կազմ. բյուրոն համարում է անընդունելի՝ նկատի ունենալով Լեոնային Ղարաբաղի անառարկելի տնտեսական կապվածությունն Ադրբեջանին, որպեսզի իմաստով էլ պիտի հարցը լուծվի»²: Այս մերժվում է նաև հայկական գյուղերը միայն Հայաստանին, ադրբեջանականներն Ադրբեջանին միացնելու առաջարկը՝ այն պատճառաբանությամբ, թե դա տնտեսական ու վարչական տեսակետներից աննպատակահարմար է, քանի որ, իբր, հանուն «հայ ու մահմեդական չբավորագույն բնակչության բարօրության եւ հեղափոխության ամրապնդման» անհրաժեշտ է Լեոնային Ղարաբաղը միացնել միայն Ադրբեջանին³: Առաջանք հաղորդելով Թիֆլիս, այնտեղ գտնված արագորժժողկոմ Հուսեյնովին՝ Նարիմանովը միաժամանակ հանձնարարեց, թե «Հարցը պիտի վճռվի միայն այս կերպ, այլապես (Ադր. ԽՍՀ) ժողկոմխորհը պատասխանա-

տվությունը ձգում է իրենից, քանի որ եթե խորհրդային Հայաստանն այդ գործողությամբ ցանկանում է թողնել սկնհայտ տպավորություն Հայաստանի դաշնակների ու անկուսակցական զանգվածի վրա, ապա պետք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ դրանով իսկ մենք Ադրբեջանում վերականգնում ենք այնպիսի հակախորհրդային խմբերին, ինչպիսիք են (իրենց) դաշնակները»¹:

Հունիսի 27-ին Կոմբյուրոյի նախագահությունը (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Ֆիզասներ) լսեց Ադրբեջանի արագորժժողկոմ Հուսեյնովի գեկուցումն իր ու Նարիմանովի հետախոսագրույցի մասին (Լեոնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ) եւ ընդունեց որոշում. «Հրավիրել ՌԿԿ Կոմբյուրոյի արտահերթ պլենում եւ ընկ. ընկ. Նարիմանովին ու Մյասնիկովին հղել հետևյալ հեռագիրը. ՌԿԿ Կենտկոմի Կոմ. բյուրոյի նախագահությունն առաջարկում է սույնն ստանալուն պես անմիջապես ճանապարհվել Կոմ. բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստին: Օրակարգում հանրապետությունների տահմանազատման հարցն է: Թիֆլիսում են գտնվում Կոմ. բյուրոյի վեց անդամները: Ձեր չհամաձայնելու դեպքում Կոմ. բյուրոյի՝ Թիֆլիսում գտնվող վեց անդամների որոշումը համարվելու է պարտադիր: Այդ պատճառով էլ պահանջում ենք ձեր շուտափույթ ժամանումը»²:

Այս հեռագրից պարզ երևում է, որ Կոմ. բյուրոյին լուրջ անհանգստություն, եթե չասենք գայրույթ էր պատճառել Նարիմանովի դիրքորոշումը: Եվ նկատի առնելով հեռագրի սպառնալից տոնը, չի կարելի կասկածել, որ բյուրոյի սպառնալից նիստն ու հարցի քննարկումը պետք է անցնեին շղային մթնոլորտում, անզիջում պայքարով ու վճռական որոշումով:

Հեռագիրը Նարիմանովին ու Մյասնիկյանին տրվել էր հունիսի 27-ին: Բյուրոյի նիստը տեղի ունեցավ հուլիսի 2—7-ը: Լեոնային Ղարաբաղի հարցի համար հայկական ու ադրբեջանական կողմերը բավական ժամանակ էին ունեցել նախապատրաստվելու եւ քննարկմանը ներկայացնելու ամեն տեսակետից հիմնավոր կոչվածներ:

Երբ արդեն բյուրոյի անդամներն ու հանրապետություններից հրավիրված բազմաթիվ աշխատողներ հավաքվել էին, պարզվեց, որ ներկա է նաև Ստալինը: Եկել էր Նաչիկից, ուր հանգատանում ու բուժվում էր: Ինչո՞ւ էր եկել, ո՞ւմ հրավերով կամ պահանջով՝ փաստաթղթերը որոշակի ոչինչ չեն հաղորդում իբրև պատասխան այս հարցերի:

Միայն Ս. Խարմանդարյանը, առանց աղբյուր նշելու, գրում է, թե Օրջոնիկիձեն նախապես նրան պատմած է եղել, որ երեք հանրապետություններն ունեն սուր վեճեր սահմանային հարցերում եւ, պլենումին հրավիրելով, այնպես հույս ուներ, թե նրա ներկայությունը կօգնե ընդունելու միայն ճշմարիտ որոշումներ³:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 7, թ. 13:

² Աճդ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 26:

³ Տե՛ս նրա գիրքը, էջ 198:

¹ Աճդ:

² ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 7, թ. 13:

³ Աճդ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 66, թ. 1:

Լեոնային Ղարաբաղի պատկանելության հարցը քննության դրվեց Կով. բյուրոյի հուլիսի 4-ի նիստում: Ներկա էին Ստալինը և բյուրոյի 8 անդամները (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Մախարաձե, Նարիմանով, Մյասնիկյան, Նազարեթյան, Օրախելաշվիլի, Ֆիգատներ):

Քննության ընթացքում երեսն եկան երկու տեսակետներ և քվեարկության դրվեցին հետևյալ հարցերը.

Ա. Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի սահմաններում: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովը, Մախարաձեն, Նազարեթյանը, դեմ՝ Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Կիրովը, Ֆիգատները:

Բ. Հանրաքվե անցկացնել ամբողջ Ղարաբաղում՝ ինչպես հայ, այնպես էլ մահմեդական ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ:

Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովն ու Մախարաձեն:

Գ. Ղարաբաղի լեոնային մասը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները:

Դ. Հանրաքվե անցկացնել միայն Լեոնային Ղարաբաղում, այսինքն՝ հայերի շրջանում: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիգատները, Կիրովը, Նազարեթյանը:

Որոշեցին. Լեոնային Ղարաբաղը մտցնել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ, հանրաքվե անցկացնել միայն Լեոնային Ղարաբաղում¹:

Այս որոշումն ընդունվելուց հետո էր, որ Նարիմանովը կատարեց հետևյալ հայտարարությունը. «Նկատի առնելով այն կարեւորությունը, որ Ղարաբաղի հարցն ունի Ադրբեջանի համար, անհրաժեշտ էմ համարում այն վերջնական լուծման համար փոխադրել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ»: Հաշի առնելով այդ հայտարարությունը՝ Կով. բյուրոն ընդունեց նոր որոշում, որ է. «Նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի հարցը հարուցել է լուրջ տարաձայնություններ, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կով. բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ վերջնական որոշման համար»²:

Սակայն հաջորդ օրն իսկ բյուրոն, նույն կազմով ու Ստալինի մասնակցությամբ, վերստին անդրադարձավ Ղարաբաղի հարցին (Օրջոնիկիձեն ու Նազարեթյանը հարց էին բարձրացրել վերանայել նախորդ նիստի որոշումը Ղարաբաղի մասին) և, առանց քննարկելու, առանց նույնիսկ քվեարկության դնելու, ընդունեց հետևյալ որոշումը.

«Ա. Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, նրա մշտական կապից Ադրբեջանի հետ, Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադր. ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ վարչական կենտրոն Շուշի քաղաքով, որը մտնում է ինքնավար մարզի մեջ:

¹ ՄԽ ԿԿՍ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 66, նստ.՝ նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 117—118, ֆ. 85, ց. 18, գ. 58, թ. 17:

² Անդ:

Բ. Հանձնարարել Ադրբեջանի Կենտկոմին՝ որոշելու ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնելու ՌԿԿ Կով. բյուրոյի հաստատմանը:

Կ. Կով. բյուրոյի նախագահությանը հանձնարարել պայմանավորվելու Հայաստանի Կենտկոմի ու Ադրբեջանի Կենտկոմի հետ Լեոնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի թեկնածուի մասին:

Դ. Ադրբեջանի Կենտկոմին՝ պարզել և Կով. բյուրոյի հաստատմանը ներկայացնել ինքնավարության ծավալը»¹:

Հայտնի չէ՝ ի՞նչ գրույց էր նախորդել այս որոշմանը, ինչպե՞ս էր պատճառաբանվել հուլիսի 4-ին ընդունված վերջին որոշումն այնպես բռնի կերպով թեկնելը... Հասկանալի է մի բան. միայն Ստալինի ներկայությունն ու միապետական-գոեհիկ միջամտությունը կարող էր հնարավոր դարձնել, որպեսզի նման դեպքերի համար նախատեսված բոլոր օրենքներով ընդունված որոշումն առանց պատճառաբանության թեկնվի, և ընդունվի նոր որոշում, որը ոչ միայն չունի հիմք, այլև չի անցել նման դեպքերի համար պարտադիր քվեարկությամբ:

Ուսումնասիրողների համար միշտ էլ զարմանալի ու տարակուսական է եղել Ալ. Մյասնիկյանի բռնած դիրքը հարցի քննարկման ամբողջ ընթացքում:

Սր՞ թե նա չէր կարող բողոքել գոնե որոշման, այսպես կոչված, հիմքերի անհեթեթության դեմ ի՞նչ էր նշանակում Վերին կամ Ներքին կամ Դաշտային Ղարաբաղի «տնտեսական կապ», որը միայն փշոյ էր: Չէ՞ որ Ադրբեջանի հետ, իբր թե, ունեցած մշտական կապն էլ հիմարություն էր, մանավանդ՝ դրա հիման վրա քաղաքական որևէ հարց լուծելը: Այն ժամանակ արդեն նախի «տնտեսական կապով» Ադրբեջանի հետ մշտական ու անխզելի կապված էր ողջ Ռուսաստանը: Ուրեմն, պիտի վերցնեին և հսկա Ռուսաստանը և՛ միացնեին Ադրբեջանին:

Իսկ «մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտության» պայմանն արդեն զավեշտական էր իր ողբերգական խորքով:

Մրնչելու այդ մահմեդականներն էին կոտորել հայերին (հիշե՛նք, թեկուզ հարլի ու Շուշիի զանգվածային ջարդերը, Շուշիի հայկական մասի և տասնյակ ու տասնյակ գյուղերի կործանումը): Ուրեմն իբրև վարձատրություն կամ պարգև այդ ամենի դիմաց՝ հայերը պարտավոր էին Արցախ-Ղարաբաղն էլ հանձնել իրենց դասի՞ներին:

Եվ, վերջապես, եթե Նարիմանովը գտնում էր, որ Ղարաբաղի հարցը մեծ կարեւորություն ունի Ադրբեջանի համար և այդ հիմքի վրա էլ ստիպում էր թեկնել արդեն Հայաստանի օգտին ընդունված որոշումը, մի՞թե Մյասնիկյանը համոզված չէր, թե նույն հարցը շատ ավելի կարեւոր է Հայաստանի համար, Հայաստանի՝ որը նախընթաց:

¹ ՄԽ ԿԿՍ, ֆ. 17, ց. 13, գ. 384, թ. 67, նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 2, գ. 1, թ. 118, ֆ. 85, ց. 18, գ. 58, թ. 18:

ցին ոչ միայն իր պատմական հայրենիքի բոլոր լավագույն հողերի սեփական մասն էր կորցրել, ապրել անպատմելի ողբերգություններ, այլև, այդքանից հետո նրան կտրում էին մի մարզից, որն իր ամբողջ պատմության ընթացքում եղել է Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոններից մեկը, իսկ հենց այդ ժամանակ պահպանում էր իր բնակչության 94-ից ավելի տոկոսյա ազգային պատկերը: Եվ այսքանից հետո էլ, մի՞թե հնարավորություն չունեի պահանջելու, որ հարցի վերջնական լուծումը փոխադրվի կենտրոն, այնտեղ քննելի երկրի բարձր դեյակալարների մթնոլորտում, ազգային խնդիրների ամենահասցիներն ու ամենաընդունելի պահանջներով: Գիտենք, որ այնտեղ էլ Առաջինի կարծիքն ու կամքը վճռական դեր կխաղային, եթե նկատի էլ չառնենք Ազգությունների կոմիսարրատի թրքամուլ շրջանակը, որին ծանոթացանք գրքիս նախորդ էջերում... Բայց այդ դեպքում Մյասնիկյանն ինչո՞ւ չունեցավ հրաժարականով սպառնալու քաջություն: Զէ՞ որ Նարիմանովն այդպես էր հասնում իր դիրքի անհաշմանը. «Ես իմ վրայից դեռ եմ ձգում պատասխանատվությունը»:

Ամիսներ հետո միայն, 1922 թ. հունվարին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում Ալ. Մյասնիկյանն ստիպված էր ցավով անդրադառնալ Կովկասյան բյուրոյի այն չարահուշ նիստին: Ահա՛ն էր. «Այնտեղ ի հայտ եկավ որոշակի նացիոնալիզմ կովկասյան հանրապետությունների կողմից: Եվ եթե բնութագրելու լինենք Կովկասյան բյուրոյի վերջին նիստը (այն, որը բըր՝ադաստեց Լեոնային Ղարաբաղի հարցը — Բ. ՌԻ.), ապա կարծես այնտեղ նստած լինեին Ահմարովանը, Թոփչիբաշեյը և Չիեռնիկին: Այսպես, Ադրբեջանն ստում էր, որ եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա ինքը նավթ բաց չի թողնի: Այդ նիստին մենք նրստած էինք քարտեզը ձեռքներին... Սա, իհարկե, նախկին նացիոնալիզմն է: Ես աշխատել եմ Արեւմտյան Ռուսաստանում, որտեղ ազգային տարածաշրջանները լեհերի ու հրեաների միջև ավելի շատ են, քան այստեղ, բայց այնտեղ կոմունիստների շրջանում այդպիսի բան չկար: Իսկ այստեղ փրայ կոմունիստն ստում է նաև կոմունիստին, թաթար կոմունիստը՝ նաև կոմունիստին: Նրանց, ովքեր խոսում էին սահմանները վերացնելու մասին, անվանում էին զաղոտարարներ»¹:

Մյասնիկյանն, անկասկած, ամենից շատ Նարիմանովից պիտի դժգոհ լիներ, նրա երկերեսանիությունից ու բացահայտ հակահայ վարքից: Մի բանի ամուլս ընթացքում հենց Ղարաբաղի հարցում նա բանի՞ անգամ փոխել էր իր դիրքը՝ կարծես ամեն անգամ էլ ցույց տալու համար, թե ահա այսպես ի՞նչ ուզեմ, այն էլ կսեն՛մ... Սակայն ամենադատաւարտելին այն անթաքուց հայատյացությունն էր, որ նկատել էր նույնիսկ իրերին մակերեսորեն ծանոթ Բ. Լեգրանը²: Իսկ հայ մարդը, օրինակ, Հայաստանի հանրապետության դեպուտատը

հարվում՝ 1920 թ. օգոստոսի 9-ին իր կառավարությանը գրել էր. «Երեկ, ամսույս 8-ին, ցերեկվա ժամը 2-ին ես տեսակցություն ունեցա Հելդկովի նախագահի հոկտոր Նարիմանովի հետ: Այդ տեսակցությունը հարկադրական էր, քանի որ Հուսեյնովը Մոսկվայից դեռ չի վերադարձել, նա սպասվում է այսօր, եւ նրան փոխարինում է Նարիմանովը: Առհասարակ ես խուսափում եմ Նարիմանովի հետ տեսնվել, քանի որ նա չունի նույնիսկ թաթի ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը, այսինքն՝ արտաքին սիրալիրությունը, և շատ ակնհայտնի երեւան է բերում իր հակահայկական տրամադրությունը եւ չի աշխատում գոնե դա թաքցնել քաղաքավարության քույի տակ: Նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է եւ իր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ, մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ եւ ինտերնացիոնալ չեն, բայց իրենց մերժումները եւ հակակրանքն այդքան ցիւրիկ կերպով չեն արտահայտում»³:

Նախընթացին ու հետագա սոցիալիստների ընթացքում Նարիմանովը միշտ էլ բացահայտորեն, «այսբան ցլինիլ կերպով» դրսևորում էր իր հակահայկական տրամադրություններն ու նկրտումները, եւ, չհաշված մի քանի քարեկիրթ մարդկանց ահա այսօրինակ բացատրությունները, ոչ ոք չհամարձակվեց ատերես խոսել այդ մասին, պաշտոնապես ցույց տալ, որ նա իրեն պահում է որպես մուսալիստական բնասպետ:

Ռուս այսպիսի անհատականության եւ նմանների հետ էր Ալ. Մյասնիկյանի գործը: Աչալիսիներից եւ սրանց թիկունքը պինդ պահող Ստալինից պետք է փրկել իր ազգի ոտնահարված իրավունքը: Իսկ նա այն միամտությունն ուներ, թե կրք Նարիմանովը բոլշեւիկի տոնս է դրել գրպանը, արդեն մեկընդմիջտ դադարել է Թոփչիբաշեյի պես մտածելուց ու գործելուց:

Ի՞նչ եղավ հետագայում: Մյասնիկյանն ու իր կառավարությունը պաշտոնական որեւէ արտահայտություն տվի՞ն Ղարաբաղի հարցի այդօրինակ բռնադատման դեմ ունեցած իրենց անհամաձայնությանն ու զայրույթին: Այո՞, հայտնի է, որ հենց որոշումից մեկ տասնօրյակ անց, հուլիսի 16-ին, Հայաստանի կուսակցական կենտկոմի բյուրոյի նիստում արձանագրվել է: Կենտկոմի անհամաձայնությունը հայ ժողովրդի իրավունքը ոտնահարող որոշման հետ՝ այն համարելով անհավասարակշիռ եւ իր հիմքում սխալ⁴:

Ընդամենն այսքան բան:
Անդրերկրկոմի հուլիսի 5-ի հակաօրինական ու անտրամաբանական որոշումից հետո հայ-ադրբեջանական պաշտոնական հարաբերությունները ծայրահեղորեն լարված պիտի լինեին՝ ի դժբախտություն արցախահայության, որովհետեւ այն էր, որ մնացել էր ի կեր ադրբեջանական անհագորդ թշնամանքի: «Լարվածը» երեւի թե մեղմ ու

¹ ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 23:
² ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 1, թ. 23:

³ ՀՊԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, թ. 17:
⁴ ՄԻ ԿԿԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 40, թ. 20 (տե՛ս նաեւ Լ. Խորշոռյանի գիրքը, էջ 42):

քիչ բնութագրական և այն օրերի մթնոլորտի համար, քանի որ պահպանված փաստաթղթերից (որոնց մի շնչին մասն են կցկտոր հրապարակել ադրբեջանցի ուսումնասիրողները)¹ պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարներն իրար ճանաչում էին իբրև քաղաքական ու դասակարգային թշնամիների: Քիչ առաջ տեսանք, որ Ալ. Մյասնիկյանն Անդրերկրյանի հուլիսի 5-ի նիստի սասնակիցների մեջ տեսնում էր ազգամիջյան այնպիսի հակասությունների կրողներին, ինչպես, նրա կարծիքով, դաշնակցականները, մուսավաթականները և մեմբերիկներն էին: Իսկ Նարիմանովը (Հարաբադի ինքնավարության՝ այդ նվազագույն ու խղճուկ իրավունքի մասին որոշումն իրականացնողներին կոչում էր դաշնակցականներ, հայ-ադրբեջանական թշնամանքը բորբոքողներ²: Բայց չէ՞ որ այդ որոշումը 1921 թ. նույնիսկ 5-ին թելադրված էր հենց իր՝ Նարիմանովի կողմից, և նրա օգտին ի՞նքն էր ձայն տվել: Մի՞թե ինքն այն ժամանակ դաշնակցական է եղել... Այո՛, նա այդ է՛լ կլիներ, մի ուրիշ բան է՛լ: Կլիներ՝ ինչ որ պահանջեր իր ազգի շահը, ավելի ճիշտ՝ իր ազգամտական կուսակառուցումը:

Իսկ հայ գործիչների ղեկավար Մյասնիկյանը ոչ միայն չէր կարողանում լինել ուրիշ տեսակ, այլև հավասարակշռությունն էր կորցնում՝ տեսնելով ուրիշի հանկարծակյա մաշկափոխությունը:

Եվ այս մթնոլորտում չի կարելի չտեսնել հայ գործիչների, եռանդուն, խելոք ու ձեռներեց մի ամբողջ սերնդի ուղբերգությունը:

Ես այս սերնդի մեջ չեմ տեսնում Միկոյանի անունը, քա՛վ իցի, նա խելոք ու ձեռներեց էր ի՛ր համար և մեկ էլ նրա՛, որին պետք է ծառայեր, իր ազգի հավերժական թշնամի թուրքը լինելը թե ստալինյան բռնատիրությունը: Առավել ևս այդ սերնդի մեջ չէին վերելներից գործողված Աթաբեկովն ու նրա տեղական տարբերակները (Ավիս, Կարակոզով և ուրիշներ), որոնք չեղած տեղն էլ խառնարաններ սխտի տեղծեին և նրանցում խեղդեին ժողովրդի կամքն ու երազները:

Ես այդ ուղբերգական սերնդի մեջ տեսնում եմ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, Ալեքսանդր Բեկզադյանին, ինձ հետաքրքրող հիմնահարցում՝ Լևոն Միրզոյանին, Սուրեն Շադունցին և բոլոր նրանց, ովքեր մարդկայնորեն տառապում էին իրենց ազգի փրկության համար, պատրաստ էին գնալու ամենամեծ զոհաբերությունների, սակայն միջավայրն անմարդկային էր, ամենուր իրենց դեմ կանգնած էին խարդալանքով ու ստոր գործարքներով ստեղծված պատենեշներ, և... նրանց ամեն մի փորձ, նպատակին ուղղված ամեն մի քայլ դեմ էր առնում այդ անանցանելի պատենեշներին...

Պատահել է, մենք մեղադրել ենք Մյասնիկյանին. այդ ինչպե՛ս պատահեց, որ Նարիմանովն ընդվզեց հուլիսի 4-ին ընդունված որոշման դեմ, նախ այդ բեկանեց և ապա մի գիշերվա ընթացքում Անդրի-

երկրկոմն այնպես շուտ տվեց, որ հաջորդ առավոտյան իսկ Առյժ մարդիկ հավաքվեցին և ընդունեցին ճիշտ հակառակ, անարդարորեն հակահայկական որոշում: Ինքը՝ Մյասնիկյանը չէ՛ր կարող ընդվզել, պահանջել, որ հարցը փոխադրվի կենտրոն, քննվի և արդար լուծում տեսնա այնտեղ:

Մեզանից ոչ ոք գոնե ինքն իրեն հարց չի տալիս՝ որտեղի՞ց իմացանք, թե չի ընդվզել: Այն անբարոյական ժողովի արձանագրությունի՞ց: Բայց չէ՞ որ այնտեղ չի էլ նշված, թե ինչպե՛ս պատահեց, որ նախընթացին Արցախի վրա Հայաստանի տիրակալությունը և առհասարակ հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքը մինչև վերջ պաշտպանած Օրջոնիկիձեն ու Կիրովը հանկարծ շուտ եկան և համաձայնեցին, որ բնդունվի իրենց կամքին հակառակ, բացահայտորեն սուտ ու անարդար մի որոշում: Մյասնիկյանի ուշացած բացատրությունի՞ց, որ սառն է՝ այնտեղ, թիֆլիսյան այն դժոխային խառնածողովում ասես իրար դեմ նստած էին ոչ թե կոմունիստներ, որոնք պարտավոր են լինել սրդար, ազնիվ, մարդասեր, ժողովրդական բաղձանքներ իրականացնողներ, այլ Ահարոնյանը, Թովչիքաշևն ու Չխենկելին, որոնք իրար դեմ կոխվ ունեին միայն ու կովով, ազգերի արյան գնով փակցնելիք պատուհներ³: Եվ նկատի առնելով, որ հայտնի են Ալեքսանդր Բեկզադյանի ընդվզումները ուս-թուրքական մտկոլյան բանակցություններին (1921 թ. մարտ), դրան հաջորդած թիֆլիսյան խորհրդակցություններին (1921-ի ամստ), որոնց նպատակն էր որոշել երեք հանրապետությունների սահմանները, մանավանդ՝ նվազագույն չափով հարգել Հայաստանի պատմական իրավունքները և նրան թողնել գոնե Արցախը՝ Նախիջևանն այնպես անգթորեն սրկելուց հետո... Հարց տանք՝ ի՞նչ շահեցին այդ ընդվզումներից: Լեռնի արհամարհոտ կշտամբա՛նքը, Ստալինի ահավոր թշնամա՛նքը, հարեանների խարդալակից թակարդնե՛րը՝ լարված մեր ազգի անցնելիք ճանապարհի բոլոր կետանակներում:

¹ Ալ. Մյասնիկյանի՝ վերջ մեջերված խոսքին հետևում է միամտության չափ անկեղծ մի խոստովանություն: Ասում է՝ Արցախի հարցը բնեկիս ադրբեջանական կողմն ապառնաց՝ դե՛, որ դուք Հարաբադ եք պահանջում, մենք էլ ձեզ նախ չենք իաց թողնի:

Ես այս առթիվ գրել եմ, թե, ուրեմն, Արցախը փոխանակվել է նախով: Այժմ հսկված եմ կարծելու, որ այդ մեղադրանքը ես միամտություն է, որովհետև այնտեղ և այնպես չէ, որ լուծվել է Արցախի հարցը, և Մյասնիկյանի խոսքը վերաբերում է միայն հակառակորդի առոր մանրախնդրությանը:

Մյասնիկյանը ներկայացնում էր անս այս մարդու կերպարը և գլխավորն էր ժամանակի հայ դժբախտ, անսահմանորեն ողբերգական այն սերնդի, որն իրավունք չպիտի ունենար ո՛չ միայն պաշարելու, այլև արելու ստեղծված հակաժողովրդական, հակամարդկային հասարակարգում:

Մյասնիկյանը խելոք մարդ էր և պարտավոր էր հավանադ, թե ի՞նչ աղետալից ճակատագրի էր դատապարտվում Արցախը: Սակայն նա այնքան ազնիվ էր, որ չէր կարող պատկերացնել, թե ադրբեջանական կողմն ի՞նչ դաժանությամբ ու ստոր միջոցներով էր հյուսելու այդ ճակատագիրը:

Եվ անս զգալի էր այդ ապարսիտ մագդանց, այդ ողբելիցական ճակատագրերի գրվելու մամանակը:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 92—153:

² «Ազербայդձան» թերթ, 1989, նոյեմբ. 5:

Ողբերգական է, չէ՞. սկսվում էր մի սլաոմաշրջան, որի շարժիչները լինելու էին դաժան հաշիվները. կեղծիքն ու բարությունը, կաշառքն ու լաարդավանքը... Եվ այդ պատմաշրջանի ապլին լծված հաշ մարդիկ մոլորություն ունեին կարծելու, թե իրենք մտնում են ժողովուրդների համերաշխության, ճշմարիտ համակեցության ու ազնիվ բարքերի թագավորությունը:

Աղբրեջանական կողմը հասել էր իր նարատակին. Անդրերկրկոմի որոշումով նվաճել էր Լեոնային Ղարաբաղի տարածքը՝ այնտեղի բնակչության 94,6 տոկոսը կազմող հայությանն ինքնավարություն տալու պայմանով: Սակայն ամեն ինչից երևում էր, որ այդ ինքնավարությունը չի տրվելու:

Ի՞նչ պիտի անեին հաշ գործիչները: Հիմա էլ պիտի պայքարեին, որպեսզի արցախահայությունն արժանանա գոնե ինքնավարության՞:

Այո՛, ցավոք, նրանք ուրիշ ճար չուներին:

Եվ աղբրեջանական ղեկավարության մեջ այդ ժամանակ իր բավական նշանակալից կշիռն ունեցող Լեոն Միրզոյանը գյուղեգյուղ մաս էր գալիս, գանազան գրություններ ու համախոտականներ էր ստեղծում, որպեսզի մարզն առանձնացնի իբրև ինքնորոշված վարչական միավոր:

Միրզոյանը գյուղերում եղել էր 1921-ի օգոստոսի սկզբներին, Անդրերկրկոմի որոշումից մեկ ամիս հետո: Եվ անա օգոստոսի 8-ին, Ղարաբաղից վերադառնալուն պես, զեկույց է ներկայացնում կուսակցության Աղբ. Կենտկոմ (պատմենր Անդրերկրկոմ)՝ արահանջելով շտապից կերպով իրականացնել միջոցառումներ մարզի դրությունը կարգավորելու համար: Այդ միջոցառումների մեջ կարևորագույն տեղն, իհարկե, գրավում էր ինքնավարության հարցը: Առաջարկում էր «Ամբողջ Լեոնային Ղարաբաղն առանձնացնել որպես ինքնուրույն վարչական միավոր՝ ենթակա կենտրոնին՝ Աղբ. ժողկոմխորհին ու Կենտգործկոմին, իսկ կուսակցական գծով՝ Աղբ. ԿԿ-ին՝ (րնդգծումն իմն է — Բ. ՌԻ.):

Հարց կարող է ծագել՝ ի՞նչ կարիք կար նման առաջարկությանը դիմելու Աղբրեջանի կառավարությանը, մանավանդ՝ դիմումի պատճենն էլ ուղարկելու Անդրերկրկոմ՝ այն ղեկավար մարմինը, որն ինքը երկու ամիս առաջ որոշում էր ընդունել ճիշտ այդպիսի բովանդակությամբ: Որպեսզի նրա ընդունած որոշման մեջ, որ վերաբերում էր Լեոնային Ղարաբաղին («Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Աղբրեջանի սահմաններում...»), ուղղորդ մտցնի, դարձնի «ամբողջ Լեոնային Ղարաբաղը» եւ շեշտի, որ այն պետք է «առանձնացնել որպես ինքնուրույն վարչական միավոր»: Գուցև դա էս նշանակություն ունեցող հանգամանք է եղել այն ժամանակ: Թերեւս ո՛չ երկրորդական հանգամանք: Սակայն դիմումի բուն պատճառը եւ ամենահիմնականը բացվում է մի այլ վաւատաթղթով, որ ստեղծվել է դիմումից շուրջ մեկ ու կես ամիս անց,

¹ «Փաստաթղթեր», 1,2 96:

ն. թ. սեպտեմբերի 26-ին: Այդ օրը Աղբ. Կ(բ)Կ Կազմբյուրոն ու Քաղբյուրոն հավաքվել էին նիստի եւ որոշեցին «խնդրել Կով. բյուրոյին՝ վերանայելու իր որոշումը Լեոնային Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին. մինչ այդ (երեւի՝ մինչեւ այդպիսի որոշում ընդունելը — Բ. ՌԻ.) պատահես ինքնավարություն չհայտարարել»:

Այս որոշումն ընդունվել է ձայների մեծամասնությամբ (կողմ ձայն են տվել 9 հոգուց յոթը): Դեմ են քվեարկել միայն Նարիմանովն ու Բունիաթգալեմ, որոնք, իբր, առաջարկել են ամենակարճ ժամանակում անցկացնել Կով. բյուրոյի որոշումը Լեոնային Ղարաբաղն իբրև ինքնավար միավոր առանձնացնելու մասին»:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման պարագաներում գործի է դրվում ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշումը, եւ հասկանալի է, թե ի՞նչ որոշում-առաջարկություն պետք է գնար Անդրերկրկոմ՝ Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի հետագա ընթացքի համար:

Այսուամենայնիվ, Նարիմանովն ի՞նչ նկատառումով էր դեմ քվեարկել այն որոշմանը, որի էությունն իր սրտից էր քիսում եւ իրականացման համար, ինչպես հետո կտեսնենք, պայքարելու էր ունեցած բոլոր հնարավորություններով ու ամեն տեսակ միջոցներով: Այս հարցի պատասխանն էլ մեկն է ու միանգամայն հասկանալի. որոշումն Անդրերկրկոմում չէր կարող չառաջացնել հույսի 5-ի որոշումն ընդունողների թողոքն ու վրդովմունքը: Կասեին՝ Նարիմանով-Նարիմանով, քո առաջարկությամբ ու համառ պնդումով այդ Լեոնային Ղարաբաղը պոկեցիք Հայաստանից եւ քեզ տվիք՝ նրա լայն ինքնավարությունն ապահովելու պայմանով: Հիմա այդ ի՞նչ պատահեց, որ հենց քո կառավարությունն էլ որոշումը ընդունեց՝ քո նախաձեռնությամբ ընդունված մեր վճռի դեմ:

Նա պիտի չքննդանար, պիտի երդում-հավատ աներ, թե ինքը հիմա էլ նույն կարծիքին է եւ այն պաշտպանում է ոտուձեռով: Բայց, անա՛, կանգնել են հանրապետության տերերը (համենայն դեպս՝ իննից յոթը, նրանց հետ էլ Սերգեյ Կիրովը) եւ պահանջում են Լեոնային Ղարաբաղը չառանձնացնել հանրապետությունից ու չօտուել ոչ մի ինքնավարությամբ:

Անդրերկրկոմն ինչպե՞ս ընդունեց այս որոշումը: Արժանի վերաբերմունք ցո՛ւյց տվեց: Դժվա՛ր թե: Կաման դեպքում այդ խոտոր փաստաթուղթը կգնահատվեր որպես քաղաքական խաղ ու երկերեսանություն, եւ ասպարեզ կբաշխեր հույսի 4-ի վճիռ, կհարգվեր երկրամասի հայության ազգային ինքնորոշման իրավունքը, գոնե ետին թվով հալթթանակած կլիներ արդարությունը:

Հնարավոր է, որ վարագույրի ետև վեճեր ու բախումներ են եղել: Աղբրեջանական կողմը պահանջած կլիներ, որ ուշադրության առնվի իր այդ ինքնավարության խնդիրը, իսկ նվազագույնը՝ քաշքշելու, ձգձգելու, որպեսզի ժամանակը, հանգամանքները, երկրամասում գոյացող բար-

¹ «Փաստաթղթեր», 1,2 97:

դացումները անհնար դարձնեն մարզին ինքնավարություն շնորհելու գործը: 2Է՝ որ հակաադրբեջանական ժողովրդական ընդվզումներ էին բորբոքվել Դիզակում, Ջրաբերդում ու Վարանդայում եւ, դրանք զգտագործելով, հնարավոր պիտի լինէր Լեռնային Ղարաբաղն այնպես քրքրել, որպեսզի այն ուրքի կանգնելու եւ ինքնավարություն պահանջելու ոչ մի հնար այլեւս չունենար: Պահպանվել են այն որոշումները, որոնցով միլիցիական ճոր ուժեր են ուղարկվել Ղարաբաղ, գործի է դրվել արձախում Բաղիրովն իր բանդաներով, հրահանգվել է «անխնա գնդակահարել» զանգվածային ընդվզումների մասնակիցներին¹: Աղբրբեջանական շովինիզմի դեմ բարձրացած դժգոհությունն ու զանգատը համարվել են սրբապղծություն, եւ ընդունվել է դեկավար այսպիսի հրաման՝ «Ազգայնական հոգի ու ազգայնական տրամադրություններ ունեցող բոլոր աշխատակիցները պետք է անհետաձգելիորեն դեն շարտվեն եւ փոխարինվեն ինտերնացիոնալիստ աշխատակիցներով»²:

«Ազգայնական» տվյալ դեպքում նշանակում էր Արցախի հայ, իսկ «ինտերնացիոնալիստ»՝ անպայման ադրբեջանցի:

Այլ աշխատանքի անցնելու քողի տակ մարզից հեռացրել էին Սաքո Համբարձումյանին. եւ Ծուշվա գավառային կուսկոմիտեի բարտոյսը էր դարձել մի ոմն Ադիգյուզայով: Գալառների աչքաբաց հայ դեկավարներից հալտարարել էին ազգայնամուլներ, ոչնչացրել կամ նետել բանտերը: Ներքին գործերի կոմիսար Բաղիրովին էին հանձնել տեղական հեղհնակությունների հաշիվները մաքրելու արյունոտ գործը, եւ կարճ ժամանակում այս արհախումի ձեռքով մարզի հայությունը դրվել էր Բաքվից ու ադրբեջանական այլ շրջաններից բերված մահմեդականների ենթակայության տակ:

Այս պայմաններում էր, որ 1921 թ. հոկտեմբերի 21-ին հրավիրեցին Ղարաբաղի, այսպես կոչված, «պատասխանատու աշխատողների» (ճիշտը՝ Նարինանովի ու Բաղիրովի ադրբեջանցի դրածոների) կոնֆերանս եւ ջանացին որոշել մարզի հետագա քաղաքական կյանքի կերպարանքը: Եվ ինչպես որ պետք էր սպասել, ընդունվեց այսպիսի որոշում. «Ղարաբաղի աշխատողների կոնֆերանսն անկապտակահարմար է համարում Լեռնային Ղարաբաղի բաժանումն իբրեւ առանձին ինքնավար մարզի եւ գտնում է, որ բոլոր միջոցառումները, որոնք նշվում են վերը՝ (կոնֆերանսի) բանաձեւում, հենց հանդիսանում են դարաբաղյան հարցի լուծում»³:

Իսկ վերը՝ բանաձեւում, ի՞նչ միջոցառումներ էին նշված: Ա՛յ, ա՛ որ շատ հետաքրքիր է, ընդունված բանաձեւի 12 կետերից առաջին հինգով նշվում են, իբր թե, բանդիտիզմի, իսկ իրականում ժողովրդական ընդվզման մասնակիցների դեմ գործադրվելիք միջոցառումները, որոնցում առաջին ու հիմնական տեղն են բռնում «անխնա գնդակահարությունները»: Իսկ ինչո՞ւ միայն մասնակիցները: Երրորդ կետով,

օրինակ, ասված է, որ «Ալազակներին (կարդա՛ ապատամբներին) թաքցնող գյուղերը դաժանորեն պատժվում են եւ պետք է տուգանվեն ոչ պակաս քան տասը միլիոն ռուբլով»⁴:

Բայց ո՞վ պետք է որոշեր, թե թաքցնում են: Բաղիրովի հրոսակները՝ Ուրեմն նրանք ազատ էին հայտարարելու, թե հայկական բոլոր գյուղերն էլ թաքցնում են իրենց ապատամբներին:

Վեցերորդ կետն այն մասին է, որ միլիցիան ունենա լալագույն ապաստարան, քանի որ բաղկացած է լինելու «լավագույն ինտերնացիոնալ կադրերից»⁵: Հասկանալի է, իհարկե, որ հայկական Լեռնային Ղարաբաղում «ինտերնացիոնալ կադր» նշանակում էր ադրբեջանցի: Ադ պատճառով էլ 7-րդ կետը հրահանգում էր. «Ազգայնական հոգի ու ազգայնական տրամադրություններ ունեցող բոլոր տրամադրությունները պետք է անհետաձգելիորեն դուրս շարտվեն եւ փոխարինվեն ինտերնացիոնալիստ (այսինքն՝ ադրբեջանցի) աշխատակիցներով»⁶:

Նույնն էր պահանջում նաեւ 8-րդ կետը. «Այս կամ այն պաշտոնին աշխատակիցներ նշանակելիս անհրաժեշտ է ելնել ոչ թե ազգային ծագման հատկանիշից, այլ նրա գործնականությունից, բնորոնակությունից ու ազնվությունից...»: Իհարկե՛, բաց մի՞թե Լեռնային Ղարաբաղում այդպիսիք չկային, եւ դրա համար անհրաժեշտ էր «ինտերնացիոնալացնել զավառների ու տեղամասերի աշխատակիցների կազմը»⁴:

Հաջորդ երեք կետերը եւս այսօրինակ միջոցառումների են նվիրված: Իսկ վերջինը (12-րդ) գալառային գործադիր կոմիտեների խրճիղին է համարում «կազմակերպել կապը կենտրոնի եւ Եվլախի հետ»⁵:

Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու փոխարեն կապում են Եվլախի հետ:

Ուրեմն կոնֆերանսի կարծիքով՝ ահա այս միջոցառումներն են, որ իրենց ամբողջության մեջ ներկայացնում են «դարաբաղյան հարցի լուծումը»: Բավական է դրանք իրականացվեն, որպեսզի «դարաբաղյան հարց» այլեւս գոուություն չունենա:

Սա ընդունվել էր կոնֆերանսի անունից: Բայց ահա որոշ ժամանակ անց, դեկտեմբերի 10-ին Ադր. Կ(բ) կենտկոմի անունից էլ հալտարարվեց, թե «Կոնֆերանսի կողմից հաստատվել է, որ ոչ մի առանձնահատուկ, այսպես կոչված «Ղարաբաղյան հարց» էլ գոություն չունի, որ այն ծագում է Ղարաբաղում կուսակցական ու խորհրդային աշխատանքի թուլությունից, ամուր, ուղիղ ու հետեւողական քաղաքականության բացակայությունից, եւ որ այդ հարցը կարող է լուծվել ոչ թե ինչ-որ ծայրահեղ ու բարդ ռեֆորմներով, այլ միայն Ղարաբաղում ծավալված աշխատանքով»⁶:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 99:

² Անդ, էջ 100:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ, էջ 101:

⁶ Անդ, էջ 103:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 98, 99:

² Անդ, էջ 100:

³ Անդ, էջ 101:

Մենք տեսանք, թե ադրբեջանական կողմն ինչպես էր պատկերացնում ծավալելիք այդ աշխատանքը, որին եւ լծվել էր բոլոր ուժերով:

Սակայն անդրդվելի էր Արցախը:

Լեռնային երկրամասի հայության շահերի պաշտպանությանը հանդես էր գալիս նաեւ Հայաստանի ղեկավարությունը, որն ստեղծված պայմաններում մարզն իր հանրապետության կազմի մեջ մտցնելը համարելով անհնար, պետք է ջանար գոնե ազգային ասպարհություն ու խաղաղություն հաստատել նրա համար:

Արցախի հիմնահարցն իր ամբողջ բարդությամբ կանգնած էր նաեւ 1922 թ. փետրվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցած Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարի առաջ: Երբ Սերգո Օրջոնիկիձեն համագումարին հաշվետվություն էր տալիս կուսակցության Կենտկոմի Կով. բյուրոյի անունից փորձն ազգամիջյան հարցերի կարգավորման բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները նշել էր այդ շարքում կարեւոր տեղ հատկացրեց այն աշխատանքին, որ իբր իրականացվել էր Լեռնային Ղարաբաղում: «Գիշտ է, — ասել է նա, — Ադրբեջանում մենք երկար զբաղվեցինք դարաբաղյան հարցով, սակայն վերջ ի վերջո որոշեցինք դարաբաղյան բնակչությանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերին, տալ ինքնավարություն Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության սահմաններում: Գործնականում այդ ինքնավարության կենսագործումը հանձնարարվել էր Ադր. ԿԿ Կենտկոմին: Ես խոսեցի ընկ. Կիրովի հետ. ինչո՞ւ դա դեռեւս չի արվել, եւ նա նշեց, թե հայերն ու մուսուլմանները համաձայնել են (այն հարցում), որ այդ ինքնավարության անհրաժեշտությունը չկա: Ես չգիտեմ՝ դա այդպե՞ս է թե մի ուրիշ կերպ, ամեն սարագայի, այդ հարցն այնպես է լուծված, որ բնակչությանը հնարավորություն տրվի վճռելու իր խնդիրը:

Փաստն այն է, որ այնտեղ ոչ մի բախում, ոչ մի տարաձայնություն չկա, եւ դա ցույց է տալիս, թե ազգային հարցի այդ լուծումը, որ մենք կատարել էինք սկզբից իսկ, ճիշտ է: Ոչ մի ծայրագավառում ազգային հարցն այնպես հաջող չի լուծվել, ինչպես մեզանում»¹:

Օրջոնիկիձեն լուսնից ընկած մարդ չէր, տեղյակ էր նախորդ տարիներին արցախահայության մղած անդադրում ազատագրական պայքարին եւ հար-հավիտյան մայր Հայաստանի յետ լինելու նրա ցանկությունն ու վճռին: Եւ դրանից հետո այդ նույն հայության մասին ասել են՝ նա համաձայնել է, որ այդ ինքնավարությունն իրեն չտան: «Պատահակա՞ն էր, որ Օրջոնիկիձեն չէր հախառում նման հատարարությանը («չգիտեմ՝ դա այդպե՞ս է, թե մի այլ կերպ...»), թեպետ այն ասվել է մի այնպիսի մարդու քերանով, ինչպիսին Կիրովն էր:

Հավանաբար այս հարցն իր խմորումն էր տվել համագումարում: Աղագրության ժյառ տվյալներն անգամ բերում են այդ եզրակացու-

թյան: Օրինակ, էլ ինչպե՞ս կարկի Լ բացատրել ադրբեջանական կազմակերպության ներկայացուցիչ Կուլիեի բացահայտ հարձակումը Կով. բյուրոյի՝ հենց տվյալ հարցում ցուցաբերած քաղաքականության դեմ: «Կով. բյուրոն ուներ որոշակի պիտեմ, — գանգատվում էր Կուլիեի: — Նա մտածում էր, թե յուրաքանչյուր գալիս, ուր ասլում է որևէ ազգություն իր լեզվով, պետք է ինքնավարություն ունենա: Ադրբեջանական Կենտկոմն էլ, որ Ղարաբաղի հարցի պարզաբանման համար հանձնաժողով էր ընտրել, շատ ճիշտ վարվեց, երբ ասում էր՝ Ղարաբաղին պետք չէ ո՛չ մի ինքնավարություն: Այդ մտեցումը ճիշտ էր եւ այդպես պետք էր մոտենայ, որպեսզի հաստատվի իսկական խաղաղություն եւ՝ Ղարաբաղում, եւ ամբողջ Անդրկովկասում»²:

Ավելի պարզ ու կարուկ դժխար է պատկերացնել, որպեսզի հասկանալի դառնա, թե ինչպես Կիրովը թշուրիմացության մեջ է գցել Անդրերկրկոմի բյուրոյին. ո՛չ թե «հայերն ու մուսուլմանները համաձայնել են, որ այդ ինքնավարության անհրաժեշտությունը չկա», այլ «Ադրբեջանական Կենտկոմը, շատ ճիշտ վարվեց (sic!), երբ ասում էր՝ Ղարաբաղին պետք չէ ոչ մի ինքնավարություն»:

Այս անսանձ կամայականությունը չէր կարող հանգիստ թողնել համագումարի հայ պատվիրակությանը եւ առհասարակ մասնակից հայերին: Նույնիսկ Ադրբեջանի պատվիրակության անդամ Լևոն Միրզոյանի ելույթի կցկտոր տղագրությունից էլ երևում է, որ նա վերդովված է եղել: Օրջոնիկիձեն կուսակցության ազգային քաղաքականության նվաճում էր համարում Արցախի հարցի այդօրինակ ոտնահարումը՝ այն համեմատության մեջ դնելով Ռուսաստանի ուրիշ ծայրագավառներում՝ Բաշկիրիայում, Թուրքմենստանում, Կիրգիզիայում տիրող սիմուլիստի հետ («Ոչ մի ծայրագավառում ազգային հարցն այնպես հաջող չի լուծվել, ինչպես մեզանում»)՝: Իսկ Միրզոյանը «էական պիտեմ» է համարում նման համեմատությունը, որովհետեւ տարբեր են ծայրագավառների մակարդակն ու պահանջմունքները, եւ «այս հարցում չի կարելի ինքն իրեն կերակրել պատրանքներով»³:

Ելույթ է ունեցել նաեւ Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Անդրիս Լուկաշին-Սրապիոնյանը՝ հօդս ցնդեցնելով այն պատրանքը, թե, իբր, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության հարցը վերջնականապես լուծված (Կուլիեի «հաղթական» հայտարարության համաձայն՝ թաղված) պիտի համարել: «Այստեղ խոսք եղավ Ղարաբաղի հարցի մասին, — ասել է նա: — Այդ Ղարաբաղի հարցը մեկն է այն հարցերից, որոնց մասին չի կարելի չխոսել եւ որոնք անհնար է լուծել մի բանի ժամկա բնթացքում, թեկուզ եւ կոմունիստական ուղղությամբ:

Մենք մինչեւ այժմ չենք լուծել ազգային հարցը, բայց մենք կոչված ենք լուծելու այն»⁴, — վճռաբար հայտարարել է Լուկաշինը՝ անպաշ-

¹ «Первый Закавказский съезд...», էջ 80:

² Անդ, էջ 42:

³ Անդ, էջ 82:

⁴ Անդ, էջ 85:

¹ Первый Закавказский съезд коммунистических организаций (Стенографический отчет), Тифлис, 1922, стр. 41—42.

ման Ակտի առնելով այն համար պայքարը, որ պահանջվելու էր Արցախի հիմնահարցի գոնե թերատ լուծման համար:

Պապարտության ճապող ակնարկներից դժվար է պատկերացնել, թե էլ ինչ արծարծումներ է ունեցել Արցախի հարցը, որի «մասին չի կարելի չխոսել», եւ որն «անհնար է լուծել մի քանի ժամվա ընթացքում»: Մակայն հաշվի առնելով, որ հենց այդ օրերից սկսած շահագրգիռ մարմինները գործնականորեն զբաղվում էին նրանով, կարելի է կարծել, որ սառուցքը կտրված էր արդեն: Ն. թ. փետրվարի 5-ին, օրինակ, Ադր. կուս. Կենտկոմը Լեոնային Ղարաբաղում աշխատելու է ուղարկում Արմենակ Կարակոզովին՝ իբրեւ Ադր. Հեղկոմի ներկայացուցիչ:

Կարակոզովը հաբվի բոլշեիկյան կազմակերպության շարքերում անած կարերից էր, ադրբեջանական կողմին բավական ծառայություններ մատուցած ու վատահեղի: Մարզ էր գնում իբրեւ Ադր. Հեղկոմի (Նարինանովի) համար շատ ձեռնտու մի տարբերակ: Քի՞չ բան էր, որ այդ վատահեղին իբրեւ հաշ էլ ձեւականորեն ներկայացնում էր նաեւ Հայաստանի Հեղկոմը:

Կարելի էր հուսալ, թե նոր այդպիսի ղեկավարը պիտի կարողանար գլխավորել «ղարաբաղյան հարցի» աստիճանական մարման ու վերջնական վախճանի գործը:

Այս տխուր վախճանը կանխելու համար Հայաստանի ղեկավարությանը ոչինչ չէր մնում, քան դիմել Անդրերկրկոմ եւ հիշեցնել 1921-ի հուլիսի 5-ի որոշումը: Այսպես, 1922 թ. հունիսի 5-ին Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի պլենումն ընդունեց հետևյալ որոշումը: «Քարտուղարությանը հանձնարարել դիմելու Անդրերկրկոմ՝ պատճառաբանված խնդիրքով՝ իրականացնելու Կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեոնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի հովանավորության տակ ինքնավարություն տալու մասին»¹:

Ուրեմն, այսպես՝ ճարահատույալ: Առաջ պայքարում էին մարզի հայության ազգային ինքնորոշման իրավունքի, մարդկային հասարակ ու սովորական տրամաբանության հաղթանակի համար: Իսկ հիմա՝ պահեցե՞ք «Ադրբեջանի հովանավորության տակ», բայց գոնե ինքնավարության իրավունքով:

Եվ միայն Ա. թ. հոկտեմբերի 27-ին Անդրերկրկոմի նախագահությունը համարձակություն է ստանում Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմին հանձնարարելու, որ այն իրականացնի Անդրերկրկոմի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը Լեոնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու մասին: Նախագահության հենց այս նիստը միաժամանակ Ա. Կարակոզովին նշանակում է Ղարաբաղի գործկոմի նախագահ եւ Սուրեն Ծաղունցին էլ երաշխավորում մարզում պատասխանատու աշխատանքի²:

Ծիշտ է, այս որոշումից անմիջապես հետո, 1922 թ. հոկտ. 30-ին, Ադր. ԿԿ Կենտկոմի նախագահության որոշում էր ընդունվել Ղարա-

բաղի ինքնավարության մշակումը նախապատրաստող հանձնաժողով կազմելու մասին³, եւ մեկ ամիս հետո նորից անդրադարձել էին այդ հանձնաժողովի հարցին⁴: Իսկ դեկտեմբերի 15-ին ընդունվել էր երրորդ փաստաթուղթը Անդրերկրկոմի որոշումն իրականացնելու մասին⁵: Մակայն հետագա ամիսներին, հարցը մեկընդմիջ տուժելու փոխարեն, Ադրբեջանի ղեկավարությունը Երևան ու Թիֆլիս ուղարկած թղթերով միայն ջուր էր ծեծում՝ պահանջելով հաշ կադրեր, զանազան միջնորդություններ ու կիսատ-պատտ միջամտություններ... Եվ միայն 1923-ի հունիսի 27-ին Անդրերկրկոմը երկու անգամ անդրադարձավ Ղարաբաղի ինքնավարության խնդրին, երկրորդ անգամ արդեն վճռաբար պահանջելով «մեկ ամսվա ժամկետում Լեոնային Ղարաբաղն անջատել իբրեւ ինքնավար մարզ»⁶:

Ի՞նչ էր պատահել, ինչպե՞ս եղավ, որ Անդրերկրկոմը հանկարծ այսքան համարձակ ու հետեւողական դարձավ եւ երկու տարի առաջ ընդունած իր որոշումը կատարելու համար նրմա տալիս էր ընդամենը մեկ ամիս ժամանակ: Եվ, ո՞վ զարմանք, Ադրբեջանի ղեկավարությունն էլ, ոչ թե մեկ ամսվա ժամկետում, այլ ուղիղ երեք օր անց, հուլիսի 1-ին, իր Կենտգործկոմին հանձնարարում էր «հոչակել Լեոնային ինքնավարությունը»⁷:

Ղարաբաղի հարցը հապշտապ լուծելու համարձակությունն ու վճռականությունն էր տվել Նարինան Նարինանովի բացակայությունը: Հայտնի է, որ Ադրբեջանի ամենակարող ղեկավարին 1922-ի վերջին Մոսկվա էին տարել, եւ նա այնտեղ էր աշխատում իբրեւ Միության Կենտգործկոմի նախագահներից մեկը:

Այստեղ չի կարելի երկու խոսք չասել ժամանակի մի այլ հաշ գործչի մասին, որի դերն իր հաչրենի Արցախի ճակատագրի համար նույնքան ողբերգական էր, որքան Մյասնիկյանինն ու Միրզյանինը: Դա Սուրեն Ծաղունցն էր, որն իբրեւ արցախցի Անդրերկրկոմն էր ներկայացնում մարզում եւ այս ժամանակ էլ գլխավորում էր ինքնավարության հարցերը լուծող, այսպես կոչված, Լեոնային Ղարաբաղի կոմիտեն: Այս պաշտոնում նա գործում էր Կարակոզովից, Մանուցյանից ու մյուսներից անկախ՝ ջանալով պաշտպանել մարզի հաշ աշխատավորության օրինական շահերը:

Հետաքրքիր է նրա մի հուղվածը, որը գրվել է երեւի մինչեւ Արցախում գործի անցնելը եւ տպագրվել է 1922-ի աշնանը: Այնտեղ առանց խորանալու իրերի պատճառական կապերի մեջ, հեղհեղուկ ու սալթաբուն տալավորություններ են հաղորդվում Արցախի անցյալ ու ներկա վիճակների մասին, արվում հայտարարություններ, որոնք շատ պիտի դուր եկած լինեին նարինանովականներին: Քի՞չ բան էր հենց միայն մարզի ողբերգության հիմնական պատճառը, որ նա տեսնում էր դաշ-

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 128:

² Անդ, էջ 129:

³ Անդ, էջ 132:

⁴ Անդ, էջ 149:

⁵ Անդ, էջ 148:

¹ ՄԼԻ ՀԻՄ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 3, թ. 6:

² «Փաստաթղթեր», էջ 127:

նակցական իշխանության մեջ, կամ այն հաշտարարությունը, թե աղբր-
քեջանական ղեկավարությունը քայլեր է կատարում մարզի աշխատա-
վորության հոգուերը վերացնելու համար¹:

Սակայն մարդը հասնում է Արցախ, ծանոթանում երկրամասի
վիճակին, ժողովրդի ցայլերին ու ձգտումներին, մանավանդ աղբր-
քեջանական ղեկավարության գաղութակալական կամայականություններն
է քննում, եւ նրա հոգին ծառու է լինում դժոխային վիճակի դեմ: Ինչ-
պէ՛ս թեւ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է հանձնել Ադրբեջանին... Եվ
ի՛նչ տարբերություն, որ հիմա արդեն ոչ թե մուսավաթական, այլ
խորհրդային-բոլշեվիկյան Ադրբեջան է: Չէ՛ որ մարզի հայության
հանդեպ վարած բաղաբակասնությանը դրանք ոչնչով չեն տարբերվում
իրարից:

Հայց ի՛նչ անել, երբ Անդրերկրկումն արդեն ուներ իր որոշումը,
եւ այն բեկանելն անհնար է, ինչ միջոցների էլ դիմես:

Ծաղունցը չէր կարող չիմանալ, թե ինչպիսի սիրախաղերի էին
լծված Ռուսաստանը, Թուրքիան ու Ադրբեջանը: Չէր կարող տեղյակ
չլինել, թե Մուսխայում ի՛նչ լրբեցի գործարք է կատարվել, երբ հարցը
վերաբերում էր Նախիջեանին, այդ հինախորք հայկական մարզին,
որի հետ Ադրբեջան կոչված նորաստեղծ վարչական միավորը ո՛չ մի
առնչություն չունէր, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ նույնիսկ
աշխարհագրական... Եվ, սակայն, պոկեցին Հայաստանից եւ տվին
նրան: Տվին, որովհետեւ նա Ադրբեջան էր, թիկունքում ուներ բոլ-
շեիզմ խաղացող Թուրքիա; եւ հարցը վարում էին նախնամտական
տիպի նվաճող-սանձարձակ ղեկավարներ... Իսկ Հայաստանի ղեկա-
վարները... Ովքե՛ր էին նրանք, ի՛նչ իրավունքներով օժտված... Ամե-
նաշատը կարող էին լինել դիտորդ, եթե, իհարկե, նախապես իրավունք
ստացած լինեին մասնակցելու այն առյաններին, որոնցում Հայաս-
տանին վերաբերող հարցեր էին քննվելու, վերաձեւվելու եւ վերաբա-
ժանվելու էին նրա ալիանդական հողերը...

Եվ այսքանը քաջ գիտակցելով՝ Ծաղունցն ուրիշ ճար չէր գտնում,
քան առաջարկել, որ Լեռնային Ղարաբաղը տան ո՛չ Ադրբեջանին,
ո՛չ Հայաստանին...

Ահա այս առթիվ նրա գրած փաստաթղթի բովանդակությունը:

Ծաղունցը՝ Անդրերկրկումի կողմից ստեղծված Լեռնային Ղարա-
բաղի Կոմիտեի ղեկավար անդամը, Կոմիտեի պատրաստած հատուկ
գեկույցին կից ուղարկում է նաեւ իր սեփական տեսակետը՝ այն հաս-
ցեագրելով Օրջոնիկիձեին, պատճենները՝ Ադր. ԿԿ Կենտկոմին ու
ՀԿԿ Կենտկոմին: Այգրից իսկ հալոթողում է, թե Լեռնային Ղարաբա-
ղի Կոմիտեում Ղարաբաղի իշխանության կազմակերպման հարցը
քննելիս եւ այդ հարցը դրել եմ՝ կապված Չանգեզուրի հետ: Ապա
պնդում է, որ «Լիժմ, բստ իս, չի կարելի խոսել Ղարաբաղի վերա-
կանգնման մասին՝ այք փակելով մի ուրիշ, նրա հարեան ամենահա-

րուստ երկրամասի քայքայվելու նկատմամբ: Չանգեզուրը կապված է
Ղարաբաղի հետ, երկուսի հարցն էլ պետք է լուծել միասին»:

«Ես գտնում եմ, որ ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Չանգեզու-
րում ազգային հարցը ճիշտ լուծելու համար եւ այդ երկրամասի (Ղա-
րաբաղի ու Չանգեզուրի) տնտեսական վերածննդի համար անհրաժեշտ
է Ղարաբաղի լեռնային մասը Չանգեզուրի հետ միասին ստանձնաց-
նել իբրեւ մեկ ինքնավար միավոր»:

Մամակում ակնարկ կա այն մասին, որ կոմիտեի ընդունած նա-
խագծի մեջ շարաքրված են եղել նախընթացի հայ-աղբրքեջանական
նարաբերությունների փաստերը: Եվ այժմ էլ՝ «Բերված փաստերը...
(հայերի ջարդը Ծուշում, Չանգեզուրի կոմ. ջոկատի զինացափումը
Ծուշում, լեռնային գոտու շահերի լրիվ արհամարհելը) քալական ակ-
նառու կերպով ասում են, որ այդ երկրամասը թողնել Ադրբեջանի սահ-
մաններում՝ այն հարաբերությունների պայմաններում, որոնք եղել են
մինչեւ հիմա, չի կարելի: Ուստի եւ ես գտնում եմ, որ այդ ինքնավար
մարզը պետք է կապված լինի անմիջապես Անդրժողկոմխորհի հետ»¹:

Հետաքրքիր է ստաջարկության տրամաբանությունը: Մարդն ան-
պայման համոզված է, որ Լեռնային Ղարաբաղն առանձին վերցրած
ո՛չ Հայաստանին կթողնեն, ո՛չ էլ ենթակա կդարձնեն Անդրժողկոմ-
խորհին: Բայց անա Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը միասին՝ պիտի ներ-
կայանան որպես տնտեսական ու վարչական մի պատկառելի միավոր,
եւ անհնար է, որ այն չգրավի շահագրգռված մարդկանց ուշադրու-
թյունը...

Բայց արդյո՞ք շահագրգռված էին: Սա է հարցը, որ այնպես խրո-
նայի ու սղբերգական է դարձնում մեր կրթող հերոսի դիրքը:

Ծաղունցի նամակը գրված է եղել 1923 թ. հունիսի 13-ին: Իրա-
նից կրկու շաբաթ հետո էր, որ Անդրերկրկումի պլենումը նույն Ծա-
ղունցի ու Կարակոզովի զեկույցման հիման վրա կտրուկ վճիռ հանեց
Լեռնային Ղարաբաղն ստանձին ինքնավար մարզ դարձնելու մասին
եւ Ադր. ԿԿ Կենտկոմին հրահանգեց մեկ ամսվա ընթացքում իրա-
կանացնել այդ որոշումը:

Անդրերկրկումի 1923 թ. հունիսի 23-ի որոշմամբ հանձնարարված
է եղել ստեղծելիք ինքնավար մարզի հոշակագրի մեջ մարզի տա-
րածքի հողի ու ջրի տեր համարել նույն տարածքի բնակիչ հայ
գյուղացիությանը: Եվ անա, Ադրբեջանի Կենտգործկոմի ընդու-
նած հոշակագրի (1923 թ. հուլիսի 7-ի) առաջին կետով շեշտվում է՝
«Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմել ինքնավար մարզ...»,
իսկ երրորդ կետի ծանոթագրությամբ նշվում է, որ «բոլոր արտա-
վայերը, անտառները, ազգիները եւ հողի ու ջրի փաստական տնօրի-
նությունը պահպանվում է (են) ներկայիս տերերի (պարզ է՝ հայ
բնակչության — Բ. ՈՒ.) ձեռքում»:

¹ ՄԼԻ ՀԿԿ, ֆ. 85, ց. 24, գ. 307, թ. 1:

¹ Տե՛ս «Մակմուկի ստրուխ», 1922, դեկտ. 21:

Հոչակագրի սկզբունքները եւ նրա հետ առնչվող մի շարք հարցեր սկզբնապես մտել են Ադր. ԿԿ Կենտկոմի նախագահության հուլիսի 1-ի որոշման մեջ: Այնտեղ մարզի Հեղկոմի նախագահ էր նշանակվում Արմենակ Կարակոզովը, կուսմարզկոմի նախագահ՝ Սերո Մանուցյանը:

Սակայն նույն որոշման հիմնական մասն էր կազմում եւս մի հարց, որը ճակատագրական դեր պիտի խաղար ինքնավարության համար. ինքնավար մարզի սահմանների որոշման հետ էին կապվում «Քուրդիստանի դրությունը» եւ «Ներքին Դարաբաղի վարչական բաժանումը»¹:

Իրերին անտեղյակ մարդը կարող է մտածել, որ դրանք իսկապես առնչություն ունեն Լեռնային Դարաբաղի հետ եւ մարզի սահմանները որոշելու կապակցությամբ պետք է որ հանգամանորեն քննության առնվեին: Սակայն հետագա իրողությունները ցույց են տալիս, որ այդ երկու, իբրեւ թե, ստեղծվելիք վարչական միավորներն աւպարեզ են քաշվել նոր կազմվող հայկական մարզն անձուկ սահմանների մեջ խեղդելու համար:

Սահմանները որոշող հանձնաժողովի նախագահ էր նշանակված Ադրբեջանի ռազմածովային ժողկոմ Կարաեւր, անդամներ՝ Կարակոզովը, Սիլիբիդովը, Իլդրբերը եւ Բունիաթգադեն:

Նարիմանովը չկար, սակայն հենց այդ Կարաեւրն ու Բունիաթգադեն էլ բավական էին, որպեսզի ուղքի տակ տրվեին արցախահայության երազանքները: Այդ նրանք էին, որ Քուրդիստանի սարքովի մարց մեջտեղ քաշեցին, մի նեղ ու երկար շերտով Արաքսի ափից մինչեւ Փոքր Կովկասյան լեռնաստանի հյուսիսային փեշերը տարածեցին, որպեսզի նոր կազմվող մարզը շփման ոչ մի կետ չունենա Հայաստանի հանրապետության հետ: Ծփման կետեր կամ սահմանակցություն կարող էր ստեղծվել Բերդաձոր (Կալադարասի)-Չաբուդի ձոր-Տեղ-Կոռնիձոր գծով: Կամ այդպիսի գոտի կարելի էր դարձնել Հարար-Պետրոսաշեն-Սպիտակշեն շերտը, որով Գիզակ-Հարդութ գաղտը Հազարի ու Որոտն գետակների հովտի վրա անմիջապես կապվում էր Այունիք-Չանգեզուրի հետ: Այսպիսով այլեւ ոչինչ չէր կարող խանգարել հայոց հանրապետության ու հայկական մարզի սահմանակցությանը... Սակայն երկու տեղանւտերում էլ անցկացրին անչատման գոտիներ, որպեսզի հետագայում դրանք բնակեցնեն մահմեդականներով եւ անջատումը դարձնեն անխուսափելի...

Ադր. Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահության 1923 թ. հուլիսի 16-ի միտի որոշման մի կետով հանձնարարվում էր «Քրդերի գբաղեցրած տարածքից կազմել «Քուրդիստանի գաղտը»²: Հետագայում եւս այն միջատակվում է մի շարք որոշումներում ու բանաձևերում: Սակայն որովհետեւ այն ժամանակ արդեն նույն տարածքի բրդերի թրքացումը համարյա իրողություն էր, իսկ նրա ավարտի համար Ադրբեջանի ղեկավար մարմինները գործադրում էին բոլոր ու ամեն տեսակ միջոց-

ներ, սալա կարճ ժամանակ անց ավելորդ ճանաչվեց գաղտի Քուրդիստան տարբերակիչը, մանրացավ վերածվելով այն շրջանային բաժանումներին (Քելբաջարի, Լաշիհի, Կուբաթլիի, Չանգեղանի), որպիսիք այժմ գոյություն ունեն:

Այսբանից հետո կարելի է եզրակացնել, որ Քուրդիստան կոչված, իբր թե, վարչական-ազգագրական միավորը, Լեռնային Դարաբաղի ինքնավարության հետ միաժամանակ ու միասին հրապարակ նետվելով, Հայաստանի հանրապետության ու Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզի սահմանակցությունը խափանելու իր միակ դերը կատարելով՝ աստիճանաբար մարել է, անհետացել՝ ոչ մի նշանակալից հետք չթողնելով իր ետևից:

Նույնպիսի դերով պիտի բավարարվեր նաև Ներքին կամ Դաշտային Դարաբաղ կոչվածը: Նորակազմ հայկական մարզը, ըստ հրոչակագրի, ընդգրկելու էր Լեռնային Դարաբաղի հայաբնակ տարածքը: Սակայն նրանից անջատեցին ամբողջ հյուսիսային Արցախը՝ նախկին Գյուլիստանի մեկիքության տարածքը, Թալիշի մոտերքից մինչեւ Այհարակ լճի (Գյուլ-գյուլ) հարավային ափերը, որ անաղիկ Գետաշեն ավանն է՝ մերձակա հայկական գյուղերով: Մարզից անջատվեցին եւ հարեւան ադրբեջանական գաղտներից տրվեցին Դիզակի, Վարանդայի ու Ջրաբերդի արեւելյան մասերի մի շարք գյուղեր իրենց բերրի հողատարածություններով: Եվ այս կողոպտված մարզի ներսում էլ անհրաժեշտ համարեցին իրականացնել հակահայկական մի այնպիսի միջոցառում, որը եւս ճակատագրական էր լինելու հետագա պատմաշրջանում: Հոչակագրի մասին խոսող փաստաթղթերում մարզի կենտրոն էր համարվում ոչ թե ավանդական Ծուշին, այլ Խանքենդի անշուք ու խոճուկ (հիմալորց Վարարակն) ավանը, որն էլ Դարաբաղի կուսակցական մարզկոմի 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ի որոշմամբ Ատեփան Ծահումյանի անունով կոչվեց Ատեփանակերտ¹:

Ծուշին մայրաքաղաք ընդունելու պարագային պետք կլիներ չնչին ծախսերի գնով վերականգնել նրա հայկական առավել քարեշեն ու գեղեցիկ քաղաքամասը: Մինչդեռ հանրապետության տնօրենները որոշեցին ոչ միայն չվերականգնել եւ մարզին հատկացվող չնչին միջոցների հաշվին կատուցել տալ նոր կենտրոն, այլեւ Ծուշիում հայկական ոչինչ չվերականգնելով հանդերձ, խնամքի տակ առնել միայն ադրբեջանական մասը: 1923 թ. հոկտեմբերի 8-ին Ադր. Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունն ընդունել էր մի որոշում, որը պիտի դառնար հայկական մարզը ներսից պայթեցնելու սեւ գործի սկիզբը. իբր թե ժամանակավորապես՝ Ծուշին դարձնում էին Քուրդիստանի գաղտային կենտրոն՝ այն պահելով «Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզի կազմում»²:

Մի կողմից մարզի հայության ցատումնալից դժգոհությունը, մյուս կողմից էլ իր իսկ Քուրդիստան վարչական միավորի անհետանկար

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 154:

² «Փաստաթղթեր», էջ 149, 151, 158:

¹ «Փաստաթղթեր», էջ 188:

² Աճ, էջ 192:

ու սարքովի վիճակը թույլ չտալին, որ այդ որոշումն իրականանա: Սակայն առանց այդ էլ Շուշին պիտի զարգանար, մարզի հաշվին ունանար իբրև բացառապես ադրբեջանական կենտրոն՝ պատուհաս դառնալով հայկական ինքնավար մարզի զարգացման դեմ:

Այսպես է ստեղծվել Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզը՝ ի հեճուկս ադրբեջանական ղեկավարության հակահայկական գործարքների ու ադրիչ դիմադրության, հակառակ սգև բոլոր մեքենայությունների, որոնք անվերջ գոյծում էին «ամենագոր» Նարիմանովի ու նրա ազգակից գործակալների կողմից:

Եվ նույնիսկ հարցի աչափսի լուծումն էլ աչքի փուշ դարձավ Նարիմանովի համար, որը, Մոսկվայում նստած, անուժ լինելով սեփական ձեռքով խափանել արցալսահանությունը տրված ինքնավարությունը, փորձում էր օգտվել Ստալինի ամենապոր ծառայությունից:

Ադրբեջանում վերջերս հրատարակել են Նարիմանովի ինչ-որ գեկույց-նամակը՝ հասցեագրված Ստալինին, պատճենները՝ Տրոցկուն ու Ռադեկին (հավանաբար այն տեղ չի հասել): Երևում է՝ հրատարակումը կատարվել է մեծ բացթողումներով ու կամայական կրճատումներով: Սակայն լույս աշխարհ եկած տեսքով էլ այն բավական պարզ պատկերացում է տալիս նեղիմասկի Լաթյան, մանավանդ բարոյական կերպարի մասին:

Չեկույցը գրվել է 1923 թ. վերջին (տակը նշանակված է 1923 թ. դեկտ. 24), այսինքն՝ կրթ. հեղինակն արդեն երկրի Կենտգործկոմի նախագահներից մեկն էր: Այդ պաշտոնում գրել է սովորական մի գրպարտագիր-դանոս՝ լի կեղտոտ բանբասանքներով ընդդեմ Չիչերինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի, Միկոյանի, Սարգիսի, Սերբերովսկու, Միրզոյանի..., հույնակ իր նախկին գործակից ազգակիցների՝ Ա. Կարանի ու Մ. Հուսեյնովի («Կենտկոմի անդամներ Կարանը՝ մենջեխկ 18 թվականից եւ Մ. Դ. Հուսեյնովը՝ մուսավաթական 18 թվականից...»): Միազար ու զագրեկի ամբաստանություններով փորձում է ապացուցել, որ Ադրբեջանում միայն ինքն է, որ իսկական հեղափոխական ու ժողովրդավարական գործ է կատարել, մնացած բոլոր կեղտոտ պաշտոնատուներ են եղել, առանկներ, ադրբեջանական ժողովրդի (իր ասելով՝ թուրքերի) երդվյալ թշնամիներ: Ասում է Ադրբեջանի հիմնարկները «իքն են ուսներով, հայերով, հրեաներով», որոնց միակ նպատակն է հանրապետությունում քնաջնջել թուրքերին, Արեւելքում էլ՝ հեղափոխության սրբազան գործը («Ըստ Օրջոնիկիձեի տեսության՝ իհարկե, կարելի է փոքրիկ Ադրբեջանի բնակչությանը հետևողականորեն ոչնչացնել, բայց դրանից հետո ումի՞ց է կազմված ընկեր հանրապետությունը»):

Այս, հերոդություն արտահայտությանն համար, գեկույցը տեղ չի հասել, հեղինակը պահել է իր թղթերի մեջ եւ հետո, 1924-ի մայիսի 27-ին, կատարել մի լրացում, որ բացառապես վերաբերում է ժամա-

նակի Ադրբեջանի հայ ղեկավար աշխատողներին, մանավանդ Լեռն Միրզոյանին:

Այստեղ արդեն բաժին է հասնում նաև Ստալինին («ՌԿԿ Կենտկոմը, հանձին Սերգոյի ու Ստալինի, չեն վստահում մեզ՝ թուրքերիս, եւ Ադրբեջանի բախտը հանձնարարում են հայ դաշնակներին»):

«Ադրբեջանում դաշնակցական աշխատանքի մասին իմ կանխաշուշակումների մյուս կեսը, ես մտածում եմ, ի հայտ կգա այս տարի,— հայտարարում է Նարիմանովը եւ դառնում իրեն տանջող հիմնական ցավին. — Լեռնային Դարաբաղը Միրզոյանը ուժգին ճնշման տակ հայտարարված է ինքնուրույն մարզ: Իմ օրոք դա չէր հաջողվում ո՛չ թե այն պատճառով, որ ես դեմ էի այդ ինքնավարությանը, այլ պարզապես որովհետև իրենք՝ հայ գյուղացիները դա չէին ցանկանում: Միրզոյանն այդ ընթացքում հայ դաշնակ ուսուցիչների օժանդակությամբ հող է պատրաստել եւ հարցն անց է կացրել Անդրերկրկոմում: Այդ պահից կտրուկ սրվել են հայ գյուղացիներն ու թուրք գյուղացիների հարաբերությունները: Հետո էլ հարցը կդառնա Գանձակի լեռնային մասին եւն: Ադրբեջանում դաշնակցական քաղաքականությունն առաջ է գնում ամբողջ ուժով»:

Անս աչափս. իսկ եւ իսկ իրեն՝ Նարիմանովին վաշելող նենգարպատի մի գրություն, որի յուրաքանչյուր նախադասություն կեղծիք է ու բացահայտ ստո, շանտաժ է ու գրպարտություն: Երեք տարի էլ չկար, որ Անդրերկրկոմը հենց իր՝ Նարիմանովի սանձարձակ հարկադրանքով «որոշեց», թե Լեռնային Դարաբաղին պիտի տալ ինքնավարություն Ադրբեջանի սահմաններում, իսկ այստեղ Միրզոյանի ճնշման տակ ու հայ դաշնակ ուսուցիչների աշակցությամբ է Անդրերկրկոմը գնացել այդ քայլին: Իր հարկադրանքի ու շանտաժի ներքո է Անդրերկրկոմի որոշման մեջ մտել այն հիմնարկությունը, թե հայերի ու մուսուլմանների խաղաղությունն է պահանջում այդ ինքնավարությունը («Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջեւ ազգային խաղաղության ամհրաժեշտությունից...»): Իսկ այստեղ ինքնավարություն տալը սրել է «հայ գյուղացիների ու թուրք գյուղացիների հարաբերությունները»: Եվ, վերջապես, կամ հենց ամենից առաջ, իր տիրապետության ժամանակ այդ ինքնավարությունը հոչակած որոշումը չէր իրականանում ոչ թե այն պատճառով, որ Նարիմանովը չէր ցանկանում, այլ որովհետև չէին ցանկանում իրենք՝ հայ գյուղացիները: Արցախի հայ գյուղացիությունը երևք տարի անվերջ ու անընդմեջ կռվել է իր թշնամի թրքության դեմ, կռվել է իր ազատության ու անկախության համար, իսկ Նարիմանովյան եղկելի իշխանության համն առնելով՝ հրաժարվել էր նույնիսկ վերջին ողորմելի հնարավորությունից՝ մարզային ինքնավարությունից:

Ադրբեջանում այս «փաստա»թողթը հրատարակել են, ըստ երկվույթին, նոր լույս սփռելու Արցախի հիմնահարցի վրա, սակայն իրականում բնթերցողին հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու

¹ «Азербайджан» շարաբարերը, 1989, հուլիս. 5, էջ 4—5:

Նարինանով-երեւոյթի մութ ծալքերին, տեսնելու նրա նենգապատիր քաղաքական դեմքը:

Նարինանովի այդ նորահայտ «փաստա»թողթն օգնում է պարզելու մի հարց եւս, որը մոտավորապէս նույնքան կնկարծում ունի, որքան եւ ինքը՝ սույն «փաստա»թողթը, սակայն միևնչեւ օրս թաքուն և պահել իր հետ կապված մի հարցական:

Մասնագետներին վաղուց հայտնի էր, որ 1923 թ. ապրիլի 24-ին, ՌԿԿ(բ) 12-րդ համագումարի 14-րդ նիստում երուց ռևենյուզի, Կ. Բ. Ռադեկը հայտարարել է, թէ Ադրբեջանում հայերը նկատում են մոտուլմաններին («ես համագումարում լսեմ եմ, Ադրբեջանում այդպիսի միտումներ կան: Եվ չկարողացա դա ստուգել, սակայն նշում եմ, որ չի կարելի թույլ տալ...»)¹:

Այս գրպարտչական հայտարարության դեմ համագումարի մասնագետությանը նամակ էին գրել Ադրբեջանի պատվիրակության մի խումբ անդամներ եւ ցույց էին տալիս, որ իրականում նման քան գոյություն չունի եւ չի կարող ունենալ: «Որ Ադրբեջանում բոլոր տղնտեսական ու խորհրդային մարմիններն 99 տոկոսով գլխավորում են գերագանցապէս թուրքերը, մասամբ էլ ռուս ընկերները, խոսում է անհշտության ու կեղծիք լինելու մասին այն տեսչկությունների, որոնք ընկ. Ռադեկին հաղորդում և մի ադրբեջանցի պատմախաճատու ընկեր»², — գրել էր պատվիրակների խումբը:

Հայտարարության գոռացող անհեթեթությունը գայրացրել էր նույնիսկ մի այնպիսի հակահայ բռնապետի, որպիսին Ստալինն էր: Եվ աւ իր եզրափակման խոսքում, իհարկե հաչ պատվիրակների խնդրանքով, արել էր հետեւյալ ճշգրտումը:

«Այդ դիտողությունը, ըստ իս, չի համապատասխանում իրականությանը, — ստել էր Ստալինը: — Ընկ. Ռադեկն այստեղ ասաց, թէ հայերն Ադրբեջանում շահագործում են կամ կարող են շահագործել ադրբեջանցիներին... Ես պետք է հայտարարեմ, որ առհասարակ այդպիսի կրեւոյթներ բնութայն մեջ չեն յիևում: Լինում է հակասակ երեւոյթը, որ Ադրբեջանում ադրբեջանցիները, որպէս մեծամասնություն, շահագործում են հայերին եւ կոտորում են, ինչպէս դա եղել է Նախիջեւանում, որ կոտորել են բոլոր հայերին»³:

Որ Ռադեկի կողմից տեւի է ունեցել իրականության գոեհիկ աղավաղում, եւ այն անմիջապէս հերքվել է, դա հասկանալի է ու արդար: Բայց ո՞վ է եղել այն «ադրբեջանցի պատմախաճատու ընկերը», որը Ռադեկին նման առոր ստտ և հաղորդել՝ նրան գցելով թյուրիմա-

ցութայն մեջ: Այս հարցին էլ պատասխան է տալիս վերը քննութայն ստնված նարինանովյան «փաստա»թողթը, որը շուրջ երկու տարի անց հասցեագրվել էր Ստալինին, Տրոցկուն ու Ռադեկին: Այնտեղ նույն գրպարտչայնն էր հայերի հասցեին. իբր նրանք Ադրբեջանում նվաճել են բոլոր դեկավար պաշտոնները, տիրել-բռնել արդյունաբերութայն բնագավաղը, հանրապետութայն վերին որտտները եւ իրենց դաշնակցական գործն են առաջ տանում:

Համագումարում ադրբեջանական պատվիրակութայն նամակ-բողոքագրի տակ, բնականաբար, Նարինանովի ստորագրութայնը չկա: Նա է Ռադեկին հաղորդել ստտը, իսկ նրապարակորեն մերկացվելուց հետո էլ դաս չառնելով՝ դեկտեմբերին նստել, հորինել այն հրեշալոր գրպարտագիրը, որ ադրբեջանցի նորաթոյի չգիտնականներն են հպարտութայնք հրապարակել՝ ի շոր իրենց ընթերցողների:

¹ «XII съезд РКП(б)», стенографический отчет, М., 1968, стр. 619.

² «XII съезд РКП(б)», т. 2, с. 824.

³ Աճ, Լջ 660:

Ստալինն այտեւ հայերի օգտին մի ճշմարիտ տեսչկութայն հաղորդում՝ իր պարտքն էր համարել, հակաադրբեջանութայն համար, հաղորդել նաեւ մի հրեշալոր ստտ. իբր «Հայերն էլ իրենց Հայաստանում կոտորում են բոլոր թաքարներին: Այդ կել է Հանգեղորում» (անկ):

Մ Ա Ս Ն Բ

ԽՈՒՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՆԵՐԸ (1928—1987 թթ.)

«Առանց Այրնիքին եւ Արցախին,
Ի՞նչ ցուցանակ էլ որ կրելու
լինի Հազաստանը,
գոյություն ունենալ չէ կարող»:

Գարեգին Նովկո

1928 թ. ամառվանից սկսած առժամապես խաչ էր քաշվել Արցախի ազատագրության հիմնահարցի վրա: Դա, իհարկե, պաշտոնական շրջաններում: Մանավանդ, եթե նկատի առնենք Հայաստանի խորհրդային հանրապետության պարագան: Անդրֆեդերացիայի (1922—1937 թթ.) ստեղծումով արհեստականորեն խլացվել էին այդ վարչական միավորի մեջ մտնող ազգերի ներքին պահանջներն ու դժգոհությունները, ծավալվել էր վերին հրամանով վարվող մի քաղաքականություն, որի երեսն ու աստաղը հյուսված էին ինտերնացիոնալիզմից, որ իրականում նշանակում էր ցուցադրական ու կեղծապատիր եղբայրություն:

Ուրեմն, պաշտոնության համար այդու Արցախի հարց չկար: Հակառակը, եթե խոսք լիներ, պիտի անպայման նշվեր, որ միակ միշտ մարզը «եղբայրական Ադրբեջանի» կազմում պահելն է:

Այս շրջանի խորհրդային մամուլի հազարավոր էլոյթներից քաղելիք միակ եզրակացությունն է սա, եթե, իհարկե, միամտություն ունենանք հավատարու, թե դա էր իրականությունը, եւ այդպես էր մտածում ժողովուրդը: Եվ միայն Սփյուռքի հայկական հրապարակումներում է, որ առիթից առիթ հնչել է արցախահայության խոլ գոչապալքարի արձագանքը, եւ մեկ էլ արտասահմանում ծխրած հայ ազատասեր ուժերն էին թմբկահարում իրենց հավատարմությունն այդ պալքարին: Իրավացի էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որ 1926-ին արդեն

գրում էր, թե «Հ.Հ. Դաշնակցությունը, իբրեւ հայ ժողովրդի հույսի եւ հավատի խոսացումը, չէ դավաճանած գանձակ-դարաբաղցիին, ընդառաջ է գացած անոր բաղձանքին եւ ամենեւն տազնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր այ իր հալածական վիճակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախի գավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագիրն ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Ղարաբաղի ժողովուրդին կամքեն»¹:

«Ղարաբաղի ժողովուրդին կամքեն», որը մնաց միշտ էլ անտեղիտալի ու աներեր, չնայած երկրում հաստատված եւ օրըսօրե ահագնացող բռնատիրությանը:

Այդ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ չհաշտվեց իր վիճակի ու դատը ճակատագրի հետ: Ժամանակի սփյուռքահայ մամուլի էջերն են թափանցել անհամար ստեղծություններ այն մասին, որ Արցախի գավառներում եղել են ընդվզումներ ու ասպետաբանական պոթություններ աղբրբեջանական պաշտոնեության դեմ, մարզն ադրբեջանական սարկությունից ազատագրելու համար: Խոսելով այսօրինակ քազմաթիվ փաստերից, լայնորեն քննելով Ադրբեջանի կուսակցական դեկալարեւոն Միրզոյանի մի ճառի բացահայտ ակնարկները հանրապետության տարածքում եռացող ազգամիջյան գծադրությունների մասին², սփյուռքահայ լրագրողը եզրակացնում էր, որ «Մերկ բռնությունն ու կամաչականությունն են պահում այդ շրջանը ադրբեջանական լծի տակ»³:

Երեսանից Սեգիմ կեղծանունով մեկր սփյուռքահայ հանդեսի խմբագրությանը գրել էր, թե «Ադրբեջանի հայերի վիճակը սարսփելի է... Ադրբեջանից հաճախ թղթակցություններ են հղվում «Խորհրդային Հայաստան» թերթին հայերի ծանր վիճակի մասին, բայց չեն տպվում: Կհամարձակվե՞ն երեսանիցք վատ խոսք ասել Ադրբեջանի վարիչների մասին»⁴:

Բայց մինչեւ ե՞րբ:

Ժամանակի ամենահեռատես մարդիկ անգամ չէին կարող որոշակի ասել, թե ե՞րբ է կտրվելու ծայրահեղորեն ձգված թելը: Իրեն ժողովրդապետություն հորջորջող եւ ազգի ու մարդու ամեն տեսակ ազատություններից գիշեր-ցերեկ ճամարտակող կառավարությունը ե՞րբ է ունկնդրելու ժողովրդի ձայնը, կատարելու նրա կամքը:

Գրքիս նախորդ էջերում եւ վկայակոչել էի մեր այն գործիչներից մի քանիսին, որոնց համար աներեսակալելի էր ո՛չ միայն Հայաստանի

¹ Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը. «Գրոշակ», 1928, հ. 2, էջ 52:

Այստեղ հեղինակը գտնում է, որ «Զոհել Ղարաբաղի եւ Լեռնային Գանձակի մոտ 200000 հայությունը՝ Հայաստանի հալածության 1/4-ը կնշանակի դավաճանել ոչ միայն Լեռնային Գանձակի ու Ղարաբաղի, այլև Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին դեմ» (անդ):

² «Գրոշակ», 1928, հ. 10:

³ «Գրոշակ», հ. 11, էջ 275:

⁴ Անդ, 1927, հ. 8, էջ 248:

ու Արցախի, այլև Արցախի ու Չանգեզուրի անջատումն իրարից: Հին-հին ժամանակներից ի վեր գտնվելով Հայոց միասնական թագավորության սահմաններում՝ այս երկու նահանգները (Մեծ Սյունիք եւ Փոքր Սյունիք) մերձավորագույն հարեւաններ են եղել, տնտեսական, վարչական ու մշակութային անհամար օղակներով իրար շտկապված, իրար պահող մարմիններ:

Նույնն էր նրանց սարեղակերպը, հոգեբանությունը: Տասացիորեն նույն բարբառով է խոսում Սյունյաց արեւմտյան եզերքից մինչև Մուսանք դաշտավայրն ընկած ամբողջ տարածքի տեղ հայությունը:

Պատմությունից հալոսի են դեպքեր, երբ Մեծ Սյունիքում անսովոր երաշտ է եղել, եւ սովր հաղթահարվել է Արցախի բաշվին, կամ հակառակը: Իսկ եթե նկատի առնենք, որ մինչեւ վերջին ժամանակներս Սյունյաց երկարատեւ ձմեռը կտրում էր հաղորդակցության ամեն ճանապարհն Արարատյան երկրի հետ, եւ միայն Արցախն ու Սյունիք-Չանգեզուրն էին մնում թիկունք--թիկունքի, իրար օգնական ու աջակից, հասկանալի կդառնա մեր նշանավոր պետական այրերից մեկի՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետեւյալ սրտառույ իտաքը. «Չանգեզուր-գին համար Հայաստանը մայր հայրենիքն է, իսկ Ղարաբաղը կնկառույթի իբր բուն հայրենիք: Բաժնել Ղարաբաղն իրմե եւ Հայաստանեն՝ կնկառուեալ բաժանել եղբայր եղբորմեն, փետրութալի եւ աննեցուկ ձգել զինքը, ինչ-որ նախաբանն է իր ոչնչացման: Բաժնել իրմե Ղարաբաղը եւ կամ հարված հասցնել անոր, կնշանակեալ փշրել իր սղնաշարը եւ ձգել թ-հասփին սոջեւ»¹:

Հմտո գրչի տեղ լինելով՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը նաեւ խորն ուսումնասիրել էր եւ հրաշալի գիտեր Անդրկովկասի պատմությունը, տնտեսական ու ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ծալքերը եւ անպայման տեսնում ու գնահատում էր այնպիսի գաղտնիքներ, որոնք թաքնված էին քաղաքական հազար ու մի վարագույրների ետեւում: Տեսե՛ք՝ նա ինչպես բացում է այդ վարագույրը եւ ցուցադրում աղբր-բեջանական ծավալապաշտության ակունքները: Ասում է. «Ադրբեջանը շահագրգռված է լեռնամասերով եւ այդ է գլխավոր պատճառը, որ կուզե ամեն գնով իր ձեռքը պահել հայկական գավառները: Ադրբեջանը տաք երկիր է, բնակիչներու խոշոր հատվածը թափառական կամ կիսա-թափառական կյանք կվարե:

Այդ տարրը նահապետական խաշնարածությանը կզբաղվի. ձմեռը, դարունը, աշունը անապատներում մեջ իր ոչխարները կարածե, իսկ ամառը կբարձրանա հոտերով Գանձակի, Ղարաբաղի վրայով Հայաստանի արոտատեղիները: Ուրիշ խոսքով՝ խաշնարած դաշտա-բնակներու համար տնտեսական անհրաժեշտություն է Լեռնային Ղարաբաղը: Բայց այդ պարագային Ղարաբաղն ու Գանձակը լոկ ճանապարհներ են, հասնելու համար իսկական արոտատեղերը, որոնք կգտնվին Հայաստանի կործքին վրայ՝ Մեանի լճի ալլազանը, Դարա-

ազանի. Չանգեզուրի, Լոռիի, Դիլիջանի, Այազազի, Ալապրավսկի լեռներում մեջ: Եթե Ադրբեջանի թափառական ցեղերու շահը միայն նկատի առնենք, ոչ միայն Ղարաբաղը, Գանձակը, այլև ամբողջ Հայաստանը պետք է գոհաբերվի խաշնարածներու ապահովության: Այսպիսի ծրագիրներ եղած են եւ կան Ադրբեջանի, ինչպես եւ Վրաստանի ՚եջ. ծրագիրներ, որոնք կդրժեն Հայաստանի գոյությունը եւ կձգտին բաժանել գաղն երկու պետութեանց միջեւ, քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով...»¹:

Հայաստանը Վրաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ բաժանելու գաղտնի ծրագիր ունեցել էր եւ երկու հանրապետությունների հակահայ կառավարողները, — անցյալի առումով նման խնդրում պետք է վստահենք մեր հեղինակին, որը Հայաստանի հանրապետության ռազմական թիկնոտըն է եղել Օհանջանյանի կառավարության մեջ եւ խոշոր դեր է խաղացել թուրքերի ու ադրբեջանցիների հակահայկական խժոժությունները գաղտնի գործում: Իսկ որ նման մի ծրագիր փոխանցել է բուլշեիկ հաջորդներին, այս էլ բացվեց չարահուշ Միր-Ջաֆար Բալիբովի դատաւարության ժամանակ: Ինքս ներկա եմ եղել դատաւարությանն եւ հիշում եմ, թե ինչպես ռազմական տիրութեան նախագահն ու ԽՍՀՄ գերագույն դատախազ Ռուդենկոն խաչաձեւ հարցապնդումներով ճիվալի բերանից դուրս էին քաշում Հայաստանի պետական ամբողջության դեմ նախապատրաստված ու համարյա ավարտին հասցված հրեշավոր ծրագիրը: 1953 թ. ամռանը պետք է իրականացվեր հայերի աննախադեպ մեծ մի բռնագաղթ, այնքան մեծ, որ հանրապետության բնակչությունը պակասեցներ մեկ միլիոնից, եւ միութենական հանրապետության իրավունքից զրկված Հայաստանը ենթակա դառնար հարեւանների տիրապետությանը:

Ուրեմն Ռուբենը լավ էր հասկացել Ադրբեջանի դեկաւարների փալիպաւած երազանքը «Ամբողջ Հայաստանը պետք է գոհաբերվեր խաշնարածներու ապահովության»:

Բաղիբովի դատաւարությանը վկա հրապարակած Սուրեն Բաղամյանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախկին նախագահը, որ 1937—54 թվականներն անց էր կացրել բանտերում ու արտոարվաւորում, ուղիղ երկու ժամ, առանց մի վայրկյան դադարի, պատմեց Բաղիբովի ու սրա գործակիցների չարագործությունների մասին, եւ արանք բոլոր հակահայկական էին, հակաարցախյան: Պատում էր, փաստերով ու փաստաթղթերով ցույց տալիս, թե այդ հրեշն իր ավազակախմբերի միջոցով ինչ ժողովրդասպան միջոցառումներ էր իրականացնում Հայաստանից իսպառ բաժանված հայկական մարզում, ինչպես դժնդակ բռնությունների դեմ բարձրացող ամենաանմեղ բողոքը, խոլ տրտունջն անգամ իլացվում էր տեղնուտեղը, եւ բողոքողն աննետանում էր ոտով-գլխով, հաճախ էլ գերդաստանով հանդերձ: Բաղամյանը հրապարակում էր ցուցակներն արցախահայ նահապետական

¹ Ռուբեն, Չանգեզուրի պայքարը. «Դրոշակ», 1925, հ. 6, էջ 169:

¹ Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, էջ 51:

ների՝ մարզկոմի ու մարզգործկոմի նախկին ղեկավարներ, մարզային ու շրջանային մասշտաբի աշխատողներ, շարքային տասնչակ ու հարյուրավոր հայ մարդիկ, որոնց մեղքը մեկն էր եղել՝ անհանդուրժողությամբ ադրբեջանական բռնությունների ու անասնձ կամայականությունների դեմ, արտահայտված կամ թեկուզ ենթադրվող ձգտում ինքնավար մարզն իր իսկական ու օրինական տիրոջը՝ Հայաստանի հանրապետությանը վերադարձնելու: Եվ որ շատ կարեւոր է. բոլոր այդ զոհերի, սեփական ազգի ազատագրության համար պայքարած կամ ազատագրությունը երազած բոլոր այդ նահատակների վրա միշտ ու ամենուր բարդվել է կադապարից ելած մեկ մեղք՝ բանդիտիզմ: Իբր, նրանք բոլորն էլ եղել են խորհրդային իշխանության երդվյալ թշնամիները և կոմեւ են իշխանության դեմ կամ կոմեւում վճիռ են ունեցել:

Բաղամյանն ատում էր.

— Բաղիրոյի գինւած ավագակախմբերը վխտում էին հայկական գյուղերի շուրջը և տեղնուտեղը գնդակահարում էին իրենց թթերին ուր չէկան հայ մարդկանց: Մարզում տիրում էր անավոր մի սարսափ, որից չկար փրկություն: Եթե ղեկավար որեւէ աշխատողի կանչում էին հացու, այլեւս վստահություն չկար, թե նա կվերադառնա տուն: Հանրապետական քանի՜-քանի ժողովների ենք գնացել պատասխանատու աշխատողների հոծ խմբերով և վերադարձել՝ կեսն այնտեղ թողած:

30-ական թվականների սարսափները մարզում պիտի մոռացվեին Հաջրենահան պատերազմի անեղ հարվածով, որը ուղղված էր շրջանային 45 հազար հայ մարդ և կին ու աղջիկ, մարզի բնակչության մեկ երրորդը, այսինքն՝ նրա աշխատունակ համարյա ամբողջ մասը:

Տեղյակ մարդիկ պատմում են, որ մարզի ադրբեջանական գյուղերում դուչքն իսկ գորահավաք չի կատարվել: Իսկ հարեւան ադրբեջանական շրջաններում կաշառքով ու զանազան գործարքներով աջողացրել են, որպեսզի երիտասարդությունը մնա և պարբերաբար ասպատակի մարզի հայկական գյուղերը:

Մարզը հայաթափ անելու ծրագրի մեջ կա դաժան մի թվական, որի հուշն անգամ սարսուռ է պատճառում: 1949-ն է դա: Ամառնամուտին իրականացրին մեծ բռնագաղթը՝ հագարալիք շենտալիների՝ դաշնակցության մնացորդի, ռազմագերու կամ պարզապես հակակառավարական տարրի պիտակներով: Իսկ աշնանը հարկահանների ջոկատները տեղում մնացածների, նույնիսկ քաղաքաբնակների ընտանիքները խուժեցին և տեղաշարժեցին թափ տարով, իբր նեղ օրում գտնվող հայրենիքի համար բրդամթերման ու բամբակամթերման պլաններ կատարեցին:

1920-ական թվականների սկզբին Հայաստանի, նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանի ակնավոր մի շարք գործիչներ անհնար ու անհանդուրժելի էին համարում Արցախի միացումն Ադրբեջանին՝ շուրհիստական այն վերաբերմունքի սրայմաններում, որ Ադրբեջանի

ղեկավարությունն էր ցուցաբերում մարզի հայության հանդեպ: Միացմանը վերանայու կամ բարեփոխվելու՝ էր վերաբերմունքը, Ադրբեջանի կուսակցական ու խորհրդային կառավարիչները պիտի՞ ընդունեին, որ մարզի հայ բնակչությանը տրվել է ազգային, տնտեսական ու քաղաքական ինքնավարություն և հարկ է հարգել ու սպասելու այդ ինքնավարության բնականոն զարգացումը:

Այս հարցին միայն բացասական պատասխան տալ՝ կնշանակի դեռես ոչինչ ասել: Պարզապես ոչինչ, որովհետև բռնակցումից հետո վերաբերմունքը ոչ միայն չկարգավորվեց, չընդունեց բնականոն ընթացք, այլև տարվեց մի ուղղությամբ, որը կվայելեր դաժան գաղութատիրությանը: Հանրապետությունը, նրա ղեկավարները և շարքայինները բռնի հպատակեցված մարզին սղնայես էին վերաբերվում, ոնց որ այն իրենց անաջ նետված լիներ իբրև ձրի կեր:

Այո՞, ձրի՞, որովհետև շուրջ յոթ տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանական հանրապետությունը խժեղ է այդ բարեբեր երկրի քրտնաջան աշխատավորության ստեղծած բարիքները, ատանց նվազագույն իսկ չարիով փոխհատուցելու, քանի է մարզի կենսական հյութերը՝ նրա տնտեսության ու մշակույթի զարգացման համար ոչ մի ծախս չկատարելով, հանրապետության ուռնացած բյուջեից հատկացումներ չկատարելով:

Ուշագրավ փաստ է. 1926 թ. Մարիետա Ծանիկյանը «Պրավդայի» հանձնարարությամբ այցելել էր Լեռնային ինքնավար մարզ, ծանոթացել նրա տնտեսության խաչատուակ վիճակին, մշակութային ու լուսավորական զարգացման «տարերային առաջադրություն» էին գրեց, թե մարդիկ այստեղ իրենց մարզի վերելքը կամակերպում են «դատարկ ձեռքերով, որովհետև այս հրաշալի երկրամասի բյուջեն ամբողջ երկրում ամենաաղքերականներից մեկն է իր գրկվածությամբ»¹:

Հանրապետության կառավարությունը մարզին գրկել էր պետական բյուջեից, խնայում էր ամենաչնչին օժանդակությունն անգամ, երբ ինքնավարության հոշակման աղմկալից օրերին կործք ձեռնելով խոտացել էր ամենակարճ ժամանակում վերականգնել ադրբեջանաթուրքական հրոսակների կողմից հիմնահատակ ավերված Շուշի քաղաքի հայկական մասն ու մարզի ավելի քան երեք տասնչակ գյուղերը, որոգման ցանցով ծածկել շրջանների ցանքատարածություններն ու այգիները, վիթխարի գումարներ հատկացնել մշակութային շինարարության համար, մարզը դարձնել օրինակելի լուսավորության երկրամաս: Սակայն ոչ միայն չկատարեց իր խոտումներից և ոչ մեկը, այլև խանգարեց, խափանեց ամեն մի սուսաբայը, տնտեսական ու մշակութային ամեն մի նախաձեռնություն, որ մարզն էր իրականացնում տեղական խոճուկ բյուջեի կամ մարզի տնտեսությունների ոլորմկի մասնակցությունների հաշիվն: Լեռնային Պարաբազը հիմնականում գյուղատնտեսական երկրամաս է, և գյուղատնտեսության մեջ էլ առաջա-

¹ Маршета Шаникина. Паспортный Каргола, М., 1930, стр. 5.

վոր դեր են խաղում հացագործությունն ու այգեգործությունը: Աստիճակաբար գյուղատնտեսական արտադրություններ, մեքենայական հզոր սարք, առաջնակարգ տեխնոլոգիական հնարավորություններ, որ մարզը երբեք չի ունեցել եւ այսօր էլ չունի: Պակաս խոսում է այն հանգամանքը, որ հացագործությամբ փաշտող մարզն առ այսօր չունի եւ ոչ մի այլապես եւ, իր պատմածից հինգ-տասը չափ ավելի հաց արտադրելով հանդերձ՝ վերեւների ձեռքին է նայում իր օրիս հացն ստանալու համար: -

Պատերազմից հետո մարզի ղեկավարները միաթեմական կառավարության գոտիները մաշելով ազդեցություն էին, որ Ստեփանակերտում կառուցվի գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման հզոր կոմբինատ, որպեսզի մարզի այգիների ու բանջարանոցների առատ, հրաշալի բերքը տեղում մշակվի եւ ոչ թե փչանա կամ, լավագույն դեպքում, չնչին հատուցմամբ վերամշակման տրվի հեռու-մոտիկ աղբբեռնակալան շրջանների կոմբինատներին ու ֆաբրիկաներին: Ստեփանակերտի կոմբինատը կառուցվում էր, առաջնակարգ տեխնոլոգիական սարքավորումներ էին ստացվել Չեխոսլովակիայից: Ել էր շինությունը պատրաստ էր, ու սարքավորումները պիտի տեղադրվեին, հանրապետության ղեկավարությունն անմիջապես սարքավորումները փոխադրել տվեց Կիրովաբադ ու Նուխի քաղաքները, իսկ Ստեփանակերտում էառուցված վիթխարի շենքն էլ կարգադրեց օգտագործել «այլ նպատակների համար»... Մարահատույ տեղական ղեկավարները ոչինչ էին կարող անել, քան շենքը կոշիկի ֆաբրիկա դարձնելն էր, որովհետեւ կոշիկ կարելու համար վիթխարի սարքավորումներ հայթայթելու կարիք չկար:

Մինչեւ 1970-ական թվականները, արսիքն՝ խորհրդային կարգերի ավելի քան հիսուն տարիների ընթացքում, պետական բյուջեի հաշվին չի կառուցվել եւ ոչ մի դպրոցական շենք, ակումբ, մշակույթի տուն, մարզական, առողջապահական կամ հասարակական այլ շինություն: Հ. Ալիեւն իր մեծապետական այցելությունների ժամանակ քանի՞ ցուերդում-հավատով խոստացել էր մարզի կենտրոնում կառուցել տալ պիոներների պալատ, սակայն երբ միջոցները հայթայթվել էին, եւ մնում էր նախագիծ պատրաստել շինարարությունն սկսելու համար, կարգադրեց, որպեսզի այդ միջոցներով դազակցի աղբբեռնակալան բանաստեղծ Վազիֆի դամբարան-թանգարան կառուցվի Շուշում:

Արցախական աշխարհի բոլոր գետերն էլ՝ Թարթառն ու Խաչեն, կարկանդակ ու հարուցան, Իգակն ու Իշխանագետք, լեռնային, գահավեժ հոսող ջրեր ունեն ու կարող են աշխատացնել անհամար մեծ ու փոքր հիդրոէլեկտրակայաններ, որոնց արտադրած էներգիան կլինի ամենաէժեքն:

1930-ական թվականներին Թարթառի միջին հոսանքներում, պատմական Մատաղիս ավանի մոտ, կառուցվել էր հիդրոկայան, որը

բավարարում էր ոչ միայն Մարտակերտի շրջանի, այլեւ հարևան Միր-հաշիի, Աղդամի ու հարդալի շրջանների բնակավայրերի մեծ մասի պահանջները: ՀԷԿ-ի կառուցումը, որն իրականացվել էր համարապես մերկ ձեռքերով, տեղական ուժերի նախաձեռնությամբ (հակառակ հանրապետական անբարյացակամության), ստեղծել էր համապատասխան շինարարական կադրեր՝ ինժեներատեխնիկական աշխատողներից մինչեւ շարքային բանվորությունը: Եթե հնարավորություն բնձնուկեր, նրանք Թարթառի ու Խաչենի ամբողջ երկարությամբ ոլունքաշարի պես մեծ ու փոքր ՀԷԿ-եր կկանգնեցնեին, եւ մարզը լիովին կբավարարվեր ամենաէժեքն էլեկտրաէներգիայով: Սակայն հանրապետության ղեկավարներն այդ բավարարումի ակունքում իսկ տեսնում էին մի ահալոր լուսնոգ և պատերազմի նախորդին փակեցին ԹարթառէԿ-ը, կարճ ժամանակում քարուքանդ արին տուտապանքով ի մի բերված սարքավորումները, ավերեցին շինությունները, թե ի՞նչ է, Կուր գետի վրա Մինգեչաուրի հիդրոհանգույց է հիմնադրվում, եւ ոչ մի կարիք չկա, որպեսզի հանրապետության տարբեր մասերում գոյություն ունենան ջրատնտեսական ուրիշ կառույցներ: Մարզը ոչ միայն չստիպանց մեծ չափերի հասնող ֆինանսական վնաս կրեց՝ կորցնելով հարյուր միլիոնների հասնող նյութատեխնիկական հնարավորությունները, այլեւ գրկվեց մասնագիտական բանուժից, որը գալթակղիչ խոստումներով փոխադրվեց Մինգեչաուրի հիդրոհանգույցի շինարարություն եւ հանրապետության արևալ շինտեղամասեր:

Մատաղիսի նախկին բանակահի ու ՀԷԿ-ի հյուսքով փրկված շինություններում քամիներ էին խաղում: Մարզի ղեկավարները պատերազմի ծանր պայմաններում այնտեղ ստեղծեցին փայտամշակման գործարան եւ լուցկու ֆաբրիկա: Միաթեմական համապատասխան գերատեսչությունների բարյացակամությամբ էլ բուսական հումքի վրա կաուչուկի արտադրություն հիմնեցին, որովհետեւ Մարտակերտի դաշտի մի հսկայական տարածության վրա սոչա էին անցնում եւ, մասնագետների կարծիքով, այն, սոչա մշակող ուրիշ շրջանների համեմատությամբ, տալիս էր ամենաէժեքն ու ամենաարակալ հումքը:

Աղբբեռնակի ղեկավարներն այսքանի մեջ էլ տեսան հեռահար հաստակների հետապնդող դավադրություն եւ վերացրին ինչպես կաուչուկի գործարանն ու նրա հիմքը՝ սոչայի արտադրությունը, այնպես էլ փայտամշակման գործարանն ու լուցկու ֆաբրիկան: Մարզն իրավունք չունեց փայտ մշակելու: Նա միայն պետք է կորեր իր անզուգական անտառների ընտիր ծառերը, գերանները համարյա անվճար ուղարկեր Կիրովաբադի ու հաքվի փայտամշակման գործարանները:

Երբ Մատաղիսում վերացնում էին բուսական կաուչուկի արտադրությունը, օղբ լիքն էր Սումգայիթի հիմնադրության, նրա կաուչուկի եւ այլազան արտադրական հեռանկարների պարզելիք մարդկային երջանկության խոստումներով: Մինգեչաուրն, իբր, քիչ աշխատուժ էր անդարձ կլանել Արցախից, հիմա էլ Մարտակերտից ու մյուս շրջաններից սկսվեց վարար մի հոսք դեպի այդ օտար արշակավանը:

2ի կարելի մտանալ և Ստեփանակերտի ՀԷԿ-ի պատմությունը: Հենց բաղաձի փեշով հոսող Կարկառի վրա կառուցվել էր Լիեկտրա-
կայան, որը բախարարում էր մարզկենտրոնի Լենթրակիկ պետքերը:
Հանրապետության ղեկավարները երեւի մտածում էին, թե այս հնա-
բանիտ արքայիցի կվերցնեն ու Կարկառի ամբողջ հնարավորությու-
նը կօգտագործեն, այն ժամանակ էլ ո՛րն պետք կլինի Մինգեչաուրից
տալիք ողորմությունը: 50-ականների սկզբին Ստեփանակերտի ՀԷԿ-ն
էլ փակեցին:

Եվ այսպես, աստծո տված ամեն տեսակ բարիքներ ու հնարավո-
րություններ ունեցող Արցախն Լիեկտրակյան Էներգիայի տեսակետից
դարձավ միայն սպառող, որը, կապված Մինգեչաուրից, պարտավոր
էր վիզը ծոտ նայել Ադրբեջանի ձեռքին: Անցյալ տասնամյակներին
չստ է պատահել, որ գանազան պատրվակներով հոսանքը կտրեն եւ
մարզը թողնեն նախի ճրագի հույսին... Իսկ հիմա Արցախը շրջափակ-
ված է, եւ Մինգեչաուրում նստած ինքնավար մարզի «լուսավորիչը»
ուզի լույս կտա, չուզի՝ կկտրի այն: Արդեն քանի՞ անգամ այս ողոր-
մյամբ էլ իր պագմանն է առաջարկել «Ազգային ճակատ» կոչվածը.
«Թե ուզում եք Լիեկտրակյան լույս ունենալ, ձեռք բարեք ձեր այդ միա-
ցումից»:

Արցախը պատմական Հայաստանի ամենաբարեբեր նահանգներից
մեկն է, արցախցին՝ աշխատանք, հնարամիտ ու ձեռներեց: Այս կր-
կուսի պասկը միշտ էլ եղել են նյութական ապահովությունը, մշակու-
րաին բարեբաստիկ ընթացքը եւ վարչական ինքնուրույնությունը: Մա՛
պատմական անցյալի առումով: Իսկ խորհրդային անցած 70 տարի-
ների ընթացքում հատուկ ծրագրով վերացվել կամ նվազագույնի են
հասցվել այդ հնարավորությունը, եւ մարզը հայտնվել է մի խեղճ վի-
ճակում, որից դեռն ալլես անհնար է պատկերացնել:

Դժվար է մեկ առ մեկ թվարկել, ցույց տալ այդ հայակործան ծրա-
գրի բոլոր կետերը: Բայց նայենք մարզի արդյունաբերությանը: Նրա
ամենագոր ողակը Ղարմետաքսկոմբինատն էր՝ Խորհրդային Միություն-
ում բնական մետաքս արտադրող երեք խոշորագույն ձեռնարկություն-
ներից մեկը: Վերջին տարիներին այն արտադրում էր տարեկան շուրջ
16 միլիոն մետր մետաքսեղեն, բնական ամենաթանկարժեք մետաքսի
գործվածքներ: Սակայն կոմբինատն ու նրա տեղ մարզը հագիվ քարշ
են տալիս իրենց գոյությունը, որովհետեւ հանրապետության ղեկավա-
րությունը հմտորեն այս կոմբինատը կապել էր իրենից ավելի փոքր
հզորություն ունեցող Նուխի-Ծաքիի կոմբինատի պոչին և քանում է ու
քանում:

Ստեփանակերտի մետաքսկոմբինատն ստեղծվել է նախախորհը-
րային շրջանում մարզի ամբողջ տարածքում հաշուդրությամբ գործած
մետաքսակարծական ու մետաքսագործական Փաքրիկաների հիմքի
վրա: Այս ձեռնարկները մեծ հոչակ ունեին Ռուսաստանում ու Եւրո-
պայում, իրենց հրաշալի մետաքսեղեն արտադրանքի համար տաս-
նյակ ու տասնյակ միլիոնակներ էին շահում միջազգային տոնավա-
ճառներում...

Բայց ահա սրանց հիմքի վրա ստեղծված վիթխարի կոմբինատը
ոչնչի էլ չի տիրանում, որովհետեւ... միայն մետաքսեղեն հումք է
արտադրում Ծաքիի կոմբինատի համար, Էժանագին հումք, որով ո՛չ
անուն են հանում, ո՛չ փառք բերում, ո՛չ էլ գունե հարստություն:

Իր սեփական ավարտուն մետաքսե արտադրանքը տալու համար
Ղարմետաքսկոմբինատին միայն մի բան է պետք ներկայարարական ցեխ,
որը չունի եւ չի կարողանում ստեղծել, քանի որ հանրապետության
ղեկավարությունը չի ուզում եւ թույլ չի տալիս:

Տասնամյակներ շարունակ մարզի շինարարական աշխատանքնե-
րը ենթարկվում էին Մինգեչաուրի շինորդատին, տեղական շինանյու-
թեր արտադրող ձեռնարկությունները՝ Աղդամի կոմբինատին, նույ-
նիսկ իր հսկայածավալ անտառային հարստություններն ունեցող Ղա-
րաբաղյան անտառարդը՝ առհասարակ անտառագործի Աղդամի շըր-
ջանի գյուղատնտեսական բաժին:

Վերը ցույց տրվեց արցախյան գետերի Էներգետիկ պաշարների
հանդեպ ցուցաբերած հանցագործ վերաբերմունքը: Նույնը պիտի ասել
այդ երբեք չցամաքող գետերի ու գետակների մեխորատիվ անհուն
հնարավորությունների մասին: Ջրերը հոսում են անօգուտ ու ապար-
դյուն, առանց հագեցնելու մարզի հողատարածությունների՝ մշտագո
ծարակը, որովհետեւ հանրապետության կառավարությունը տասնամ-
յակներ շարունակ մարզին միջոցներ չէր հատկացնում ջրատնտեսական
աշխատանքներ կատարելու, ջրամբարներ կառուցելու, սողման ցանց
ստեղծելու համար:

Պատերազմից հետո Կուր գետի վրա կառուցվեց Մինգեչաուրի
նիդրոհանգույցն իր վթխարի ջրամբարով: Հանգույցի կառուցմանն
իր մասնակցությունն էր ունեցել Արցախի հայությունը՝ ինչպես կա-
ռավարության պարտադրած աշխատանքային հավաքագրումներով,
այնպես էլ ոգեարված այն կախարհիչ խառտններով, թե հանրապե-
տության ամբողջ տարածքում ստեղծվելիք ոռոգման ցանցի մեջ է
առնվելու նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը: Սակայն շինարա-
րությունն ավարտվեց, մարզի ամբողջ լայնությանը կտրեցին-անցան
Աղդամի, Կարազահնոյի ու Ջաքրաչիի շրջանների հողատարածություն-
ները ոռոգող առուները, իսկ մարզում ոչ մի բառակապ մետր հող
որոգման հնարավորություն չստացավ, որովհետեւ ստուները փորվել էին
8—10 մետր խորությամբ, եւ նրանց ամբողջ երկարությամբ էլ գիշեր-
ցերեկ սղորբեջանի հսկիչներ էին կարգված, որպեսզի չլինի թե առու-
ների եզերքներին խաշվող սրտերի, ազգիների ու բանջարանուցների
տեղ հայ մարդիկ որեւէ մնարքով այդ ջրերից օգտվեին:

Երբ Արցախի անիրավված տերերը բողոքում էին, պատասխանը
մեկն էր չինում. «Ծուտով Թարթառի վրա խոշոր ջրամբար ու ՀԷԿ
կկառուցենք, եւ մարզի բոլոր պահանջները կբավարարվեն»: Այն էլ
կառուցվեց Սարաւնգ տեղամասում՝ կանելով հայկական չորս գյուղ,
մի քանի հազար հեկտար ցանքատարածություն ու անտառ: Եվ երբ
ամեն ինչ ավարտվեց, ՀԷԿ-ն ու ջրամբարը գործարկվեցին, պարզվեց

գավեշտական մի բան. Մարդակերտի շրջանը, որ իբր թե հիդրոհում-գույցի տերն էր, ջրամբարից հիմա ավելի քիչ էր օգտվում, քան առաջ-ներում թարթառից մանված ձեռնաշեն առուներով... Եվ, մանավանդ, հանգույցի տնօրենը նստում էր հարեան Միր-Բաշիրի շրջկենտրոնում եւ այն էլ ջրերը բաշխում էր միայն ադրբեջանական շրջանների վրա:

Վերջ շարտարված փաստերը սովորական տրամաբանության ու բարոյական նորմերի հետեւող մարդուն կարող են թվալ անհեթեթ ու անհասկանալի. ինչպե՛ս թե հանրապետության ղեկավարությունը մեթոդիկ կերպով խարխլում, հետամնացության մեջ է պահում տրն-տեսությունը մի մարզի, որի հզորությունն ու հարստությունը նաեւ իրենն են: Այդպե՛ս է իրականում. թող Մարտունու եւ Մարդակերտի մասագործներն ու խաղողագործները չնչին բերք ստանան, թող ամա-շանա Հադրութի շրջանը... 2Է՞ որ դրա վերջը մարզի մայրաքաղաքի դառ-նալը պիտի չինի:

Մենք սիրում ենք ամեն առիթով, նաև անառիթ, հիշել մեր հին ու նոր գործակետերին, նրանց ռազմի սիրահրեքներն ու ռազմավարա-կան իմաստությունը: Եվ չի պատահում, որ ուշադրության առնենք նաեւ մեր ռազմավարության ճակատագրական սխալները, անհնար դարձնենք դրանց կրկնությունը: Սակայն դիտելով ու քննելով մեր հա-րեանքի՝ այս երկկվա վաշկատունի արած-թողածը, չես կարող բար չկտրել նրա անթերի ռազմավարությունից, որը չի տպիս ոչ մի վրիպում:

Մենք տեսանք, որ 1918—20 թթ. թոհմաբոհում նրա գրագետ ու անգրագետ ժառանգները մեզ հետ ամեն անգամ ռոք գցելիս բնագ-րով թե իրենց աչքանի անսխալ թելադրանքով կատարում էին իրենց համար ամենաձեռնառու քայլերը: Ինչպե՛ս կարողանում էին լեզու գրա-նել երկրամասի բախտը տնօրինելու համար այստեղ եկած ամեն տեսակ օտարի հետ, անգլիացին լինել դա թե ֆրանսիացին, ռուսը թե իր ցեղակից թուրքը:

Իսկ երկիրը ձեռք ձգելու եւ ձեռքից չուսլու նրա հնարամտու-թյունը: Այն թոհմաբոհի մեջ իրենց փոքրաքանակ տեղով ավերեցին Շուշլա հուզկական մասը եւ շուրջ երեսու հուզկական գյուղեր ու ավան-ներ, որոնք հիմնականում այնպես ավերակներ էլ պիտի մնային, իսկ բնակիչները՝ գաղթական, հայրենակարտի ակտիս գերի:

Այսբանից հետո արցախցիների փիժմատությունը բռնել էր. 1920-ին Շուշ, Բուսանի, Գաշաշեն, Հարավ, Բարուջա եւ այլ գյուղերը վրա տվին, իրենց օղակի մեջ գտնվող Մալիբեյլին ավերեցին եւ նրա թուրք բնակիչներին էլ փախստաբան դարձրին:

Այս հայ գյուղերը շատ մեծ դիւ ունեին Մալիբեյլի դեմ. նա էր, որ իբրեւ սոված գալկերի որջ, անվերջ կողոպտում էր հայ հարեան-ների տներն ու գոմերը: Ապա Շուշուց դեպի Վարանդա ու Խաչեն տանող ճանապարհների վրա լինելով՝ դարանակարում, արգելվում էր հայերի ազատ երթուևելն իրենց սեփական գյուղերում ու գավառից գավառ:

Ո՛վ կտածեր, թե հողին հավասարեցված Մալիբեյլին մեկ էլ կկենդանանա եւ նորից կդառնա մարզի կենտրոնից դեպի հարավ ու արևելք տանող ճանապարհների տերը: Երբ խաղալ ժամանակ էր, հին մալիբեյլեցիներն ու նրանց նոր զինակիցներն անաղմուկ հավաք-ցացին, եկան (իհարկե, իրենց սեփական պետության անունայն աջակ-ցությամբ), կառուցեցին նոր մի այնպիսի Մալիբեյլի, որը սխառուհաս արտի դառնար ինքնավար մարզի համար:

Նույնը կատարվել է նաև մարզի մյուս վայրերում: 30-ական թվա-կաններին, ցուցարարական «եղբայրության» դրուշի տակ, դաշտի կող-մից մի քանի քոչվոր գերդաստաններ էին խուժել Մարտունու շրջանը: Վրաններ խլիեցին նորաշեն Մարտունի շրջկենտրոնի կողքին, մեկ էլ ավելի վերեւ, Կաղարծի ու Հադրութի գյուղերի արանքի ձորակում: Երկուսն էլ մարզի կենտրոնով անցնող միակ ճանապարհի վրա: Բայց ինչո՞ւ հենց այդտեղ, ո՛վ էր նրանց հուշել, թե թուրքը պիտի նստի հայի ճանապարհի վրա եւ դառնա նրա տերը: Հիմա Մարտունուն կպած է Խոջավանդ կոչված վիթխարի գյուղը, որ երեսի թե Մութա-լիբուլի հրովարտակով քաղաք հոչակվելու մեծ հեռանկար ունի: Իսկ վերեւ, Հադրութ ու Կաղարծու միջեւ օրըստօրե ուռճանում-տարած-վում է Ղարաղալուն: Երկուսն էլ տիրել-բռնել են Մարտունի-Ստե-փանակերտ խճուղին եւ ուզեն, այն կիսակեն, որպեսզի վարանդեցին հույսը դնի երեկվա քոչվորի ու այսօրվա բռնավորի ողորմածության վրա:

Եվ չկարծեք, թե դրությունն այսպես է միայն շրջաններում: Իսկ մարզի կենտրոն Ստեփանակե՛րտը: Այն օղակված է դարձյալ երեկ-մեկել օրն այս երկարամասը ժամանած վրանաբնակների գյուղերով (Կրկժան, Քյուսալար, Չամիլյու, Խոջալու եւն), որոնք հանրապետու-թյան ամենօրյա հոգատարությամբ անում-ծախվելու են, եւ հեռու չէ այն օրը, երբ ասելու են՝ մենք ենք այս վայրերի տերն ու տիրակալը, թող ձեր Ստեփանակերտը քոչվի-հեռանա:

Այսպիսին է վիճակը նաև մյուս շրջանների՝ Մարդակերտի, Հադ-րութի, Շուշվա շրջաններում. ներքին ճանապարհների վրա, ռազմա-վարական ամենակարեւոր կետերում տնկված են երեկվա քոչվորների նոր բնակավայրերը, որոնք տիրություն են անում, ավելի ճիշտ՝ «կար-գավորում» են հայերի անցողաբայր:

Իսկ միջշրջանային ճանապարհները: Այսպիսիք չկան, կթե նկատի չունենաք հին ու խորդաբորդ սալյուղիները, որոնք բոլորն էլ անցնում են հարեան թրքական շրջաններով: Այո՛, հանրապետության մարմին-ները երբեք միջոցներ չեն տրամադրել մարզի շրջաններն իրար կա-պող առֆաղապատ կամ գոնե սովորական խճուղիներ անցկացնելու համար... Եվ օգտագործվում են ավանդական խաղալու ուղիները, որոնք Ստեփանակերտից Մարդակերտ տանելու համար պիտի անցնեն Ադ-դամի ու Բարդալի շրջաններով, Մարտունուց Հադրութ տանելու հա-մար՝ Ֆիզուլու շրջանով... Նույնիսկ Հադրութ շրջկենտրոնն իր գյուղերի

մեծ մասի հետ կապ ունի միայն հարեւան ադրբեջանական շրջանների տարածքներով:

Ազգային խորականության, ճնշման ու հալածանքի քաղաքականությունն առավել մոդեզնորեն կիրառվել է մշակույթի ու ժողովրդական կրթության ոլորտներում:

Ինքնավարության առաջին տարիներին, հայկանաբար Անդրֆեդերացիայի հակողության ներքո, մարզը կապված էր Հայկական ԽՍՀ մշակութային ղեկավար կազմակերպությունների հետ, համատեղ միջոցառումներ էին կազմակերպվում արցախահայությանը հանրակրթության բնակչության մշակութային առաջընթացին համաքայլ առաջ տանելու համար: Մարզում հայերեն դասագրքեր էին տպագրվում, լույս էին տեսնում հայերեն գրական հանդես, երիտասարդական թերթ...

Սակայն աստիճանաբար վերացան այս բոլորը: Անբեկանակի կարգով մարզի առույծապահությունն ու ժողովրդական կրթությունը պետք է մասնագետներ ստանալին միայն Բարվից, եւ այդ մասնագետներն էլ պետք է լինեին միայն ադրբեջանցիներ: Մարզի հայկական դպրոցը երկաթե վարագույրով անջատվեց մայր Հայաստանի դպրոցական կյանքից: Ոչ միայն դպրոցը, արցախահայն այնպես բաժանվեց իր ազգային վարչական ու մշակութային առավել խոշոր միավորից, որ Հայաստան ուսման գնալը կամ այնտեղ կանոնադրած սովորական կրթեւնքը դիտվում էր որպես քաղաքական անհնուսպության բացահայտ դրսևորում: Սակայն առավել վտանգավորն ու դատապարտելին համարվում էր Հայաստանի հայի հայտնվելն Արցախում, նրա որեւէ անցնությունն Արցախի հասարակական կյանքի հետ: Հայ գրույթ, հայկական մշակույթի գործիչը, հայ գիտնականն ու արվեստագետը իրավունք չունեին ոտք դնելու Արցախ, հանդիպելու իրենց հաշտեմակիցների հետ, որոնք, իբր թե, ունեին սեփական ինքնավարություն եւ կարող էին օգտվել դրա բնձնուած ազգային մշակույթի ու առաջադիմության պտուղներից: Միայն 1948 թ. ամռանն Ալեքսիք Իսահակյանը համարձակեց այցելել Արցախ, եւ կուսակցության մարզկոմում ու ու Ստեփանակերտի ինստիտուտում էլ հայ մարդիկ համարձակվեցին բնդումել իրենց ազգային սրբություն բանաստեղծին... Ել դա բավական էր, որ Մ. Ջ. Բաղիրովը կուսակցության մարզային արտահերթ կոնֆերանս հրավիրել տար, մարզկոմը ցրեր, իսկ մարզում էլ կազմակերպեր գաղափարական շանտաժի ու ձերբակալությունների տեսական մի շրջան, բանն ու արտք քշեր Գրողների միության մարզային բաժանմունքի քարտուղար Բոզդան Ջանյանին, Ուսուցչական ինստիտուտի ռեկտոր Աղասի Մաֆարյանին, դասախոսներ Արտավազդ Ալվազյանին, Ռոբերտ Ալավերդյանին, Խորեն Բալաչանին եւ ուրիշ մտավորականների: Այս գործող եղանակը՝ մայր ազգի ու նրա ներկայացուցիչների ամենատիրական, ամենամեղ մի հանդիպումը, դատապարտել, որպեսզի այնուհետեւ ոչ ոք երազում անգամ չհամարձակվի Երեւան տեսնել, հանդիպել կամ շփվել Հայաստանը ներկայացնող որեւէ ճշանավոր մարդու հետ: Ել սա՛ ոչ միայն քաղիքության

բռնապետության տասնամյակներում, այլեւ բոլոր ժամանակներում, նույնիսկ խրուշչովյան, այսպես կոչված, ձնհալի կարճ շրջանում:

Իհարկե, Ստալինից հետո, մանավանդ խրուշչովյան «ժողովրդավարության» առաջին տարիներին, մենք խաբկանք ունեցանք կարծելու, թե բացվել են ազատության բոլոր դռները: Արցախի ճանապարհը բանուկ դարձավ Հայաստանի գրողների, մշակույթի մյուս բնագավառների գործիչների համար: Առաջինը Հրաչյա Բոչարն էր, որ 1956-ին ոտք դրեց Ստեփանակերտ, ծանոթացավ մարզի շրջաններին. Թարթատի հովտում գինուցած, արտասուքը խաժ աչքերում շողացնելով ասաց. «Հայը եթե դրախտ է ունեցել՝ սա՛ է: Ես էլ մտածում էի, թե Մամեդն ինչ»՝ ձեռից բաց չի թողնում»: Այսպես եկան Նաիրի Հարչանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գեորգ Էլիներ, Գարյուր Սեակը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը: Իսկ Համո Խահյանի, Սերո Խանգաղյանի, Սուրեն Ալվազյանի, Լոդոմոն Մողոմոնյանի համար Արցախն արդեն պապոնց տուն էր...

Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի բեմը վայելեց Վահրամ Փափագյանի ու Հրաչյա Ներսիսյանի փառավոր ներկայությունը, Թաթուլ Ալթունյանի երգի-պարի անամբի եւ ուրիշ խմբերի ելույթները:

Սակայն սա կարճ մի պահ էր, մեկ հնգամսյակ, թերեւս մի քիչ ավելի: Մամեդը գլխի ընկավ, թե ի՞նչ կարող է հետեւել այդ այցելություններին եւ... ժանիքներ ցույց տվեց:

Մի իմաստասեր ասել է՝ եթե ուզում ես ազգի այսօրն ու վաղը տեսնել առավել շոշափելի, նայիր նրա դպրոցին: Արցախի հայկական դպրոցներն համար ուսումնական ծրագրեր էր կազմում Ադրբեջանի լուսավորության մինիստրությունը, որը եթե ետպատերազմյան տարիներին, շուրջ մեկ տասնամյակ, հանրապետության հայկական շրջանների բողոքներն ու համառ պահանջները, իբր, բավարարելու համար, պահում էր մինիստրի մի հայ տեղակալ, այն էլ հիմնականում հայոց լեզվին շտիրապետող, սպա նախորդ ու հաջորդ տասնամյակներին չէր պահում եւ ոչ մի աշխատող, որն ունենար նվազագույն հնարավորություն՝ հաչոց դպրոցի ներսն ու դուրսը հասկանալու: Իհարկե, այս չէր պատճառը, որ հայկական դպրոցի համար այս մինիստրության ստեղծած ծրագրերում ոչ միայն իսպառ բացակայում էր հայ ժողովրդի պատմությունը, այլեւ առհասարակ որեւէ խոսք հայ ժողովրդի կենսագրության, նրա ստեղծած մշակույթի, պատմական կամ թեկուզ ժամանակակից Հայաստանի աշխարհագրության մասին: Խորհրդային կարգերի առաջին երեք տասնամյակներին ադրբեջանական համալսարանը, իսկ մինչեւ 70-ական թվականները՝ նաեւ Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտը, ունեցել են հայկական բաժանումներ՝ հաչոց լեզվի ու գրականության, պատմության ու աշխարհագրության եւ բնական գիտությունների ֆակուլտետներով: Հայ ժողովրդի պատմություն չէին անցնում այդ ֆակուլտետներից եւ ոչ մեկում, ներառյալ եւ պատմության ֆակուլտետը: Մինչդեռ Ադրբեջանի պատմությունն անցնում էին եւ այն էլ այնպիսի դասագրքերով, որոնցում կողոպուտի

Էին եկեղեցիական Հայաստանի հին ու միջնադարյան պատմությունը, նաև ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի գանձերը:

Ստացվում էր այնպես, որ Ադրբեջանի բուհերում կրթություն ստացած հայ պատմաբան-ուսուցիչներն իրենք ստիպված պիտի լինեին զբաղվել բացահայտ հավահաչկական կեղծարարություններով, ստանց տեղեկություններ ունենալու իրենց ազգային պատմությունից: Իսկ եթե այդպիսիք ձեռք կբերեին ծրագրից դուրս ել կտրածին հաղորդել իրենց աշակերտներին, ապա պիտի դատապարտվեին լքրել ազգայնամուլներ, «դաշնակ թախտիակներ» եւ վոնդվեին մարզի դպրոցական ցանցից:

70-ական թթ. սկզբին Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժինը փակվեց, եւ փոխարենը մարզի կենտրոն Ստեփանակերտում հեռահար մի նպատակով ստեղծվեց մանկավարժական ինստիտուտ՝ հայկական ու ադրբեջանական բաժանմունքներով: Այստեղ եւս հայ ժողովրդի պատմությունը չունեւ եւ ոչ մի իրավունք: Բայց, ըստ էության, կարելոյր ոչ թե դա էր, այլ այն հանգամանքը, որ Ստեփանակերտում, մարզի ու հարակից շրջանների շուրջ մեկ միլիոն հայ բնակչության համար բացված ինստիտուտի 65—70 տոկոսը կազմում էր ադրբեջանական բաժանմունքը, որն այստեղ, Բաքվի, Կիրովաբադի, Նախիջեւանի ադրբեջանական մանկավարժական ինստիտուտների գոյության պայմաններում, պարզապես չունեւ ոչ մի անելիք, բացի նրանից, որ կոչված էր փոխել մարզի կենտրոնի մաքուր հայկական ազգագրական պատկերը: Զէ՛ որ ադրբեջանական բաժանմունքն իր հետ Ստեփանակերտ էր բերել ադրբեջանցի դասախոսների, վարչական աշխատողների, այլեւայլ տպասարկողների ու նրանց հարազատների մի անոնի քանակություն: Ինստիտուտին էլ հետեւեցին Ստեփանակերտում գործող հայկական թժշկական ու գյուղատնտեսական տեխնիկումներին, մանկավարժական ուսումնարանին եւ այլազան կրթական հաստատություններին կցված ադրբեջանական բաժինները:

60-ական թվականներին Ստեփանակերտում բացել էին արհեստագործական, միմնականում շինարարական կադրեր պատրաստող մի ուսումնարան: Այն գալթակոյի պայմաններով սաներ էր հավաքագրում միայն մարզի գյուղերից եւ կադրեր էր պատրաստում Ադրբեջանի շրջանների ու քաղաքների համար: Ամեն տարի այն թողարկում էր 250—300 երիտասարդ ու պատանի արհեստավոր, որ նշանակում է՝ ամեն տարի Արցախում առնվազն մեկ գյուղ էր դատարկվում... առնվազն, քանի որ գնացող երիտասարդը հետո էլ իր ետեւից պիտի տաներ նշանածին, ծնողներին ու մյուս հարազատներին:

Այս եւ նման միջոցառումները շատ շուտով ցուցադրեցին իրենց կործանարար արդյունքը. եթե 1923 թ. հայերը մարզի բնակչության 94,4 տոկոսն էին կազմում, 1959-ին՝ ամբողջ քան 80, ապա 80-ականների սկզբին իջել էին 75 տոկոսի:

Ըստ երեւույթին ադրբեջանական մոլեռանդությանն աչա արդյունքն էլ չէր թափարարում. մտածում էին գտնել այլեւի նեշտ միջոցներ ու

կարն ուղիներ մարզը հայաթափ անելու, մեկընդմիջտ վերջ դնելու Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հավակնությանն Արցախի նկատմամբ: Կործի անցան հանրապետության չգիտնական պատմաբանները, բանասերները, հնագետները եւն, որպեսզի իրենց նորագույն «նետագոտություններով» մեկընդմիջտ «հաստատեն», որ Արցախի ու շրջակա նախկին-հայաբնակ գավառների բնակիչներն իսկական հայեր չեն, այլ Հայաստանի կողմից բռնությամբ հայացված աղվաններ, որոնք էլ իրենց հերթին ներկայիս ադրբեջանական ժողովրդի անմիջական նախնիներն են հանդիսանում: Այս տեսությամբ ստացվում է, որ միայն 15—16-րդ դարերում Անդրկովկասում հայտնված օղուգ թորքերը (այժմյան ադրբեջանցիների իսկական նախնիները) Անդրկովկասում մ. թ. առաջ եւ մ. թ. առաջին դարերում ապրած աղվանական ցեղերի անմիջական ժառանգներն են: Ժառանգները եւ նրանց ստեղծած նյութական ու հոգեւոր մշակույթի տեր-ժառանգորդները: Իսկ սրանից էլ նետում է, որ Արցախի ամբողջ տարածքում սիոված հուշարձանները, նույն տարածքում տարբեր պատմաշրջաններում ստեղծված գրական ու մատենագրական երկերը եւս աղվանական-ադրբեջանական են: 1988 թ. ապրիլի 27-ին Ադր. ԽՍՀ Միմխարների խորհուրդն իր ու 145-րդ որոշմամբ աղվանական-ադրբեջանական էր հայտարարում Արցախի, Նախիջեւանի, հին Ուտիքի եւ այլ տարածքներում գտնվող բոլոր ու ամեն տեսակ հուշարձանները՝ իսպառ մերժելով նրանցից որեւէ մեկի այս կամ այն ստեղծությունը հայ ժողովրդի հետ: Զարմանալի է միայն, թե բռնագրակչի ախորժակն ինչո՞ւ լոկ հիշված նահանգներով է գոհանում, երբ կարող էր նույն հաշտությանմբ աղվանական-ադրբեջանական համարել մնացած Հայաստանի մշակույթը:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի միշտ շուրջնիստական ու նպատախց ղեկավարությունը խտրական քաղաքականություն է վարել ոչ միայն Առեւային Ղարաբաղի հայոց ինքնավարության դեմ, եւ կրանության մեջ չեն գտնվել կամ գոնե տանելի վիճակում չեն եղել նսնրապետության մի շարք շրջաններում (Ծախումյան, Խանկար, Ծամբոր, Քարհատ եւն) բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմած հայերը, ինչպես նաեւ Բաքվի հայությունը: Հակառակը, եթե մարզում, ինքնավարության պարտադրանքով, հայ բնակչությունն օրով է մշակութային-լուսավորական իրավունքների ինչ-ինչ փրշտանքներից, ապա նշված շրջանների ու Բաքվի հայությունը նույնիսկ օրովիսի իրավունքներից էլ զրկված էր եւ ստիպված էր լինում կամ թողնել ալանդական բնակավայրերը, լքել անցյալ դարերում իր իսկ մտքով եւ տաղանդի ուժով ստեղծած նյութական ու հոգեւոր մշակույթի բաղնարժեք հուշարձանները, կամ կորցնել իր ազգային հատկանիշները, ձուլվել բռնությամբ իր շուրջն ստեղծված օտար միջավայրին:

1988 թ., երբ Արցախի հիմնահարցը կրքեր էր բորթոքել, Ադրբեջանի ղեկավարներն ու պատմաբանները պնդում էին, թե Բաքվում բնակվում է ամբողջ քան 350 հազար հաշվող հայություն: Ոգրում էին ու էլ այդքան պատանդներ ունենք մեր ձեռքի տակ եւ չհամարձակ-

կույթի, լեզվի բնագավառներում, հայալեզու մտավորականության դեմ կանգնեցրել էր վեհական արգելքներ: Այս ամբողջն իրական է: Այս ամբողջը ճշմարիտ է»:

Իսկ ո՞րն էր այդ ամբողջ իրականի ու ճշմարիտի արդյունքը: Այս հարցին պատասխան տալու համար էլ Ա. Ի. Վոլսկին կատարում է մի խոստովանություն, որն արդեն ճակատագրական է. «Երկրում շքրելիս, — ասել էր նա, — ես չեմ հանդիպել այնպիսի ավերվածության, մարդկանց ճակատագրերի հանդեպ այնպիսի արհամարհանքի, ինչպես Լեոնային Ղարաբաղում»¹:

Բանի՞ տառնչակ տարի էր անցել Մարիետա Ծահինյանի տեսածից ու արձանագրածից, ոչինչ չէր փոխվել: Հակատակը, Ադրբեջանի ղեկավարությունն այդ ամբողջը քննաքննում լույս մի հոգս էր ունեցել՝ որքան կարելի է խոր ու անհուսալի փակուղի մղել մարզը, նրա հայ բնակչությանը քաշել ստրկական ու գաղութարարական լծի տակ՝ հիմարաբար մոռանալով, որ այդ հայությունը նույնիսկ թաթար-մոնղոլական, թուրքական ու պարսկական տիրապետությունների ժամանակ էլ պահպանել է իր ազգային ինքնությունն ու վարչական ինքնավարությունը:

Գրիգոր Հարութիմով-Հարությունյան... Այս մարդուն կենդանության օրով եւ այնուհետեւ ծանոթներից ո՛չ մեկը, իսկ մոտ ծանոթություն ու առնչություն չունեցած եւ ո՛չ որ չէր մտցնի հայ հայրենասեր ղեկավարների ցուցակը: Մտածում էին, թե 30-ականների խժոժությունների ժամանակ Ստալինին պետք է եղել իր մարդն ունենալ Հայաստանում, ուղարկել է որպես այդ քրքրված երկրի առաջին ղեկավար, եւ նա էլ իրեն պահել է տասնվեց տարի (1937—1953), իբրեւ Ստալինի կամակատարը:

Որպեսզի ջնջվի այս պատկերացումը հայ արժանախոր ղեկավարի մասին, բավական է հիշել, որ Հարութիմովը Երեւան է կառուցել՝ մեր աչսօրվա մազաբաղափի այն մասը, որը մեկը հպարտությամբ համարում ենք մեր ազգային ճարտարապետության նոր ու անմխալընթաց վերելքի ապացույցը: Կարող են ընդդիմանալ, ասել՝ դրա հանձնարել նախագիծն ու հիմքերը Թամանյանն է դրել: Այո՞, դրել է, բայց հիմքերի վրա պետք է շենք կառուցվեր...

Եվ Հարութիմով-Հարությունյանը եղավ այդ կառուցողը:

Ասում են՝ Մարտիրոս Սարյանը նրան կոչել է Գրիգոր Ծիսարար, եւ ժողովուրդը միանամուս ընդունել է իր ղեկավարի այդ հարմար անունը:

Հիշենք նաեւ, որ մեր անցյալ ղեկավարներից եւ ո՛չ մեկը ստալինյան դժնդակ ժամանակներում չհամարձակվեց ազգային կյանքին վերաբերող, այն էլ գորավոր հարեւանների շահերը շոշափող մի այնպիսի հարցի նկատմամբ, ինչպիսին արցախաստեայության ճակատագիրն է:

¹ «Գլխավոր», 1959, հունվարի 15:

Մինչեւ վերջին ժամանակներս նույնիսկ մեքենավոր գործակիցները, նրա՛նք, որ 16 տարի հետոն աշխատել էին Հայաստանի կուսակցության Կենտկոմում ու կառավարության օղակներում, բնավ տեղեկություն չունեին, որ Գրիգոր Հարութիմով-Հարությունյանը միութենական դեկառավարությանը, անձամբ Խոսի՛ք Ստալինին Լ դիմել արցախի հիմնահարցով եւ արտահայտել է իսկական հայ-հայրենասերի իր դիրքն ու կողմնորոշումն այնպիսի վեհանձնությանը, ինչպես եւ ո՛չ ոք իրենից ստաց ու իրենից հետո:

Հարութիմով-Հարությունյանի դիմումը, ճիշտ է, ներկայացված է իբրեւ «Հայաստանի ԿԿ-ի ու Ժողկոմխորհի» առաջարկություն, սակայն տակը միայն ի՛ր ստորագրությունն է, եւ նրան մոտիկից ճանաչող մարդիկ այժմ դա բացատրում են նրանով, որ մարդը, գիտակցելով ժամանակի համար նման քաջի վտանգավորությունը, պարզապես լծակիցներին է հեռու պահել նմարավոր կործանարար պատմականատվությունից:

Ինչ որ է, տեսեք նրա դիմումը, որ աչքի է բնկնում կրտ ու սպառնիչ բովանդակությամբ եւ անավերորդ գործնականությամբ:

«ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ, ընկեր Ստալինին».

Խոսի՛ք Վիսարիոնովիչ,

Հայաստանի տարածքին հարող Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1923 թվականից մտնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Այդ մարզի բնակչությունը հիմնականում հայկական է: 153 հազար բնակիչներից 137 հազարը հայեր են:

Լեոնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունը հար ու նման է Հայաստանի լեոնային մասի գյուղատնտեսությանը: Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելը մեծապես կնպաստեր նրա զարգացմանը եւ կբարելավեր տնտեսության ղեկավարումը:

Բնակչության մշակութային-գանձվածային եւ քաղաքական սպասարկումը մայրենի լեզվով կուժեղանար Հայաստանի հանրապետական մարմինների կողմից ղեկավարվելու դեպքում:

Լեոնային Ղարաբաղի մարզի Հայաստանի կազմի մեջ մտնելը տեղական կադրերին հնարավորություն կտար շարունակել մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթությունը Հայաստանի բուհերում: Մյուս կողմից՝ Հայկական ԽՍՀ-ը կկարողանար Լեոնային Ղարաբաղի մարզից ստանալ ազգային կադրեր, որոնք աչքի են ընկնում իրենց գործարարությամբ եւ ներկայումս, բնականաբար, չեն կարող լրիվ օգտաործվել Ադրբեջանում:

Ելնելով դրանից եւ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ցանկությունից՝ Հայաստանի Կենտրոնական Կոմիտեն եւ Ժողկոմխորհը ՀամԿ(բ) Կենտկոմի եւ միութենական կառավարության քննարկմանն են ներկայացնում Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեոնային Ղարաբաղի Ինք-

Նավար մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ որպես Ղարաբաղի մարզ մտցնելու հարցը:

Այդ հարցի դրական լուծման դեպքում Կենտկոմը եւ Հայաստանի Ժողովուրդը կառավարությանն առաջարկություն կենդակացնեն Ղարաբաղի նախկին կենտրոնի՝ Շուշի քաղաքի վերականգնման մասին, որն ավերակ էր խորհրդային իշխանության հաստատումից առաջ:

Հայաստանի Կ(Ք)Կ Կենտկոմի քարտուղար

Գր. ՀԱՐՈՒԹԻՆՈՎ

1945 թ. նոյեմբերի 11»:

Ստալինն ինչպե՞ս է ընդունել այս դիմումը, որ փաստորեն ուղղված էր ի՞ր իսկ մասնակցությամբ հունցված հանցավոր խմորի դեմ, երբ առանց դրան էլ նամակ-դիմումն ինքնին կարող էր դառնալ մի գլխակեր քայլ:

Այն հետազոտողները, որոնք նամակ-դիմումը դուրս են բերել միտքենական ու հանրապետական արխիվների համապատասխան գործերից², ոչինչ չեն հաղորդում նրա արդյունքների մասին: Եվ հարցին ինչ-որ չափով պատասխանում է Իգոր Կլիեմ իր ձեռագիր մի աշխատության մեջ (անթիվական, այեի քան 50 էջ), որը 1989 թ. տարածված էր ամենուրեք եւ, իբր, անտեղյակ մարդկանց ճշմարիտ պատկերացում պիտի տար ԼՂԻՄ-ի մասին³:

Ի. Ալիեւը, Ադրբեջանի կուսակցական արխիվից քաշելով, հաղորդում է, որ ՀամԿ(Ք)Կ Կենտկոմի քարտուղար Մատենկովը Հարութիևոյի դիմումը ժամանակին ուղարկած է եղել Ադր. Կ(Ք)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ. Զ. Բաղիրովին՝ ծանոթանալու եւ արված առաջարկի նկատմամբ իր կարծիքը հայտնելու հանձնարարությամբ: Բաղիրովն իր պատասխան գրի մեջ, իբր, մերժել է Հարութիևոյի բոլոր փաստարկները, սակայն միաժամանակ տվել է իր համաձայնությունը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու ԼՂԻՄ-ը՝ առանց բացատրապես ադրբեջանցիներով բնակեցված Շուշի քաղաքի՝ միայն պազմանով, որ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցվեն Հայկ. ԽՍՀ երեք շրջանները, որոնք հարակից են Ադրբեջանին եւ ունեն գերազանցապես ադրբեջանցի բնակչություն⁴:

¹ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆոնդ 1, ցուցակ 25, գործ 42, էջ 1:

² Տե՛ս, օրինակ, Հրաչիկ Արմենյան, Ինչո՞ւ նորից աղմուկ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1989 թ. հունիսի 17-ի համարում:

³ Տեղեկանք կոչված այս գրաբարտագիրն անտորագիր է, սակայն հեղինակը ներքոն քանի՞սու իրենն է համարում հրատարակված առանձին հոդվածներ, որոնց հեղինակն ինքն՝ Իգոր Կլիեմ է՝ Ադր. ԳԱ Պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր:

⁴ Անդ, էջ 50:

2. Ալիեւը հաղորդում է, թե Բաղիրովը ներկայացրած է եղել նաև իր ուրիշ պահանջներն Անդրկովկասի ու Կովկասի խորհրդային հանրապետությունների սահմանների մեջ կատարելիք էական փոփոխությունների վերաբերյալ:

Ալիեմ այդ «էական փոփոխությունների» մանրամասները չի տալիս: Իսկ ես հիշում եմ Բաղիրովի դատավարությունը, որին ներկա եմ եղել որպես Արցախի պատվիրակության անդամ եւ լավ եմ հիշում, թե ռազմական տրիբունալի նախագահի ու գլխավոր մեղադրող Ռ. Ա. Ռուդենկոյի իսլամաձե հարցաքննությամբ ինչպես սրարվեց, որ Բաղիրովը ծրագրած է եղել Ադրբեջանին միացնել Կադստանի ԱԽՍՀ-ը, իսկ ինքը, Ստալինն ու Բերիան էլ, ինչպես վերը նշվեց, որոշած են եղել 1953-ի ամռանը կազմակերպել Հայաստանում բնակվող հայության մի նոր վիթխարի բռնագաղթ, որով արդեն Հայաստանի բնակչությունը պիտի կրճատվեր, դառնար մեկ միլիոնից էլ պակաս, որպեսզի զրկվեր միտքենական հանրապետության իրավունքներից:

— Որքեմն Հայաստանը պիտի բաժան-բաժան արվեր, միացվեր հարեաններին. այդպե՛ս պիտի հասկանալ, — հարց տվողը ռազմական տրիբունալի նախագահն էր:

— Այո՛, քաղաքացի նախագահ, — անվրդով պատասխանեց Բաղիրովը: — Ծրագիրը խախտվեց միայն Առաջին մասիվան պատճառով: — Բաց ո՞րն է հիմքը, ի՞նչն էր միավորում ձեր եւ Ստալինի տրամադրությունները, — այս հարցն էլ տվեց գլխավոր մեղադրող Ռուսն Ռուդենկոն:

— Ես Ադրբեջանի դեկտյարն էի՝ շահագրգռված նրա ամեն տեսակ հզորությամբ: Իսկ Ստալինին ձեռնառու էր Արեւելքում, մահմեդական աշխարհի նախադրանքն ունենալ Ադրբեջանի պես հզոր ու հավատարիմ մի հենարան-հանրապետություն, — դարձյալ անվրդով ու հանգիստ պատասխանեց եռյակ դահնապետության վերջին ներկայացուցիչը:

Բաղիրովյան ծավալապաշտական ծրագիրը երեւի նախապատրաստվում էր բազմակողմանիորեն եւ խոր արմատներ էր գցել իր հանրապետության մտավորական շրջաններում: Երբ 1952 թ. Ադրբեջանի գաղափարական աշխատողների հանրապետական ակտիվի նիստերին տված իր շարդարարական զեկուցման մեջ ՀամԿ(Ք)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ (թե՛ անդամության թեկնածու) Մ. Զ. Բաղիրովը մերկացնում էր Հայաստանում տարվող գաղափարական աշխատանքի «թունոտ ազգայնամոլությունը», «խորհրդային ժողովորդների ինտերնացիոնալ եղբայրության հիմքերը խարխլող նպատակները», կամ նույն հանցանքները՝ խարսխված «Շամիլի շարժման նակատուսական էության» վրա, որ երևան էր հանում Դադստանի ինքնավար հանրապետության սահմաններում, ունկնդիրներին այնպես էր թվում, թե Կովկասի այդ նոր խալիֆն իրեն տերն է զգում ո՛չ միայն Ադրբեջանի, այլեւ հիշատակվող երկու հանրապետությունների:

¹ Անդ, էջ 50 (Ադր. կուս. արխիվ, ֆ. 1, ց. 169, գ. 249, թ. 3—6ա):

Եվ նշանակալից է, որ բաղիրովյան շարժումն անմիջապես ունեցավ միութենական իր լայն արձագանքը. գեղուցման համատու շարադրանքը լույս տեսավ «Պրավդա» թերթում, որտեղ անմիջապես էլ ելույթ ունեցավ Պոսպելովը և, Բաղիրովին առաջնորդող ցուցումներ տված մարգարե համարելով, առաջ տարավ նրա հայացքները, ծավալեց, դարձրեց ժամանակի խորհրդային գաղափարական աշխատանքի ուղեցույց...

Բարեբախտաբար, քիչ ժամանակ անց եւես եղավ Ստալինը, և որանով էլ խափանվեց հակահայ դահնապետության եղյակի ահավոր ծրագիրը, որը երկար ժամանակ դեռ գորգորանքի առարկա էր Ադրբեջանի մտավորականության լայն շրջաններում:

Չեմ մոռանա Ադրբեջանի Գրողների միության 1966 թ. համագումարի մի դիպվածը: Արցախի պատգամավորներս օրենքից դուրս էինք, քանի որ նախորդ մի ամբողջ տարին հանրապետությունը խլելում էր մարզի 13 ղեկավար աշխատողների հայտնի դիմումի՝ ու հետագա գործունեության պատճառով, իսկ «13-ի» մի մասը գրողներ էին և, առանց «ամաչելու», վեր էին կացել, եկել համագումար:

Համագումարի առաջին թե երկրորդ օրվա ուշ երեկոյան Հայաստանից եկած հյուրերի (Հրաչյա Հովհաննիսյան, Արշավիր Դարբին և, կարծես, Սարմեն) հետ ընթրիքի էինք «Ինտուրիստի» հյուրանոցի ճաշարահում, մեկ էլ այն տեսանք, որ Ռասուլ Համզաթովը վրդովված ու շփերթ ներս ընկավ և, սրահում իր միակ ծանոթ Հրաչյա Հովհաննիսյանին փաթաթվելով, սկսեց հաչհոչել տեղացիներին, անհասցե սպառնալիքներ ուղարկել այս ու այն կողմ... Արցախցիներս շուտով հեռացանք մեր սենյակները, իսկ Հրաչյան, որ ամբողջ գիշեր Համզաթովի հետ էր անցկացրել, հաջորդ առավոտյան մեզ պատմեց հետեւյալը.

Երեկոյան նիստից հետո Համզաթովին իր սուրը ճաշկերպության է տարել Ադրբեջանի նշանավոր քանաստեղծ Ռասուլ Ռզան և սեղանի վրա դադատանցի հյուրին հաղորդել իր ազգի ամենակարեւոր երագանքն ու իրականացնելիք ամենամակատագրական միջոցառումը. «Եթե դու համաձայնես ես քո ժողովրդին էլ համաձայնեցնես, որպեսզի Դադատանը միանա Ադրբեջանին, — առանց աչ ու ձախ ընկնելու իր սիրտը բացել է Ռասուլ Ռզան, — մենք կկազմենք ամենահզոր հանրապետությունը Միության հարավում և մեր կամքը կթելալրենք համայն Կովկասին ու հարեան երկրներին»:

Լսածին չհավատալով՝ Համզաթովը պահանջել է, որ նա կրկին իր առաջարկությունը, և երկրորդ անգամ այն լսելուց հետո վեր է կացել ու հայտարարել.

— Մենք դադատանցիներս, հյուրասիրության սրբազան օրենքներ ունենք: Եթե ես քո հյուրը չլինեի, քեզ կապտակեի իբրև պատասխան այդ վիրավորական առաջարկության և նոր կլքեի քո սեղանը: Իսկ այժմ հեռանում եմ՝ անիծելով այն հացը, որ մինչեւ այս վայրկյանը կերել եմ քո տանը կամ քեզ հետ:

¹ Այս դիմումը և: սրա արդյունքների թննությունը կլինեն գրքիս հաջորդ էջերում:

Հառնագումարից հետո պոեզիայի մեծ երեկո էր կազմակերպված: Նախագահող Միրզա Իբրահիմովը շատ էր ցանկանում Համզաթովի հետ ստեղծված անախորժությունը հարթել. լորձնաշորթ փառաբանեց նրան, առաջինը հրավիրեց ելույթի: Եվ խիզախ դադատանցին այստեղ նորից ցուցադրեց իր ըմբոստ ուղղամտությունը (համագումարին ունեցած ելույթում նա հայտարարել էր, թե ինքը ժամանակակից Ադրբեջանում իսկական մեծ քանաստեղծ չի ճանաչում): Ասաց.

— Երբ ես իմ հայրենի Դադատանում գրույս լեռներին եմ դնում հանգիստ առնելու, շատ եմ երագում, որ հարավից միայն խաղաղ քամիներ գան դեպի մեր լեռնաստանը: Այսքա՛ն քան:

Ասաց ու կարդաց ավարտեմ քանաստեղծություններ՝ սրանք էլ ուղղելով դահիճի առաջին շարքերում նստած իր հայրենակից մի խումբ զինվորականների, որոնց հետ երեկոյից առաջ էր ծանոթացել:

Մոսկվայի Գրողների տանը յոթամասնական թվականներին մի անգամ Ռասուլ Համզաթովին հիշեցրի այս միջադեպը, և նա տխուր ժղպտաց ու աչքերը փակ հառաչեց.

— Ռոք մի անգամ եք վկա եղել այդպիսի սանձարձակության..., իսկ ես մինչեւ այսօր էլ փրկություն չունեմ:

Հիմա վերստին դառնամ Հարությունովի ու Արցախի հիմնահարցի առնչությանը: Ի՞նչ եղավ Բաղիրովի առաջարկությունից հետո, հարցն ի՞նչ շրջապտույտ ընդունեց, «ժողովուրդների հայրն» ինչպե՞ս ընդունեց իր հարազատ զավակների՝ Հարութիևովի ու Բաղիրովի չարանձախությունները, — ոչինչ հայտնի չէ: Որոշ ուսումնասիրողներ հայտնում են, թե Հարութիևովը նման դիմումով հանդես է եկել նաև 1947 և 1949 թվականներին, սակայն աղբյուրներ չեն վկայակոչում և հայտարարությունը չեն հիմնավորում լրացուցիչ տվյալներով: Հրաչիկ Սիմոնյանը գրում է. «1949 թ. կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանը նորից դիմեց Ստալինին, խնդրելով թննության առնել Լեռնային Լարաբադը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու հարցը՝ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կապակցության: Ստալինը Բերիային և Բաղիրովին հանձնարարեց առաջարկություններ մտցնել և հարցը նախապատրաստել քննարկման համար: Բայց հայտնի պատճառներով հարցի քննարկումը տեղի չունեցավ»¹:

Կարծում եմ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կապակցությանը Հարութիևովը դիմած կլինեք ավելի վաղ, և Հայաստանի մի շարք շրջաններից ադրբեջանցի բնակչության գաղթեցումն էլ տեղի ունեցած կլինեք իբրև արդյունք այդ հարցի բարդացման: Ես հաստատ գիտեմ, որ տասնչակ հազարավոր ադրբեջանցիներ (բազմաթիվ գյուղական համայնքներ) Հայաստանից Ադրբեջան են փոխադրվել 1947 թ. ամառնամուտին: Կարելի է ենթադրել, որ դա կատարվել է դատարկված գյուղերում հայրենադարձվող սփյուռքահայերին բնակեցնելու նպատակով: Բայց արդյո՞ք միայն Հարութիևովի ցանկությամբ ու նախաձեռնությամբ, որին էլ, իբր, Բաղիրովը ենթարկվել է անմոռնչ:

¹ Հր. Սիմոնյան, Ինչո՞ւ նորից աղմուկ. «Եւ. Հ.», 1989, հունիսի 17:

Ադրբեջանցիների մեծազանգված այս վերաբնակեցման պատմությունը վերջերս այնպես էր ներկայացվում, որ հաշերն ու իրենց դեկավարությունը դառնում էին բռնազաղթեցնողներ, որոնք, իբր, իրենց հանրապետության լավագույն հող ու կլիմա ունեցող շրջաններից բարբարոսաբար դուրս են բռնի ավանդաբար այնտեղ ապրած ադրբեջանցիներից, եւ սրանք էլ ստիպված են եղել բնակություն հաստատել Ադրբեջանի տղթակեզ շրջաններում, մեծ մասամբ կոտորվել են համարակից ու անսովոր կլիմայական պայմաններից:

Այս անավոր գրաբարությունը հնչում է շատ-շատերի բերաններից՝ Ադրբեջանի անփառունակ նախագահ Մութալիբովից մինչեւ պատմության փորձված կեղծարարներն ու շարքային բամբասանները: Օրինակ, տեսե՛ք, թե Այազ Մութալիբովը համամիտեմական «Սոյուզ» պարբերականի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցում ինչպես է քաջատրում այդ վերաբնակեցումը. «Դուք մտածում եք, որ, ի՞նչ է, մենք հարեանների նկատմամբ պահանջ ու բողոք չունենե՞ք... Չէ՞ որ եղել է սչսպես կոչված միկոյանական բռնազաղթեցումը, երբ շուրջ 100 հազար ադրբեջանցիներ դուրս են բռնիկ Հայաստանից եւ նոր վայրերում նրանցից հազարավորներ կոտորվել են, եւ շատերը՝ խղեբալից»¹:

«Սոյուզի» ընթերցողը երեւի սքարտավոր պիտի լիներ հավատալ այս հաշտարարությանը, որ անում է Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին քարտուղարն ու հանրապետության պրեզիդենտը: Այսքան բարձրապաշտոն մեկն ինչպե՛ս կարող է չիմանալ, թե ի՞նչ է կատարվել իր ազգի հարյուր հազարավորներ կազմած մի հատվածի հետ, այն էլ արանից ընդամենը քառասուն տարի առաջ:

Բայց եթե այդ ընթերցողը փորձեր հարցեր էլ տար: Ա՛յ, ասե՛նք, աչպիսի հարց՝ Միկոյանն ի՞նչ կաս կարող էր ունենալ 100 հազարավոր ադրբեջանցիներին Հայաստանից Ադրբեջան բռնազաղթեցնելու հետ: Չէ՞ որ նա ո՛չ երկրի միակեծան տերն է եղել երբեւէ, ո՛չ ներքին գործերի նախարարը, ո՛չ էլ նույնիսկ Հայաստանի դեկլարարը, որպեսզի ստալինյան բռնապետության շրջանում գլխից ձեռք վերցնէր ու գնար այդպիսի հրեշավոր քայլին:

Մութալիբովը որտեղի՞ց է պեղել այսօրինակ անհեթեթ ու կեղտոտ մեղադրանքը: Պարզվում է՝ իր հանրապետության բամբասանաց աղբանոցներից: Ուրիշ էլ որտեղի՞ց, երբ արխիվներում կամ պաշտոնական այլեւայլ հաստատություններում նման բան ո՛չ կա, ո՛չ էլ կարող է լինել:

Եվ անս վերջերս նույն հեղուրանքի ուրիշ տարբերակներին, իբր թե, հավատ բնծայած պատմաբան Ջ. Գուլիերը հրապարակեց հենց այդ վերաբնակեցման համար հիմք հանդիսացած փաստաթուղթը՝ ինքն էլ չհասկանալով, թե դրանով ինչպե՛ս մերկացնում է իր հանրապետության դեկլարարի մեծապատիվ սուտը, որեւեմ՝ արժանավորապես կեղտաջուր է թափում նրա գլխին:

Փաստաթուղթը թվագրված է 1947 թ. դեկտեմբերի 3, ստորագրված Մ. Ջ. Բախիրովի ու Գ. Ա. Հարությանովի կողմից, ուղղված «ԼՂԱԿԻ Ի. Վ. Ստալինին»: Ահա այն ամբողջությամբ.

«Մտքեր փոխանակելով Ադրբեջանական ու Հայկական հանրապետություններում վերջին տարիներին տեղի ունեցած տնտեսական վերափոխումների հետեւանելով ստաւչացած մի քանի հարցերի ստիվ՝ Ձեզ ենք դիմում հետեւյալ ստաւչարկություններով:

Միեզեշատրի հանգույցի ոռոգման տակ անսկիզբ նոր հողերը եւ գոյություն ունեցող բամբակային շրջանների աշխատավոր ձեռքի պակասը, ինչպես նաեւ բամբակի բերքատվության բարձրացման խնդիրը հարց են բարձրացնում արվելացնելու Ադրբեջանական ԽՍՀ աչդ շրջանների բնակչությունը:

Այդ հարցի իրական լուծում կլինէր Հայաստանում ապրող թվով 130 հազար հողի ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցումն այդ շրջաններում:

Հայաստանից ադրբեջանական բնակչությանը վերաբնակեցումն Ադրբեջան մեծապես կթեթեւացնէր արտասահմանյան երկրներից հայրենիք վերադարձող հայերի ընդունման ու դասավորման պայմանները: Ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման շնորհիվ ազատվող հողերն ու բնակարանները կարող են օգտագործվել Հայաստան եկող արտասահմանյան հայերի գյուղացիական մասերի համար:

Այս նկատառումներից ելնելով՝ խնդրում ենք Ձեր թույլտվությունը.

1. Հայկական ԽՍՀ-ում ապրող ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցումը Ադրբեջանական ԽՍՀ նույր բնակչություն ունեցող բամբակային շրջաններում եւ ազատվող հողերի ու բնակարանների օգտագործումը՝ արտասահմանից Հայկական ԽՍՀ վերադարձող հայերին ընդունելու եւ դասավորելու համար:

2. Թույլ տալ Ադրբեջանական ԽՍՀ ու Հայկական ԽՍՀ Միկոստրների խորհուրդներին ստեղծել միացյալ հանձնաժողով վերաբնակեցման պայմանների ու կարգի մշակման, ինչպես նաեւ վերաբնակեցումն իրականացնելու համար:

3. Այդ վերաբնակեցման հետ կապված ծախսերը վերցնել միութենական բյուջեի վրա»¹:

Այս փաստաթղթից անելիք ամենակարեւոր եզրակացությունն այն է, որ Հայաստանից Ադրբեջան փոխադրելն ու բամբակային շրջաններում վերաբնակեցնելը մեկ հիմնական նպատակի համար էր՝ լուծել Միեզեշատրի հիդրոհանգույցի ստեղծմամբ պայմանավորված տնտեսական ու սոցիալական մեծամեծ հիմնահարցերը, համարել ստաւչիկայում ոռոգման տակ դրվելիք սակավաբնակ շրջանների գյուղացիների շարքերը եւ բարձրացնել բամբակի բերքատվությունը: Այսքանից հետո միայն նշվում է իրականացվող միջոցառման հավելյալ շահը, այն, որ վերաբնակեցման շնորհիվ ազատված հողերն ու բնակարանները կօգ-

¹ «Сюз», 1990, № 39:

¹ ՄԼԻ ՀԲԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 97, թ. 14:

տագործվեցն արտասահմանից հապտենիք վերադարձող հայերին տեղափոխելու-դասավորելու համար:

Այս է փաստաթղթից արվելիք միակ եզրահանգումը, որ պարզորոշ ջնջում է Մոթալիբովի ու նրա նմանների հեղշույամբ քամբասանքները: Նշենք նաև, որ վերաբնակեցումը հիմնականում կատարվել է ադրբեջանական կողմի ներկայացուցիչների կողմից, եւ վերաբնակեցվողներն էլ այդ միջոցառումն ընդունել են գոհունակությամբ, նույնիսկ խանդավառությամբ: 'Իրա համար քաղաքական է ծանոթանալ միջոցառման կազմակերպիչ ադրբեջանցիների գեկույցներին: Ահա նրանցից մեկը՝ Հայաստանում Ադր. ԽՍՀ ներկայացուցիչ Ն. Ալլահվերդիեյը, 1948 թ. հունիսի 7-ին Հայաստանի դեկավարությանն է հղել նամակ, որով հաշորդում է, թե «ադրբեջանական բնակչությունը քաղաքական վիթխարի վերելքով, մեծ հանույքով ու միասնությամբ սկսել է ավարտել է դիմումներ գրելն ու անկետաներ լրացնելը, որոնցում արտահայտել է իր համաձայնությունը վերաբնակվելու Ադրբ. ԽՍՀ-ում»¹:

Պահպանված փաստաթղթերի համազանգայից քննությունը բերում է այն եզրակացության, որ Հայաստանի դեկավարությունը վերաբնակեցման գործի ետանդուն մասնակիցն էլ չի եղել: Սա կարելի է բացատրել թեկուզ նրանով, որ 1948 թ. արդեն երկրի վերին վարչական մարմինների կողմից դադարեցված է եղել արտասահմանյան հայության հայրենադարձումը, քացի այն հանգամանքից, որ հայրենադարձվածներն էլ հիմնականում տեղափոխվել են քաղաքներում, եւ այնու կարիք չի եղել գյուղաբնակ ադրբեջանցիներին տեղահանելու:

Բայց ահա ադրբեջանական դեկավարությունն այն շարունակեց եւ այնպիսի մի ետանդով ու շահագրգռությամբ, առես միջոցառումն ի՛նքն էր միայնակ նախաձեռնել եւ ի՛նքն էլ անց էր կացնում իր քազմակողմանի շահագրգռությանը հազորդ տալու համար: Այդպիսի եզրակացության կարելի է գալ Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի 1948 թ. ապրիլի 13-ի որոշումից, որն ասում է.

«Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն նշում է, որ Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի խնդրանքով ԽՍՀՄ Միևիատրների խորհրդի 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդունված «Հայկական ԽՍՀ-ից ադրբեջանցի կուտնտեսային եւ այլ բնակչության Ադրբեջանական ԽՍՀ վերաբնակեցնելու մասին» որոշումը հանդիսանում է մեծ քաղաքական կարեւորության փաստաթուղթ եւ վկայում է կուսակցության, կառավարության ու անձամբ ընկեր Մտալիբի հոգատարությունը Ադրբեջանական ԽՍՀ ու ադրբեջանական ժողովրդի հետագա մշակութային-տնտեսական զարգացման ու անի նկատմամբ:

Վերաբնակեցումը Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ միաժամանակ տոեղծում է մեծ հնարավորություններ Միևզեաորյան սիստեմի շինարարության կազակցությամբ նոր յուրացվող հողերը լրիվ օգտագործելու եւ ընդարձակելու համար»²:

¹ Աճդ.
² Աճդ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 13, թ. 24:

Ինչպես պարզ երևում է այս կարեւորագույն փաստաթղթից, վերաբնակեցման մասին միութենական կառավարության որոշումն ընդունվել է միայն ու միայն Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմի խնդրանքով, Ադրբեջանի տնտեսական-մշակութային զարգացման մտահոգությամբ: Եւ պրակից էլ չի կարելի չեզոքացնել, որ Գր. Հարութիանովը, Բաղիրովի հետ ստորագրելով 1947 թ. դեկտեմբերի 3 թվակիր նամակը, հետագայում մի առանձին իրանդավատություն էլ չի ցուցաբերել վերաբնակեցման հարցում՝ թերեւս գուշակելով նրա իրականացման բուն նպատակը: Իսկ այն բոլորովին էլ անվտանգ չէր հայկական կողմի նամար, եթե նկատի ոնենանք, որ Հարութիանովը լավ էր հասկանում, թե Բաղիրովին ի՛նչ տեսակ դիվային ծրագրեր էր մտնտում արցախաւայության դեմ:

Ստանալով վերաբնակեցման թույլտվությունը եւ նկայական պետական միջոցներ ու այլ վիթխարի արտոնություններ, որոնք հաստատված էին միութենական կառավարության 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի ու 1948-ի մարտի 10-ի որոշումներով, Ադրբեջանի կառավարությունը եւ նրա դեկավար Բաղիրովն անձամբ՝ լծվեցին մի այլ, իրենց համար շատ ավելի կարեւոր միջոցառման՝ Արցախի հիմնահարցը ժողովրդագրական եղանակով մեկրնդմիշտ լուծելուն: Հայաստանից վերաբնակեցվող 100 թե 130 հազար ադրբեջանցիների մեծագույն մասը բնակեցրին Արցախի գյուղերում:

Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմը 1948 թ. ապրիլի 13-ին ընդունել էր որոշում «Ադրբեջանական կուտնտեսականների եւ այլ բնակչության Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ վերաբնակեցնելու կազակցությամբ զանգվածային-քացատրական աշխատանքի մասին», որի միտք մեկ արտահայտությունը, թե վերաբնակեցումն իրականացնելու դեպքում Հայաստանում ազատվող բնակավայրերը ծառայելու են հայրենադարձվող սփյուռքահայերի տեղափորմանը, արդեն ինքնին բավական էր, որպեսզի արցախահայությունն ամեն կերպ ընդառաջեր իր գյուղերը լցվող ադրբեջանցիներին, օժանդակեր նրանց տեղափոխելուն ու դասավորելուն:

1948 թ. եւ աշխատել են Մարտունո շրջանի Գիշի գյուղում եւ ավանառես եւ եղել այն գործարար ու սրտագին խանդավատությանը, որ գիշեցիներն են ցուցաբերել Վեդիի շրջանից տեղափոխված մի ամբողջ գյուղ իրենց ազատ շենքերում, սենյակներում, գոմերում ու մասուկներում տեղափոխելու համար: Նրանք ի՛նչ իմանային, թե վերին կառավարության ընդունած որոշմամբ իրենց պատվավոր հյուրերը կտուր է վերաբնակվեին միայն Սոր-Արսարյան հարթավայրում ու «նուցած քաժքակային շրջաններում, միևնչեւ նրանց բերել, խցկում են Արցախի խիտ բնակեցված շրջաններն ու գյուղերը՝ իբրեւ տրոշական սոնջ», որի նպատակն է մարզում ադրբեջանական բնակչության տոնտեմի շեշտակի բարձրացումը, որով եւ պիտի կտարվեր մարզի հայ բնակչության մեջքը, անիմաստ եւ ավերորդ դառնար ինքնավարության նկատաւ գոյությունը:

Բարեբախտաբար եկվոր աղորեջանցիներն Արցախում երկար մոխիր գցել չկարողացան: Ավելի ճիշտ՝ արցախցիներն իրենք վերջապես հասկացան վերաբնակեցման բուն նպատակը եւ հիմա էլ արեցին ամեն ինչ, որպեսզի տրոշակյան ձին դուրս տարվի մարզից:

Եվ ուղի մեկ տարի հետո, 1949 թ. ամառնամուտին, Բաղիրովն ստիպված եղավ արցախյան վերաբնակներին փոխադրել մարզից դուրս գտնվող ուրիշ շրջաններ՝ Ծահույան, Խանլար, Քարհաստ եւն, դարձյալ ո՛չ բանթակային, բայց անարայման հայաբնակ շրջաններ՝ հիմա էլ այս շրջաններում ազգագրական խարդավալներն իրականացնելու նպատակով...

Որքան հայտնի է, այս շրջաններում եւս երկար չմնացին վերաբնակները, քանի որ, ինչպես Արցախում, այնպես էլ այստեղ նրանք բացարձակապես զրկված էին իրենց համար վերին կառավարության բաց թողած միջոցներից ու նյութական հնարավորություններից (որանք Աղրբեջանի վերին ու ստորին ղեկավար շրջաններն էին խժոնել), իսկ Հայաստանում նրանց սպասում էին իրենց բնակարանները, թողած կայք ու գույքը: Եվ եթե 1950 թ. Առյեմբերի 20-ին Հայկական ԽՍՀ Միջխտրների խորհրդին կից Վերաբնակեցման վարչության պետի տեղակալը գեկուցեց, թե Աղրբեջան վերաբնակեցվածները զանգվածաբար վերադառնում են Հարաստան, իրենց նախկին բնակավայրերը, որովհետեւ «վերաբնակեցման վայրում անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվել նրանց տնտեսական կարգավորման ու ամրապնդման համար», ապա դա լոկ մեղմ ու մակերեսային գնահատականն էր բաղիրովյան վարչակարգի գործունեության:

Իսկ Գրիգոր Հարությունով-Հարությունյանը...

Թիֆլիսաբնակ իմ մի բարեկամը, որ կյանքի վերջին տարիները Թիֆլիսում անցկացրած Գրիգոր Ծինարարի հետ մեկ-մեկ հանդիպել է, պատմում է, թե նա ինչպես հաճախ անդրադառնում էր իր կենսագրության կարեւորագույն դեպքերին եւ այդ շարքում մի անգամ ցավազորեմ հիշել է նաեւ Արցախ-Ղարաբաղը:

— Դուք չկարծեք, թե Ստալինին դիմելով՝ եւ մտահոգված եմ եղել միայն Լեոնային Ղարաբաղի ճակատագրով, — ասել է նա: — Ղարաբաղը պետք է փրկել, դա անկասկած է: Բայց ով լավ է ճանաչում Ղարաբաղցուն եւ Ղարաբաղը, նրա հողն ու ջուրը, ունեցածն ու հնարավորությունները, անպայման կմտածի, որ դա պիտի լիներ նաեւ Հայաստանի փրկությունը:

Ես հիշեցի Գարեգին Նժդեհի իմաստուն կանխատեսությունը՝ Հայաստանը, ինչ ցուցանակի ներքո էլ որ գտնվի...

Այստեղ երեւի հարկ է խոսք ասել նաեւ ինքնավար մարզի կյանքի այն սապարեզի աղթով, որ կոչվում է կադրային քաղաքականություն: Ես դա կանեմ օրինակներով: Հիշեմ, այսպե՛ս, շատ բնութագրական մեկին՝ Եղիշե Գրիգորյանին: Նա երկու անգամ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար է եղել՝ պատերազմի տարիներին եւ 1952—58 թվականներին: Երկու անգամ էլ նշանակել են եւ ո՛չ ընտրությամբ

անցկացրել: Նշանակել են, որովհետեւ շատ էին վստահում. շարքային աշխատողից աստիճան առ աստիճան բարձրացել էր իրենց աչքերի առաջ, վստահելի էր թեկուզ հենց այն պատճառով, որ կինը աղրբեջանոհի էր: Բավարար գրագիտություն չունեւ ո՛չ հայերեն, ո՛չ ռուսերեն: Սակայն դա չէր խանգարել, որպեսզի Բաբվի հայկական «Կոմունիստ» թերթը խմբագրի, որովհետեւ հանրապետությանը պետք էր ոչ թե գրագետ խմբագիր, այլ վստահելի մարդ: Եվ այսպես «Կոմունիստի» խմբագրությունից էլ՝ կուսակցության Ղարմարզկոմի առաջին քարտուղար:

Ականատեսները պատմում են, որ պատերազմի ծանր տարիներին նա արժանապատվությամբ ղեկավարել է մարզը, դարձել աշխատավորության, մանավանդ գյուղացիության սիրելին: Եվ սա՛ն անշահախնդիր ու անկաշտ նվիրվածության, առապելական աշխատավորության համար: Երբ եւ նոր-նոր շրջապատին շարժ ու բարին հասկանում էի, նա արդեն մարզի հաշտության միակ ու անմրցակից պաշտելին էր: Եվ հենց այս հանգամանքն էլ դարձավ ահալոր վտանգ հենց իր սեփական անձի ու պաշտոնի համար: Ինչպե՛ս կարելի էր մարզի ղեկավար պահել մեկին, որին պաշտում է ժողովուրդը եւ որի նետեւից կզնա, ուր որ էլ նա տանի:

Եվ նրան հանեցին պաշտոնից: Բայց որովհետեւ լուրջ ոչ մի փաստ չունեին դեմ շարտելու համար, տարան Կենտկոմի ապարատ, դարձրին ստորին մի պաշտոնի տեք, սասցին՝ եթե կարող ես, նորից քարձրացիր: Սչնտեղ նա բարձրացավ մինչեւ, կարծեմ, բաժնի վարիչի աթոռը, եւ այստեղից 1952-ին, դեռեւս Մ. Ջ. Բաղիրովի տիրապետության շրջանում, վերտոին բերեցին մարզկոմի առաջին քարտուղար:

Նրա նոր պաշտոնավարությունը համընկավ ստալինյան բռնության տապալումին ու խրոշչովյան ձնհալին: Եվ երբ մարզի հայկական կյանքին թարմ շունչ տալու առաջարկություններ ու նախաձեռնություններ եղան, նա պաշտպան կանգնեց այդ ամենին եւ տեք դարձավ մարզի ինքնավարությունն իրական հոմի մեջ դնելու համար ծավալված շարժմանը:

Այն ժամանակ եւս ղեկավարում էի Գրողների մարզային բաժանմունքը: Կուսակցական մարզային ակտիվում ելույթ ունեցա, բողոքեցի հանրապետության ղեկավարների հակաարցախյան-հակահայկական գործարքների դեմ, ցույց տվի մարզի մամուլի հրատարակչական հնարավորությունների ողորմելի վիճակը... Եվ հաջորդ օրվա առավոտյան հայտնեցին, թե Գրիգորյանը գրուցի է հրավիրում: Մտածեցի, որ կշտամբանքի խոսքեր պիտի ասի... Չէ՛ որ այն ժամանակ սովորական էր հանրապետության ղեկավարության փառաբանությունը, կասկածելի՛ լռելը, իսկ քննադատական խո՛սք... Ադրպիսի բան դեռ չէր եղել:

Ջրույցն ընթացավ, ինչպես ասում են, բարյացակամության ու փոխըմբռնումի մթնոլորտում, եւ վերջում էլ առաջարկեց, որ դառնամ «Մորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր: Հրաժարվեցի: Եվ այստեղ էլ գլխիս քարոզ կարդաց. ուզում ես, որ կյանքը փոխվի, մշակույթը, մա-

մուլը, դպրոցը եւ առհասարակ ամեն ինչը հայաւան: Բայց չէ՞ որ դա՛ ինքնահոսով չի լինում:

Վերջը հասնա՞նք, եւ հետո մենք գործում էինք միասին ու միահամուտ: Ի՞նչքը մարզկոմի երկրորդ քարտուղար ու գրող Սարգիս Աբրահամյանը եւ ես: Խմբագրությունից էլ ինձ տարան մարզգործկոմ: Նախագահի տեղակալն էի եւ ղեկավարում էի մշակույթի, լուսավորության ու հարակից բնագավառները: Կուսակցության մարզային կոնֆե-րանսում խոսել էի մարզում ազգային մշակույթի զարգացման դեմ ծա-ռացած դժվարությունների մասին՝ բոլորի հիմք համարելով այն, որ մարզային հիմնարկություններում գրագրությունը հիմնականում վարում են ո՛չ հայերեն: Գրիգորյանի եռանդուն օժանդակությամբ որոշման մեջ հատուկ կետ ընդունեցինք, որ մարզի սահմաններում տիրական լինի միայն հայերենը: Մի քանի օր հետո էլ կանչեց իր մոտ, խնդրեց որ անձամբ գնամ Երեւան, մարզային հիմնարկների գրասենյակները հա-լելուն դարձնելու համար բախականաչափ տատեր բերեմ: Մարզկոմի այն ժամանակվա գաղափարական բաժնի վարիչ Արսեն Եղիազար-յանի հետ ճանապարհակցեցինք Երեւան, եւ պարզվեց, որ այտուղ հա-լելուն տատեր ձեռք են բերում Էջմիածնի Մայր աթոռից: Վազգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության առաջին ամիսներն էին: Նրա կարգա-դրությամբ մեզ 50 րակազմ տատեր տվին՝ մարզի իսկական լուսավո-րության այս նոր գործին մաղթելով ամենայն հաջողություն:

Գրիգորյանի աջակցությամբ մենք մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշմամբ հալոց լեզվի դասավանդումը պարտադիր դարձրինք մարզի ռուսական ու ադրբեջանական դպրոցների համար, միաժամանակ հալ-կական դպրոցում ավելորդ համարելով ադրբեջաներենի դասավան-դումը, եւ այս որոշումն անջեղորեն կիրառվեց 50-ական թվականների կեսերից մինչեւ 70-ականները, երբ շարահուշ Կետրկովի կարգադրու-թյամբ ադրբեջաներենի դասավանդումը վերստին պարտադիր դարձավ հայկական դպրոցներում...

Նշված եւ բազմաթիվ միջոցառումներ լրջորեն վերաբարձեցին մարզի ազգային կյանքի ընթացքը, խթանեցին նրա զգացումը: Ման-վանդ, որ դրանց կողքին արվում էին առաջին քայլերը Հայաստանի հետ կապեր ստեղծելու, հանրապետության ստեղծագործական ու մշակու-թային կազմակերպությունների ուշադրությունը մարզի վրա բեռնելու համար:

Մարզի հայությունը սրտագին խանդավառությամբ, նույնիսկ մի առանձնակի երախտագիտությամբ էր ընդունել այս միջոցառումները: Արթանցել, ծաղկումի ու վերելքի ուղին էր բռնել ազգային ոգին: Երեւանից մեզ հյուր եկող գրական, թատերական գործիչները, նույ-նիսկ առանձին խիզախ պոռտույաներ, տեսնելով մարզի ազգային զար-թումը, չէին թաքցնում իրենց հիացումը եւ խորհուրդ էին տալիս լինել զգաստ ու, եթե կարելի է, նաեւ մի քիչ զգուշավոր: Թե՛ չէ, սառն էին, վերեւերում կիմանան, կզան, գլխներին կտան... Եվ վերեւերում իմացան, վրդովվեցին: Նախ կարգադրեցին մարզի ղեկավար սրաշտոնների կրճատում կատարել՝ այդ սկսելով մարզգործ-

կոմից... Բայց երբ իմ պաշտոնը կրճատել էին, համոզվել, որ դա տեղի է ունեցել առանց բարդության, ու ես նորից Գրողների բաժանունում եմ, — կարգադրեցին վերականգնել մնացած կրճատված հաստիքները...

Իսկ մարզկոմի քարտուղարը շարունակում էր ինձ պահել աշխա-տանքային ճակատում: Ինչպես մեր եղակը, այնպես էլ նոր միջոցա-ռումներին լծված բազմաթիվ մարդիկ ջանում էին ձեռքից եկածն անել մարզի հայկական կյանքը անխաթար ու անկասեցնելի դարձնելու համար:

Վերջն ի՞նչ պիտի լիներ, ո՛ր պիտի տաներ այդ ընթացքը, երբ գնալով մեր գործը դառնում էր ավելի ու ավելի նպատակաւսաց, եւ, այսպես կոչված, ադրբեջանական կողմն էլ կույր չէր, տեսնում էր ամեն ինչ եւ մեզանից էլ ո՛չ պակաս պատկերացնում որոշակի հեռա-նկարը:

1956 թ. ուշ աշնանը վախճանվել էր Դերենիկ Դեմիրճյանը, եւ Եղիշե Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ մենք մարզի հատուկ պատվի-րակություն կազմեցինք ու եկանք մասնակցելու թաղմանը: Ադրբեջա-նական պատվիրակության անդամները դրան նայում էին որպես իրենց դեմ գործված դավադրության: Հաջորդ տարվա հոկտեմբերին էլ եկանք Իսահակյանի թաղմանը: Այս անգամ արդեն ադրբեջանական պատվի-րակության ղեկավար Մամեդ Ռահիմը, միամտության չափ անգուսաւ մի մարդ, որ ինձ էլ իր բարեկամն էր համարում, բացվեց: «Դու գի-տե՛ս, — ասաց, — որ ձեր այդ ինքնուրույն քայլերը մերոնց դուր չեն գալիս: Դեմիրճյանի թաղմանն էիք եկել առանձին պատվիրակությամբ: Հիմա էլ Վարիթեթի համար... Դու ինքդ ուզում էիր գալ, կասեիր, կնտցնեցինք մեր պատվիրակության կազմի մեջ... 2է՛՞ որ մեր մարզն էք, մեր հանրապետության մասը»:

Ես այս դիտողությունը լուրջ քանի տեղ չորի, մանավանդ որ լավ էի ճանաչում Մ. Ռահիմին եւ համոզված էի, որ նա իրենց հանրապե-տության քաղաքական կյանքում էական դեր չի կատարում եւ իր դի-տողությամբ չի կարող արտահայտել Բաքվի սրաշտոնական շրջաննե-րում տիրապետող որեւէ սրամտություն:

Մակալն մի երկու շաբաթ հետո Ադրբեջանի կուսակցական Կենտ-րոն հրավիրեցին մեր մարզկոմի ամբողջ բյուրոն (այն ժամանակ ես էլ դեռեաւ բյուրոյի կազմում էի) եւ պահանջեցին, որ հաշվետվություն տանք: Ինչպես լինում էր նման դեպքերում, Գրիգորյանը պիտի զե-կուցեր, որից հետո էլ պիտի լիներ «մտքերի փոխանակություն», որին էլ կնենտներ սովորական ֆրազներով սարքված որոշման ընթերցումը...

Սակայն այս անգամ ամեն ինչ անսովոր էր սկզբից եւթ: Մեզ ըն-կունել էին հայացքների փշերով, Գրիգորյանի զեկուցման սկիզբը լսեցին բյուրոյանցիներով, իսկ մի քանի րոպե հետո էլ Կենտկոմի առաջին քար-տուղար Իմամ Մուստաֆանը հարձակվեց նրա վրա:

— Այդ թվերի ու վաստերի տեղը մենք էլ գիտենք: Դու այն ասա, թե՛ ինչպես է, որ Ղարաբաղի մարզն առանձնացրել էք հանրապետու-թյանից եւ ուզում էք միացնել Հայաստանին:

Ըստ արեւոյթին նախապէս պայմանավորվել էին, թէ ինչի՞ց են սկսելու եւ ինչպե՞ն են վարելու հետագա ընթացքը: Առաջինի այս բարձրագոյն նշան էր, որպէսզի տարբեր կողմերից վրա տան, քարկոծեն ու կարփածահար անեն... Երբ արդեն կարծում էին՝ քարկոծված Գրիգորյանին մնացել է մեղաւական խոսք ասել ու հպատակութեան երդում տալ, սա կանգնեց շիտակ եւ խորխորեմ ասաց.

— Այստե՛ղ չէ, որ պիտի լուծվի մեր մարզն Ադրբեջանից բաժանելու եւ Հայաստանին միացնելու հարցը: Այնտե՛ղ, ուր նման հարցեր կարող են լուծվել, իմ կարծիքը կհարցնեն, ես էլ կասեմ եւ չեմ ամաչի ազգիս առաջ: Հասկացա՞ք, ընկեր Մուստաֆան:

Ասաց ու նստեց: Դրանից հետո մեռելաբան էր նման այն սենյակը, ուր բյուրոյի նիստն էր գնում: Ադրբեջանցիները շքմամ իրար երեսի էին նայում:

Վերջում ոչինչ չասող մի որոշում կարդացին, մեզ ճանապարհ դրին: Վերադարձին Գրիգորյանը, մարզկոմի երկրորդ քարտուղար Սարգիս Աբրահամյանը եւ ես մի մեքենայում էինք: Ամբողջ ճանապարհին փորձում էինք պարզել, թէ ինչի՞ց էր հերստոված Մուստաֆանի բանակը: Ես հիշեցի Մամեղ Ռահիմի խոսքը եւ ասացի՝ ադրբեջանական պատվիրակությունը Երեւանում մեզ տեսնելով՝ կարծում էր, թէ գնացել ենք իրենց տունը քանդելու...

Գրիգորյանը, որ բարեկիրթ մարդ էր, իմ ջանքի ու անփորձ ականջների համար անսովոր, պարարտ ու բազմահարկ մի հայհույանքով պատկեց Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին:

— Ուրեմն մեր սիրելի գրողների թաղմանը մասնակցելու իրավունք էլ չենք ունեցել, հա՛, մեր այս ինքնավար մարզում:

Քիչ ժամանակ անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ղեկատարների թեկնածուներ պիտի առաջադրելին եւ Ե. Գրիգորյանին շրջանցեցին: Մի երկու ամիս անց էլ եկան, կուսակցական մարզկոմի պլենում արին եւ, Գրիգորյանի փոխարեն, մարզկոմի առաջին քարտուղար նշանակեցին մի ոմն Նիկոլայ Ծահնագարովի, որը եղել էր Նախիջեւանի Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը եւ իր կյանքի մի ամբողջ տասնամյակը նշանավորել էր այդ մարզը հայաթափ անելուն մտադրեցած ահալոր ծառայությամբ:

Նրան ես ճանաչում էի Նախիջեւանից եւ գիտեի, որ, ինչպէս մեր Արցախում կասեմ, հայոց լեզուն փեշով է բռնում: Երբ 1958 թ. սկզբին հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Վալի Ախունդովը քերեց եւ մարզկոմի պլենումում ներկայացրեց իբրեւ Կենտկոմի երաշխավորված առաջին քարտուղարի, ես վեր կացա, ասացի.

— Ընկեր Ախունդով, երեւի դուք դեռուս չեք մոռացել, որ այս մարզը հակակալան է՝ հայ ժողովրդի ինքնավարությամբ: Ես գիտեմ, որ ձեր երաշխավորված մարդը հայերեն չի խոսում: Մարզկոմի առաջին քարտուղարին էլ թարգմանիչ տրված չէ: Այդ երաշխավորած ընկերն ի՞նչ լեզվով պիտի խոսի մարզի տեր հայության հետ:

Ախունդովը բմծիծաղեց եւ, ձեւացնելով, թէ ինքը չի եկել գոռով անցկացնելու իր քերած թեկնածուին, ասաց.

— Այդ հարցին ինչո՞ւ ես պատասխանեմ, թող ի՛նքն ասի, թե ինչ է մտածում:

Ել Ծահնագարովը, կարմիր անկնդեղ կտրած, անցավ ամբիոնի ետեւը, խոստացավ մի քանի ամսում վերականգնել իր «սիրելի մայրենի լեզուն» ու վեց ամսից ելույթ ունենալ հայերեն:

— Չէ՛ որ իմ նախնիներն էլ այս հողից են, եւ ես ոտք եմ դնում նրանց փառավոր հայրենիքում...

Ես ուզում էի էլի խոսել... Սակայն Ախունդովը դահլիճին առաջարկեց իրենց երաշխավորածին ժամանակ ու հնարավորություն տալ խոստումը կատարելու: Դրանով էլ ախարսկեց դրափոխությունը. Եղիշե Գրիգորյանը, որ ամբողջ կյանքում առաջին անգամ նոր միայն հասկացել էր, թէ Արցախին ինչպիսի՞ ղեկավար է պետք, եւ ինչպե՞ն պիտի իրականացնել նրա ինքնավարությունը, գնաց հարկադիր թմբիրի, իսկ մարզը տրվեց մեկի ձեռքը, որ պատրաստ էր ոչ թէ իր մոռացած մայրենի լեզուն վերականգնելու, այլ մարզի հայությանն ստիպելու, որ մոռանա իր լեզուն:

60-ական թվականների նոր բռնկումն անսովոր ու անբնական, թերեւս նաեւ իր ըմբոստության մեջ մի խելագար երեւույթ էր խորհրդրդային կարգերի պայմաններում: 1958-ին կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար էին նշանակել Նիկոլայ Ծահնագարովին, եւ սա էլ նախնական մեկ-երկու տարվա երկշտ քայլերից հետո, 61—ին, արդեն գործում էր իբրեւ հանրապետության շովինիստ ղեկավարության բացահայտ հակահայ ծրագրերի իրականացնողը: Գործում էր անվախ, անքող՝ երեւի հենկելով Նախիջեւանում ունեցած ավելի քան մեկ տասնամյակի գործունեության փորձի վրա: Չէ՛ որ այնտեղ նա պոչքան ժամանակ վարել էր, այսպէս կոչված, ինքնավար հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնը եւ իր հիմնական պարտավանդությունը տեսել էր նրանում, որ ոտնատակ տա նախիջեւանահայության իրավունքները, ամեն կերպ օգնի նրա տարտղնվելուն, պարզապէս ավարտին հասցնի մարզի սարսուղի տեղաբնիկ հայերից:

Ադրբեջանի հայառոյց ղեկավարությունը միշտ էլ շատ մեծ հաշտությունը կարողանում էր գտնել պաշտոնամոլ ու հանկատար հայերի եւ նրանց ձեռքբերով իրականացնել իր հակահայկական այլաճղակ ծրագրերը: Բաղիրովի տասնամյակներին կուս. Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը միշտ էլ հալ է եղել, նախարարներ ու այլ բարձրասպան ոմն հայեր կային, որոնք եւ անմիջապէս իրականացնում էին բաղիրովյան սեւ ծրագրերը հայության դէմ:

Ծատ լալ եմ հիշում տխուր մի դեպք: 50-ական թվականներին մեր մարզը սոցիալիստական մրցության մեջ էր Նախիջեւանի հետ, եւ նույնական մրցության ընթացքն «ստուգելու» համար մեր պատվիրակությունն էր գնացել Նախիջեւան: Մեզ՝ պատվիրակության անդամներին, ստանում, ցույց էին տալիս նախօրոք տարբար-սազարած տնտեսություններ, որոնցում ամեն ինչ իր տեղն էր, մանավանդ կերուխումի շքեղ

սեղանները, որոնք տրաքվում էին ուտելիքի եւ խմելիքի բազմազանությունից ու առատությունից: Այդ ցուցադրանքից կշտացած՝ մի օր էլ եւ առաջարկեցի, որ մեզ տանեն որեւէ միացյալ հայ-աղբբեջանական գյուղ: Նույնիսկ գյուղի անունն էլ տվի՝ Ծոռոթ: Այնտեղ էր ծնվել իմ լավ բարեկամ Մարգար Գալթյանը: Բաքվի հայ գրող, Գրողների միության հայկական միավորման բազմամյա ղեկավար: Իսկ ավելի վաղ Ծոռոթը երկրամասի հայության մշակութային փառավոր կենտրոններից մեկն էր եղել՝ հռչակված իր վանքերի ու եկեղեցիների ճարտարապետությամբ, գրչական-լուսավորական կենտրոնով: Եվ, վերջապես, Ծոռոթն է եղել մեր հռչակավոր Հովնաթանյան տոհմի (Ակարիչների ու գուսանների) ծննդավայրը, ստեղծագործական միջավայրը:

Առաջարկությունը երեւի շատ էր տարօրինակ. այն ժամանակ սովորությունն չէր, որ մեզնիս պատվիրակությունները տեսնելիքի եւ «ստուգելիքի» Ակարիչներն որեւէ նախաձեռնություն ցուցաբերեն, ունենան սեփական կարծիք: Այդ պատճառով էլ նախ գոյությունը կորցնելու պես մի վիճակ ապրեցին, ապա ուշքի գալով՝ միանգամից համաձայնեցին, երեւի որոշելով, որ կտանեն, թողնելով ցույց կտան, ապա ժամանակին կհասցեն հերթական «սուփրա-սեղանին», որ, կարծես, իրենց հանրահայտ հանքաքերի մոտ էր փնտրելու:

Բայց երբ հասցրին Ծոռոթ, ցույց տվին գյուղի վարչական շինությունները, նույնիսկ մտոր-մանկապարտեզը, որ բավական տանելի վիճակ ուներ, եւ շտապեցնում էին ավելորդ ժամանակ չկորցնել, քանի որ հերթական «սեղանը» կատչեր, եւ ստիպեցի, որ մեզ Ծոռոթի դաշտն էլ տանեն: Իմ այս առաջարկությունը երեւի շատ մեծ կամայականություն թվաց, ուզում էին քանի տեղ չդնել: Սակայն նույնը պնդեց պատվիրակության մի անդամ եւս՝ Մարդակերտի շրջանի Սեյտուլանի կողմնակցության նախագահ Արտաշես Հարությունյանը:

Տեսան՝ փրկություն չի փնտրել, մեզ մի մեքենա տրամադրեցին, ասացին:

— Գնացեք, ձեր ուզած դաշտը տեսեք, իսկ մենք ձեզ կսպասենք «սեղանի» շուրջ:

Մեզ ուղեկից դարձավ այն տարիներին Նախիջեանում «Կոմունիստ» (Բաքվի հայերեն) թերթի սեփական թղթակից Հարություն Մկրտչյանը եւ, ասես մեր ցանկությունը մի՞նչեւ վերջ հասկանալով, տարավ ուղիղ մի դաշտ, որի արտում ու բանջարանցում հայ կանաչ էին աշխատում: Հայ կանաչք, որոնցից մի քանիսը՝ ծծկեր երեխաներով: Մրանց մենք հարց տվինք՝ ինչո՞ւ երեխաներին չեն թողել գյուղի մտոր-մանկապարտեզում:

Չափել հարսներն սկզբում ջանում էին խոսքը կտորը գցել: Հետո տեսան, որ անվնաս հայ մարդիկ ենք, բացատրեցին:

— Մտոր-մանկապարտեզում մեր երեխաներին չեն ընդունում, ասում են՝ դուք հարամ եք, ձեր երեխաներն էլ են հարամ:

— Իսկ չի՞ լինի այնտեղ հայկական բաժին էլ ստեղծեն, — հարցրեց Արտաշես Հարությունյանը:

— Է՛, ա՛յ ախպեր, ի՞նչ տարբերություն՝ երեխա է, թե բաժին: Չեն ուզում հարամտվել: Ասում են՝ քանի՞սն եք մնացել, հե՛տա, դուք էլ կգնաք, Ծոռոթը կմաքրվի ձեզանից:

— Այդպես էլ ասում են երեւանցիք:

— Է՛հ, դա ի՞նչ է որ... Մեր ականջներն ամեն օր է՛ն խոսքերն են լսում, որ աստված հեռու տանի:

Հետագայում, երբ Միգիստների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Նիկոլայ Ծահնագարովին պատմեցինք այս ամենի մասին եւ գայրացած սպառնացինք բողոքել հանրապետության ղեկավարությանը, նա հանգիստ ու անկողով լսեց մեզ եւ միայն մի հարց տվեց.

— Դուք Երեւանո՞ւյ եք եկել Նախիջեան:

— Այո՛, Երեւանով ենք եկել: Բայց այնտեղ ի՞նչ մի վտանգավոր կամ վնասակար բան կա:

— Ո՛չ մի, — ասաց, — պարզապես դա հասկանալի է դարձնում ամեն ինչ:

Այս Ծահնագարովն էր կուսակցության մեր մարզկոմի առաջին քարտուղարը եւ, ըստ երեւույթին, իրեն հեռատես մարդ համարելով, լավ էր պատկերացնում մարզի ապագան, ամեն կերպ ջանում էր ըստ հնարավորին այն մտիկացնել: Ծուշի կուսակցական ակտիվի նիստում խոսել էր, պահանջել, որ ձեռնարկություններում եւ ուսումնական հաստատություններում ժողովներն անցկացնեն միայն աղբբեջաներեն: Ո՛չ ուսերեն, ո՛չ հայերեն, միայն աղբբեջաներեն: Ստեփանակերտի հավաքներին, մարզային միջոցառումների ժամանակ աղբբեջաներեն լսուելը խրախուսում էր, իսկ հայերեն խոսողին կանգնեցնում, թե դու չե՞ս կարող խոսել ռուսերեն: Մարզկոմի ինչ-որ նիստում պահանջել էր փաստաթղթեր պատրաստել, որպեսզի վերելների առաջ հարց բարձրացվի «Խորհրդային Ղարաբաղ» հայերեն չորս էջանոց թերթի 2 էջերն աղբբեջաներեն դարձնելու մասին: Մարզային հիմնարկ-ձեռնարկությունները, հատկապես առողջապահության բնագավառը միայն վերջերում լցված աղբբեջանցի աշխատողներն իրենց այնպես սանձարձակ էին պահում, որ տեսնողը պիտի մտածեր, թե նրանք միահեծան տերն են ամենուրեք, եւ հայերը խելոք կկարվեն, եթե թողնեն-հեռանան իրենց մարզից:

Այս ամենն առաջացրել էր բողոքի ու դժգոհության ալիքներ, որոնք բարձրանում էին տարբեր հիմնարկներում, հատկապես արդյունաբերության բնագավառում ու շինարարությունում:

Ծահնագարովը, հավանաբար, կազմել էր բերանները փակելու, այսպես կոչված, ազգայնական խմորումները տեղերում ոչնչացնելու իր ծրագիրը եւ նրա իրականացումն սկսեց Ստեփանակերտի շինարարների ակտիվի մի նիստով, որին նույնիսկ հանրապետական ղեկավարության ներկայացուցիչներ էր հրավիրել: Երեւի շատ ցայտուն տեսնում էր իր հաղթանակն այդ նիստում եւ որոշել էր հպարտանալ բաքվեցիների առաջ, ցույց տալ, թե ինչպես է նրանց հանձնարարությունն իրականացնում օր առաջ եւ հավելումով:

Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի դահլիճը լցված շինարարներն էլ ունեին իրենց ծրագիրը՝ Ծահնագարույին հասկացնել, որ Նախիջեանից բերած գունճան Արցախում չի կարող նվազել...

Ձեկուցում պիտի կարդար Ծահնագարույը: Բայց դահլիճը թույլ չտվեց, ասաց՝ դու այսօր պիտի միայն լսես, թե մենք ի՞նչ ենք ասում:

Եվ առաջինը ելույթի խոսք վերցրեց տարեց շինարար Իշխան դային, որ քաղաքի երեւելի մարդկանցից էր, ծանրակշիռ ու ազդեցիկ իր խոսքն ունեցող մարդ: Ասաց.

— Ի՞նչ, Ծահնագարո՛ւյ, շատ ես սիրում, որ մեր ժողովներում մարդիկ խոսեն թուրքերեն: Ես հիմի թուրքերեն պիտի խոսեմ, բայց դա՛ ո՛չ թե քո աչքերին դուր գալու համար, այլ որպէսզի քո այլ Բաքվից հրավիրածները լսել հասկանան եւ էտտեղից գնան՝ ասածս ականջներին օղ արած...

Այս դահլիճի հավանության բացականշություններն ու խրախուսիչ աղմուկը ձեռքի մի կտրուկ շարժումով լուցրեց, դարձավ նույն Ծահնագարույին.

— Էս վերջին ճիւղն տարում ձեր Մեյք-Ծահնագարների տոհմը ոնց որ իր միջից դավաճան չէր բարձրացնում: Մենք էլ մտածում էինք, որ դավաճանի սերմն իսպառ կտրվել է, ու տոհմն աչտոհտ միայն իր հին ու հայտնի շնորհներն է ցույց տալու: Հիմի մենք շատ ենք ուզում իմանալ, թե դու էդ որտեղի՞ց հայտնվեցիր՝ Էդքան բացահայտ դավաճան եւ Էդպէս ծախու հոգի:

Դահլիճը փոթորկվեց: Իշխան դայու համախոհները ծախահարեցին, իրենք էլ իրենց հերթին բազմաձայն որոտացին՝ «Էդ որտեղի՞ց հայտնվեցիր»...

Ծահնագարույի դրածոներն ու կուսակցական կարգապահության: պաշտպանները տարբեր տեղեր ոտքի կանգնեցին, փորձեցին նիստը կտտալարել, կարգի հրավիրել մարզի տիրոջը վարկաբեկողին: Մակայն անմիջապես էլ ստիպված եղան ընկրկել, տապ կենալ:

Երբ դահլիճը մի փոքր խաղաղվել էր, եւ նախագահությունում դեռ չէին հասկանում, թե իրենք ի՞նչ պետք է անեն, ամբիոն բարձրացավ քաղաքի շինարարության վարչության աշխատակից (կարծեմ կադրերի բաժնի վարիչն էր) Երվանդ Մարությանը, նախկին ժողդատուսուր, դատախազ: Սա Ծահնագարույի գործունեությունն սկսեց գնահատել իրավաբանության նորմերով: Հիմա դժվարանում եմ վերականգնել ելույթը, բայց լսել եմ հիշում, թե ինչպէս նա Ծահնագարույին ներկայացրեց որպէս մարզի վարչությունը, տնտեսությունը եւ հասարակական կարգը քայքայող շարժառանգի, որի յուրաքանչյուր երկու քայլից մեկը դատապարտելի է...

Բաքվից եկած մեկը դրանից հետո անցավ ամբիոնի ետեւ, փորձեց կարգի հրավիրել դահլիճը: Այս ու այնտեղից բացականշություններ եղան նրա դեմ, պահանջում էին, որ նա հանրապետության ղեկավարների հակահայկական քաղաքականության համա՛ր պատասխան տա:

Սա տեսավ՝ խաղաղ խոսքն օգուտ չի տալիս, սկսեց հոխորտալ, սպասանաց «չափը կորցրածներին» հետ ուրիշ լեզվով խոսել...

Այն ժամանակ դահլիճում գտնվողները միանգամից վեր կացան, հեռացան, եւ նախագահությունը մնաց ապշած:

Այս դեպքից շատ ժամանակ չէր անցել, որ Ստեփանակերտի ավտոբազայի երիտասարդ աշխատողների մի խումբ եկավ ինձ մոտ՝ Գրողների միության մարզային բաժանմունք, խնդրեց, որ միութենական կատավարությանն իրենց անունից նամակ գրեմ՝ ներկայացնելով մարզի գաղութային վիճակը եւ առաջարկելով ընդառաջել հայության վճռական կամքին՝ վերամիավորվելու Հայաստանի հանրապետությանը, ապրելու մայր ժողովրդի հետ միասին, նույն Խորհրդային Միության սահմաններում, կոմունիստական կուսակցության դրոշի ներքո: Մի շաբաթ հետո նամակը, ավելի քան 300 ստորագրություններով հաստատված, հանձնվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, կուսակցության Կենտկոմ եւ Միհասարների խորհուրդ: Ավտոբազայի աշխատողների ներկայացուցիչներն անձամբ էին տարել եւ հանձնել քստ պատկանելույն, եւ ովքեր տեղյակ էին, ստորագրողները՝ հատկապես, հանձնված էին, որ իրենց պահանջն անպայման կկատարվի: Ինչո՞ւ չպետք է կատարվի, ի՞նչը կարող է խանգարել. մի քանի տարի առաջ (1954 թ) վերին կատավարության մի հասարակ որոշումով Արիմի մարզը Թուրաստանի ֆեդերացիայից հանվել, տրվել էր Ռեկրահային, եւ դա ոչ ոքի չէր անհանգստացրել: Մերոնք համոզված էին, որ իրենց հարցն էլ նույն հեշտությամբ կլուծվի, մանավանդ, որ խրոշոլյան ձեռնալի տարիներն էին, եւ երկրում տիրապետող էր դառնում ժողովրդավարական վարչության կարգը, հասարակական մթնոլորտում կարգախոսներ էին թեւածում ազգերի ու ժողովուրդների ազատ, ինքնավայել կյանքի մասին:

Սակայն մի քանի շաբաթ անց հանրապետության տարբեր վերահասաներից առանձին ղեկավար աշխատողներ եկան մարզ, ստուգումներ կատարեցին, «գաղափարաքաղաքական միջոցառումներ» անցկացրին: Ավտոբազան դարձել էր բոլորի ուշադրության կենտրոնը: Քննչական մարմինները, ներքին գործերի միհասարության ու ՊԱԿ-ի աշխատողներն այնտեղ շատ գործ կատարեցին՝ մարդկանց նեղելու, ձեռնարկությունում սարսափի ու խեղճացման հին մթնոլորտը վերականգնելու համար:

Դեպքերից առաջ ընկնելով հայտնեմ, որ երեք տարի հետո, 1965-ին, երբ Մոսկվա էի տարել «13-ի» նամակը, կուսակցության Կենտկոմի գրասենյակում ցույց տվին մեր ավտոբազայի աշխատողների նամակը՝ այսպիսի մակագրությամբ. «Ընկ. Յա. Ն. Զարոբյանին. ծանոթանալ եւ տալ առաջարկություն», այս Զարոբյանի կից գրությունը, որով հաղորդվում էր, թե ինքը ծանոթացել է նամակին եւ գտնում է, որ ճեղհնակին ու ստորագրողներին ղեկավարել է ազգայնական վատառողջ տրամադրությունը (բովանդակությունը հաղորդում եմ մոտավորապես, որովհետեւ վերականգնում եմ հիշողությամբ):

Յույց տվողն ինձ ասաց. «Ձեր մարզի աշխատավորության ցանկությունը չի բաժանում նույնիսկ ազգակից ղեկավարը, ինչո՞ւ դժգոհում եք ուրիշներից»: Ես շշմած էի տեսածից եւ արդարանալու խոսք չգտա:

— Երեւի դա թյուրիմացություն'ն է, — ասացի, — Ջարոքյանից այդպիսի բա՛ն...

— Այստեղ թյուրիմացություններ չեն լինում, — վճռաբար հաստատարեց գրասենյակի պատասխանատու աշխատողը, եւ դրանով էլ մեր տխուր գրույցն ավարտվեց:

1968 թ. Մոսկվայում մեր անվանի արվեստագետ Սուրեն Քոչարյանն ինձ հրավիրել էր իր սունը, ուր ներկա էին Յա. Ջարոքյանն ու մի այլ նշանավոր հայ Լեռնիդ կուտանդովի: Ճաշկերպութիւն, երբ Արցախի մասին հորդում էին ջերմագին խոսքերը՝ հատեմված ցավի ու ախտաանքի արտահայտություններով, հատկապէս, երբ դրանք առատորեն հնչում էին Ջարոքյանի շուրթերից, եւ այդտեղ չլիսուցաւ:

— Ընկեր Ջարոքյան, — ասացի, — բայց դուք մի բանի տարի առաջ Արցախի մասին բոլորովին էլ այդպէս չէիք մտածում...

— Ինչպե՛ս թե: Մի բանի տարի առաջ Արցախի մասին ո՞վ էր իմ կարծիքը հարցնում, որ ես իմ այս խոսքերն ասեի:

— Հարցրել են, — ասացի, — Ստեփանակերտի ավտոբազայի աշխատողների համախոսակցանի կապակցությամբ ձեր կարծիքն են պահանջել, եւ դուք...

— Այդպիսի բան չի եղել, ձեզ երեւի... ինչ-որ սեկը սխալ տեղեկություն է հաղորդել, — հրաժարվեց նա, եւ ձայնը դուրաց, երեբաց:

— Բայց ես իմ աչքով եմ տեսել ձեր ձեռագ գիրը...

Քոչարյանն աչք-ունքով փորձում էր հասկացնել, որ ես չշարունակեմ այս տհաճ գրույցը: Սակայն ուշ էր արդեն:

Այնուհետեւ մեր գրույցը չէր կպչում, որքան էլ Քոչարյանը ջանում էր այն ջերմացնել զանազան սրամիտ պատմություններով...

Երեկոյի վերջում Ջարոքյանը, այնուամենայնիվ, խոստովանեց, որ նման մի բան եղել է:

— Գիտե՛ք, — ասաց, — այն ժամանակ այդ Ղարաբաղն ինձ համար մի հեռավոր ջունգլի էր: Եվ ոչ միայն Ղարաբաղը: Հետո՞ միայն, մտերմանալով Հրաշյա Քոչարի ու մեր սյուս նշանավոր ստավորակների հետ, եւ մտա մեր ազգային ցավերի մեջ, հասկացա, թե ի՛նչ կա աշխարհում, եւ ես ի՛նչ պիտի անեմ...

Որգում էի ասել՝ իսկ այդ պարագային ինչո՞ւ էիք գրում ձեզնից պահանջվող առաջարկությունը կամ կարծիքը: Հրաժարվելիք, խորհրդակցելիք տեղյակ հաշրենակիցների հետ եւ նոր միայն հանելիք ձեր վճիռը:

Սակայն արդեն շատ էր ուշ, անօգուտ ու ավելորդ:

Այս պատմությունը եկավ չարահուշ Նիկոլայ Ծահնագարովի վրա:

Այդ օրերի Արցախի մեծագույն ողբերգությունն, իհարկե, Ծահնագարովի «տիրապետությունը» չէր: Եվ ո՛չ միայն այն օրերի, այլեւ

բոլոր ժամանակների, սկսած 1920 թվականից: Ծահնագարովը չլիներ, մեկ ուրիշն էր գալու՝ իրեն հանձնարարված ծրագիրը մասամբ կամ ամբողջությամբ կատարելու: Քանի՞-քանիսն են եղել: Ա՛յ, նենց իմ աչքի առաջ՝ կուս. մարզկոմի քարտուղարներ Միքայել Մանուկյանը, Տիգրան Գրիգորյանը, Սեդրակ Աբրամովը, Եղիշե Գրիգորյանը: Բոլորն էլ նշանակվել են վերեւից, իբրեւ Ադրբեջանի ղեկավարության դրածոներ եւ ունեցել են միայն մեկ պարտականություն՝ լինել Ադրբեջանի շովինիստ ու հայակոյղ ղեկավարության կամակատարները, որ պիտի մարզը կողոպտեին հանրապետության գրպանները՝ լցնելու համար, բնում խեղդեին նույնիսկ հեռավոր կերպով ազգային տրամադրություն հիշեցնող ամեն երեսույթ... Իրավունք ունեի՞ն այդպիսին չլինելու, կարո՞ղ էին չլինել: Ամենաանճաճ կասկածն անգամ բավական էր, որ նրանք կորցնեին վստահությունը, իսկ առաջին հերթին պաշտոնը: Տիգրան Գրիգորյանը հայկական ազգայնամոլություն էր փնտրում ու պատժում ամենուրեք, նույնիսկ մի բանատեղծության մեջ, որի էությունը ժողովրդավարական գործվալից վերաբերմունքն է հացի նկատմամբ: Եվ պաշտոնանկ եղալ միայն նրա համար, որ աշխատանքայկում ընդունել էր Ավետիք Իսահակյանին: Եղիշե Գրիգորյանն իր պաշտոնավարության վերջո՞ւմ միայն հասկացել էր, որ ինքը ղեկավարում է հայկական ինքնավար մարզ եւ հարկ է, որ այդ երբեք չմոռանա: Անմիջապես իմացան ու հանեցին...

Եվ հիմա էլ Ծահնագարովը...

Ավտոբազայի համախոսակցանի կապակցությամբ Բաքվից ու Մոսկվայից եկածները մարզի աչքաբաց մարդկանց հասկացրել ու համոզել էին, որ Արցախը Հայաստանին վերադարձնելու մասին խոսք լինել չի կարող, դա մի գառանցանք է, որ կարող է ելնել միայն հիվանդ գլուխներից: Ուրիշ չէր եւ մեր երեսանցի ընկերների կարծիքը: Արդեն մասամբ ազատ էր ճանապարհը, գալիս էին, ասում-խոսում, մենք էինք Երեսանում գրույցի նստում հետևորդ... Միայն մեկ խորհուրդ ունեին՝ աշխատեցեք մարզը պահել, նրա հայկականությունը չխաթարել: Մնացածը կա՛մ անիրականանալի երազ է, կա՛մ հեռավոր, երանելի սպազայի գործ...

Եվ ես այդ ժամանակ (1962 թ. ամռանն էր) մտածում էի, որ մարզը պահելու առաջին պայմանը Ծահնագարովից ազատվելն է: Բայց ինչպե՛ս ազատվել, երբ նրա հարցն Ադրբեջանի կենտրոնում են լուծում, իսկ այնտեղ էլ համոզվել են, որ նա իսկ եւ իսկ իրենց մարդն է, իրենց ողածն ու հյու կամակատարը:

Նստեցի, Ծահնագարովի քստամյա ղեկավարության շրջանում մարզի տնտեսական կյանքում եղած հակաօրինական քայլերը նկարագրեցի, ցույց տվի մարզի հայկական ինքնավարության դեմ պարբերաբար գործվող շարությունները, Ծահնագարովի անձնական գործունեության մեծամեծ արատները՝ կադրային քաղաքականության մեջ թույլ տրված կամայականություններ, ամենատարբեր անօրինություններ եւ, մանավանդ, կաշառակերությունը մարզ մտնելու, այն ամենա-

կարճ միջոցում տարածելու անավոր ախտը: Կաշառակերության բազմաթիվ փաստեր էին ճշվում: Դրանք բոլորն էլ, առանց դժվարության, կարող էի ապացուցել, հաստատել բազմաթիվ վկաների ու քաջատեղյակ մարդկանց միջոցով: Բայց միայն մի դեպքում՝ եթե վերադասները ցանկություն ունենային այդ ամենը քննել իրատեսորեն, հասնել ճշմարտությանը: Իսկ եթե չկամենա՞ն, ինչպես որ լինում է սովորաբար, եթե գործին խառնված են լինում ադրբեջանական ղեկավարության օղակները: Չէ՞ որ Ադրբեջանում կաշառակերությունն ամենատարածված, ամենարևոտների երեսն էր, եւ հենց այնտեղ էլ քննվելու էր հարցը, այնտեղ այն ստանալու էր իր արժանի գնահատականը:

Ծարադրելով Ծահնագարովի կաշառակերության հանրահայտ փաստերը, նրանց շարքը փակել էի մի արտաոցով, որ կատարվել էր փաստով եւ երեք-չորս տարի շարունակ: Փոստի մարզային բաժանմունքից ինձ էին բերել մի բոտ անդորրագրեր, որոնք ցույց էին տալիս, թե մարզային հիվանդանոցի գլխավոր վիրաբույժ ոմն Մամեդկարով ինչպես ամեն ամիս Ծահնագարովի՝ Մոսկվայում սովորող տղային է տղարկում պարտադիր դարձած թոշակ-կաշառքը:

Ես համոզված էի, որ անդորրագրերն արդեն այն անոնի պայթուցիկ նյութն են, որ կործանելու են շահնագարովյան դիրքերը:

Նամակը, որ ուղարկել էի Ադրբեջանի կուսկենտկոմի առաջին քարտուղար Վալի Ախունդովին ու կուսակցության միությունական Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ն. Ս. Խրուշչովին, անմիջապես մարզ բերեց մոսկովյան կուսակցական մի հանձնաժողով, որն Մտեփանակերտում ու շրջաններում լայն ու խոր ստուգումներ կատարեց, վերջում էլ ինձ հետ երկար, բարդացական գրույց ունեցավ: Բաժանվելիս էլ, երբ խոստացան հարցը լուծել կարճ ժամանակում, մարզի համար ձեռնառու եղանակով, ես ասացի. «Հետո՞ ինչ, կպահանջեք Ծահնագարովին հանել, եւ Ախունդովը նրա աթոռի համար կուղարկի մի նոր հայատնաց կաշառակերի»: Ասացին՝ այդպիսի բան չի կարող լինել, որովհետեւ իրենց եզրակացությունն այնպիսին է, որ նոր քարտուղարը պիտի ընտրվի տեղացիներից, մարզի հայ ղեկավարության կամքով:

Իմ քարեկամ Մարգար Դավթյանի քենակալ Փաշա Առուշանովը, որ 50-ական թվականներին մի քանի տարի մեր մարզի գործադիր կոմիտեի նախագահն էր եղել եւ այդ ժամանակ էլ Ադրբեջանի կուսկենտկոմի նախնախն արդյունաբերության բաժինն էր ղեկավարում, Մարգարին պարբերաբար ստույգ տեղեկություններ էր հաղորդում Ծահնագարովի գործի վերաբերյալ, եւ ես օր օրի վրա սպասում էի, որ անհա վերելից կգան, մարզը կփրկեն այդ աղետոլությունից, եւ մենք էլ հնարավորություն կունենանք մարզի պատմության մեջ առաջին անգամ մեր կամքով ընտրելու մեր ղեկավարին:

Մակայն հարցը ձգձգվում էր:

Աշնանամուտին Բաբու էի գնացել: Գրական ֆոնդի նախագահ Ներսես Բրուտեանցն ինձ Կիսլովոսկի առողջարանի ուղեգիր առաջարկեց, թե «Գնա, հանգստացիր, գիտեմ, որ վերջին ժամանակները շատ ես չարչարվել»:

Ուղեորվեցի Կիսլովոսկի՝ Մարգարին խնդրելով, որ Առուշանովի հետ ամենօրյա կապ ունենա եւ միշտ ինձ տեղեկացնի գործի ընթացքի մասին: Կիսլովոսկում մի շաբաթ էլ չէի անցկացրել, որ Մարգարն իմ հերթական հեռախոսազանգին պատասխանեց, թե Մոսկվայի ներկայացուցիչն արդեն Բաբույում է եւ սպասվում է, որ այս օրերին կգնա Մտեփանակերտ:

Այդ օրն իսկ թուա Բաբու եւ Մարգարից իմացա, որ Ծահնագարովի հարցն արդեն լուծված է, իսկ տեղն առաջարկել են Առուշանովին, որն էլ մերժել է...

Մտեփանակերտ հասա այն հանձնաժողովի հետ միասին, որի կազմում Մոսկվայի ներկայացուցիչն էր (միութենական Կենտկոմի պատասխանատու մի աշխատող), Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմի քարտուղար Սասայ Վեգիբովը, հալերեն «Կոմունիստ» թերթի խմբագիր Հրանտ Բաբաբանը եւ էլի ինչ-որ մարդիկ:

Առաջին իսկ օրվա ուշ երեկոյան ինձ հրավիրեցին հյուրանոց, ինչպես իրենք էին ասում, որոշման մասնաձևները հետո համաձայնեցնելու համար: Ծանոթացա նախագծի հետ եւ հայտնեցի կտրակալ ղեկավարություն, պահանջեցի, որ անպայման ճշվեն թույլ տրված կուպիտալիզմը ու հանցագործության հասնող արարքները, եւ, առանձնապես, հատուկ կետով բացատրի հետագայում Ծահնագարովին ղեկավար աշխատանք տալու հնարավորությունը:

Խասայ Վեգիբովի հետ վաղուցվա ծանոթներ էինք. 1950-ականների կեսերին ինքն ադրբեջաններն «Կոմունիստի» խմբագիրն էր եղել, եւ էլ խմբագրում էր «Ստորհրդային Ղարաբաղը», հետո էլ իրեն գրականություն մարդ էր համարում, հաճախ էինք հանդիպում Գրողների միությունում ու գաղափարաբաղաբանական աշխատանքներին նվիրված հանրապետական զանազան հավաքներում: Մտերմորեն խնդրեց, որ զիջող լինեմ:

— Գրող մարդ ես, — ասաց, — բարի եղիր: Թե չէ, անձնական քարտն էլ պիտի փչացնենք, եւ էլ գլուխ քարծրացնելու ոչ մի հնար չի ունենա...

Փոխադարձ համաձայնությանը միջին մի տարբերակ ապրեցինք... Եվ հաջորդ առավոտյան կուսակցության մարզկոմի պլենումում, Ծահնագարովին հրաժեշտ տալով, մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեցինք Գուրգեն Մելքունյանին՝ նախկին երկրորդ քարտուղարին, որը դրանից առաջ էլ առաջին քարտուղար էր եղել Հաղորդի ու Մարտունու շրջաններում: Հայտնի էր որպես գրագետ, բարեկիրթ ու պարտաճանաչ մարդ: Իսկ ես նրան գիտեի 1950 թվականից, երբ նա դեռեւս Հաղորդի շրջկոմի շարքային քարտուղարն էր: Ծրջանի ուսուցիչների վերաորակավորման երկարաձգված հանձնարարությանը այնտեղ էի գնացել եւ գործը պիտի կատարեիք միասին: Այդ երկար միջոցին մենք մտերմացանք: Ես գնահատում էի նրա մարդկային արժանավորությունները եւ, պարզ է, որ հիմա էլ ուրախ պիտի լինեի այդ ընտրությանը. մարզի ղեկավարն էր դառնում մեզանից մեկը, մեր ընկերն ու բարեկամը:

Այստեղ պիտի ընդգծեն «ընտրեցինք» բառը, որովհետև, ճիշտ է, Գորգեն Մելքումյանին դրանից առաջ կանչել էին Մուսկվա, ծանոթացել ու «բարի երթ» մաղթել, որ առօրյա խոսակցության մեջ կոչվում էր «երաշխավորել», իսկ իրականում՝ «նշանակել» եւ այն էլ անատարկելի, սակայն կուսակցական մարզկոմի պլենումի այն գիտում մենք այնպես էինք մտածում, թե առաջին անգամ ինքներս ազատել ենք վերելի դրածո ապիկար ղեկավարին, ինքներս էլ ընտրում ենք մեր ուզածին, մեր ճանաչած, ստուգած ընկերոջը:

Այն ժամանակ անգամ երեսակայել չէինք կարող, որ մեր ընտրածը ոչ մի դեր էլ չպետք է ունենա, ո՛չ մի վճռական դեր: Որովհետև շատ շուտով պարզվեց, որ ադրբեջանական հակահայ մոլեռանդության հետ որեւէ խաղ շահելու համար չափազանց քիչ է լինել գրագետ, բարեկիրթ ու պարտաճանաչ մարդ: Պարզվեց նաև, որ ադրբեջանական ղեկավարության համար Մելքումյանը շատ ձեռնառու մարդ է՝ թեկուզ հենց իր բարեկիրթ ու փափուկ բնավորությամբ: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ նրա իշխանության ավելի քան տաս տարիները դարձան հայկական ինքնավար մարզի քաղաքական ու ազգային դիմագիծն ավերելու սկիզբը:

Նախորդ շուրջ քառասունյա ժամանակաշրջանում ոչ ոք այդքան երկար տարիներ չէր գրադեցրել մարզի ղեկավարի պաշտոնը: Դիմանում էին շատ-շատ երկու-երեք տարի, իսկ Տիգրան Գրիգորյանը՝ միայն վեց ամիս, 1948-ի ամռանից մինչև 49-ի հունվարը: Երեւի հաբուն մտածում էր, թե քարտուղարին չի կարելի սլանել այնքան, որ մերվի տեղացիների հետ, դառնա նրանց իսկական ներկայացուցիչն ու ցավակիցը... Մյուս կողմից էլ, մարզի ղեկավարի այդ պաշտոնին մի տեսակ «գայլի թակարդի» դեր էր վերապահված. հենց որ հանրապետության մայրաքաղաքում որեւէ հայ այնքան էր բարձրանում, որ դեմն այլևս տեղ չէր լինում, ուղարկում էին մարզի ղեկավար եւ կարճ ժամանակում քթին այնպես էին տալիս, որ նա այլևս գլուխ բարձրացնելու ուժ ու հնար չունենա:

Մելքումյանը դիմացավ ավելի քան տաս տարի եւ այդ էլ ոչ թե մարդկային բարեմասնությունների համար, որ, անկասկած, ունեւ, այլ թերությունների՝, ավելի ճիշտ՝ ամենամեծ թերության՝ փափուկ բնավորության, որովհետև նրա առկայությունը խանգարիչ հանգամանք չէր, որպեսզի իրենք ազատ ու անկաշկանդ վարեն իրենց բացահայտ հակահայ քաղաքականությունը:

Մելքումյան Գորգենն իր քարտուղարության տարիներին իմ անձնական բարեկամներից մեկն է եղել, այժմ էլ է՝: Սակայն դա չի կարող պատճառ լինել, որ ես այստեղ չչարադրեմ ամբողջ ճշմարտությունն այն ժամանակի կարեւորագույն դեպքերի եւ դրանց դասավորության մեջ իր իսկ խաղացած անբարեհամբույր դերի մասին:

1965 թ. ամառամասնում, երբ արդեն, ինչպես ասում են, դանակը ոսկորին էր հասել, ես մի նամակ գրեցի մարզի հին ու նոր ցավերի մասին, այն կարդալու տվի մտ բարեկամներին, եւ երբ կարծիքները

միասնականացան, տասներեք ընկերներ, բոլորն էլ, բացի բանաստեղծ Բոգդան Ջանկանից, մարզի ղեկավար աշխատողներ, ստորագրեցին, որոշեցինք ներկայացնել միութենական ղեկավարությանը: Ո՞վ պիտի տաներ, ինչպե՞ս: Նման հարց, կարծես, չծագեց էլ: Ինքս եմ գրել, ինքս ստորագրություններ կազմակերպել, որ այն ժամանակ Արցախի պայմաններում շատ էլ հեշտ ու անվտանգ նախաձեռնություն չէր, ի՛նքս էլ պիտի տանեի:

Ստորեւ ներկայացնում եմ այդ նամակը:

«ՍՄԿԿ Կենտկոմի Նախագահություն,
ընկ. ընկ. Լ. Ի. ԲԲԵԾԵՆՎԻՆ,
Ս. Ն. ԿՈՍԻԳԻՆԻՆ,
Ս. Ի. ՅԻԿՈՑԱՆԻՆ.»

Մենք երկար ժամանակ տարակուսանքի մեջ էինք՝ գրե՛լ այս նամակը թե ոչ: Մենք կարծում էինք, թե Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմն ու կառավարությունը կփոխեն իրենց վերաբերմունքը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի նկատմամբ, թե մեր մարզի ղեկավարման գործում նրանց թույլ տված սխալները բխում են գործերի, Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների շահերի ու պահանջմունքների չմասնությունից: Սակայն, ավա՛ղ, մենք մոլորության մեջ էինք:

Բոլորին հայտնի է, թե ինչպիսի տեմպերով են զարգանում մեր երկրի ժողովրդական անունությունը, մշակույթը, գիտությունն ու տեխնիկան: Այդ զարգացումը տեղի ունի բոլոր հանրապետություններում, մարզերում, երկրամասերում ու շրջաններում: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, չգիտես ինչո՞ւ, տխուր բացառություն է կազմում:

Ո՞րն է պատճառը: Չէ՛ որ Ղարաբաղի հողը դարեր ի վեր համարվել է առատաբաշխ ու բարեբեր եւ ո՛չ իզուր տեղը: Ղարաբաղյան այգեգործներն ու հացագործները, բանջարաբույծներն ու անասնապահները, որմնադիրներն ու կահույքագործները համարվել են իրենց գործի հմուտ վարպետներ: Չէ՛ որ Լեռնային Ղարաբաղը, որ Կապանի ու Ջանգեղության լեռների շարունակությունն է հանգիստում, հարուստ է պղնձի, մոլիբդենի, արճնի, իսլանդական շպատի եւ այլ հանքային թանկարժեք հանածոների վիթխարի պաշարներով, ինչպես նաև հանքային բուժիչ ջրերի տասնյակ աղբյուրներով: Ինչո՞ւ նրանք չեն օգտագործվում: Ինչո՞ւ գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ համարվող Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության 45 տարիների ընթացքում չի ձեռնարկվել ջրատնտեսական որեւէ խոշոր միջոցառում, երբ ամեն տարի երաշտի պատճառով կորցնում ենք տասնյակ հազար տոննաների բերք, իսկ մեր լեռնային գետերի ջրերը հոսում են անօգուտ կամ ոռոգում են միայն մեր հարեանների դաշտերը:

Ինչո՞ւ գյուղատնտեսական այս մարզում մինչև այժմ չի կառուցվել գյուղատնտեսական մթերքներ մշակող արդյունաբերական որևէ խոշոր ձեռնարկություն: Ինչո՞ւ այդ տիպի միակ ձեռնարկությունը, Ստեփանակերտի սենդկոմբինատը, որի շինարարությունը ձգձգվել էր ուղիղ 8 տարի, շահագործման հանձնվելուն պես էլ փակվեց, իսկ սարքավորումները քանդվեցին ու բաշխվեցին հարեան ադրբեջանական շրջանների բացակայության պատճառով ամեն տարի չեն հավաքվում ու փչանում են հազարավոր տոննաների բանջարեղեն ու մրգեր:

Վերջին չորս-հինգ տարիներին նկատվում է մարզի ձեռնարկություններն ու շինարարական կազմակերպությունները հանրապետական կազմակերպություններին կամ մարզից դուրս գտնվող մարմինների կցելու տենդենց: Այս էլ ուրիշ պատճառներով 1962 թ. մեր մարզում բռնկվել էին աշխատավորների դժգոհություններ ու քմբուսացումներ: Վախենալով հետեւանքներից՝ Ադր. ԿԿ Կենտկոմն ու կառավարությունը շտապփույթ ընդունեցին ծավալուն որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման ու աշխատավորների մշակութային-կենցաղային սպասարկումը բարելավելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշման մեջ չկան մարզի տնտեսական վերելքն ապահովող միջոցառումները: Եվ, այնուամենայնիվ, նախատեսված միջոցառումների 70—80 տոկոսը մնացել է թղթի վրա: Դեռ ավելին. տարեցուտարի մարզի արդյունաբերությունը ետ է գնում: 1964 թ. համեմատությամբ ընթացիկ տարում համախառն արտադրանքի պլանը իջեցվել է 16,9 տոկոսով, երբ անցյալ տարվա պլանը կատարված է եղել 100,9 տոկոսով:

Ստեփանակերտում գորգագործական նոր ֆաբրիկա են կառուցել եւ ավարտելուն պես փակել: Կրճատվել են ֆաբրիկայի գործող բաժինները, որի հետեւանքով ավելի քան 100 վարպետներ մնացել են անգործ:

Մարզի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունում՝ Մեռաբակոմբինատում, կրճատվել են ոլորման եւ գործվածքային արտադրությունները, եւ 180 բանվորներ ազատվել են աշխատանքից: Ինչպես նշեցինք, մարզի շատ կազմակերպություններ ու ձեռնարկություններ տրվել են մարզից դուրս գտնվող կազմակերպությունների իրավասությանը, որը շատ վատ է անդրադարձել աշխատանքի կազմակերպման վրա: Մարզային շինարարական հ. 59 վարչությունում, որը տրվել է Մինգեչաուրի հ. 5 տրեւտին, դա արտացոլվել է առավել ցայտուն: Այստեղ ծայրահեղ վատ է նյութատեխնիկական սպասարկումը, որի պատճառով կառույցների վրա պարապորդներն ու հոսունությունը դարձել են սովորական երեւոյթ: Միայն ընթացիկ տարվա ինժե անսում 540 բանվորներից 220-ը հեռացել են մարզից:

Ստեփանակերտում հարյուրավոր անգործ մեխանիզատորներ ու վարորդներ կան: Սակայն քաղաքի ու մարզի կառույցներում՝ որպէս վարորդներ ու մեխանիզատորներ աշխատում են Մինգեչաուրից գոր-

ծուղված մարդիկ, որոնք ստանում են գործուղման ծախսեր եւ ձրի օգտվում են կոմունալ բոլոր ծառայություններից:

Մարզում տնտեսական ու մշակութային օջախներ ստեղծելու մասին մարզային կազմակերպությունների ու աշխատավորների խնդրանքների Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարները պատասխանում են մերժմամբ: Գարգապես նրանք չեն ցանկանում Լեռնային Ղարաբաղում կատարել կապիտալ ներդրումներ: Սակայն կիրենը չարաց կետը, էթնոկրանք բավարարվելին դրանով: Դժբախտաբար մեր մարզի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքի մեջ չի կարելի չտեսնել վատագույնը. նրանք անում են ամեն ինչ՝ մարզի տնտեսությունը խարխելու, մշակութային ասեն մի առաջաքայլ խափանելու համար:

Դա դժվար չէ տեսնել գյուղատնտեսության օրինակի վրա: Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական աշխատավորները մեծ ոգևորությամբ են ընդունել ԽՄԿԿ Կենտկոմի մարտյան պլենումի որոշումները, որոնք խոշոր հեռանկարներ են բացում գյուղատնտեսության առաջընթացի համար: Սակայն որքան էլ հասկանալի լինի, այդ իսկապես լավ ու գործնական որոշումները մեզ մոտ ցանկալի արդյունքը չեն տալու, որովհետեւ հանրապետական կազմակերպություններն առաջիկա հնգամյակի համար մեր մարզին հասցրել են ոչնչով չհիմնավորված պլաններ:

1965 թ. նախնական պլանը հասցմթերքների գծով հանրապետությունում իջեցվել է 36 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ ընդամենը 18: Այդպէս դեպքում, երբ մարզում հացահատիկայինների համար չկան ոռոգվող հողեր, եւ մարզի կոլտոկներն ամեն տարի պետությունից գնում են 20—25 տոննա սերմեր ու կոնցենտրատներ:

Համեմատեցեք մեր մարզի եւ նույն Ադր. ԽՍՀ Նախիջեւանի ԽՍՀ պլանները: Նախիջեւանի հանրապետությունը, որի տարածքը մեր մարզից ավել է 700 քառ. կմ-ով (իսկ ցանքատարածությունների ու ոռոգվող հողերի տեսակետից՝ առավել էւս), պետությանը կվաճառի շուրջ 2000 տոննա հաց, իսկ մեր մարզը՝ 5000:

Խնդրում ենք ուշադրություն դարձնել հետեւյալ փաստի վրա. 1966 թ. Նախիջեւանի հանրապետությունը պետությանը պիտի վաճառի 11800 տոննա բամբակ, 1970 թ.՝ ընդամենը 6,5 հազար տոննա: Իսկ մեր մարզի պլանը մինչև 1970 թ. թողնվել է նույնը, երբ հանրապետության Միեմիտրների խորհրդի որոշմամբ բամբակի համար նախատեսված հողերի զգալի մասում արդեն խաղողի այգիներ են գցված:

Հանրապետությունում 1965 թ. նախնական պլանի համեմատությամբ մսի վաճառքի մակարդակը իջեցվել է 18 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ միայն 2,5 տոկոսով: Առաջիկա 5 տարում նախատեսված է հանրապետությունում մսի արտադրանքն ավելացնել 2,7—3 տոկոսով, իսկ մեր մարզում 12—13 տոկոսով: Մինչև 1970 թ. հանրապետությունում մսի վաճառքը կավելանա ամեն տարի 2000 տոննայով, որից 500—700-ը՝ մեր մարզի հաշվին, այն դեպքում, երբ հանրապետության

ոռոգվող տարածքի 5 տոկոսը կազմող մեր անջրդի մարզի պլանը մինչև այժմ կազմել է հանրապետության պլանի 6—7 տոկոսը:

Մարզի տնտեսության զարգացման մեջ խոշոր դեր կարող է կատարել խաղողը: Մանավանդ, որ դա մեր տնտեսության ամենատեղա- մտաբեր ճյուղն է: Էկոթատու տարիներին մարզը պետությանը վաճառել է 100000 տոննա խաղող: Վերջին երկու-երեք տարվա ընթացքում խաղողի այգիների տարածությունն ավելացվել է եւս մի քանի հազար հեկտարով: Այդ նշանակում է՝ առաջիկա տարիներին կբազմապատկվի խաղողի արտադրությունը Հետեւաբար անհրաժեշտ է ավելացնել նաև պետական գնումների պլանը: Սակայն հանրապետական կազմակերպությունները կատարել են հակառակը, խիստ կրճատելով պետական գնումների պլանները, որով արհեստականորեն խանգարում են մարզի խաղողագործության զարգացմանը:

Ղարաբաղցիները դարեր ի վեր զբաղվում են թթաբուծությամբ, որի արտադրանքից (սպիրտ, զանազան հյութեր, չամիչ եւ այլն) ստանում են հսկայական եկամուտներ: Մարզի գիտնականների եւ հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի մասնագետների հաշիվներով միայն յոթից պատրաստած գինին մարզին ամեն տարի կարող է տալ 30 միլիոն ուրբլու եկամուտ: Դրա համար միայն անհրաժեշտ է ունենալ վերաարքավորված 15—20 ավտոմեքենա: Մի՛ քանի տարի առաջ Ադր. ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը հատուկ որոշմամբ համապատասխան մարմիններին հանձնարարել էր մարզի կոլխոզներին տրամադրել աշխատի մեքենաներ: Այս որոշումը մինչև այսօր չի կատարվել, որի հետեւանքով մարզն ամեն տարի զրկվում է հսկայական եկամուտներից:

Առհասարակ մեր մարզի նկատմամբ հանրապետական կազմակերպությունների կողմից միշտ էլ կիրառվում է հետաքրքիր մի խաղ. վերադասներն ընդունում են գեղեցիկ որոշումներ, սակայն բազմախոստում կարգադրություններ եւ այլն, իսկ ստորադասներն անպատիժ կերպով չեն կատարում այդ որոշումներն ու կարգադրությունները:

ԽՍՀՄ Գետապլանի «Ագրոէկոսպրոեկտ»-ի աշխատողներից կազմված մի հանձնաժողով անցյալ տարի մեր մարզում արձանագրել է, որ 50000 հեկտար հող էրոզիայի ենթարկվելով անպատշաճ է գյուղատնտեսության համար: Հանձնաժողովը նշել է նաև, որ 150 հազար հեկտար էլ էրոզիայի է ենթարկվում: Կուսակցության մարզկոմը եւ մարզխորհրդի գործկոմը, այդ հանձնաժողովի ստիպմամբ, հարց են հարուցել, որպեսզի 50000 հեկտարը դուրս գրվի մարզի բալանսից եւ տրվի անտառային տնտեսություններին, իսկ 150000 հեկտարի վրա կատարվի համապատասխան աշխատանք՝ հողի կազմությունը վերականգնելու համար: Սակայն Ագրոէկոսպրոեկտի կառավարությունը մերժել է այդ խնդիրը եւ շարունակում է գյուղատնտեսական մթերքների պլաններ գցել այդ անպետք հողերի հաշիվին:

Մենք լրջորեն անհանգստացած ենք մարզի բնակչության մեծ հոսունությամբ: Մարդիկ զանգվածաբար հեռանում են մարզից՝ ուրիշ վայրերում աշխատանք գտնելու հույսով:

1939 եւ 1959 թթ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում մարզից հեռացել են ավելի քան 110 հազար բնակիչներ: Միայն Հաղորդի շրջանում 1939 թ. ապրում էր 27,1 հազար մարդ, իսկ հիմա՝ ընդամենը 16,8 հազար:

Ցանկանում ենք Ձեր ուշադրությունը հրավիրել նաև մի ուրիշ փաստի վրա: 1939 թ. մեր մարզում ապրում էր 150 հազար մարդ, իսկ Ադրբ. ԽՍՀ Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում՝ 127 հազար: 1964 թ. մեր մարզն ուներ 142 հազար բնակիչ, իսկ Նախիջևանի ԽՍՀ-ը՝ 179 հազար: Ինչո՞վ բացատրել, որ մեր մարզի բնակչությունը տարեցտարի նվազում է, իսկ Նախիջևանին՝ ավելանում, երբ Լեռնային Ղարաբաղը աչքի է ընկնում ծննդի բարձր տոկոսով, իսկ մարզկանց երկարակեցության տեսակետից, «Իզվեստիա» թերթի հավաստմամբ, բռնում է առաջին տեղը ամբողջ աշխարհում: Ո՞րն է Ղարաբաղի բնակչության հոսունության պատճառը:

Բանվորական ուժի հավաքագրման ճանապարհով ամեն տարի մարզից հանրապետության այլ շրջաններն են տանում 250—300 տղամարդկանց: Չանազան զայրահղությունների միջոցով պահում են նրանց, որից հետո չորաբանչյուր աշխատի տղամարդուն հետեւում է նաև նրա ընտանիքը:

Չորս տարի առաջ Ստեփանակերտում բացվեց շինարարական ուսումնարան:

Մենք կարծում էինք, թե այդ ուսումնարանը կդառնա դարբնոց՝ մարզի կոլխոզների ու նորակառույցների համար շինարարական կադրեր պատրաստելու համար: Սակայն ուսումնարանը դարձավ մեկն այն ուղիներից, որոնցով մարզից դուրս են մղում կրիտասարդ մարդկանց: Չորս տարվա ընթացքում ուսումնարանը թողարկել է 600 մասնագետներ, որոնցից 50-ը աշխատում են հանրապետության արտերկր շրջաններում, երբ մեր մարզի կոլխոզները խիստ կարիք են զգում շինարարական կադրերի: Այժմ ուսումնարանն ամեն տարի թողարկում է 200—250 վարպետներ: Սա նշանակում է, որ ուսումնարանի միջոցով ամեն տարի մարզից դուրս է գալիս 200—250 երիտասարդ, այսինքն՝ միայն այս ճանապարհով դատարկվում է տարեկան մեկ գյուղ:

Վերջերս մեր մարզն էր եկել ԽՍՀՄ Գետապլանի աշխատակից ընկ. Մոսկվեկին, որը հետաքրքրվել է մարդկանց աշխատանքի ընդգրկելու հարցով: Միայն Ստեփանակերտում անգործների թիվը հասնում է 700-ի: Նկատի առեք, որ ավելի քան 2000 արհեստավորներ էլ աշխատում են հանրապետության այլ շրջաններում: Այդ նշանակում է 25-հազարանոց քաղաքի չորաբանչյուր տասներորդ բնակիչն անգործ է: Ընկ. Մոսկվեկինը համապատասխան տեղեկանք է ներկայացրել Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմին: Սակայն ո՛չ մի արդյունք: Կողմակի մարդը կարող է մտածել, թե, երբ ինքնավար մարզում տնտեսական հարցերը չեն լուծվում, ապա թերեւս մշակութային բնագավառում դրությունը բարվոք է:

Չէ՞ որ ինքնավարությունը հիմնականում մշակութային է: Այն բնակչությանն է տրվում ազգի ազատ զարգացումն ապահովելու նպատակով:

Գծրախտաբար մշակույթի բնագավառում մեզ մոտ դրությունն ավելի վատ է:

ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը մեր երկրի հիմնական օրենքն է: Ըստ այդ Սահմանադրության ինքնավար մարզում պետական իշխանության եւ պետական վարչության մարմինները պետք է գործեն տեղական ազգաբնակչության մարքենի լեզվով: Բայց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում հիմնական օրենքի այդ հիմնական կետը համարվում է աճօրեն: Մարզային բոլոր կազմակերպություններում (եւ ո՛չ միայն մարզային) գործավարությունը տարվում է ո՛չ հայերեն: Էլ չենք խոսում աշխատավորների դեպուտատների մարզխորհրդի նստաշրջանների, մարզգործկոմի նիստերի, գործնական ու հանդիսավոր խորհրդակցությունների ու ժողովների մասին:

Մարզխորհրդի գործկոմն ունի նախագահ (մասնագիտությամբ ագրոնոմ) եւ երկու տեղակալ (ագրոնոմ ու ճարտարապետ): Նրանցից ոչ ոք չի դեկլարում (եւ ի վիճակի էլ չէ դեկլարելու) մարզի մշակութային կյանքը, լուսավորությունը, առողջապահությունը: Իսկ կուլտուրային մարզկոմում մշակութային շինարարության ու գաղափարական աշխատանքները «դեկլարում է» մարզի դատախազի նախկին օգնականը՝ կիսագրագետ ու անօգնական մի մարդ:

Այսպիսի վիճակ ոչ ոքի չի անհամապատասխանում: Ինքնավար մարզը չունի իր հրատարակչությունը, պարբերական գրական-գեղարվեստական օրգանը (մինչեւ պատերազմն այդպիսի հանդես գոյություն է ունեցել), չունի երիտասարդական կամ լուսավորական հարցեր լուսարանող որեւէ թերթ, իսկ մինչեւ պատերազմը մարզում հրատարակվում էին երիտասարդական թերթ եւ լուսավորական բյուլետեն:

Այսպիսի պայմաններում մարզի միակ տպագիր մարմինը՝ «Նորհրդային Ղարաբաղը» (որն ունի «Պրավդայի» ֆորմատի կետը) պարտավոր է կատարել խորհրդային մամուլի ու հրատարակչության բոլոր պարտականությունները:

Մարզում անել է գրողների մի մեծ խումբ: Նրանց լավագույն երկերն արժանացել են ընթերցողների ու գրական հասարակայնության ուշադրությանը: Մակաչն վերջին երկու տարում այդ գրողների մի գիրքը չի մտել Ադրբեջանի պետական հրատարակչության պլանների մեջ, թեպետ համապատասխան մարմինների կողմից նրանց վեց գրքեր երաշխավորված են եղել հրատարակության:

Մարզի դրամատիկական թատրոնն ու երգի-պարի պետական անսամբլը, որոնք կոչված են սպասարկելու ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի, այլեւ Բաքվի ու մյուս շրջանների հայ բնակչությանը, հազիվ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը: Թատրոնը ստանում է չնչին դոտացիա, անսամբլը՝ ո՛չ մի: Իսկ հանրապետության համանման կոլեկտիվներն ստանում են աչքբան, որքան անհրաժեշտ է:

Մենք ոչնչով չհիմնավորված ու անմարդկային ենք համարում Լեռնային Ղարաբաղի եւ Հայկական ԽՍՀ միջեւ գոյություն ունեցող արհեստական պատկերները: Ղարաբաղի հայերն իրավունք չունեն լսելու

իրենց մայր ժողովրդի ռադիոմայրը: Երեսանի թատերական ու համերգային լավագույն կոլեկտիվները հյուրախաղերով պարբերաբար հանդես են գալիս Բաքվում, Կիրովաբադում եւ Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում: Դա համարվում է բարեկամություն: Սակայն նրանց թույլ չի տրվում գալ Ղարաբաղ՝ իրենց արյունակից եղբայրների մոտ: Սա եւս բարեկամություն է համարվում:

Ինչ-որ հրամանով ստեղծվել է այսպիսի կարգ. առանց կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի որոշման Հայաստանի գրողը կամ արվեստի գործիչը իրավունք չունի գալ Ղարաբաղ՝ իր ընթերցողների ու ներկայագույների մոտ:

Լեռնային Ղարաբաղում հայերեն կրկնօրինակված ֆիլմեր չեն ցուցադրվում, եթե նույնիսկ նրանք գամմաստայական բնույթ ունեն եւ ստեղծված են աշխատավոր լայն զանգվածներին տանելու առաջափոր փորձը, տեխնիկայի ու գիտության նորույթները: Ուղղակի պետք է կույր ու խուլ լինել՝ չտեսնելու, չզգալու համար այն ծրագրվածությունը, որով սխտեմատիկաբար խափանվում է մեր մարզի տնտեսական ու մշակութային առաջընթացը, ռամահարվում են դարաբաղի հայերի օրինական իրավունքներն ու ազգային արժանապատվությունը: Եվ այս բոլորը հասցրել է նրան, որ այժմ «ինքնավար» անվանը մարզի կողքին հնչում է որպես չար կատակ:

Հանրապետության ղեկավարները համարյա չեն լինում մեր մարզում: Իսկ զանազան հանդիսավոր արարողությունների ու մարզային կուսակցական կոնֆերանսների ներկայացուցչի չեն հանդիպում աշխատավորների հետ: Միտինգներում արտասանում են ոգեշունչ ճառեր եղբայրության ու բարեկամության մասին, խոստանում ոսկու սարեր եւ՝ մարզից հեռանալուց՝ մոռանում այս բոլորը: Մարզի աշխատավորներին իրենց ուշադրությամբ երես չեն տալիս նաեւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչները, որոնք տարին մեկ կամ երկու տարին մեկ Ղարաբաղ գալով, գրուցում են մարզկոմի առաջին քարտուղարի հետ ու վերադառնում:

Հանրապետության ղեկավարներն իրենց յուրաքանչյուր ելույթում, անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղին, չեն կարող չթմբկահարել, թե այն (այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղը) Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է կազմում:

Դա քաղաքական դեմագոգիա է, սարսափի խրտվիչակ, որ ստեղծվել է դեռեւս Բաղիրովի կողմից:

Ադրբեջանի ո՞ր մասն է այն, երբ իրենք՝ Ադրբեջանի ղեկավարները, Լեռնային Ղարաբաղին նայում են որպես օտարերկրացիներով բնակեցված մի երկրամասի: Մի՞թե նրանք կարծում են, թե աշխարհագրական քարտեզի վրայի մի սեւ գիծը բավական է, որպեսզի երկփեղկվի միասնական մի ազգ, միասնական իր հազարամյա պատմությամբ, հոգեբանությամբ ու ճակատագրով: Եվ դա՞ սոցիալիստական կարգի պայմաններում, լեհինյան ազգային քաղաքականության դրոշի տակ:

Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության 85 տոկոսը հայեր են, և նրանք այս հողի վրա ապրում են անհիշելի ժամանակներից: Իսկ հողը պատկանում է նրան, ով ապրում է նրա վրա: Այս ճշմարտությունը շատ բավ են հասկացել նրանք, ովքեր 1920 թ. Լեոնային Ղարաբաղը ավել են հեծնց նոր ստեղծված Հայկական Խորհրդային Մոնղալիաստանի Հանրապետությանը: Այս երախտալից ակտը ոգեշնչությանը է բերուն-վել մեր ազգի կողմից:

Սակայն նեոազգայն Ստալինի թեթև ձեռքով բեկումնի է Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը Հայաստանին:

45 տարիներ կտրված լինելով իր ազգի հիմնական մասից՝ Ղարաբաղի հայությունը զրկված է եղել տնտեսական ու մշակութային մեծ առաջընթացի նկարագրություններից:

Աղբրեչեանական ժողովրդի, նրա կուսակցական կազմակերպության ու կուսակցության ինտերնացիոնալ պարտքն է՝ հարգել Լեոնային Ղարաբաղի հայերի իրավունքները, Լեոնային Ղարաբաղը վերադարձնել Հայաստանին: Դա դարաբաղի աշխատավոր բոլոր հայերի՝ տաննաձայններով փայտացած իդձն է: Հարցրե՛ք նրանցից չորաբանչյուրի (բայց ո՛չ, աչպես կոչված, դեկավար դրամոններին), եւ դուք կըտք միայն ինդրակն ու աղաչանք վերամիավորման մասին:

Մենք ստորագրություններ չենք հավաքում: Առանց այդ էլ գրգռված են մարդիկ: Դժգոհությունն օրրասօրե ծավալվում է՝ դնումներով անհնառնապակեի ու տնտեսական ձեռք: Գիմեղով ձեզ, մենք համոզված ենք, որ Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և խորհրդային Կուսակցությունը, որոնք միշտ և անհնարեք պաշտպանում են բոլոր ազգերի շահերը, անհասպաղ իրենց բարի ուշադրությունը կդարձնեն դարաբաղի հայերի օրինական ձայնին և մարզը կվերամիացնեն Հայկական ԽՍՀ-ին:

- Նամակն ստորագրել են.
1. Բագրատ Ուլուբաբյան — Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար,
 2. Սերգեյ Ծախարյան — Մտեփանակերտի քաղաքական գործկոմի նախագահ,
 3. Լազր Գուսպարյան — «Մտերիղային Ղարաբաղ» մարզային թերթի խմբագիր,
 4. Գրիգոր Մտեփանյան — մարզային ռադիոյի ավագ խմբագիր,
 5. Արամ Բարսեղյան — Մտեփանակերտի հ. 2 սովետի ղեկավար,
 6. Արսեն Մուքանյան — Մոսի Ծառունյանի անվան կոլտնտեսի նախագահ, Աղբր. Գեթազուն խորհրդի ղեկավար,
 7. Գուրգեն Գարիբեղյան — կուլտուրայի մարզային վարչության պետ,
 8. Բոզրան Զեանյան — բանաստեղծ,
 9. Միքայել Կորզանյան — հանրապետության ժողովրդական դերասան,
 10. Արվարդի Մանուչարյան — Մտեփ. հ. 59 շինվարչության պետ,

11. Ալբերտ Սեյրանյան — Մտեփ. Էլեկտրաստանային գործարանի ղեկավար,
12. Մարսիմ Ավանեսյան — Մտեփ. ռադիոյի ավագ խմբագիր,
13. Սերգեյ Գրիգորյան — հ. 59 շինվարչության գլխավոր ինժեներ:

Նամակը գրվել է 1965 թ. նոյեմբերի սկզբին. ԽՍՀՄ Կենտկոմին է նամակնվել նույն ամսի 28-ին:

Հարմանայի տնտես մի գույքայնությունը պնդելու էր դատավար-վել, որ նամակն ստացվել էր 13 էջ, ստորագրել էին 13 հոգի, Մոսկվա էր հասել հունիսի 13-ին և տեղախորտվել է «Արևմտյան» հյուրանոցի 4-րդ հարկի 13-րդ համարում:

Աղբրան ձախարդ նամակայնություն կազմումն չէի կուսակց: Մտեփանակերտի օղանմանակայնից չկարողացա բուշել Երևան, որով-նետն Ծուշվա նակարտին մի բուն ամսի իր թուտն: Ծուշվա «մշուշը» ֆինչե է՛րք պետք է փակել մեր նամակարկեր:

Իսկ եւ Երևանով պիտի Մոսկվա հասնել: Երևանից մի բնկեր խոստացել էր միջնորդել, որպեսզի անխափ գիտնական և Միկոյանի թեմակալ Անուշավան Արզումանյանն ինձ օգնի մեծերի նետ հանդիպել:

Ուշանալ չէր կարելի: Թուս Բարո, այնտեղից նեապատկեցի այն բնկերոջ նետ, ցավով իմացա, որ Ելեանի ցուցեղի կազակցությունը Երևան ժամանած մոսկովյան նամակարկներն իրենց նամակի վրա (դարձյալ Ղարաբաղի մասին) ուշադրություն չի դարձրել, և որ Ան. Արզումանյանն ինձ օգնել չի կարող, որովհետև ծանր հիվանդ է... Մի խաբույ՜ պետք է հուշար դնել սեփական տնտրի վրա:

Մոսկվա հասա վառտառոջ միճակում: Եվ, ստանաանկերձ, զանգե-ցի սրան-նրան: Խոստացան ծանորացնել անխափոր դիվանագետ Համազասպ Հարությունյանի նետ:

Հասրոդ ստավուրյան Համո Ակիմովիչի (Հարությունյանի) տանն էի:

Միքայիլ բնկունց տիկին Անանյուր՝ Թոմանյանի թոռ Ծաղիկը, մի բարեհամբուր, քնքուշ էակ, որն ստաշին իսկ բուպենկրից սրտին անչափ մուտ զգաց Ղարաբաղն ու նրա ցավի: Մարդ ու կին իրարով անցան՝ գործին իրենց օժանդակությունը հասցնելու համար: Տունտանել հարությունը դարձրել են մոսկվաբնակ հայերի համար նախկին մշակույթի տանը փոխարինող մի ջերմ օջախ:

Համո Ակիմովիչը հիվանդ պատկած լսեց նամակը և այնպե՛ս պու-պիսի խորհուրդներ.

1. Հանել տեղական դեկախարկերի հասցեին եղած բնկարտու-րությունը. «Կզան, ամեն ինչ կբարդեն նրանց գլխին. կհանեն պաշտոն ներից և հարցը դրանով կկուսկեն»¹:

¹ Նամակի նախնական տարբերակում երաձ այսպիսի բնկարտությունը հան-վել է, եւ երկրի դեկախարկություն է ներկայացվել սրանու մեջբերվող տարբերակ (Բ. Ու.):

2. Առհասարակ շատ կրճատել նամակը, թողնել ողնաշարը. «Մեր գերագույն ղեկավարները 2—3 էջից ավելի ոչ մի փաստաթուղթ չեն ընթերցում: Փորձից գիտեն»:

3. Աս էլ՝ երկրորդ կետի շարունակությունը. «Ես սնտոխաբաշտ չեմ, բայց այդ 13-ներն ինձ դուր չեն գալիս. նամակը 13 էջից է բաղկացած, ես ստորագրողներն էլ 13 հոգի եմ»: Ու ծպտաց: Իսկ երբ թվարկեցի նաև մյուս 13-ները, ծիծաղեց. «Ուրեմն՝ առավել ես»:

Խոստացավ ապաքինվելուց զանգել՝ ում պետք է. «Այ մեծերի օգնականներն առաջ ինձ մոտ են աշխատել»:

Միջօրեին պիտի գնայի Ակարչի տուն՝ Մարտիրոս Սարգսի հետ տեղի ունենալիք հանդիպմանը:

Մինչ այդ Գրողների միությունում հանդիպեցի ՀԳՄ ներկայացուցիչ Գրիգոր Մանասյանին: Դեռ Լականից չէինք խոսել, երբ հեռախոսով կուսակցության Կենտկոմից մեկը նրանից պահանջեց բացատրել Հովհաննես Ծիրազի «Մեր մարդկանց անունները»: Կա ջանաց հասկացնել, որ դա հայրենասիրական երկ է, ցնցողնախառական ոչ մի երանգ չունեցող: Հետո էլ ինձ հաղորդեց, թե քանի՞ օր է, նույն խնդրով հարցաքննում են իրեն, ոգում են հաստատել, որ Եղեռնի ցույցերը հայ գրողներն են կազմակերպել՝ Հրաչյա Քոչարը, Սիրվա Կապուտիկյանը, Հովհաննես Ծիրազը, Սերո Խանգաղյանը...

«Վերջերս էլ լրտեսական գիտությունների դոկտոր այսինչն այդ գրպարտությանը դիմել է Գրողների միության քարտուղար Կորնելյուվին ու մյուս ղեկավարներին, հավանական է՝ նաև Կենտկոմի համապատասխան Բաժնին: Մրիկան ամեն կերպ աշխատում է համոզել, որ Երեանի ցույցերն ունեցել են միայն ես միայն հակառակական բնույթ: Եվ պատահական չէ, որ Կենտկոմի աշխատակիցը պահանջել էր ասել, թե ուսական ի՞նչ անուններ են ծաղրի ենթարկված Ծիրազի պոեմում»:

Երբ հայտնեցի Մոսկվա ընկնելու բուն նպատակը, Գրիշան պատմեց, որ մի քանի օր առաջ, Տերյանի երեկոյին, մարշալ Բաղրամյանին հիացրել է Գետրոգ Էմինի զեկուզումը, այդ երեկոյից նրանք բարեկամացել են, ես Էմինը կարող է օգնել, որպեսզի մարշալը միջևորդի:

Քիչ անց Գրողների միություն է գալիս ինքը՝ Էմինը: Խոսում ենք: Հայտնում է օգնելու իր պատրաստակամությունը: «Միրում եմ քեզ: Դու էլ ինձ նման ես. տեսնում ես աշխարհի բոլոր անարդարությունները ես էլի հավատում ինչ-որ բանի»: Ընչի է նրա վիրում, իսկ ես շտապում եմ Ակարչի տուն: «Գայմանավորվում ենք հանդիպել»:

Հույս ունեի Սարգսի ցուցահանդեսում հանդիպման ժամանակ տեսնել անհրաժեշտ մարդկանց, խոսել իմ ցավից: Ի՞նչ իմանա՞ որ տե՛ղ է բացվելու մեր բախտի դուր...

Կուզենցիկի մոտ, 11, Նկարչի տուն: Այստեղ ամեն ինչ Սարգսն է՝ սկսած շենքի մատույցներից: Ցուցաբարձր չորսին է բացվում, իսկ կրեթին շենքն արդեն պաշարված է: Առաջին ներս մտնողներից մեկն եմ: Լցվում եմ ցուցահանդեսի արեւով, լույսով, խանդավառ հպարտությամբ: Արդեն քանի օր է, ցուցահանդեսի բացումն է եղել, Մոսկ-

վան այս սրահներում հաղորդակցվում է վրձնի հանճարեղ վարպետի հետ, ամուսն Գրա գույներն ու բույրերը... Բայց էլի գալիս է, հորդում է ներս, մանավանդ որ այսօր նորից պիտի տեսնի իրեն՝ Վարպետին:

Այստեղ է դարձյալ բարձրաճաշակ Մոսկվան: Սրահների կեսը լուսանկարիչ-թղթակիցներն են ու կինոնկարահանման խցիկներով բռնված մարդիկ:

Չորսին նես են բերում Վարպետին: Աջ թեւը կնոջ ձեռքերում է, ձախը՝ ձեռքումազարդ Ակարչի Կուզենցույի, այն չգնահատված մեծի, որի մասին Սարգսն մի քանի օր առաջ հողված տպեց «Կոմսոմոլսկայա պրավդայում», փառաբանեց որպես մեծ արվեստագետի, որի հետ մտերմությամբ է կապված մանկությունից:

Թնկում են ծափերը, հսկայական դահլիճը հոտնկայս երկար ժամանակ պատվում է պաշտելիին:

Ձեկուցում է սկադենիկոս Միխ. Ալպատովը: Ընդհանուր ողորկ գովեստ է:

Այս ծաղկեփնջերով բեմահարթակ են բարձրանում ՌԽՖՍՀ Ակարիչները, որոնց անունից Պիսեկովը ոգեշունչ խոսք է ասում: Մի գեղեցկուհի աղուհաց է մատուցում:

Կոմպոզիտորների միության ներկայացուցիչները: Արսնց անունից կոմպոզիտոր Նիկա Մակարովան, մի փառահեղ տիկին, Վարպետին է մատուցում երաժշտական աշխարհի պատկանանքի, պաշտամունքի խոսքերը, իր անունից էլ՝ «Ես ամբողջ հոգով սիրում եմ Ձեզ, թույլ տվեք գրկել»: Նվագում է Հայաստան կատարած իր առաջին այցելությունից ծնված սկերցոն՝ աշխարհին արդեն հայտնի ճապոն աղջկա (չութսկանաթ) նվագակցությամբ: Վարպետը գրկում է այս աղջկան, գուրգուրում:

Այս քնն են գալիս Նկարչի տան վարչության անդամները՝ մի երկար տախտակի վրա դրված 16 մատրյուշկաներով ես մի փայտի վրա նսգցրած երկար շարք հացե պալուսակներով: Երգիծանկարիչ Բորիս Էֆիմովը արամիս ճառ է ասում:

— Վաղո՞ւց, շա՞տ վաղուց մենք այսպիսի ցուցահանդես չէինք տեսել մեր սրահներում: Դուք, մե՞ծ Վարպետ, անկեղծ խոստովանե՞նք, մեր Տանը հաց տվիք: Դրա համար էլ հացին հացով ենք պատասխանում... Այս տիկնաջք էլ թող ձեզ շրջապատեն: Չի կարող պատահել, որ դուք միշտ ոգետրություն ստացած չլինեք կնոջից...

Վարպետը խոսում է արվեստի առանձնահատկությունների, հին ես նոր սերնդի փոխհարաբերությունների, նոր սերնդի պարտքի մասին: Մեծ համերգ է, որը վարում է Սուրեն Քոչարյանը: Մի գեղեցիկ տով նա բացում է համերգը:

— Մեր ժողովուրդը շատ է սիրում կյանքը, արևը, երջանկության տևելը: Փորել են նրա աչքերը՝ հանգցնելու համար նրա լույսն ու արեւը: Ձեռն հասկացել, որ նրա լույսը հոգու մեջ է: Մեր ժողովուրդը մեզ տվել է այլ ամբարված լույս, երջանկության տեսչն ու Արեւի շողքը: Ասել է՝ տա՛ր մարդուն, դարերին: Ասել է՝ դժվար պիտի լինի քո ճանապարհը...

Բացց նեշտ չի եղել հասել խոր: Հետո էլ՝ չէ՛ որ քո անունը Մարտիրոս է: Եվ դու հերոսի պես, մարտիրոսաբար անցար քո կյանքի ողբա- կանը... Արան այս ցուցամանդեան է՝ ողորթած այն անգերազանց արե- տով, որ աշխարհի բոլոր արվեստագետների նամար կոչվում է Մար- յանակամ:

Իրակի Անդրոնիկոսը, մինչև կարտասանի իր պատմվածքը Հոռոմ կատարած նամիրոգրության նախին, ոգեշունչ ճառ է ասում Գրողների միության անունից, վերջում երանի տալով այն գրողին, որ կոմենեն Մարջանի գույները, այնպիսի թանգրասման, ինչպիսին Մար- յանի Արխագանակն է, այնպիսի գրիչ, ինչպիսին Մարջանի վրձինն է... Բանաստեղծ Վաղյանի Բեդոսի հայերենից թարգմանություններ է արտասանում, ապա մաքուր հայերեն «Ես իմ անուշ Հայաստանին», հետո՝ դրա թարգմանությունը: Վերջում կարդում է իր բանաստեղծու- թյունը Արարատի մասին: «Ին աղեկեր պանդուխտ... կարտավ մնում ենք քո հայրենադարձին, որ չի կարող չլինել»: Դահլիճում թնորում է ծախի՝ վերածվելով որտախ: Բոգոսիին՝ ամբողջ դահլիճը ցույց տալով (իբր, այդ բողոքի անունից) գրկում եւ համբուրում է Մարեն Քոչար- յանը: Ապա տանում է ասուսին շաքարոմ նստած Ասրյանի մոտ: Սա համբուրում ու նստեցնում է իր կողքին: Կատյա Կիսելյովան պատմում է, որ բացման հանդեսին անձրև է եղել, մուսց: Հենց որ Վարպետը պիսի խոտեր, արեք բացվել է, ապակյա կոտորով թափվել ներս: Դա նեղեքը տարածել է, թե.

— Տեսնում եք՝ ի՞նչ արև է:

Գույել է պաշտոնապես շրնդունված ու չբնորոշվող, բացց իսկա- կան արվեստագետներին: Դահլիճը ինկազարի պես է ընդունել այս բողոքը: Իսկ երբ ասել է՝ «Ինչքա՛ն լավ է ապրելը, արև կա, ստեղծերս երջանկություն (հետո էլ խորամանկ մի ժպիտով կողքի է նայել) եւ, վերջապես, երկնառաք հանճար Կոնենկո՛վն է կողքիդ...

Դահլիճին շատ լավ է հասել նրա հումորը. բոլորը պիտեն, որ աստվածապաշտ Կոնենկովը մեծամտաբար իրեն համարում է երկնա- ռաք հանճար...

— Ահա իսկական՝ հանճարը, — իր ելույթի վերջում ասաց Անդ- րոնիկոսը: — Այս դահլիճներն այսքան արեւ ու յուշ չեն տեսել: Չեզ շնորհավորելը քիչ է ու սխալ, մե՞ծ Վարպետ: Մենք՝ արվեստասեր- ներս, իրար ենք շնորհավորում այս մեծ տոնի ու Ձեր պարգետած ան- պարփակ բերկրանքի համար:

Այս հանդիպմանը եւ հաշտություն եմ անում. պիսի դիմել Մար- րեն Քոչարյանին, մանավանդ, որ վաղուց բարեկամներ ենք, ես եմ տարել Ղարաբաղ, իր ելույթները կազմակերպել ամենուրեք:

Գիշերը գանգամ են: Ցանձում է հեռավորսի մեջ.

— Ա՛յ տղա, շուտ արի մոտս, հենց հիմա սպասում եմ քեզ:

Իր նեղ տանը մեծասիրտ ընդունում է: Կամակն ընթերցելուց խանդավառվում, խոստանում է հաջորդ օրն իսկ խոտել, իր կարծի- քով, դարաբաղցի, Բիսիայի միսիստր Կոստանդուլի հետ: Պատում է նաև նամակի մի օրինակը:

Հաջորդ օրը հաղանում է, որ Կոստանդուլը նիվանդ պատկած է, վեր կենա թե չէ, կհասնեմ, կարգմանախորվեմ. «Անհոտանեանդիմ, դու ինձ հետ ամենօրյա կապ պահպանիր»:

Գիշերը, ծանր նուպայից հետո, Համ. Հարությունյանին տարել են Կոնցեն՝ Կրեմլյան միլանկուսաց:

Էնիմն էլ պիսի գեա ոչնտեղ (աննամկանայի գլխացուցեր ունի), այդ պատճառով էլ չի կարող օգնել:

Հիվանդանոց եմ գնում, եւ պարզվում է, որ, Հարությունյանից եւ Էնիմնից բացի, այնտեղ պատկած են նաև Հակոբ Մարտիրոսն ու Վարդ- պես Թեմբեղյանը... Մարդիկ, որոնք կարող են օգնել: Թե՛ նախախնա- մությունը փակում է բոլոր նամաստրոսները:

Կատանաբար ծանրաբաց մարշալ Բարսեղյանի եղբորդի Հրաչիկի հետ: Խոստացավ դիմել մարշալին: Հաջորդ օրը ցավերով հաղանեց, որ մարշալը Բարս է գնացել, այնտեղից էլ Էրևան եւ Թբիլիսի, ռազմական վարժարանների պիսի անամանախ լինի:

Ծանոթներից հուշ չկա: Մարքում եմ նամակի կտրճ տարկեալը (8,5 էջ), տանում Կոնցեն, ընթերցում Էնիմնին, Այարպեանին ու Հ. Հարությունյանին: Գտնում են, որ լավ է: Հ. Ակիմիչը խոստանում է ոտքի ելնկուց կտաւախրական նեռախոտով գանգել մեծերին կամ նրանց օգնականներին. «Էլի կապ պահպանիր»:

Հուշս դնում եմ նախախնա գորության վրա, գնում Գերազուցի խորնրի նախապահություն:

Միկոյանի հետ հանդիպելն անննար է: Ողարկում եմ խորնրա- կանների մոտ: Մի օրվա պաշարից հետո ընկնում եմ Միկոյանի օգ- նականի մոտ: Դա սկզբում փորձում է գլխից «ոտալ անել»: Ատիպում եմ, որ նամակն ընթերցի: Ընթերցում է ու աչքերը շոտմ. «Մի՞թե այս բոլորը տեղի ունի մեր երկրում: Վաղը կգաս ինձ մոտ, ընթրանկության համար կարգմանախորվեմք»:

«Վաղն» էլ ասում է. «Չեկուցել եմ: Երեկոյան պիսի նամակն ըն- թերցի, իսկ ձեզ կընդունի վաղը, ժ. 12-ին»:

Ամբողջ գիշեր աչքս չեմ փակում:

Ժամը 11-ին օգնականը հին ծանոթի պես ընդունում է:

— Ցավում եմ, որ պապես է, ստացվում: Լավ է դուք գեաք կու- ռակցության Կենտկոմ, նամակը հասցնեք Բրեժնեվին: Գիտե՞ք՝ որոշ նկատատումներով անհարմար է, որ ընկ. Միկոյանը բարձրացնի այդ մարցը:

— Բացց մեր վիճակը միայն նա՛ կհամականա:

Կրա համար էլ, նենց որ Անատոնում հարցը բարձրանա, Անատոնու Իվանովիչը կատի իր կարծիքը, եւ այդ կարծիքը կլինի վճռական:

— Այդ ի՞նքն է ասել:

Օգնականը խորամանկ ժպտում է.

— Իսկ մի՞թե դա կարեւոր է:

— Ինձ համար կարեւոր է. կթե ինքն է, ասել, նշանակում է՝ կա- րկի է նուսալ...

— Այո՛, գնացեք Կենտրոն... Համ էլ, միեւնոյն է, բոլոր դեպքերում այսօր նա ձեզ չէր կարող ընդունել. առավոտյան թոնել է Սիբիր՝ Իոսիֆ Բրոզ Տիտոյին է ուղեկցում:

Գր. Մանասյանն ասում է՝ «Նաիրի Զարյանն էր քեզ փնտրում, հեռախոսի համարը թողել է»:

Զարյանն ու ժողովրդական Ակարիչ Խաչատուր Եսայանը եկել են Խաղաղության համամիութենական կոնֆերանսի: Զանգում են, ժամադրվում ենք եւ կեսօրից ետ «Մոսկվա» հյուրանոցում հանդիպում:

Ընթերցում են նամակը, ոգեւորվում: Զարյանը զանգահարում է իր անվանի ծանոթներին, օգնության հնարավորություններ է փնտրում:

— Այ՛ տղա, ախր, մենք տոմսեր ենք առել, Երեւանում ժողովի ենք շտապում, բա ո՞նց անենք: — Հիշում է Մարտիրոս Սարյանին: — Նա անկայման կօգնի: Էլ ե՞րբ պետք է նրա փառքից օգտվի իր ժողովուրդը:

Զանգում է Սարյանի տղա Ղազարուհին, առաջարկում իր խնդիրը հաղորդել Վարպետին:

Տղան երեւի փորձում է խուսափել. — Լավ կլինի, որ պապան չխառնվի այդ հարցերին: Տկար է, կհոռվի, կհիվանդանա:

Զարյանը վրդովված լափափոք դնում է, աշոյլ տրորում դեմքը: Սենյակում դես ու դեն քայլելով առաջարկում է, որ նամակի պատճենը տան, տանի իրենց ղեկավարներին:

— Նագուշը (Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյան) Միկոյանի մտերիմներից է, կխոսի հետը: Եվ, հետո էլ, մերոնք եւս տեղյակ կլինեն. գուցե հնարավորություն ունենան լուրջ խոսելու Կենտրոնում...

Այդ օրը չկարողացա պատճենը տալ: Բայց հետո ուղարկեցի Երեւան:

Իսկ Սարյանի տղայի հետ ունեցած գրույցի մասին պատահաբար խոսեցի տիկին Ծափիկի հետ: Երեւի սա էլ Սարյաններին էր հաղորդել: Առավոտյան զանգեց Սարյանի տիկին Լուսիկ Լազարեանան (Ղ. Աղայանի դուստրը):

— Երիտասարդ, — բարկացած խոսեց նա, — մեր Սարիկն ի՞նչ է: ասել ձեզ, որ դուք էլ Համո Ակիմիչի տնեցիներին եք զանգատվել:

Փորձում եմ արդարանալ, ճշմարտությունը հասկացնել, իսկ ինքն անդրդվելի է: Առաջարկում է, որ գնամ իրենց համարը՝ «Արմենիայի» նրկրորդ հարկում.

— Մարտիրոս Սերգեւիչն է խնդրում: Ես իսկույն վազում եմ նրանց մոտ: Լուսիկ Լազարեանան դեռ պատերազմական փճակում է.

— Այ՛ տղա, ես ինքս դարաբաղցի եմ ու չուզե՞մ, որ իմ հողը փրկվի, ես ու իմ տղան խանգարե՞նք...

Վարպետը մտալով, ձեռքերը թափ է տալիս: — Լա՛ւ, բավական է, տղան չի եկել մեր աղմուկները լսելու:

Պատմում եմ եղելությունը, սպասում եմ, թե այդ մեծ, շատ մեծ մարդը կասի՝ «Ինչո՞վ կարող եմ օգնել»:

Ջեղքերը վեր տարածած բողոքում է.

— Այստեղի մեծ հայերը մոռացել են իրենց հայ լինելը, անտեր-նացիոնալիստներ են: Միայն մի իսկական հայ կա՛ Համո Հարությունյանը: Ծանաչո՞ւմ ես: Ուրեմն, Նա՛ է: Դժբախտաբար նա էլ հիվանդ է: Իսկ մյուսները... Մի անգամ այդ Հարությունյանի հետ Միկոյանի հյուրն էինք: Որ մենակ մնացինք, ասի՝ «Անաստաս Իվանովիչ, ինչո՞ւ՛ Լարաբաղը մեզ չեք վերադարձնում: Մի՞նչ է՞րբ պիտի շարունակվի այս անարդարությունը»: Թե՛. «Լարաբաղն ինչնե՞րի՞դ է պետք»: «Ո՞նց թե՛ ինչնե՞րիս է պետք: Ժողովուրդը միասնական կլինի, երջանիկ, հարուստ»:

«Ուզում եք ժողովուրդը հարուստ ու երջանիկ լինի, մի քանի խոշոր գործարան տանք, կառուցեք, մարդիկ գործ ունենան, ապրեն, հանրապետությունը հարստանա: Թե՛ չէ, Լարաբաղը... Լարաբաղի հետ գործ չունենք: Ուրեմն, Լարաբաղի հայությունը մերը չի համարում: Կամ էլ, չի ուզում գլխացավանքի մեջ մտնել... Դե՛, մեծը Միկոյանն է, նա էլ այդպես է մտածում: Ի՞նչ կարող ես անել: Համենայն դեպս, դու գնա՛, պայքարի՛ր, պահանջի՛ր: Պիտի գլուխները ծակես, որ ուշադրություն դարձնեն:

Մի ժամի չափ խոսում ենք ամենատարբեր հարցերի մասին: Դուրս եմ գալիս այնպիսի ինքնագգացողությամբ, կարծես ինձ կողոպտել են, անկերպարձ տանելով ամենաթանկագին մի բան, որով միշտ հպարտացել եմ, որը պահել եմ սուրբ թախիմանի պես:

Կենտրոնի ամենաշարքային աշխատողի հետ տեսակցելու համար շարաթներով պիտի դռներ (ավելի ճիշտ՝ նախադռներ ու հեռախոսներ) մաշեա: Վերջում էլ նա քեզ կրկնումի ընդունելության շենքի առաջին հարկի մի անշուք սենյակում (ուրիշ ընդունողների ու ընդունվողների աղմուկի հարեւանությամբ), կտա մի քանի չոր ու ցամաք, անկարելի հարց, պատասխանները գրի կառնի, աչքի պոչը դռան վրա, որով, կարծես, ասում է՝ պրծի, գնա, գլուխ չունեմ քեզ համար ցավեցնելու...

Համո Ակիմիչն ասել էր. «Իմ անունից խնդրիր Կենտրոնի աշխատակից Գրիգոր Արզումանյանին (Անուշավան Արզումանյանի կրտսեր եղբորը), եւ նա քեզ կօգնի»:

Հետախոսի համարն էլ էր տվել: Այս Գր. Արզումանյանն ինձ ընդունեց դրսում: Սկզբում մտածում էի, որ հարցանքի նշան է. շենքի առաջ կդիմավորի ու կառաջնորդի իր կարիները:

Հետո պարզվեց, որ վախենում է իր մոտ հայ մարդ ընդունելուց: Իհարկումս անտեր-նացիոնալիստներն իմանալուց էլ «ցավաց», որ Կենտրոնի քարտուղար Իենիչեւը նոր է արձակուրդ գնացել, թե չէ, նրա միջոցով մի բան կաներ (այս քարտուղար Իենիչեւն է զբաղվում ազգային հարցերով):

— Կես ժամ հետո դու ինձ զանգ տուր, ես քեզ հեռախոսների համարներ կտամ:

Զանգ տվի, հայտնեց կուսակցական մարմինների, գաղափարական, կուլտուրայի ու գրականության բաժինների վարիչների հեռախոսների համարները: «Դու աշխատիր դրանց հետ խոսել, — խորհուրդ

ուղեց Կենտկոմում հայ ժողովրդին ներկայացնող ընկ. Գր. Արզուման-
յանը: — Իսկ եթե նամակն ինձ ես տան ընթերցելու, մի բան կանենք:

Մի շաբաթ էլ այս հեռախոսների համարների հետ ապարդյուն
չարչարվեցի: Մի անգամ սրտանհարաբ խոսեցի Ադրբեջանի գծով
հախվին սրտասխալմատու աշխատակից Ստարչենկոյի հետ: Չերկա-
րացրեց. «Հիմա սոյ հարցերով ե՛ս չեմ զբաղվում», եւ խուսափող
զցեց:

Ըստ երեսուցթից դրանից հետո նա կուսակցական մարմինների
բաժնում ինձ մշակել է (վրեժ ունի. Ծահնագարուլի գործով նրան լավ է
հասել): Նրանից հետո մեկը թե.

— Իո՞ք գուցե 1962-ին գրած նամակի հարցո՞ւյ էք եկել:

— Ի՞նչ նամակի:

— Ծաննագարուլի եւ ձեր ազգային գործերի մասին:

— Իսկ ձեզ մոտ երեք տարի ձգձգո՞ւմ են նամակի քննությունը:

Սա եւս զցեց ըստփողը:

Ուրիշ էք չկար: Հունիսի 28-ի տալիտյան նամակը հանձնեցի ըն-
դունարան: Ընդունողը, աֆիներսակերպ մի կին, նստած էր պատի մեջ
փորած փոքրիկ անցքի ետեւ: Անցքը այցելուի դեմ «փակված է» հաստ
ապակիների լաբիրինթոսով: Իզուր պիտի փորձես բան հասկացնել
աֆիներսին կամ բան հասկանալ նրա մոմե՛ շորթերի մրմունջից: Լաբի-
րինթոսը ձուցն չի հատրդում: Աֆիներսի ձեռքը սպակիների սրանքում
զալարվելով վերցնում է քո մեկնածը եւ փոխարենը զցում թոյթի մի
փոքրիկ կտոր՝ մրան հեռախոսի երկու համար: Եւ գլխի եմ ընկնում,
որ դա նշանակում է՝ «Պատասխանը կարող ես իմանալ սոյ համար-
ների հեռախոսներից»:

Եկա հյուրանոց ու փորձի հատար երկու-երեք մամ գանգեցի ձեռ-
քիս համարներով: Մամ գրաղված էին, կամ էլ չէին պատասխանում:
Կենտրոնական գրասենյակում կատարությունից յուրացող ձեռքով նե-
սագրեցի. «ԽԼԿԿ Կենտկոմի նախագահություն, ընկեր Բրեժնեֆն.
Ամսի 15-ից Գերագույն խորհրդի նախագահությունում, իսկ 23-ից էլ
ԽԼԿԿ Կենտկոմում չկարողացա արժանանալ ընդունելության» Կեռ-
նակին Գարաբաղի ինքնավար մարզի տագնապակից լիճակի հարցով:
Անկնկարց ամառ թողնում եմ նամակ՝ մարզի մի խումբ կոմունիստ
պատասխանատու աշխատողների ստորագրություններով:

Քազրաս Ուլուբաբյան:

Հեռագիրը հանձնել եմ ու հանգիստ սրտով հյուրանոց եմ գալիս:
Կալիս եմ ու մտածում, որ ցեղաբանություն են աշխարհի անարդարու-
թյունները վերացած տեսնելու մեր երազանքներն ու քարքաշանքները:
Այս հիմնարկներով պիտի վերացնենք: Վերեւերում ինչպե՛ս կամ ի՞նչ
իրավունքով են խառն բյուրոկրատիզմի ու սրա երանգի մյուս կեղ-
տերի մասին: Եվ իմ ամբողջ կյանքում չէի տեսել մեկ-տասներորդն
այն բյուրոկրատիզմի ու այլանդակության, որ տեսա այս 15—20 օրվա
մեջ, մեր կրկի գերագույն մարմիններում:

Որքա՞ն իմաստուն են տնտեսագիները, որ սանդղաքները մարքում
են՝ սկսելով վերին աստիճաններից:

Առավոտյան նախաճաշում եմ «Արմենիայի» կաֆետում, եւ հանկարծ
հարկի հերթապահն ու հյուրանոցի ադմինիստրատորը հեռավոլ թափ
վում են գլխիս. «Կենտկոմից ձեզ են փնտրում, շո՛ւտ արեք»:

— Ոչի՞նչ, ես չե՛մ շտապում:

— Լսե՛ք, հեռախոսները փշրում են, հասկանո՞ւմ եք:

— Ասե՛ք իմ համարում կլինեն կես ժամից:

Կենտկոմում ինձ ընդունում է ինչ-որ Կիսելյով՝ սնամեջ ինքնա-
նավանի կերպարանքով: Նստեցնում է երկաթուղային կայարան հի-
շեցնող ընդունարանի մի անկյունում, աչքը տնկում վրաս: «Ի՞նչ էք
ուզում»: «Մանրամասն բացատրեք ձեր գանգատը»: Հարցեր է տալիս,
իսկ հայացքն ասում է. «Ինչ էլ ուզում ես սաս, քեզ չեմ հավատում»:

— Ես ուզում եմ իմ գանգատն ասել ընկեր Բրեժնեֆին:

— Մենք պետք է իմանանք, հետո՞:

— Ձեր իմանալիքը նամակում գրված է:

— Բաժնում ընթերցել ենք:

— Հետո՞:

— Այսօր պիտի զեկուցենք ընկեր Բրեժնեֆին, գուցե եւ նախագա-
նությունը:

— Ես էլ կապատեմ արդյունքին: Բայց այնպես արեք, որ նորից
չհեռագրեմ:

Հաջորդ օրը կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչն ու գրա-
կանության բաժնի վարիչն ինձ հայտնում են, որ Բրեժնեֆը նամակին
ձանդոացել է եւ կարգադրել, որպեսզի հանձնաժողով կազմեն, ուղար-
կեն տեղում քննելու...

— Իսկ եթե ուզում եք հետը հանդիպել, պետք է հերթի գրվեք:

— Հերթս ե՞րբ կհասնի:

— Գուցե մի շաբաթից, գուցե եւ մի ամսից:

Երկու օր էլ չէի կարող մնալ. սպասվել էին համաբերությունս ու
գրականիս պարունակությունը:

Հանձնաժողով է գալու Մուսկվայից: Ուրեմն, ամեն ինչ, կամ հա-
մարչա ամեն ինչ կախված պիտի լինի նրանից, թե այս հանձնաժո-
ղովն ի՞նչ զեկույց կտանի Ղարաբաղից: Իսկ նրանց տեղեկություններ
մատակարարողները լինելու են մեծ մասամբ մարզի ղեկավարները:

Մարզիս Աբրահամյանը խորհուրդ է տալիս նամակի հետ ծանո-
թացնել մարզկոմի առաջին քարտուղար Մեքումյանին:

— Նախ, քարեկամներ եք, անհարմար է նրանից զաղտնի պահելը:

Հետո էլ նրանից շատ բան է կախված, պիտի նախապատրաստել:
Ուզում ես՝ ինքս նախօրոք խոսեմ հետը:

Խոսում է, պայմանավորվում, եւ հուլիսի 4-ին նամակը տանում են:
Ընթերցում է, հավանություն տալիս:

— Մեղով է, — ասում է: — Ի՞նչ տեղեկացրած լինեիր, ալկի ուժեղ
փաստեր կտայի: Ես եմ նրանց հետ շփվում, չէ՞, տակն ու գլուխը
գլխեմ... Բայց լավ ես գրել:

Միակ դիտողությունը վերաբերում է Ղարմետաքսկոմբինատի համախառն արտադրանքի կրճատմանը:

— Բնական մետաքսը փոխել են արհեստականով, էժանացել է արտադրանքը: Այդ սխառմանով է իջել համախառն արտադրանքի մակարդակը:

— Դա մասնակի փաստ է: Կարելի է վերաբերմունքն է: Կոմբինատի բանվորներն իրենց նկատմամբ եղած անարդար ու անազնիվ վերաբերմունքի հետեւանքով ապստամբներ են դարձել:

— Միշտ է, — համաձայնում է, այս հարցում. — Իսկ եթե հանկարծ Ղարաքաղը վերադարձրին Հայաստանին, այն ժամանակ ինչպե՞ս պիտի լինի Ադրբեջանի մնացած հայության վիճակը:

Ես պատասխանում եմ, որ «մնացածի» ամենաշատը Բաքվում է: Իսկ Բաքվի հայն իր հարցն ինքն է իր ձեռքով լուծել: Օգնել է, որ փակվեն ազգային մշակութային օջախները, երկխային հայկական կարոց չի տալիս, տանը խոտում է ո՛չ հայերեն... Ինչ մնում է մյուս շրջաններում ապրող հայերին, նրանց հարցն էլ հանրապետության ղեկավարներն են լուծում արագացված տեմպերով: Եղել են համարյա մաքուր հայկական շրջաններ՝ Ծամբորն ու Քարհատը: Հիմա սրանցում բնակչության մեծամասնությունն են կազմում ադրբեջանցիները: «Լուծվում է» նաև Խանլարի շրջանի հարցը: Մնում է Ծահունյանի շրջանը, որը շատ է համառոտ: Բայց համառոտով ի՛նչ պիտի անի:

— Միշտ ես ասում: Պայմավորվեցին: Հենց որ հանձնաժողովը եկավ, մարզը ցույց կտամ այնպես, ինչպես կա: Հիմնական հարցերում էլ, պարզ է, բոլորս կլինենք միահամուտ:

— Հարցը հասունացած է, Գուրգեն Այվազյանի փոխ, — վերջում ասում եմ ես, — ինչպիսի, որ սրանից առավել ճակատագրական պահ Ղարաքաղի հայության համար չի եղել ու չի լինելու: Տասպարվելու դեպքում մեկընդմիջտ պիտի գրկվենք այս հարցը նորից քարծուսցնելու իրավունքից, հնարավորությունից: Աշխատիր այնպես անել, որպեսզի կարողանաս բաց ճակատով նայել քո ժողովրդին...

Ժպտում է ու ձեռքս ամոր սեղմում:

— Ի՞նչ է, դու ինձ հայ չե՞ս համարում:

Մերգեյ Ծաքարյանի հետ միասին նույն օրն էլ մամակը տանում ենք կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Գալստյանի մոտ: Ընթերցում է, գլուխը տմբտմբացնում:

— Ինձ չե՞ք վատահել, — ասում է, — չեք տվել, որ ստորագրեմ:

— Իսկապե՞ս կստորագրեիր:

Ես եմ հարցնողը:

— Ուրեմ կասկածում է՞լ եք: Այ մարդ, մի՛ անգամ պիտի մեռնենք: Բա փառք չի՞ այսպիսի ճշմարտության համար մեռնելը:

— Բայց մենք այսքանն արել ենք ոչ թե մեռնելու համար, հատկապես, ո՛չ փառքով մեռնելու համար:

— Չէ, ես այդ չե՞ի ուզում ասել: Այսքան ճշմարիտ ու արդար անակի տակ ստորագրելը ամեն մի ազնիվ մարդու պարտքն է: Մերգեյն իսկույն վրա է տալիս:

— Ստորագրությունը կարելի է: Ստորագրողների ցուցակը մեկով ավել կամ պակաս՝ դրությունը չի փոխվի դրանից: Բայց երբ հանձնաժողովը գա, եւ քաղկոմում նրան հրամցենեմ ճշմարտությունը, ա՛յ, դրանից շատ բան կփոխվի:

— Ուրեմն կասկածում է՞լ եք, — նորից վիրավորված է ձեռնում քաղկոմի քարտուղարը:

Այս պայմանավորված ենք կոնկրետ հանգամանքների մասին ու բաժանվում:

Մեր մարզում տարածել են, թե հանրապետության Միճիսարների խորհրդի նախագահ Ալիխանովը պիտի գար Ստեփանակերտ, կես ճանապարհից վերադարձել է, որովհետեւ շտապ կանչել են Մոսկվա: Ախուրովն արդեն երկրորդ ամիսը հիվանդ պսակած է: Ադրբեջանը մնացել է Ալիխանովի տնօրինության տակ: Դրա համար էլ նրան են կաշել:

Երկու օր հետո բացվում է հանրապետության միճիսարների, նրանց տեղակալների ու Կենտկոմի աշխատողների ճանապարհը դեպի Լեռնային Ղարաքաղ: Գալիս եմ, հավաքում մարզի ղեկավարներին, ոտ ու ձեռ ընկնում. «Ի՞նչ պահանջներ ունեք, առաջե՛ք: Ինչպիսի՞ չլուծված հարցեր ունեք, ներկայացրե՛ք»: Քաղցրացել են, ուշադիր են ու բարի, պատրաստ են մեր բոլոր պահանջները կատարել, անլուծելի հարցե՛րն անգամ լուծել:

Մենք հասկանում ենք, որ սա ծեծ ուտելու վախից է: Ալիխանովը դեռ Մոսկվայից է կարգադրել, որ սրանք գան, քարեկամություն խաղան: Պարզապես առաջկտրուկ են խաղում. տեսե՛ք-տեսե՛ք, արդեն պահանջները բավարարել ենք, հարցերը լուծել ենք կամ կլուծենք: Մի խոսքով՝ ամեն ինչ հարթված է, մնում է վերջին կետը... Իսկ դա իմաստ չունի լուծել, որովհետեւ մարզի համար այսպես էլ վատ չէ:

Մենք այդպես ենք մտածում, անտեղյակ այն շարագործությանը, որ Ալիխանովն ու գործակիցները ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահության հիստում Լեռնային Ղարաքաղի հայության դեմ նյութել են եւ այն էլ Անաստաս Միկոյանի օգնությամբ:

Հանրապետության ղեկավարներն իրենց պարտականություններն ավարտում-վերադառնում են: Այսա Մելքունյանին են կանչում Բաքու: Լուրեր են պտտվում, թե Մոսկվայից մարդիկ են եկել եւ քանի՞ օր է, Բաքվում մեր հարցով են զբաղված:

Մելքունյանը Բաքվից վերադառնում է փոխակերպված: Միշտ է, շարունակում է մտերիմ մնալ, վատ ոչինչ առաջմ չի անում: Սակայն բնագրով գգում են, որ մի բան իր տեղում չէ:

Հուլիսի 21-ին Ծմակահողում տոնում ենք ակադեմիկոս Անդրանիկ Իոսիփյանի 80-ամյակը:

Այստեղ իմանում եմ, որ մեր անվանի հայրենակիցը Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում է ստացել Գազարիների տիեզերք թռչելու առթիվ, նրա մատը խառն է տիեզերական գործերին, եւ ինքն

էլ ազատ երամուտ ունի կրեմլ, ամենամեծերի մտ: Մեղքումսանհիստում եմ՝ առաջարկիր, որ Իոսիփյանը Ստեփանակերտ գա, աշխատավորների հետ հանդիպելու: Համաձայնում է: Առաջարկում է հոբելյարին, եւ պայմանավորվում ենք:

Մի քանի օրից Իոսիփյանը Ստեփանակերտում է: Փառահեղ երեկու ենք անցկացնում, ասում ամենաքաղցր խոսքեր... Հաջորդ օրը հետը մենակ եմ մնում եւ պարզում, որ նա էլ մեր ցավով տառապում է: Ծանոթացնում եմ իրերի վիճակին: Մի ամբողջ շաբաթ ուսումնասիրում է մարզի տնտեսությունը, չլուծված հիմնահարցերն ու հեռանկարները: Պահանջում է, որ մենք՝ նամակի հեղինակներու, իրեն գրավոր դիմենք, խնդրելով միջամտել հարցին վերեւներում: «Որպեսզի այնտեղ աւետ՝ մարդիկ ինձ դիմել են իբրև կուսակցության 22-րդ համագումարի դելեգատի, եւ ես էլ ծանոթացել եմ մարզի դրությանը, ահա զեկուցում եմ»:

Իմումը գրում, տալիս ենք իրեն: Խոստանում է գործի մեջ քաշել բոլոր ականավոր հաղերին ու նրանց ռուս բարեկամներին: Պայծառ ծրագրերով ու խոստումներով ուղեւորվում է Մոսկվա:

Հարաբարում եղբայրության միտինգ են անցկացնում: Մասնակիցները մարզի ու հարեւան ադրբեջանական շրջանների պաշտոնյաներն են: Ղեկավարը Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Խասայ Վեզիրովն է: Հաջորդ օրն այս Վեզիրովը մեզ հավաքում է գրույցի:

Ներկա են մարզի գաղափարական «ճակատի» ղեկավարները. «Մենք դարավոր բարեկամներ ենք, եկեք բարեկամներ էլ մնանք: Պատրաստ ենք ձեր բոլոր պահանջները կատարել: Ինչպիսի՞ չլուծված հարցեր ունեք: Իհարկե, մենք շատ լավ գիտենք՝ հանրապետության ղեկավարների մեջ կան տհաս մարդիկ, որոնք երբեմն մոռանում են, որ սա ինքնավար մարզ է, իր հատուկ պայմաններն ու պահանջներն ունի...»:

Եվ ժողովրդական կրթության մարզային բաժնի վարիչ Հակոբ Օհանջանյանը վեր կացավ ու մարզի լուսավորության բնագավառի «պահանջներն առաջադրեց» քծնանքից ծայծվելով:

— Մենք երախտասպարտ ենք հանրապետության կառավարությանն ու կուսակցական Կենտկոմին մեր մարզի նկատմամբ ցույց տված հայրական անբարի հոգատարության համար... Խնդրում եմ՝ կարգադրե՛ք ֆինանսների միջխտությունը, որպեսզի մեր մարզի ուսուցիչների որակավորման ինստիտուտին տան ադրբեջանական լեզվի տեսչի միավոր...:

Վեզիրովն ու իր համհարզները մնացին իրար երեսի նայելիս... Ահա՛ թե ո՛րն է պանց ինքնավար մարզի լուսավորության բնագավառի պահանջը:

Երբ խոսելու հերթն ինձ հասավ, արհամարհանքով լռեցի պահանջների մասին:

— Դուք այստեղ խոսեցիք եղբայրության արհապանի անունից, — ասացի, — ժամուկես էլ այդ հարցով երեկվա ժողովում էիք խոսել: Բայց ես ձեր խոսքին ինչպե՛ս հավատամ, երբ ամբիոններից եղբայ-

րության երդում եք տալիս, իսկ ձեր ակադեմիայի հրատարակչությունում ֆաշիստական գրքարտություն տարածում իմ ժողովրդի հասցեին: Չարմանո՞ւմ եք, խնդրե՛մ, նայեցեք ու հիացեք, ահա 25 հազար տպաքանակով տպագրած «Գաբունամեն»: Հայ ժողովրդի ամենատարբայլ թշնամիներն անգամ նրա վրա այդպիսի կեղտ չեն թափել իրենց պիղծ քերականից...

Նայում է, սեռանում, ճերմակում, ապա թե.

— Ծա՛տ լավ, վերադառնալուց մենք արժանի պատիժ կտանք զրա տպագրողներին:

Կենտկոմի կուլտուրայի բաժնի վարիչ Ռաջաբովը նայում է իմ ցույց տված էջը, տիտղոսաթերթն է բացում, հետո էլ մթթմբթում.

— Մենք տպագրել ենք համաշխարհային մշակույթի հուշարձանը:

— Երևում է, թե ինչպիսի աղբն ու աղտեղությունն է ձեր հուշարձանը:

Վեզիրովն աչքերը ոլորում է իր բաժնի վարիչի վրա: Իսկ երբ բաժանվում էինք, վեր կացավ, գլուխ խոնարհեց, ձեռքս թափահարեց.

— Ես ձեր նկատմամբ ստանձնակի համակրանք ունեմ, — ասաց: — Ինչո՞ւ Բաքու գալուց չեք մտնում ինձ մոտ, պահանջներ ունենալիս չեք դիմում: Իմացած եղեք, որ մենք միշտ էլ բարձր ենք գնահատում...

Ես երեսս շրջում եմ, որովհետեւ այնքս հնարավոր չէր լսել այդ հարկադիր երկերեսանությունը:

Մի շաբաթ չանցած գալիս է Ելիստրատովը՝ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը:

Առախոտյան ժամը 9-ին ինձ կանչում են մարզկոմ.

— Ելիստրատովն ուզում է քեզ հետ գրուցել:

— Ի՞նչ ունի ինձ հետ, ի՞նչ է ուզում:

Մեղքումսանհի կաթինետում ինքը՝ Մեղքումսանն է, մարզգործկոմի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանը, Ելիստրատովը, Երվանդ Բաղդասարյանը, Կենտկոմի հրահանգիչ Եֆիմ Գինդիսը, Ելիստրատովի օգնական Լազար Լալաջանը եւ քաղկոմի քարտուղար Գրիգոր Գալստյանը: Մտնում եմ, ու ընդատաչ է գալիս Ելիստրատովը.

— Ահա եւ ընկեր Ուլտբարյա՛նը: Հենց այսպես էլ պատկերացրել եմ ձեզ, — ձեռքս սեղմում է ու քաղցրախոսում: Ես չեմ զարմանում. ինչ էլ որ լինի, մարդը 3—4 տարի աշխատել է Ախունդովի, Վեզիրովի ու նրանց մտանքների հետ, քիչ բան չէ: — Նստեցեք, խնդրեմ: Սրտել էնք ձեզ հետ գրուցել նամակի ... ձեր նամակի առիթով:

— Ո՛չ թե իմ, — ուղղում եմ ես, — այլ տասներեք կոմունիստների:

— Դե՛, մենք գիտենք, որ տասներեքի ղեկավարն ու կազմակերպիչը դուք եք: Մյուս կողմից էլ՝ ես մի քիչ ոճից համկանում եմ. նամակը գրված է ձեր ձեռքով:

— Դա կարող է պատահել, — ժպտում եմ: — Բայց տասներեքից սորաքանչյուրը կազմակերպված մարդ է եւ կարիքի դեպքում ինքն էլ կզլի: Հիմա պարզապես մեկը պիտի շարադրեր բոլորի մտքերը:

— Այն ժամանակ ուզում եք՝ կանչե՛նք բոլորին:

— Ինչպես ուզում եք. ես պատրաստ եմ տասներեքի տեղ էլ պատասխան տալ... Եթե ձեզ պատասխանն է հետաքրքրում:

— Չէ, պայմանավորվենք մի ժամից հավաքվել, որպեսզի բոլորն էլ ներկա լինեն:

Մի ժամից հավաքվում ենք: Նույն կազմն է նստած, ստանց Երվանդ Բաղդասարյանի:

Զրույցն սկսվում է Ելիսարատույի հարձակումով: Առաջին իսկ փաստի մասին խոսելիս կոպտում է Գրիգոր Ստեփանյանին ու սխալվում. որովհետև Գրիգորը պարտքի տակ չի մնում: Այս անհաջող բալից հետո էլ ուժը փորձում է Սերգեյ Ծաքարյանի վրա:

— Դուք ամենից շատ եք պատասխանատու այս թերությունների համար, — գոռում է նա: — Ի՞նչ իրավունք ունեք որիշներին մեղադրելու: Ուրուբաբյանը կարող է գրել ես պետք է գրի, գրող է, սիրտը ցավում է մարզի համար: Իսկ դո՞ւք ինչպե՞ս եք...

Պարզ է. ուզում է մեզ լսել իրար դեմ: Ուրուբաբյանը իրավունք ունի, անձեռնմխելի է, ես ձեզ էլ կրակի մեջ է գցել: Ես որոշում եմ պատասխանել, իսկ Սերգեյն արդեն ակտիվ հակահարձակման է անցնում.

— Ընկեր Կենտկոմի քարտուղար, — զայված բարկությամբ սկսում է, — դուք, եթե մեկ էլ փորձեք գոռալ, մենք վեր կկենանք ու կհեռանանք այստեղից: Հասկանալի՞ է:

— Ի՞նչ գոռալ: Իմ խոսելու տոնն է այդպես: Իմ տոնն էլ դրանից է բարձր: Ես էլ կխոսեմ իմ տոնով, ես այն ժամանակ կմնա բռնցքամարտը:

— Ծա՛ր լավ, — գիշում է Ելիսարատույը, — կզրուցենք հանգիստ: Բայց անցնենք նամակի երկրորդ մասին, ես այն ժամանակ եմ ձեզ հետ խոսելու, կտեսնեք, թե ինչպես կներկայանան ձեր տեղական անցի՞րձակումը:

Անցնում ենք նամակում նկարագրված փաստերի քննությանը:

Արդյունաբերությանը վերաբերող հարցերից խոսելիս Ելիսարատույը աղավաղում է թվերը: Մենք ուղղում ենք, հասկանում, իսկ նա չի ուզում հասկանալ, որովհետև նրա սխալները հիմա անդում են նաև տեղական ղեկավարները, հատկապես Մուշեղ Օհանջանյանը: Ես մոտ ծուլ եմ, որ սխալմանագիտական խաղ է. մերոնք անհարմար են համարում իրենց դերն սկսել մեր պաշտպանությամբ: Հիմա գոնե ձեռակա՞նորեն կապաշտպանեն Ելիսարատույին, հետո կանցնեն մեր կողմը ես անպայման կասեն ճշմարտությունը: Սակայն գնալով նրանք ավելի անպատկառ են դառնում ես գյուղատնտեսության վիճակը, սրա պլանավորման աշխատակազմում արտացոլող թվերն այնպես են ներկայացնում, որ դուրս է գալիս, թե մենք վարչակերպություններ ենք շարադրել:

Մենք դարձյալ փորձում ենք բացատրել, հասկացնել: Ելիսարատույը ցույց է տալիս, թե հասկանում է առանձին բնագավառներում եղած անօրինությունները: Իսկ տեղացիներն ամեն կերպ ջանում են Ելիսարատույին ետ հանողել, նույնիսկ ինչ-որ սուտ-սուտ թղթեր են վկա-

յակոչում, սարքած թվեր ընթերցում: Մենք այդ պահին չէինք էլ ենթադրում, թե նրանք համոզված կերպով դավաճանում են...

Տնտեսությանն ու մշակույթին վերաբերող հարցերի քննարկումն իբր թե ավարտվել է: Ընդմիջում ենք անում (ժամը 10-ից մինչև 14-ը նստած էինք): Կես ժամից հավաքվում ենք, ես ես նստելուն պես խոսում եմ.

— Ընկեր Ելիսարատույ, դուք խոսելիս նախ էիք ինչ-որ «Ձեկույցի»: Ըստ երեւույթին, դա արդեն ուղարկված է Կենտկոմ՝ որպես մեր նամակի պատասխան, այո՞:

— Այո՞:

— Իսկ դուք այսօր չհամոզվեցի՞ք, որ աղավաղված են մեր նամակի շատ մտքերը, բաց են թողնված այն կետերը, որոնց դեմ ոչինչ ասել հնարավոր չէ, կեղծված են թվերն ու փաստերը...

— Ես համոզված եմ, որ դուք գրել եք ճշմարտությունը, բարձրացրել եք հարցեր, որոնք լուծելի են, ես մենք անպայման կլուծենք: Բոլոր հարցերն էլ կլուծենք...

— Բայց Կենտկոմ եք ուղարկել մի թուղթ, որով ամեն կերպ ջանում եք պայացուցել, թե նամակը գրպարտություն է: Ո՞վ է այդ կեղտոտ թղթի հեղինակը:

Գինդիսի կախ-կախ ականջները կարմրում են: Ես նոր հասկանում եմ, որ այդ աղվեսակերպի գործն է. իբրև Ադր. ԿԿ Կենտկոմի՝ մեր մարզի գծով հրահանգիչ՝ սարքել է տեղացիների օգնությամբ:

Ելիսարատույը նամակի վերջի ստիժիվ մեզ շարդելու խոստումը չի կարողանում կատարել, որովհետև մենք նրան հարկադրում ենք լսել վերջին երեք էջը: Ընթերցում ենք, ես նրա լեզուն կտրվում է: Պարզ է, որ Կենտկոմում, ինչ-ինչ նկատառումներով, սրան ես Ադրբեջանի մյուս ղեկավարներին այդ մասը չեմ տվել ընթերցելու: Բայց նախօրոք որտեղի՞ց գիտեր: Հախճանկան է տեղացիներն են բզբզել:

Ընթերցում ենք: Ծաքարյանը հայարտ խոսում է.

— Դե՛, հիմա ասացեք, տեսնենք որտե՞ղ է դրա տեղական անցի՞րձակումը:

— Նացիոնալիզմը... Անցիոնալիզմ չէ, — գլուխն օրորում է Ելիսարատույը: — Ի՞նչ Անցիոնալիզմ: Բայց տարածամ պահանջ է: Մեր կրկի ամեն մասում հիմա Անցիոնալիզմի բնկումներ կան՝ Ուկրաինայում ու Մերձբալթյան հանրապետություններում, Միջին Ասիայում ու Դաղստանում... Էլ չեմ խոսում Մոլդավիայի մասին... Ել դուք էլ վեր եք կացել ու արդիսի հարց եք բարձրացնում...

— Բայց եթե այդքան շատ տեղերում ազգերն իրենց ազգային հարցերն են բարձրացնում, — ես եմ խոսում, — ինչո՞ւ չմտածել, որ կա ինչ-որ ընդհանուր ցավ, ինչո՞ւ անվերջ կրկնել նույն բանը, թե՛ մեր կրկրում ազգային հարցը վերջնախնայապես լուծված է, ես մենք այդտեղ մի անելիք չունենք: Դուք ինչո՞ւ փորձում եք արդարացնել Ադրբեջանի ղեկավարների շուլիճիզմը, իսկ նրա դեմ բարձրացրած մեր արդար ձայնը համարում եք Անցիոնալիզմ: Մենք ի՞նչ ենք ուզում. մեր ժողովրդի միասնությունը՝ սոցիալիզմի դրոշի տակ: Ամերիկայի երկու

ջուխտ հային քաշում-բերում էք, Խորհրդային Հայաստանին միացնում, իսկ կողքին մի ամբողջ մարզի հայությունը նրանից կտրում հազար ու մի պատնեշով:

— Մենք կվերացնենք բոլոր պատնեշները, մենք կկատարենք ձեր բոլոր պահանջները:

— Գիտե՞ք ինչ կա, ընկեր Ելիսարասով, երեխան լալիս է ու իր մորն է ուզում, իսկ դուք նրան ուզում էք լուեցնել խաղայիքներով: Մինչեւ ե՞րբ:

— Իսկ դուք հասկանո՞ւմ էք, որ եթե հանկարծ հարցը լուծվի ձեր ուզածի պես, Ադրբեջանի ժողովուրդը կապատամբի:

Քթիս տակ ծիծաղում եմ:

— Լուրջ բան եմ ասում, դուք ծիծաղում էք:

— Ինչո՞ւ պիտի ապատամբի:

— Որովհետեւ ուզում էք նրան զրկել մի ամբողջ մարզից:

— Նախ այդ մարզը երբեք էլ նրանը չի եղել: Դրա ապացույց՝ պատմությունը: Եվ երկրորդ, դուք ամեն առիթով պնդում էք, թե մեր մարզը ոչինչ չի տալիս, այլ միայն խժոռում է: Ընդհակառակը, աղբր-քեչանցիները ուրախ պիտի լինեն, որ իրենց փրկենք այս անասանելի բեռից:

— Ո՞վ է պնդում:

— Դուք եւ մյուս ղեկավարները:

— Ոչ ոք այդպիսի հիմարություն չի ասել, — խեղդված պատասխանում է, ապա ակնոցի տակից շարությամբ նայում Մելքունյանին. «Այս դո՞ւ ես հաղորդել»:

Մելքունյանն անհանգիստ շարժվում է տեղում:

— Իսկ ձեզ հայտնի՞ է, որ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանին են տրվել Թուրքիայի պահանջով եւ նրա հետ կնքված պայմանագրով: Հիմա մենք Թուրքիայի հետ բարեկամություն ստեղծելու ջանքեր ենք գործադրում եւ վեր կենանք ու այստեղ էլ պայմանագի՞րը խախտենք:

— 20-ական թվականների սկզբին Թուրքիան կարող էր իր կամքը թելադրել հյուսիսում ու թույլ խորհրդային երկրին: Իսկ հիմա, երբ մենք պայքարում ենք աշխարհի նույնիսկ ամենառիսկոս տերության ներքին գործերին ուրիշների կողմից միջամտելու դեմ, ինչպե՞ս է, որ Թուրքիան կարողանում է խառնվել խորհրդային երկրի պես հզոր պետության ներքին գործերին...

Բաժանվում ենք:

Ելիսարասովն այն կարծիքին է, թե մենք բավարարված ենք այս գրույցով, մանավանդ որ սկզբից մինչեւ վերջ՝ 8 ժամվա ընթացքում, նա միայն պաշտպանվում էր: Երեւի մտածում էր, որ բարոյական հաղթանակի բախականությունն էլ մեզ կգոհացնի:

Իսկ մենք համոզված ենք, որ պետք է շարունակենք: Վերջում ես իրեն այրպես էլ ասում եմ.

— Իմացած եղեք, որ սրանով միայն սկսվում է:

Մի գրույցով վերջնականապես պարզեցի, որ մարզի ղեկավարները մեզ հարվածել են թիկունքից, հարվածել են պաշտոնների թելադրանքով ու մորթապաշտությունից: Եվ շատ լավ էլ հասկացել են, թե ի՞նչ են անում:

Սա կարելի էր. չէր կարելի նոր քայլի դիմել, ստանց բոլոր հարցերի վերաբերյալ պարզ պատկերացում ունենալու:

Այսբանից հետո գրեցի երկրորդ նամակը.

«ԽՄԿԿ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Մենք՝ լեռնային-դարաբաղի 13 կոմունիստներս, սրանից երեք ամիս առաջ ընկ. ընկ. Լ. Ի. Բրեժնեւին, Ա. Ն. Կոսիգինին եւ Ա. Ի. Միկոյանին գրել ենք նամակ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վիճակի մասին: Այդ նամակում մենք կոնկրետ փաստերով ցույց ենք տվել, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը չի մտահոգված իր մեջ մտցված մեր մարզի նակատագրով, նրա տնտեսական ու մշակութային զարգացման խնդիրներով, իսկ որ ավելի վատթար է, բոլոր միջոցներով խափանում է նրա զարգացումը: Մենք խնդրել էինք մեր նամակի քննարկումը չհանձնարարել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, քանի որ այն իր հասցեին ուղղված արդար քննադատության ամեն մի փորձ ընդունել ու ընդունում է որպես նացիոնալիզմ եւ քննադատողին ենթարկում հալածանքի ու հետապնդումների:

Մենք համոզված էինք, թե ԽՄԿԿ Կենտկոմը, տեղում ուսումնասիրելով դրությունը, ձեռք կառներ մարզի տնտեսության ու մշակութի համակողմանի զարգացումն ապահովող անհրաժեշտ միջոցներ: Սակայն ստացվել է այնպես, որ մեր նամակի հետքերով մեկը մյուսի հետեից մեր մարզն են եկել հանրապետության մինիստրները, Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Վեզիրովը, Մինիստրների խորհրդի նախագահ ընկ. Ալիխանովը: Հանդիպել են նրանք (բացառությամբ ընկ. Վեզիրովի) միայն մարզի ղեկավարության հետ, փակ դռների էտեւ ավել խոստումներ, արել հարգանքի ու եղբայրության հավաստիացումներ, գնացել: Իսկ ինչպիսի՞ն է արդյունքը: Օրինակի համար վերցնենք թեկուզ ընկ. Ալիխանովի փութկոտ «կարգադրությունը», որի մեջ նա նույնիսկ այս դեպքում չկարողացավ թաքցնել իր կողմնակալությունը. նրա ողորմածությունից բաժին է հասել լուկ այն բնակավայրերին, ուր ապրում են ադրբեջանցիներ եւ հայեր՝ ք. Շուշի, Տոդ, Էդիլյու, Մարտունի գյուղերը: Մեկին՝ ավտոմեքենա, մյուսին՝ մազութատար, երրորդին՝ բիսուս... Իսկ մարզի տնտեսության ու մշակութի զարգացմանն ուղղված միջոցառումներ այս «կարգադրության» մեջ չէր գտնի: Բայց անա, ընկ. Ալիխանովին, չգիտես ինչու, անհրաժեշտ է եղել շտապ ստեղծել կոմպլեքսային բրիգադ Շուշի քաղաքը պատմական, ազգագրական ու հնագիտական ուսումնասիրության ենթարկելու համար, որի երկրաբանության պատմությունը լի է հայերի ու

ադրբեջանցիների փոխհարաբերությունների ամենամուսլ էջերով (պարբերական արյունհեղություններ, կատրածներ, հրդեհներ, որոնք լափել են քաղաքի հաշկական մասը):

Մի քանի օր առաջ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Պ. Մ. Ելիսարատովը եկել էր Ստեփանակերտ՝ նամակի հեղինակների նետ գրուցելու: Կողմնակի լսողն այդ գրուցից կարող էր եզրակացնել, թե նամակը լի է չհիմնավորված փաստերով ու թվերով, վատառողջ արամադրությամբ եւ «ավարտվում է տեղական նացիոնալիզմով» (ընկ. Ելիսարատովի ասածներից):

Չրույցի ժամանակ մեզ հայտնի է դարձել, որ մեր նամակի, այսպես կոչված, քննության առթիվ հաշվետվությունը կազմել է Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմի հրահանգիչ ընկ. Եֆիմ Գինդիսը: Այդ հաշվետվության մեջ ընկ. Գինդիսը կաշվից դուրս է եկել, որպեսզի, ինչպես ասում են, երեւա ավելի կաթոլիկ, քան Հոռոմի պապը: Սուսնց խղճի խաչթի նա կեղծել է նամակը, շրջանցել այն փաստերը, որոնց դեմ անհնար է ստարկել՝ սննդկոմբինատի փակումը, մարզային կազմակերպությունների ղեկավարությունը հանրապետականներին կամ հարեւան ադրբեջանական շրջանայիններին տալը, «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման միջոցառումների մասին» հայտնի որոշման չկատարելը, թթի ալգիների ոչնչացումը, հաչ ազգաբնակչության իրավունքների ոտնահարումը եւն, եւն:

Մյուս փաստերն ու հարցերը հաշվետվության մեջ վերաշարադրված են այնպես, որպեսզի հեշտ լինի վիճարկել կամ ժխտել: Իսկ ինչ մնում է պատասխաններին, այսպէս այստեղ մարդն իրեն ազատ է զգացել խուսանավելու եւ կեղծելու համար:

Այն հարցին, թե ինչո՞ւ մարդու չեն օգտագործվում հարուստ հանքերն ու հանքային ջրերի աղբյուրները, ինչո՞ւ գյուղատնտեսական այս երկրամասում մինչեւ այժմ չի կառուցվել գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող որեւէ արդյունաբերական ձեռնարկություն, չի ձեռնարկվել ջրատնտեսական որեւէ խոշոր միջոցառում, ընկ. Ելիսարատովը միայն մեկ պատասխան ունի՝ «Մենք փող չունենք»: Նամակում բերված փաստերը, որոնք արտացոլվում են մարզի տնտեսության քաչքաչիչ պլանավորումը, վերցված են եղել կուսակցության մարզկոմի եւ մարզխորհրդի գործկոմի՝ Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմին հասցեագրված նամակից, որն ինչ-ինչ պատճառով չի ուղարկվել, կուսակցության մարզկոմի քարտուղար ընկ. Գ. Ա. Մելքուսյանը, մինչեւ հանրապետության ղեկավարների մեզ մոտ գալը, ծանոթացած է եղել մեր նամակին: Այն ժամանակ նա չի վիճարկել այդ փաստերից եւ ոչ մեկը, ընդհակառակը, ասել է, որ մենք քիչ փաստեր ենք բերել, խոստացել է անձամբ ներկայացնել առավել ծանր ու համոզիչ փաստեր ԽՄԿԿ Կենտկոմի հանձնաժողովին, եթե միայն այդ հանձնաժողովը գալու լինի: Սակայն նետո համոզվելով, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմից չպիտի գա եւ ոչ մի հանձնաժողով, ըստ երևույթին հանրապետության ղեկավարության ճնշման տակ հաշվետվություն կազմողին օգնել է կեղծելու թվերն ու փաստերը:

Չրույցի ժամանակ ընկ. Ելիսարատովը մեր նամակի վերջը համարել է տեղական-նացիոնալիստական:

— Ինչո՞ւ, — հարցրել ենք մենք:
— Տրովհետեւ դուք ցանկանում եք Ադրբեջանը գրկել մի ամբողջ մարզից:

Վերջապես նույն այդ ընկ. Ելիսարատովը Ադրբ. ԿԿ նախագահությունում շերամապահության հարցի քննարկման ժամանակ մեր մարզի ղեկավարներին կշտամբել է նրա համար, որ Լեռնային Ղարաբաղը նստած է հանրապետության վզին, ոչինչ չի տալիս եւ միայն խոռում է ու խոռում (այս մասին պատմել են մեր մարզի ղեկավարները):

Ինչո՞ւ նա զայրանում է, երբ ցանկանում են Ադրբեջանը փրկել այդպիսի բեռից, մի մարզից, որը ոչինչ չի տալիս, այլ միայն խոռում է ու խոռում:

— Իսկ եթե ադրբեջանական ժողովուրդն ապստամբի, — հարցրել է ընկ. Ելիսարատովը:

Ադրբեջանական ժողովուրդն ինչո՞ւ պիտի ապստամբի:
Մեր մարզի Մարտունո շրջանի տարածքի կենտրոնում կա աղբրբեջանական մի փոքրիկ գյուղ՝ Վելյալուն, որը ենթարկվում է հարեւան ադրբեջանական Ֆիզուլու շրջանին: Հայկական ԽՍՀ Գորիսի շրջանի խորքում եւս կա ադրբեջանական մի գյուղ: Հանրապետությունների սահմանի, լեռների ու ձորերի վրայով այն ենթարկվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին: Էլ չենք խոսում Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի մասին: Ինչո՞ւ այդպես է: Որովհետեւ ադրբեջանական բնակչության ղեկավարությունը հեշտ է իրականացնել ադրբեջանցիների կողմից: Նույնիսկ անհարմար է բացատրել:

հայց ահա ուրիշ մի «ինչո՞ւ»-ի ոչ ոք չի ուզում պատասխանել: Ինչո՞ւ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավար մարզը չի կարող լինել իր հիմնական ժողովրդի հետ, խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության, որը ծաղկում է հարեւանության մեջ, նրա կողքին: Ինչո՞ւ այս օրինական, միակ արդարացի պահանջը հակասում է ուրիշների շահերին, ինչ-որ մարդկանց թվում է նացիոնալիզմ: 1920 թ. Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի խորհրդային կառավարության եւ կոմունիստական կառավարության կողմից ընդունվել է որպես վիթխարի նշանակություն ունեցող ինտերնացիոնալիստական միջոցառում հայերի ու ադրբեջանցիների բարեկամության եւ համագործակցության ստեղծման համար: Ականավոր լեւնիկյան Գ. Կ. Յրջոնիկիձեն ասել է, թե դա (Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին) «Մեծագույն կարեւորություն ունեցող ակտ է, դա պատմական ակտ է, որը մարդկային պատմության մեջ չունի նման օրինակ» (Գ. Կ. Յրջոնիկիձեն, «Հողովածներ եւ նստեր», ռուս. հրատ., էջ 141):

Ինչո՞ւ այժմ պատմական, քաղաքական ու ինտերնացիոնալիստական արդարության վերականգնման մասին խոսողները դատապարտվում են ու հալածվում:

Լեոնային Ղարաբաղում նացիոնալիզմ չկա: Նացիոնալիզմը պետք է փնտրել այնտեղ, ուր այն գոյություն ունի եւ օրըստօրե մոլեգնում է: Նացիոնալիզմը դա մեր ազգային իրավունքների ու արժանապատվության ոտնահարումն է: Նացիոնալիզմը դա Ադրբ. Գիտությունների ակադեմիայի կողմից 25 հազար տպաքանակով տպագրելն է մի տափակ «Գարունամեհ», որի մեջ հայ ժողովուրդը բնութագրվում է ամենակեղտոտ հերյուրանքներով:

Ծրք մենք հարցրել ենք, թե ինչո՞ւ այդ գրապարտությունը տպագրվել է, Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ռաշաբովը պատասխանել է. «Մենք հրաւարակել ենք համաշխարհային մշակույթի հուշարձանը»:

Նացիոնալիզմը այս բոլորն է եւ ոչ թե սրա դեմ բարձրացած ազնիվ ու արդար ձայնը:

Ահա համառոտ շարադրանքն այն ամենի, ինչ տեղի է ունեցել մեր նամակից հետո:

Մենք Լեոնային Ղարաբաղի տագնապալից վիճակի մասին գրել ենք ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Սակայն մեր նամակի քննությամբ զբաղվել են մարդիկ, որոնք միայն պետք է պատասխան տալին:

Մենք հավատում ենք մեր կուսակցության Կենտկոմին եւ հուսով սպասում ենք մեր մարզի հիմնահարցի արդարացի քննությանն ու լուծմանը:

Նամակի հեղինակների անունից ու հանձնարարությամբ.

1. Բ. Ուլուբաբյան
2. Ս. Ծաքարյան
3. Լ. Գասպարյան
4. Գր. Ստեփանյան

22 սեպտեմբերի, 1965 թ.»:։

Մի քանի օր հետո Կենտկոմի պլենում պիտի գումարվեր: Նամակը տեղ հասցրինք այդ պլենումի նախօրյակին:

Հետագայում Մելքումյանը պատմում էր, որ պլենումն ավարտելուն պես իրեն ու Ադրբեջանի ղեկավարներին կանչել են, թե. «Բա ասում եք՝ հարցերը լուծել եք, այս ինչպե՞ս է, որ ընկերները նորից են գրել»: Ընթերցել են տվել, կշտամբանքներով ճանապարհել: Պատմում էր նաև, որ հետագայում ամեն գնալուց ստիպում էին, որ կարդան: «Ախր, կարդացել ենք երկու նամակն էլ, անգիր գիտենք»: «Կարդացե՛ք, կարդացե՛ք, որպեսզի ոչինչ չմոռանաք»:

Ուրեմն, պլենումից զայիս են մեր երկրորդ նամակն ընթերցած:

Իսկ այս երկրորդը ցույց է տալիս Ալիխանովի, Ելիստրատովի, Մելքումյանի եւ մյուսների այն դատապարտելի քայլերը, որոնք կառավարվել էին առաջինի քննարկման ժամանակ եւ այդ կապակցությամբ: Մելքումյանը զայիս ու ոչինչ չի խոսում մեզ հետ:

Մի քանի օր անց ինձ արտոնում են, որ հավաքել է մարզային բոլոր կազմակերպությունների, շրջկոմների ու շրջգործկոմների ղեկա-

վարներին եւ «պատմել» մեր նամակները, որոնք, իբր թե, գրապարտություն են սկզբից մինչեւ վերջ, ուղղված խորհրդային կարգի ու կոմունիստական կուսակցության, Ադրբեջանի ինտերնացիոնալ ու եղբայրական ղեկավարության դեմ, անպատվաբեր մեր մարզի մարտական կուսակցական կազմակերպության համար, որ մարզի կուսակոնիվը պարտավոր է քննել այդ գրապարտությունները, իր խոսքն ասել: Վերջում էլ առաջ է քաշել ամենակարեւոր մարցը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունն ու Ղարաբաղի մարզկոմն ուզում են իմանալ՝ մարզի ակտիվը կապալտպանի՞ իրենց, թե՞ ոչ:

Հանկատարներն իսկույն արձագանքել են խանդավառության մորյտոցներով: 21[»] որ առիթ էր բացվում ցույց տալու իրենց նվիրվածությունը եւ հաշվեհարդար տեսնելու նամակի հեղինակների հետ, որոնց դեմ քանի՞ տարի լցված էին անգոր կատաղությամբ... Իսկ հիմա սրանք թակարդ են ընկել ու անպաշտպան են:

Հակոբ Օհանջանյանը, Ռուբեն Ծահրամանյանը, Գրետա Սահակյանը եւ, ո՞վ գարմանք, Արամ Գրիգորյանը առաջարկել են նամակների հեղինակներին վտարել կուսակցության շարքերից, ենթարկել խտուգույն պատժի... Մյուս 20—25 հոգին էլ, որ ելույթ են ունեցել, ավել կամ պակաս կրքով կրկնել են սրանց, հայտնել իրենց պատրաստակամությունը՝ կանգնելու մարզկոմի ու Կենտկոմի թիկունքում:

Որոշել են այդ ժողովի մասին ոչ որի ոչինչ չասել եւ նախապատրաստվել վճռական հարվածին:

Ինձ ամեն օր տեղեկացնում էին այդ նախապատրաստության մանրամասներին: Գիտեի, թե մարզկոմի բյուրոյի ո՞ր անդամը կամ մարզկոմի ո՞ր աշխատակիցը քանի՞ հոգու է ելույթի պատրաստում եւ ինչպե՞ս:

Մենք չպետք է ձեռներս ծալած սպասեինք հարվածին: Սկսեցինք դալժադիների հավաքագրածներին ծանոթացնել նամակների հետ, լուսավորել, հասկացնել գործի էությունը: Ապա որոշեցինք, որ եւ նորից Մոսկվա գնամ ու իմանամ, թե երկրորդ նամակից հետո ինչո՞ւ Մոսկվայից եկողները հաքվում էլ հետաքրքրվել են մեր գործերով ու վերադարձել (մենք տեղյակ էինք նրանց գրույցներին), ինչո՞ւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի աշխատակից Կիսելյովը մի շաբաթից ավել մարզը շրջել է, ամենուրեք մարդկանց հարցալիործել, խոսեցրել մեր նամակների մասին, իսկ մեզ չի հանդիպել, մեզ հետ ոչ մի խոսք չի փոխանակել:

Մոսկվայում իմ առաջին խնդիրն էր տեսնել Իոսիվյանին: Իսկ նա քաղաքում չէր: Մինչեւ կգար, կարողացա մտնել ԽՄԿԿ Կենտկոմի կուսակցական մարմինների բաժինը: Ինձ պատասխանեցին, որ մարզկոմի արածն ու նախապատրաստությունը ինքնագործունեություն են, իրենք այդպիսի հանձնարարություն չեն տվել:

— Մենք ձեզ կունկրես չենք պատասխանել, ինչո՞ւ: Որովհետեւ տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության վերաբերող հարցերը կրծեն Ադրբեջանի ղեկավարները. նրանք պարտավոր են: Իսկ հիմնականը, որի համար երկու նամակներն էլ գրել եք (Ղարաբաղը Հա-

շատանհին վերամիացնելը, չէ՞ որ, իսկապես, բոլորը դրա համար եք գրել), այս հիմնականը, որքան էլ իրավացի ու արդար լինի, այժմ չենք կարող կատարել: Հասկանո՞ւմ եք:

- Ինչո՞ւ չեք կարող:
- Գնացեք, ձեր հայրենակցին հարցրեք:
- Ո՞ր հայրենակցին:
- Անաստաս Իվանովիչին:
- Ի՞նչ: Նա դե՞մ է:

— Ձեր երկու նամակներն էլ իրենց ժամանակին Կենտրոնի նախագահության հատուկ քննության առարկա են դարձել, հասկանո՞ւմ եք: Եվ երկու անգամ էլ Անաստաս Իվանովիչն զգուշացրել է...

- Ումի՞ց, ինչի՞ց:
- Ձեր հարեաններից: Ասել է՝ խաչատուակ էք սցեսներ կլինեն: Իբր, ОБЧУИКС ВЫДЕЛКИ НЕ СТОИТ.

Գծվար է հավատալ: Միկոյանն ինչո՞ւ պիտի խանգարեր: Բայց ինչպե՞ս պարզեմ ճշմարտությունը:

Անդրանիկ Խուփիյանի հետ հեռախոսով պայմանավորվել էինք, հանդիպեցինք իր ինտիմատում: Խոսում է հուսահատ: Ես պատմեցի դրությունը մարզում: Գլուխն օրորեց.

— Հիմա տեղի կունենա հայերիս համար շատ բնորոշը. մարզում կսկսեն իրար ուռել, եւ շարամիտները կնայեն ու կծիծաղեն:

- Իսկ ձեզ ոչինչ չհաջողվե՞ց անել:
- Ի՞նչ անել, մարդ ասածո: Դեմիչեի վրա էր հուշաս: Մի խորհրդակցությունում Եդեոնի մեր ցուցերի մասին այնպիսի գայրույթով խոսեց, որ ասացի՝ սա Ղարաբաղի հարցն ուրիշ կերպ չի հասկանա, քան այդ ցուցերի շարունակությունը: Մնում էր Միկոյանը: Որոշել էի եղբոր միջոցով գործը կազմակերպել: Արտեմն էլ ոտ ու ձեռն այնպես թուլացրեց, որ բոլորովին հուսահատվել եմ: Ասում է. «Երկու անգամ եկել ու տանը հոխորտացել է. «Տեսե՛ք-տեսե՛ք, իմ ժողովրդին փրկեցի խաչատուակությունից: Ղարաբաղի հարց են բարձրացրել: Եթե լուծեինք, մի նոր կոտորած կլիներ: Թույլ չավի»:

Ուրեմն Կենտկոմում ճիշտ էին ասում. երկու անգամն էլ նա է խախտանել:

Հակոբ Սալախյանից իմացա, որ վերջերս Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյանը, մեր նամակին սրձագանքելու համար, իր հորդորանքով Միկոյանի մոտ է գնացել, պատմել, որ Ղարաբաղում հայությունը վատ վիճակում է, որ պահանջում է մարզը վերադարձնել Հայաստանին: Եվ Միկոյանը նրան լուեցրել է. «Բավական է՝ Ղարաբաղ-Ղարաբաղ, ես փրկություն չպիտի՞ ունենամ այդ կոլլախձո՞րից»:

Ինչո՞ւ է խախտանել: Մի՞թե իսկապես այն կարծիքին է, թե դրանով մեր ազգը կխաչատուակվեր, թե հատեանները կհամարձակվեին մեզ կոտորել, կհամարձակվեին թեկուզ եւ ձայն բարձրացնել:

Ո՛չ, Միկոյանն այդքան միամիտ մարդ չէ: Նա լավ գիտի, թե մի ժողովուրդ մեր երկրում ու մեր օրերում ի՞նչ կարող է անել եւ ի՞նչ չի

կարող: Ծա՛տ լավ գիտի: Գիտի նաեւ, որ հարցը լուծելու համար ուրիշ բան պետք չէր: Կկանչեին Ադրբեջանի ղեկավարին, կկարգադրեին՝ «Գնա, հրաման կազմակերպիր Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու մասին: Պա՛րզ է»: «Այո՛, պարզ է, աչքի՛ս վրա»:

Եվ հաջորդ օրն իսկ հարցը լուծված կլիներ:

Բայց երեւի գիտի եւ մտածում է նաեւ, որ հրամանը «կազմակերպելուց» հետո Ադրբեջանի նացիոնալիստական ղեկավարները (եւ ո՛չ միայն ղեկավարները) հանգիստ չեն տա Կենտկոմին, անվերջ կխոսեն ու կգրեն, որ ամեն ինչ Միկոյանն է արել: Չէ՞ որ տասնհինգ տարի առաջ Բաղիրովը նրան ահ ու սարսափի մեջ էր գցել հենց այդպիսի մեղադրանքով, եւ միայն Ստալինի մահն էր, որ Բաղիրովի ու Բերիայի նեղալոր պլանները հօդս ցնդեցրեց:

Բաղիրովի դատավարությունը շատ բան էր ջրի երես հանել, այդ շատի մեջ էլ Բաղիրովի ու Բերիայի կեղտոտ ձեռքերով սարքված «Միկոյանի գործը»: Երեւի Հարությունովի 1945 թ. գրած նամակը Բաղիրովին համոզած է եղել, որ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը մեռնող-հառնող երեւույթներից է եւ, որքան էլ ինքը ժամանակին մեղքել է, վերստին հառնելու է: Հավանաբար նկատի ուներ նաեւ, թե այդպիսի պարագայում Միկոյանի պես մի ուժը պիտի լինի ղարաբաղյան հարցը հայերի օգտին լուծելու անհայտահարեղի գործոնը: Ուստի եւ լծվել էր այդ գործոնն ասպարեզից հեռացնելու պարտականությանը: 1948—52 թվականներին Ստեփանակերտում, Կիրովաբաղում ու Բաքվում հայ մտավորականների ու ղեկավար աշխատողների էին կալանքի տակ առել՝ նրանց մեղադրելով դաշնակցական-ահաբեկչական գործունեության մեջ: Իբր, այս խմբի վերջնական նպատակն էլ եղել է Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին: Դաշնակցական այս երեք կենտրոնների տեղական ղեկավարը համարվել էր հանրապետության միհիստր Աղաբաբովը՝ Ան. Միկոյանի քենակալը, որն էլ, իբր, պիտի որ կատարած լիներ ավագ քենակալի հանձնարարություններն ու խորհուրդները: Դատավարության ժամանակ նախկին մեղադրյալները հանգամանորեն պատմում էին, թե պետականագության քննիչներն ինչպե՛ս էին նման ցուցմունքներ հերյուրում եւ բռնության ու կտտանքների միջոցով ստիպում, որ իրենք ստորագրեն...

Միկոյանը չէր կարող տեղյակ չլինել այս ամենին: Հավանաբար կմտածեր նաեւ, որ պետականագության սարքած կամ հայտնաբերած տվյալներն անմահ են ու կարող են փոխարինել հավերժական շարժիչին... Ինչպես նաեւ, լինելով անձնական շահը մշուսներից, մանավանդ ազգայինից վեր դասող մարդ, չէր կարող հարցականի տակ դնել իր վաղը՝ բարձրագույն թոշակը, թոշակատուին կցվող անհատական մեքենայի, ամստանոցի ու քաղթենիական բարեկեցության մյուս բոլոր բաղկացուցիչների հեռանկարը:

Կարող են ինձ հակաճառել՝ հիմա ուրիշ՝ ժամանակ է, Ստալին չկա, Բերիան ու Բաղիրովը դատապարտված են պատժի գերագույն չափի...

Սակայն չէ՞ որ նա եկել է այն մի ժամանակից եւ նորերի հետ թըռչկոտելիս ինքն էլ համոզված է, որ ճերմակ ագռավն է սեւերի շրջապատում: Վախը, գոյապահպանության բնա՛ղը... Մանավանդ երկրորդը, որ նրան ապահով անց է կացրել ինչ-ինչ փորձությունների միջով, հասցրել խաղաղ եզերք... Մի ինչ-որ Ղարաբաղի համա՛ր հարցականի տակ դներ այդ ամենի արդյունքը...

Խղճիս վրա մե՛ղք եմ անում: Ո՛չ, երանի՛ թե այդպես լիներ:

Մի օր Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանն ինձ հաղորդեց քանի ամիս պահած իր մի գաղտնիքը, որից հետո՞ աչեւս անհնար է հավատալ, թե Միկոյանն ի վիճակի էր գոնե վեհանձնորեն մի կողմ քաշվել եւ լավ կամ վատ որեւէ դեր չխաղալ մեր հարցի համար:

«Օգոստոսին էր, — իր գաղտնիքն այսպես քայցեց Օհանջանյանը, — մի խնդիրքով գանգել էի Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Իսկենդերովին, ասաց՝ հաքու գալուց անպայման կմտնես ինձ մոտ, կարեւոր բան կա: Երբ մոտն էի, պատմեց, որ հունիսին, երբ դու փորձել ես նամակը հանձնել Միոյան Գերագույն խորհուրդ, ինքն այնտեղ իր ամսական հերթապահությունն անցկացնելիս է եղել: Միկոյանը կանչել է իր մոտ, մտերմաբար հաղորդել, թե, ահա, օգնականների մոտ է գտնվում Ղարաբաղի նոր դաշնակների ներկայացուցիչը, ընդունելություն է խնդրում, որպեսզի մարզը Հայաստանին վերադարձնելու մասին համախոսական հանձնի: «Բայց ես նրան չեմ ընդունել եւ օգնականներին միջոցով հասկացրել եմ, որ ձեռք քաշի նման արկածախնդրությունից — իբր, ա՛յս է եղել Միկոյանի խոսքը:

Միկոյանի այս խոսքը կարող էր այլ երանգ էլ ունենալ, դա ոչ մի կարեւորություն չունի: Կարեւորն ու միակ անհանգստացնողն այն է, որ ընդունելության խնդրանքիս եւ դիմումը Գերագույն խորհուրդ հանձնելուս փորձերի մասին միայն Միկոյանը գիտեր եւ անմիջապես հաշտնի է դարձել Իսկենդերովին: Վերջինիս նա այս ամենի մասին պատմել է այն ժամանակ, երբ օգնականի միջոցով ինձ վստահեցնում էր, թե Կենտկոմում հարցը քննելիս ինքը կստի իր վճռական խոսքը:

Ահա թե նա ինչպես է վերաբերվել իր ազգի պատմական արդար դատին: Ա՛յն ազգի, որին իր կյանքում մի գորշի օգուտ չի տվել եւ որին միայն մեկ անգամ կարող էր օգնել ու պետք է օգներ:

Ա՛յն ազգի, որը նրան պահող միակն է լինելու, ինչ էլ որ լինի...

Բայց, ըստ երեւույթին, նա այն մարդկանցից է, որ մտածում է միայն ա՛յս կյանքի մասին, իսկ իր մահից հետո՞ թեկուզ ջրհեղե՛ղ:

Մեր հակառակորդները վերակենդանացել են: Քր. Պետրոսյանը, Ս. Յարամիչյանը եւ մյուս խրտվիչակները մարզկոմի ու մարզգործկոմի աղաների կաթինետներից դուրս չեն գալիս: Փողոցներում կանգնեցնում են սրան-նրան, զրպարտում նամակներն ու նրանց հեղինակներին: Մարզդատախազությունում սպառնալիքով դուրս են վռնդել Պետրոսյանին. «Գիշերը կտան-կատակեցնեն, ու ոչ ոք չի կարող պարզել, թե ինչպես եղավ: Գճա՛, զինքդ հավաքիր»: Սակայն սա զինքը հավաքող

չէր: Սա այն տիպերից է, որոնց անհանգստացնում է ուրիշների հանգիստը: Մարզի ղեկավարների գաղտնի համաձայնությամբ զրպարտագրեր է ողարկել տալիս հաքու եւ Մուսկա ու ամեն պատահողի ականջի փսփոսմ է. «Շուտով նրանց ճաշը կեփեն»:

Դեկտեմբերի 6-ին զանգեց Մելքոնյանը, թե.

— Ազատ չե՛ս:

— Ի՞նչ կա որ:

— Ձե՛ս կարող գալ, մի քիչ խոսենք:

— Կգամ: Ե՛րբ:

— Կուգես՝ հենց հիմա:

Առավոտյան ժամը տասն էր: Գնացի: Նստած էին ինքք, Մ. Օհանջանյանը: Վեր կացան, դիմավորեցին, ձեռք սեղմեցին սիրալիք, նստեցին: Երկար ժամանակ, թերեւս երկու-երեք րոպե, ոչ ոք չէր խոսում: Ես սպասում էի: Գիտեի, որ նախապատրաստած խոսք ունեն: Ամիսուկես-երկու ամիս ստաջ հավաքել էին մարզի բոլոր ղեկավար աշխատողներին, հանձնարարականներով ճանապարհել տեղերը, զգուցացրել, որ շուտով պիտի քննեն Նամակների հարցը, պետք է կազմ ու պատրաստ լինել: Ապա ես էի Մուսկվա գնացել: Ըստ երեւույթին թույլ եմ տվել ու հետո միայն հասկացել, որ սխալվել եմ. այնտեղ քարտերը պիտի խառնեի:

— Այն երկրորդ նամակն ինչո՞ւ եք գրել, հագրատ Արշակովիչ, — վիզը ծած, բարեկամաբար հարցնում է Մելքոնյանը:

— Ինչպե՛ս թե «ինչո՞ւ եք գրել», — ես էլ իմ հերթին եմ հարցնում: — Եվ դեռ զարմանում է՞լ եք:

— Իսկապես, ինչո՞ւ եք գրել, — Մելքոնյանի աչքամիջին նայելով՝ խոսում է Օհանջանյան Մուշեղը: — Առաջինից հետո հանրապետության ղեկավարները եկել են, մեր պահանջները («մե՛ր») կատարել, հեռանկարային խոստումներ են տվել: Ամեն ինչ խաղաղ անցել էր: Ի՞նչ կարիք կար նորից գրգռելու:

— Որե՛նն ձեզ համար կարեւորը խաղաղ անցկացնելն է, — պատասխանեցի անվորով: Երկրորդը գրել ենք, որպեսզի Կենտկոմին ցույց տանք, թե դո՛ւք ինչ եք արել, որպեսզի ոչինչ պարզ չերեւա: Զարմանո՞ւմ եք: Միայն որս համար ենք գրել: Ձեր արածներն են անվայել ու տգեղ, եւ դո՛ւք եք վիրավորված: Հիմա էլ այն ողորմելիներին եք հավաքել ու հաշվեհարդար եք նախապատրաստում: Ո՛ւմ համար հասկանալի չէ, որ դրա պատճառը երկրորդ նամակում ձեր մասին եղած խոսքն է: Ձե՛ր եւ Ելիստրատովի:

— Արի մի քիչ հանգիստ խոսենք, — շտապումս խոսում է Մելքոնյանը:

— Սրանից էլ հանգի՛ստ:

— Ազնիվ խոսք եմ ասում, հագրատ Արշակովիչ, մեջտեղ անձնական ոչինչ չկա: Ողղակի դուք ինքներդ ամեն ինչ իրար եք խառնել այդ երկրորդ նամակով:

— Ի՞նչ ենք իրար խառնել: Չի՞ լինի ստես: Եվ առհասարակ, ի՞նչ կա այդ երկրորդում: Առաջինը «քննելու» ձեր միջոցառումներն է պատ-

մում եւ ուրիշ ոչինչ: Նրա մեջ ի՞նչն է սխալ: Սո՛ւտ է, որ դու նախապէս ծանոթ ես եղել առաջին նամակին: Որ դու ոչ մի առարկություն չես ունեցել նրա դեմ, բացի Ղարմետաքսկոմբինատի համախառն արտադրանքի մակարդակի իջնելու բացատրությունից:

— Ծիշտ է:

— Իսկ Ելիստրատովի հետ քննելիս ինչո՞ւ յուրաքանչյուր հարցում արդարացնում էիք մարզի վիճակը եւ ամեն անգամ սուտ պատճառաբանություններ էիք բերում նամակում եղածի հակառակն ապացուցելու համար: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ելիստրատովը տեղ-տեղ զայրացած գոռում էր, թե՛ մարդիկ ճիշտ են գրել, ինչո՞ւ այսպես է: — Ծրջվում եմ դեպի Օհանջանյանը: — Մարզում ջրատնտեսական ի՞նչ միջոցառումներ եք կատարել, որ հպարտանալով պատմում էիր, թե պլանները գերակատարել եք: Ամոթ չէ՞:

— Գերակատարել ենք, էլի՞: Պլանավորված են եղել փորել 14 արտեզյան ջրհոր, փորել են 16-ը:

— Եվ դու այդ համարում ես ջրատնտեսական խոշոր միջոցառո՞ւմ: Նույնիսկ թղթեր էիր վերցրել հետո՞ մեզ «փաստերով» ջախջախելու համար:

— Է՛, դա արդեն դատարկ բան է, — իբր կատակում է Մելքունյանը: — Նամակում խոշոր միջոցառումների մասին է խոսվում: Իսկ արտեզյան ջրհորը... Բարդալի շրջանի յուրաքանչյուր կոլխոզի մի բրիգադը դրա երեք չափ ունի...

— Իսկ ինչո՞ւ այդքանը չառացիր Ելիստրատովին:

— Ինքը չգիտի՞, որ ես ասեմ:

— Հիմա ի՞նչ եք ուզում: Որ դուք Եֆիմ Գինդիսին ու Ելիստրատովին օգնեիք կեղծելու մեր նամակը, Կենտկոմին ներկայացնելու մի սուտ ու անպատկառ զեկույց, իսկ մենք լռեի՞նք: Ա՞յդ եք ուզում: Ես նորից եմ կրկնում: Երկրորդ նամակն իրենից ոչինչ նոր բան չի ներկայացնում: Եթե առաջինի դեմ առարկություն չունենք...

— Չունենք: Ընդհակառակը, նրանով մեզ շատ եք օգնել, — միաբերան ասում են երկուսով:

— ...Երկրորդով մենք մեր կուսակցության Կենտկոմին պատմել ենք, թե ինչպիսի պայմաններ են սարքվել առաջին նամակի տվյալները կեղծելու համար եւ այն ինչպես է քննվել:

Այս ոգով գրույցը շարունակվում է մինչեւ ժամը 2-ը:

Խոսում ենք «քննարկման» ժամանակ Ելիստրատովի բռնած անպատկառ դիրքի մասին: Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովի հարաբաստիկ «կարգադրությունն» եմ վերլուծում, եւ իրենք ի վերջո համոզվում են (չնայած էն գլխից էլ համոզված էին ներքուստ), որ դա մի ճարպիկ խաղ է եղել, որով թող է փչել ոչ միայն մարզի դեկավարության ու աշխատավորների, այլեւ ԽՄԿԿ ԿԿ-ի նախագահության աչքերին: Մանավանդ որ նա մեր առաջին նամակի բոլոր փաստերը կետերի է վերածել, դարձրել 42 եւ բոլոր կետերի գծով էլ կարգադրություններ արել, իբր թե «լուծել»:

— Իսկ այդ աչքակապության կետերից քանի՞սն են լուծվել, — հարցնում եմ: — Բոլորն էլ պիտի կատարվեին 10, 20, 30 օրվա ընթացքում: 3—4 ամիս է անցել, ինչո՞ւ չեք ընդհանրացնում, տեսնե՞ք՝ ի՞նչն է կատարվել, ի՞նչը՞ ոչ:

— Ծիշտ է, քիչ բան է կատարվել, — քթի տակ պատասխանում է Մելքունյանը:

Իսկ Օհանջանյանը սեւակնած է: Երբ հուլիսին՝ մարզկոմի պլենումում նախշուն խաղալիք գտած երեխայի պես խնդամոզայով կարդում էր Ալիխանովի կարգադրությունը, եւ վեր կացա, առացի. «Իսա աչքակապություն է: Արդետդ ոչ մի կետ չկա, որ ողողված լինի մարզի տրնտեսության ու մշակութային կյանքի զարգացմանը, պարզապես փշրանքներ է շարժել՝ մեկին մի քիչ քիտում, մյուսին մագուլափոխադրիչ, երրորդին՝ մի քիչ փող... Իսկ շատ կետեր բոլորովին չեն կատարվի, որովհետեւ նրանք իրենց հիմքում անհրակամանալի ու կեղծ են: Օրինակ, կարգադրում է, որ մի շաբաթվա ընթացքում Հաղրոթում կաթնամթերման կետ ստեղծեն ու կաթ ընդունեն: Մի՞թե ձեզ համար պարզ չէ, որ կաթն ընդունելու համար կաթնամշակման գործարան է պետք, իսկ գործարանը կառուցվում է փողով եւ այն էլ ոչ մի շաբաթվա ընթացքում... Ինչո՞ւ կարծում եք, թե Ալիխանովը չի իմացել՝ ի՞նչ արժե կարգադրությունը...»:

Օհանջանյանն էր, որ եռանդորեն աշխատեց Ալիխանովի աչքակապությունը պաշտպանել հարձակումից, եւ նրան օգնության հասավ Լիուրեն Ծահրամանյանը.

— Մեզ ո՞վ է իրավունք տվել քննության ստեղծելու հանրապետության կառավարության դեկավար ընկ. Ալիխանովի կարգադրությունը:

— Իսկ ինչո՞ւ ընդերցվում է, — տեղից շարժեցի ես: — Սասվաճային պարզեղ պետք է համբուրել ու պաշտել:

Հիմա էլ շարությամբ լուր է այդ նույն Օհանջանյանը:

...Ժամը երկուսին եկել եմ աշխատախոս, ներսից դուռը կողպել եւ ուզում եմ քննել տեղի ունեցածը: Ինչո՞ւ են կանչել: Մի՞թե նրա համար, որպեսզի չորս ժամվա ընթացքում լսեն միայն իրենց կատարած տգեղ դերի դասապարտումը եւ վերջում էլ սուտ քարեկամության առաջարկություն անեն.

— Մինչեւ ե՞րբ այսպես խոսվե՞ք մնանք: Եկե՛ք աշխատենք ու մոռանանք՝ ինչ եղել է:

Ո՛չ, ըստ երեւոյթի խորքում կա իրենց համար առավել կարեւոր մի բան, որ այնպես խնամքով թաքցնում էին: Ամենայն հավանականությամբ փորձում էին իմանալ, թե ի՞նչ եմ արել Մոսկվայում: Ոչինչ չկարողացան պարզել: Ես այդ մասին լուր էի, իսկ իրենք չէին համարձակվում հարցնել:

Մեկ էլ. երեւի ուզում էին հանգստացնել, քննցնել եւ իրենց գործը տեսնել: Այս վերջինի մեջ ինձ համոզեց հաջորդ օրվա մի կարճ գրույցը կուսակցական-պետական վերահսկողության մարզկոմի նախագահ Երվանդ Բաղդասարյանի հետ: Նա, որ բոլոր դեպքերում աշ-

խատում էր մնալ անկողնակալության դիրքերում (եւ դա հիմնականում հաջողվում էր), առաջարկեց, որպեսզի 13-ս էլ հրաժարվենք առաջին նամակի վերջից:

— Դրանով մեր ու ձեր գործը կմեշտանա, եւ ոչ մի բարություն չի լինի:

— Իսկ ի՞նչ բարություն պիտի լինի:

— Ինչ ինչնից մանրամասնություններ մի պահանջիր, — «մեծահոգաբար» խնդրեց նա ու գրուցր համարեց փակված:

— Եթե այդպես է, — հաշտեցի բաժանվելիս, — հաղորդիր, որ մենք գրել ենք մեր համոզմունքը եւ մահվան սպասնալիքի տակ անգամ չենք հրաժարվի նրանից:

— Այնուամենայնիվ, մտածի՛ր:

— Մտածել եմ գրելուց առաջ: Հասկանո՞ւմ ես, Երվանդ, դա մեր սրտի, մտքի, մեր կյանքի թելադրածն է: Եւ ոչ թե վայրկենական պոռոկունի հետեւանք: Ինչ հասկանո՞ւմ ես այսքանը:

— Հասկանում եմ, բայց...

Այս «բայցը» պարզվեց երկու օր հետո՝ դեկտեմբերի 9-ին: Զանգեցին, թե ժամը երկուսին պետք է լինեմ մարզկոմի բյուրոյում: Միաժամանակ որպես գաղտնիք հայտնեցին, որ հրավիրված են նաև «րևկերները»: Մեր նամակներն են քննարկելու:

Դեկտ. 9-ը ծննդյան օրն է: Այդօր քառասունամյակս էր լրանում (հարսգատներս ու մտերիմ ընկերներս նախապատրաստվել էին ու պիտի նշեին):

Մտածեցի՛նք, որ բյուրոյի նիստը կտեսի մինչեւ 5—6-ը: Կարծենք ու կհավաքվենք մեր տուն:

Գնացի՛նք մարզկոմ հանգիստ սրտով, առանց մի բոսի իսկ պատկերացնելու այն ահավորն ու անթափանչ, որ նախապատրաստվել էր մեր նախկին գործընկերների ու բարեկամների, ամենից կարեւորը՝ հայ մարդկանց կողմից:

Միջանցքներում ոմանք խուսափում են մեզ հետ հանդիպելուց: Երանց թեատակերին թղթապանակներ կան: Ենթադրում եմ, որ պիտի խոսեն: Երկու ամիս առաջ եմ հանձնարարություն ստացել եւ կեղտաշոր պիտի թափեմ մեզ վրա: Այդ պատճառով էլ խույս եմ տալիս: Մյուսները հայացքներով ու խոսքերով ոգեւորում են:

— Պի՛նդ կացեք, ճշմարտությունը ձեր կողմն է:

— Իսկ դո՞ւք:

— Մենք ես: Բայց մեր կարծիքն ո՞վ է հարցնում:

Մնում է թքես այսպիսինի երեսին ու հետանա:

Մեղքումյանը բաց է հայտարարում բյուրոյի ընդլայնված նիստը:

Փոքր դահլիճում ասեղ գցելու տեղ չկա: Հրավիրված են շրջկոմների բոլոր քարտուղարները, գործկոմների նախագահները, մարզային կազմակերպությունների բոլոր ղեկավարները, Միության ու հանրապետության Արագածյան խորհուրդների ղեկավարներ եւ պարզապես շարքային զբաղարտիչներ:

Իսկ վերջում, որոշումն ընթերցելուց հետո, պարզ է դառնում կազմակերպիչների նպատակակետը՝ նամակները դատապարտվել են մարզի կուսակցական ակտիվի կողմից:

— Փրակարգում դրված է: մի հարց՝ մարզի մի խումբ կոմունիստների՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմին գրած երկու նամակների քննարկումը, — հայտարարում է Գ. Մելքոնյանը:

— Իսկ դուք ի՞նչ արեցիք՞ եք այդ նամակները քննարկելու:

Կոմ է: Ես ոտքի եմ ելնում:

— Գրավոր կամ բանավոր ձեզ լիազորե՛լ են քննարկելու այն նամակները, որոնք ուղղված են կուսակցության Կենտկոմին եւ բովանդակում են խիստ քննադատություն հանրապետության եւ մարզի ղեկավարների հասցեներին:

— Այո, — առանց ինձ նայելու պատասխանում է Մելքոնյանը եւ վորձում է գեկուցել:

— Առանց Կենտկոմի որեւէ ներկայացուցչի՞:

— Այո՛:

— Օիշտն ասած, մենք՝ տասներեքս, կարող էինք եւ չներկայանալ, որովհետեւ կուսակցական կարգապահության եւ առհասարակ ամենատարրական տրամաբանության կանոններով՝ դուք իրավունք չունեք քննության առնելու մեր նամակները:

— Ինչո՞ւ:

— Նախ, որովհետեւ նրանք ձեզ չեն ուղղված: Ապա՝ նրանք ձեզ են քննադատում: Ինչ կարող եք եւ պետք է միայն պատասխան տաք: Եվ երրորդ, ձեր ձեռքի տակ չունեք քննության առարկան՝ մեր նամակները: Պա՛րզ է: Դե՛, իմացած եղեք, որ մենք կարող էինք չներկայանալ այս ապօրինի քննարկմանը: Բայց, այնուամենայնիվ, եկել ենք, որովհետեւ կոմունիստներ ենք եւ հավատում ենք մեր մարզկոմին: Առաջարկում եմ ամենայն մանրամասնությամբ արձանագրել՝ ինչ որ այստեղ ասվելու է:

Մեղքումյանը վրդովմունքով լի հույսաքրք հասում է մարզկոմի հատուկ բաժնի պետ Քնարիկ Մուսաչեյանին, որն ամբիսնի առաջ հասած է եւ ուտերն է թողվում. իբր, ես մանրամասն արձանագրող չեմ:

Ես հստակ եմ: Մեղքումյանն սկսում է սուսչին նամակի «վերլուծությունը»: Ես նորից եմ վեր կենում.

— Առաջարկում եմ նախ հրապարակել նամակը, որպեսզի մարդիկ իմանան, թե խոսքն ինչին է վերաբերում:

— Խոսքը թե՛ կտամ, դու կհրապարակես, — շարունակում է «վերլուծությունը»:

Կանգ է առնում նամակի յուրաքանչյուր փաստի, կետի, մույնիսկ ենթակետի վրա, թվեր ու փաստեր է բերում իր հերթին, բայց այնպես, որ նստածներից ոչ ոք չի հասկանում, թե նամակում ի՞նչն է ճիշտ, ի՞նչը՝ սխալ:

Երբ հասնում է մարզի գյուղատնտեսության վիճակը ցույց տվող թվերին եւ աշխատում է նրանք էլ ներկայացնել որպէս կեղծիք, եւ չեն համբերում.

— Այդ թվերը քաղված են այն փաստաթղթերից, որոնց տակ դուք եք ստորագրել:

Ասես ոչինչ չի լսել, համատությանը շարունակում է:

Մարզի թղթնու այգիների ոչնչացումը համարում է ճիշտ, սակայն մեղադրում է միութենական ղեկավարությանը:

Լազր Գասպարյան.

— Ի՞նչ կապ ունի միութենական կառավարությունը, երբ հանրապետության Միևնասրների խորհրդի որոշմամբ է կատարվել ամեն ինչ: Մեկբունյան.

— Որ տեղեկություն չունեք, լավ է լռե՛ք:

Եւ.

— Գույ՛գե՛ն Աբահվերդովիչ, երեսու՛ է դուք իճքներդ այնքան էլ տեղյակ չեք այդ հարցին: Կոսիգինի ստորագրությամբ թուղթ կա թրի օդին որպէս ազգային խմիչք օգտագործելու մասին: Միության պետական պլանն է թույլ տվել: Եվ այդքանը թեկանվել է միայն հանրապետության Միևնասրների խորհրդի նախագահի տեղակալ ում Օրուջովի կողմից: Իճն՞ո՛ւ եք թուրքիմացության մեջ գցում լսողներին:

Շուռ է գալիս ուրիշ հարցի վրա:

— Մարզի բնակչությունն օրըստօրե պակասում է, — հայտարարում է եւ հետո էլ փորձում ապացուցել դրա օրինաչափ լինելը:

— Մարզային հիմնարկներում գործերը վարվում են ո՛չ հալերեն, — եւ փորձում է դրա մեջ ոչինչ վտանգավոր չտեսնել: — Ով ի՞նչ լեզվով ուզում է, թող խոսի:

— Բարեխոյան խառնակություն՝ն է մեզ մոտ, թե հայկական ինքնավար մարզի ազգային իրականություն:

Եվ այսպէս առաջին նամակի առամները մեկ առ մեկ հանելուց հետո հասնում է երկրորդին:

— Սա սկզբից միևնչե՛ վերջ գրպարտություն է հանրապետության ղեկավարության հասցեին (համեստաբար իր անունը չի տալիս): Առաջին նամակի բնությունից հետո, — շարունակում է Մեկբունյանը, — երբ մենք զանգ էինք տվել մեր ղեկավարներին, որպէսզի իմանանք, թե ինչպէս պիտի վարվել, ընկ. Ելիսարատովը պատասխանել է. «Կենտկոմի նախագահությունում խորհրդակցել ենք, գտել, որ իմ ու նրանց գրուցով պիտի քավարարվել (ինչպիսի՞ ներդրամտություն): Մենք իրար հասկացել ենք: Կարծում են՝ ընկերները գիտակցել են իրենց պապը, կողդե՛ն: Նրանք մնում են մեր կոմունիստները, պիտի մեզ հետ աշխատեն (որքա՛ն մեծահոգի են)...»: Եվ այսքանից հետո գնում ենք Մոսկվա՝ Կենտկոմի պլենումին, ու մեզ են տալիս այդ երկրորդ նամակը. «Ծանոթացե՛ք»: Կարդում ենք ու մնում ապշած: Սա ի՞նչ կարգ է: Հանրապետության ղեկավարները եկել են մեր հոգուերին ծանոթացել, տեղում լուծել հարցերը...

Տեղից Գրիգոր Ստեփանյանը գոռում է.

— Իսկ իճն՞ո՛ւ միևնչե՛ նամակը չէին գալիս:

Մեկբունյանը համատրեն շարունակում է.

— Միևնասրների խորհրդի նախագահի կարգադրությամբ մեր մարզի տնտեսության բոլոր պահանջների քաղաքական հարցն է որվել...

— Իսկ այդ հարցերից քանի՞ն են լուծվել, — եւ եմ:

— Չպիտի մոռանա՛յ, որ դա ընդամենը կարգադրություն է եւ ոչ թե որոշում:

— Իսկ իճն՞ո՛ւ ոչ որոշում: Եվ իճն՞ո՛ւ միևնչե՛ հիմա նրանց խոսուացած որոշումը չկա:

Պատասխանն այնպէս է խառնում, որ եւ ինքս էլ բան չեմ հասկանում:

— Եվ վերջապէս Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Ելիսարատովն է գալիս, ութ ժամ նստում հետները, հանգիստ ու հանգամանակից գրուցում...

— Իրեն պահելով որպէս մի ալա, որի բերանից թափվում են կեղտոտ բառեր, — տեղից նետում է Մերգել Ծաքարյանը: — Այդ գրուցի ժամանակ նա քա՛նի անգամ վիրավորեց մեր ազգային արժանապատվությունը: Իսկ ձեզ համար՝ հե՛շ...

— Դուք չեք կարողանում հասկանալ... Թուս մարդ է, ուսավարի-անկեղծ խոսում էր մարդը...

— Կուսակցական տանը պիտի խոսել միայն մարդավարի: Հետո էլ, իճն՞ո՛ւ եք վիրավորում ուս ժողովրդին: Ուսավարին հայնոյե՛լն է:

— Առհասարակ այս երկրորդ նամակի տոնն այնքան կուպիտ ու ջղազրգիռ է, որ չի կարելի ընթերցել առանց գայրույթի: Երեք անգամ դիմել ենք Կենտկոմ (Աղրբեշանի՛, հասկանալի՛ է). «Ինչպե՛ս վարվենք սրանց հետ»: «Ի՞նչ անենք» (լա՛վ նախաձեռնություն է): Կարո՞ղ եք ինքներդ ըննարկել»: «Այո՛, — պատասխանել ենք, — կբննարկենք, ինչպէս հարկն է»: Եվ նրանք վստահել են մեզ, մեր մարզի կուսակցական առողջ կազմակերպությանը: Պետք է շնորհակալ լինենք այս վստահության համար:

Մեկբունյանից անմիջապէս հետո եւ եմ խոսում: Ինքնալ հայտարարում եմ, որ կարող էինք չներկայանալ «բննարկումին», բայց եկել ենք: Վերստին պահանջում եմ մանրամասն արձանագրել ժողովրդը: Այս ընթերցում եմ առաջին նամակը:

Դահլիճում ճանն տգա՛ կլալի:

— Ընկերներ, սա է մեր առաջին նամակը, որի փաստերն ու մեկնաբանություններն իր զեկուցման մեջ այնպէս մշուշոտեց ընկեր Մեկբունյանը: Ով անկաշտ դատելու ընդունակ է եւ խիղճ ունի, թող դատի: Այստեղ հավաքված են մարդիկ, որոնք գիտեն մարզի վիճակը, ցալում են ու պատասխանատու են այդ վիճակի համար: Ի դեպ ասեմ, որ առաջին նամակի մասին Գուրգեն Աբահվերդովիչն անգամ այն կարծիքի չի եղել, ինչ այսօր: Ասում են՝ երկու ամիս առաջ, երբ ձեզ հավաքել է այս «բննարկումը» նախապատրաստելու համար, հայտարարել

է, թե, իբր, ինքը նախակին ծանոթացել է միայն Մոսկվայում, օգուտտոսին: Ես նախկը Կենտրոն եմ հաճանել հունիսի վերջին: Հուլիսի 2-ին եղել եմ Ստեփանակերտում, 4-ին պատճենը տվել եմ իրեն, քննությունը է: Վկաներն այստեղ են: Եթե կարիք կա, կհաստատեն: Ընթերցել է, հավանություն տվել...

— Իսկ դիտություններն՞րս, — խեղդված հարցնում է կողքից:

— Սպասեք, ես ձեզ պես չեմ գեկուցելու: Հավանել է, ընկերներ, ժպտացել, թե՛ «մեղմ ես գրել, եթե նախորդ իմաց տված լինեիր, ես ավելի թուղ փաստեր կտայի: Վերևի հետ մե՛նք ենք շփվում ամեն օր... Նրանց վերաբերմունքը նկարագրեիր, բավական էր: Բայց մի տեղ անճշտություն կա. Ղարմատաքսկոմիտեի համախառն արտադրանքի կրճատումը կատարվել է այն պատճառով, որ բնական մետաքսը փոխարինել են արհեստականով: Իսկ արհեստականը մի քանի անգամ էժան է»: «Իս ես գիտեմ, — ասել եմ, — բայց առանձին արտադրություններ էլ կրճատվե՞լ են»: «Այո՛, կրճատվել են, հատուտով է ինքը ես մեկ էլ հարցրել. — Եթե Ղարաքաղը միակա Հուլյանտանին, ի՞նչ պիտի լինի Ադրբեջանի մնացած հայությանը փհակը: Գիտե՛ս, որ հենց միայն Բաքվում ավելի քան երկու հարյուր հազար հայ կա»: Ես ասել եմ. «Բաքվի հայն ինքն է իր հարցը լուծել: Փակել է մշակութային իր օջախները, դպրոցներն է փակել, չի խոսում հայերեն, հրաժարվել է ազգային իր հասկանիչներին ու արժանապատվությունին: Միայն մի ազգանվամբ կամ ազգանվան առաջին մասով ազգային պատկանություն չի լինում: Այնպես որ, նորից եմ կրկնում, Բաքվի հայն իր հարցը հաջողությամբ լուծել է: Նա այլևս չի կարող մեզ համար ոչ ուղեցույց լինել, ոչ էլ բեռ: Մանավանդ որ մեր մարզի իրականությունը մինչև այսօր ո՛չ որևէ նշանակություն է ունեցել Բաքվի հայության նախառաջի համար, ո՛չ էլ ունենալու է այսուհետև: Ինչ մնում է Ադրբեջանի մյուս շրջանների հայության հարցին, այստեղ էլ հանրապետության ղեկավարությունն է ո՛չ առանց հաջողության լուծում: Մի ժամանակ Ծամբորն ու Դաշքեսանը եղել են գերազանցապես հայկական շրջաններ: Վերաբնակեցնելով, հարեաններին կցնցելով, կոլխոզներ խոշորացնելով ու ցրելով, հազար ու մի ստոր եղանակով հասցրել են նրան, որ այսօր հայությունն այդ շրջաններում կցորդ է: Այդ վիճակն է սպասվում նաև Խանլարում ու Ծախուսյանում: Խանլարում, իհարկե, ավելի շուտ, որովհետև խանլարցիները չեն դիմադրում: Իսկ Ծախուսյանը դեռևս դիմադրում է, համառում: Անցյալ տարի նույնիսկ հրաժարվեց մասնակցել միացված հարեանների հետ անկախացվելիք կուսակցական շրջանային կոնֆերանսին... Սակայն դու էլ գիտես, որ սա դանակից փախչող ոչխարի սպարդյուն ջանքն է: Ծառ-շատ մի քանի թույլ էլ ուշանա վերջը... «Да, черт побра...» — արձագանքել է ընկ. Մեյրումյանը ես հետաշխ:

Իսկ Մոսկվայում նամակի թողած տպավորության, նրա շուրջն ունեցած գրույցների ու եզրակացությունների մանրամասները լսելուց հետո ասել է. «Ծառ լավ, պայմանավորվե՞նք այսպես, եթե ԽՄԿԿ-ի

նախնամողովը եկավ, ես ես մեր մյուս ընկերները կանենք մեզնից կախված ամեն ինչ՝ նամակը հաստատելու ես հարցը լուծելու համար: Ի՞նչ կարծիր, թե մենք հայ չենք ես չենք ուզում մեր ազգի բարօրությունը»:

Այսպես էլ բաժանվել ենք:

Իսկ Երևանում «քննության» ժամանակ ընկ. Մեյրումյանն ու ընկ. Օհանջանյանը բռնել են այնպիսի դիրք, որը դավաճանական համարելու համար ես ոչ մի դժվարություն չեմ քաշում: Նրանք ոչ մի առիթ բաց չէին թողնում կեղծելու թվերը, ծուռ ու գլխիվայր ներկայացնելու փաստերը: Սա մեզ զայրացրել էր: «Քննության» ժամանակ մեզ հայտնի էր դարձել, որ նամակի առիթով Կենտրոն է գնացել ստոս ու անամոթ մի պատասխան-հաշվետվություն, որի մեջ բոլոր ստերը թխվել են մեր ղեկավարների օգնությամբ:

Մեզ ի՞նչ էր մնում: Կամ լուել ես Կենտրոնին թողնել այն համոզման, որ այս 13-ը բախտախնդիրներ են, ստոս-ստոս նամակ են գրել՝ իրենց ազգային հիվանդոտ զգացմանը հագորդ տալու համար: Կամ էլ՝ նոր նամակով (քանի մենք հաղորդակցվելու ուրիշ ճանապարհ չունենք) Կենտրոնին բացատրել դրությունը, կեղծարարությունը ես պահանջել արդար մոտեցում: Զե՛ որ ծիծաղելի վիճակ էր ստեղծվել. նամակն ուղղված էր Ադրբեջանի ղեկավարության աղաղակող ու բացահայտ անցիճակի մի ու շուրջնի մի դեմ, մինչդեռ անցիճակի մեջ մեղադրվում էին նամակի հեղինակները:

Անհրաժեշտ էր ջրի երես հանել ճշմարտությունը, մի բան, որ մենք անսքող կատարել ենք մեր երկրորդ նամակում:

Եվ ընթերցում եմ երկրորդը:

— Ահա այն ամենը, որ կատարվել է 13-ի կողմից, ընկերներ: Հիմա դուք գիտեք իրողությունը, կարող եք դասել խղճի մտքը:

Մի քանի թույլ քար-տույություն է դանիծում: Ոչ ոք չի ուզում խուսել: Ծառերը նոր են հասկանում ճշմարտությունը: Նրանք, որ եկել են պատրաստի ելույթների աղաքությանը, երեւի մի պահ ծանրութեթե են անում իրականության իսկական պատկերն ու իրենց պատրաստած ասելիքը ես երկրնորանքի մեջ եմ՝ խոսե՛ն թե ոչ: Իսկ այսքանից հետո ինչպե՛ս կընդունեն իրենց:

Մարդիկ կարճացել են նստարանների վրա, խոնարհած գլուխներով կպել իրար, տոսցվել է մուսլ մի զանգված:

Եվ հանկարծ այդ մեռելությունից վեր է ձգվում մեկի ձեռքը, ապա մինչև ձայն կտան, ամբիոնի մոտ է վազում պետական անվտանգության մարզային վարչության պետ Հայկ Մարկարովը:

— Վերջին տարում մենք վնասազերծել ենք (профилактированно) 20 մարդու, — հոխորտալով սկսում է, հետո էլ թոչկոտում մի հարցից մյուսը. — Մեր մարզի երեսուսարդությունը ձեռքից գնում է: Ահա թե ինչը պիտի մեզ անհանգստացնի: Ինչո՞ւ մենք լուռ ենք, երբ մեզ մոտ անցիճակիստական թուրցիկներ են տարածում:

— Ո՛վ է տարածում, — բացականչում է Բոդյան Զանյանը:

— Դեռես չենք հայտնաբերել:

— Իսկ դուք ինչի՞ եք ծառայում, եթե այդ էլ չեք կարողանում հայտնաբերել:

Մեկը բոլորի համար լսելի ասում է. «Իրենք են տարածում, որպեսզի ասե՛ն՝ Ղարաբաղում հացիոնադատներ կան»:

Նախագահությունում անհանգստանում են: Մեքրումյանը ծեծում է ջրամանջի կողը:

— Ո՛վ չի կարող իրեն պահել, թող դուք գա:

Մարկարովը շարունակում է կոցահարել հարցերը.

— Դաշնակների սրարագլուխ Հարություն Թումյանը շրջել է Ղարաբաղի շրջանները և կոչ արել, որպեսզի ուրքի հանեն ժողովրդին:

Երեսանից գրող անվան տակ ինչ-որ տակաճյուղներ են գալիս մեզ մոտ և ժողովրդին գրգռում եղբայրական ադրբեջանական ժողովրդի դեմ...

— Ո՞վ է այդ տակաճյուղը, — դարձյալ հոգահան է բացակաչում, այս անգամ ուրքի էլանք. — Մերո Խանգաղյա՞նն է տակաճյուղը, թե՞ Միլիս Կապուտիկյանը: Դուք գիտե՞ք, թե ո՞ւմ եք գրպարտում, ընկեր Մարկարով:

Աղմկում են դահլիճում: Նախագահությունում իրարով են անցնում:

— Ես ուրիշների անատի ունեմ, — լեզուն ծամծամում է Մարկարովը: — Ընկեր Մեքրումյանը լավ գիտե, թե խոսքն ում է վերաբերում:

Ես չեմ դիմանում.

— 2ի՞ լինի անունը տաք, չուր ծեծելու փոխարեն:

Եվ նա «չուր ծեծելու փոխարեն» անցնում է Բ. Ուրբաբյանի «մերկացմանը»:

— Ուրբաբյանն իմ բարեղ չի առնում: Երեք անգամ երես առ երես ենք եղել, ես բարեել եմ, ինքն անցել է արհամարհանքով:

— Իսկ դուք փողոցով քայլելիս ձեր ոտքերի թաթերից բացի ուրիշ բա՞ն եք տեսնում, որ մարդկանց անատեք կամ բարեաք, — դժգոհում են դահլիճից:

Բայց նա իրենն է պնդում:

— Նույնիսկ Երեսանից եկած ուսանող հացիոնադատներին իր կարիքներից բջեղուց հետո էլ մեզ չի հայտնել այդ հացիոնադատների մասին:

— Դուք շա՞տ չեք ուղրած պատկերացնում ձեր դերը, — արհամարհանքով խոսում են ես: Իսկ ինքը շարունակում է.

— Իհարկե, ի պատիվ իրեն սիրտի ասել, որ նրանց շարժառանգներ է անվանել ու վրձնել իր կարիքներից: Բայց ինչո՞ւ մեզ չի հայտնել այդ մասին: Ինչո՞ւ Աույնիսկ այն ժամանակ, երբ ես նրան կանչել եմ վարչություն՝ այդ հացիոնադատների մասին ցուցմունքներ վերցնելու, չի եկել: Թողել, գնացել է Երեսան, և ես ստիպված եմ եղել հայտնել Երեսանի մեր կոլեգաներին, որպեսզի նրանք հարցաքննեն... Ինչ վերաբերում է Ամանյանին, ապա դրանք ես դատապարտում եմ: Ինչո՞ւ են 1965 թ. ազգային հարց բարձրացրել...

Մաքսիմ Հովհաննիսյանը տեղից գոռում է.

— Դու ի՞նչ իրավունք ունես մեր ազգային հարցի մասին դատալիություններ անելու, երբ ինքը հայերեն չես խոսում և ոչ մի կապ չունես հայ ժողովրդի հետ:

Դահլիճի խորքից մեկը անատողություն է անում.

— Նամակը թողած՝ ԿԴԵ-ի գործունեությունն է վեկուցում:

— Հայ ակաճավոր գրողներին անվանում է տակաճյուղ:

Մարկարովը մեկ էլ դատապարտում է Ամանյանի հեղինակներին՝ կոլեկտիվ Ամանյան գրելու համար («ՄԿԿ կանոնադրությամբ դատապարտվում է կոլեկտիվ դիմումը») և հաղթականորեն նստում:

Մենք նախապես պայմանավորվել էինք սկզբից ելույթ չունենալ, թույլ տալ, որ իրենք խոսեն, բացվեն, որպեսզի հետո միայն վեր կենանք ու պատասխանենք: Մաքսիմ Հովհաննիսյանը մոռացե՛լ էր այս պայմանը, թե՞ սրտի անձը չէր կարողանում պահել, Մարկարովից հետո վեր կացավ ու նրա հիմարությունները, ժողովրդին գրգռող, հավասարակշռությունից հանող արարքները մերկացրեց, չրի երես հանեց արդարությունը: Բայց ի՞նչ պիտի անի մերկ ու անսքող արդարությունը՝ իր դեմ ուղղված կեղծիքի ու դավաճանության սրտի դեմ:

Ելույթի համար խոսք է խնդրում Մարդակերտի շրջադրվույթի նախագահ Դարսեհի Պողոսյանը: Ես միշտ էլ սրա մասին հարգալից վերաբերմունք եմ ունեցել: Մարգալին ժողովներում խոսելիս ցավով վեր էր հանում մեր մեծ ու փոքր հոգաբերը, դժգոհ էր մարզի վիճակից և հաճախ ցավի ակունքն էր ցույց տալիս համարձակ:

Բանի՞-բանի անգամ քննադատել է հանրապետական կազմակերպություններին, շեշտելով, որ նրանք նույն աչքով չեն նայում մեզ ու հարեաններին: Մի խոսքով՝ իր կարծիքն ու հիմարությունն ունեցող մարդ է ես սազում էլ է, որ նրա ներմակ բաշը, հարթ ու շիտակ բուքուսաթն ունեցող մարդը լինի այդպիսին: Նակայն բերանը բացում է ու՛ ոնց որ կացնով զարկեն գլխիս.

— Նամակում Աշված շատ փաստեր համապատասխանում են իրականությանը: Բայց հանրապետության ո՞ր շրջանում չկան համահման կամ դրանցից էլ մեծ թերություններ...

Հետո նա խոսում է իրենց շրջանի ցավերի մասին: Մեղադրում է մարգալին կազմակերպություններին, որոնք բավականաչափ սկզբունքայինություն չեն ցուցաբերում, որպեսզի վերենկերում պահանջները բավարարվեն: Մեզ է մեղադրում, որ հարցերը նախ տեղում լուծելու փորձ չենք արել կամ վերել չենք դիմել՝ մարզկոմի միջոցով:

— Ես գյուղատնտեսության բնագավառի աշխատող եմ, — կրակոտ ու կոնկրետ սկսում է կուսակցության մարզկոմի գյուղատնտեսական բաժնի վարիչ, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու Սերգեյ Ասլանյանը, — ես պետք է ասեմ, որ նամակում մարզի գյուղատնտեսությանը վերաբերող բոլոր փաստերն ու թվերը ճիշտ են, համապատասխանում են իրականությանը: Դեռ սովելին կասեմ. Ամանյանը շատ մեղմ է ակարագրվում Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսության անհան-

դորժելի վիճակը, որի համար առաջին հերթին պատասխանատու են հանրապետության, ապա մարզի ղեկավարները:

Չնախատեսված այս խոսքերից խիստ զայրացավ Մելքունյանը: Ուշքի գալով, աչքերը տրոթեց, ապա փորձեց լռեցնել:

— Բավական է անպատասխանատու հայտարարություններ անես: Դրա համար փաստեր են պետք...

Այլանչանը ձեռքի շարժումով լռեցրեց նրան:

— Փաստեր էլ կբերենք, — խոստացավ ու շարունակեց. — վերջերս մարզկոմում, քարտուղարների ներկայությամբ, մի հետաքրքիր գրույց տեղի ունեցավ: Մոսկվայից՝ Կենտկոմից եկած ընկեր Կուզնեցովը հարց էր տվել. «Մի տարվա ընթացքում մարզի կոլխոզները քանի՞ ավտոմեքենա են ստացել»: Նայեցինք թղթերը և ասացինք՝ «Հինգ»: Իսկ Ադր. ԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից ընկ. Շմավոն Պետրոսյանը, որ ներկա էր, միջամտեց գրույցին, թե՛ «Միայն Ժողովի շրջանն այս տարի ստացել է 14 ավտոմեքենա»: «Անարդարության է՛լ ինչ փաստ եք ուզում», — դատը ծպտալով՝ մերոնց դիմեց ընկ. Կուզնեցովը: Այս մեկ փաստ, ընկ. Մելքունյան, էթե՞ ձեզ միայն փաստերն են հետաքրքրում:

— Հետո շատերը ջանում են ամեն կերպ ստեղծել այն տպավորությունը, թե նամակը ոչ մի դրական դեր չի խաղացել մարզի համար, ընդհակառակը, վնաս է հասցրել: Փորձեք բաց աչքերով նայել և կտեսնեք, թե ինչ հարցեր են լուծվել այդ նամակի շնորհիվ: Ինչո՞ւ ընկ. Ալիխանովը 42 կետից բաղկացած իր կարգադրությունը չէր գրում նամակից առաջ: Եթե Միևհատրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ ընկ. Օրուշեը գրչի մի հարվածով կարող է դրական լուծում տալ Ղարաբաղի խաղողագործության ու թթաբուծության հիմնահարցին, ինչո՞ւ նամակից առաջ գրչի այդ փրկարար հարվածը չէր հասցնում, այլ պարբերաբար հղած իր կարգադրություններով կասեցնում էր մարզի խաղողագործության զարգացումը և ոչնչացնել էր տալիս թթեմու սվանդակյան ազգիները...

Դահլիճը, շունչը պահած կլանում է Այլանչանի խոսքը, իսկ Մելքունյանն ու Օհանջանյանը զայրույթից տեղները հանգիստ նստել չեն կարողանում:

— Լսի՛ր, — տեղից վեր է կենում Մելքունյանը, — դու խոսում ես որպես մարզկոմի բաժնի վարի՛չ, թե՞ շարքային խառնակիչ:

— Խոսում եմ, նախ և առաջ, որպես մարդ ու կոմունիստ, ապա՝ որպես մարզկոմի բաժնի վարիչ: Իսկ եթե՞ ձեզ դուր չի գալիս այս ճշմարտությունը, կարող եմ չշարունակել:

Դահլիճի այս ու այն կողմերից պահանջում են շարունակել, նա ամբիոնից հեռանում է.

— Ես իմն ասացի, այսբանն էլ բավական է:

Իսկապես, բավական է, կեցցե՛ս, ապան-Սերգեյ:

Ռուբեն Ծահրամանյանից ես լավ բան չեմ սպասում: Ասում են՝ նա խապարտաստական ժողովում առաջարկել է նամակների հեղինակների մի քանի կուսակցությունից, որպեսզի ուրիշները դաս առնեն:

Նկատի առնենք; որ այդ օրերին Մոսկվայում Գերագույն խորհրդի ներքակյան մատաշրջանն էր, և Ծահրամանյանն ու Ծարտարի կոլխոզի նախագահ Սուրեն Աղամյանն այնտեղ պիտի գտնվեին իբրև մարզից դեպուտատներ: Սակայն չէին գիտցել, մնացել էին, որպեսզի մասնակցեն մեր նամակների քննարկմանը:

Հիմա Ծահրամանյանը «բննարկում է»:

— Նամակում նշված շատ փաստեր ճիշտ են: Բաց դրա համար ինչո՞ւ միայն մեղադրել հանրապետության ղեկավարներին: Քստասունհինգ տարի շարունակ մենք ձեռք-ձեռքի տված ստրել ենք հարազատ սղորբեջանական ժողովրդի հետ եղբայրական մի ընտանիքում: Որ բաժանվե՞նք ու միանանք Հայաստանին, ի՞նչ կասեն մեր մասին: Եվ դրանից բացի, ինչո՞ւ ընկերները կարծում են, թե Հայաստանը դրախտ է Աղբրեջանը՝ դժոխք: Ես շատ լավ գիտեմ, որ Հայաստանը ննարակորոշյուն չունի իր սեփական տնտեսությունը զարգացնելու: Ո՛ր մնաց, թե Ղարաբաղը զարգացնի:

Ժողովրդական կրթության մարզբաժնի վարիչ Հակոբ Օհանջանյանն ամբիոնում հայտնվում է իբրև մարզի գաղափարական ծանր հրետանին: Իսկ այս թեթեամիս ծանր հրետանին սկզբից եւթո՞ ոմբակոծում է յուրայինների դիրքերը: Մարքսիզմի դասականներից մեջբերումներ է կատարում ազգի, նրա ինքնորոշման ու ինքնավարության մասին, կուսակցության ծրագրից է պարբերություններ կարդում, որոնք խոսում են իրենց դեմ: Իսկ երբ դահլիճի աղմուկը լռեցնել տալու նպատակով, վիզը դեպի նախագահություն երկարած, երդվում է, թե.

— Ես խոսում եմ սոցիալիզմի դիրքերից, մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից, ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից...

Բ. Ջանյանը դիպուկ հարվածում է.

— Ո՛չ, դու խոսում ես միայն պաղխալիմիզմի դիրքերից:

Ծիծաղն ու հոհոցը, հեզնական բացականչությունն ու ծափահարությունը բռնում են դահլիճը: Նախագահության կեսը ոտքի է կանգնում շշմած: Յուրայինները եւս կոնչոցներ են արձակում այս ու այն անկյուններից:

— Այդ Ջանյանին վոնդել դահլիճից, — գոռում է Աշոտ Բախչյանը՝ Ստեփանակերտի շրջգործկոմի նախագահը, որին Ջանյանը մի ամիս առաջ թերթում խայթել էր որպես բյուրոկրատի: Սա հարմար տեղ է գտել վրեժ հանելու:

— Լա՛վ գործ են բռնել և դեռ էստեղ էլ իրենց պահել չգիտեն, — արձագանքում է հին բուլշեիկ Եղիշե Համբարձումյանը:

Կրթերը հանգստանում են, և Օհանջանյանը հասնում է իր «զեկուցման» հիմնական մասին՝ Բ. Ուլուբաբյանին ջախջախելու առաքելությանը: «Ապացուցում է», որ Ուլուբաբյանը Ղարաբաղում կուլտ է դարձել («а он ведь всего-навсего нечестель»): Որ նա պաշտոնում թե անպաշտոն՝ արան-նրան պաշտոններ է տալիս կամ պաշտոնազրկում: Մերոնցից մեկը ծաղրում է.

— Զո՛ւջ խոսի, հիմա քեզ էլ կպաշտոնազրկի:

Հավասարակշռությունից դուրս է գալիս ու հիստերիկ ծկլում.

— Я не боюсь, не боюсь, не боюсь, — та таста не боюсь-ի հետ մի քայլ ետ է գնում:

«Տունքն» ավարտում է նրանով, որ, իբր, Ուլուքաբյանն անվա-
ճարկել ու գրպարտել է մարզի ու հանրապետության կուսակցական
ղեկավարներին, նրանց բաշելով նաև իր գրական գործերի մեջ, որոնք
պատկերներ են կուսակցական-խորհրդային ղեկավարության դեմ:

Օհանջանյանը հակահե-հանվանե չի ասում, թե ո՛ւմ է գրպարտել
ու խայտառակել: Նրա փոխարեն այդ անում է կուսակցական բարձ-
րագույն դպրոցը նոր ավարտած ու դեռ պաշտոն չստացած Սոկրատ
Խրայեղյանը: Եվ պարզվում է, որ Բ. Ուլուքաբյանի կողմից գրպարտ-
վածն ու խայտառակվածը մարզկոմի նախկին անփառունակ քարտու-
ղար Մկլ. Ծահնագարովն է:

— Ա՛, լսի՛ր, — գոռում է մեկը դահիճից. — Ծահնագարովն ինքն
է իրեն խայտառակել... Սա էլ մա՛րդ է ճարել ռեափիլիտացիայի են-
թարկելու:

— Ո՛վ չգիտե, որ Ուլուքաբյանն է մարզում պաշտոններ տվողն
ու պաշտոնանկ անողը:

— Դիմում գրիր, մի պաշտոն էլ քեզ տամ, խե՛ղճ մարդ, — ծի-
ծաղելով ասում են ես:

— Չեմ ուզում, — դնդամ ու փրփրած հրաժարվում է:

— Բայց Մելքունյանը նկատի կունենա, շարունակի՛ր այդ ոճով:

Մելքունյանը երեւի գլխի էր ընկել, որ դմբոյի ելույթն իրենց չի
գարդարում, վրա արծալ:

— Ընկեր Խրայեղյան, ի՞նչ է, այստեղ մարզկոմ-մարզգործկոմ
չաւ, ինչպե՛ս թե պաշտոններ է տալիս ու պաշտոնագրկում...

Խրայեղյանն էլ «կողմնորոշվում է» անմիջապես եւ խոսքն ավար-
տում մի այլ հիմարությամբ.

— Եվ վերջապես, ընկերներ, մի՛թե Ուլուքաբյանին քիչ է բնու-
թագրում այն հանգամանքը, որ նա ձեռնադրվ մեր սիրելի ընկեր
Գուրգեն Ալահյեղդովիչի մտերիմ ընկերը, հուղայաբար դավանանել
է նրան եւ կենտկոմին գրած նամակում գրպարտել:

Այստեղ էլ սխալվեց Ս. Խրայեղյանը՝ դավանանության հասցեն
շփոթելով: Դահիճն իրարով անցավ, ստիպեց լռեցնել նրան... Եւ նա
կախկախելով հեռացավ ամբիոնից ու ծկեց դահիճից:

Կարծես միեւնույն հանձնարարականով էին խոսում Մարդակեր-
տի շրջկոմի քարտուղար Սեդրակ Նանագույանը, Հաղրույթի շրջկոմի
տնօրէն քարտուղար Հայկ Սարգսյանը եւ Շուշվա շրջկոմի քարտու-
ղար ինչ-որ Մուսայելյան: Նույն թեգերով, սո՛ւտ է նամակը, ժողովուրդ-
ների խորհրդային բարեկամության վրա նետած ոո՛ւմբ: Հեղինակներն
ի՞նչ իրավունք ունեն մեր անունից գրելու, թե ուզում ենք միանալ Հա-
յաստանին, նրանց պետք է շարաշար պատժել: Երանգավորումներն
էին տարբեր.

ա) Հայկ Սարգսյանը լուտանք էր թափում նամակն ստորագրած
Գուրգեն Գաբրիելյանի վրա, որը, ինչպես հետո իմացաւ, երկու շաբաթ
տուաջ մարզկոմի պէնտոնում նրան տեղին ու խիստ քննադատել է:

Ուրեմն, մի նամակ, որի տակ Գ. Գաբրիելյանի ստորագրությունը կա,
սկզբից մինչեւ վերջ խոցելի է, վնասակար ու հակակոմունիստական:

բ) Նանագույանը կործք ծնծելով պատմեց, որ նամակի հեղինակ-
ներն իրեն եւս տուաջարկել են ստորագրել: Սակայն ինքը, ինտերնա-
ցիոնալիստ ու բարձր-գաղափարական մի մարդ, հրաժարվել է ու ասել.
«Իս սխալ ու փտանգավոր քայլ է, խորհուրդ եմ տալիս դուք էլ հրա-
ժարվեք»: Իսկ ճշմարտությունն այն է, որ Վաղուհասից սինչեւ Մար-
տակերտ, մի անբողջ օր, Նանագույանն ինձ ու Հանլյանին զգվեցրել էր
իր իսկապես նացիոնալիստական բամբասանքով, իսկ նամակը չստո-
րագրելով հանդերձ՝ խոստացել էր ավելի խիստ գրել անձամբ, քանի
որ ինքն, իբր, մարզկոմին ստորագրություն է տվել՝ չմասնակցելու ոչ
մի խմբավորման կամ համախոսական նամակի:

գ) Մուսայելյանը խոսեց քելեխների սեղանապետի տիպական
բառաշարով եւ այնպիսի նողկալի երկերեսանությամբ, որ զգվեցրեց
շրջափառաց լսողներին: Իսկ երբ սրան հուշում էր տուաջին քարտուղար
Սեդրաչիեղ (որին ելույթի խոսք չտվին՝ հասկանալի նկատառումով,
ինչքան էլ սա ցատկոտում ու ճայթապայթում էր տեղից), Հաղրույթի շրջ-
կոմի երկրորդ քարտուղար Հենրիկ Հովհաննիսյանը դահիճից գոռաց.
«Վերջապես լռեցնելո՛ւ եք այդ զագրախոսին, թե՛ ոչ»: Ընդմիջմանը
Սեդրաչիեղը բռնվեց Հովհաննիսյանի հետ, եւ բանը պիտի հասներ
ձեռնամարտի, եթե զգուշավորները վրա չհասնեին ու նրանց չքաշեին
տարբեր անկյուններ:

«Բննարկման» ամենահետաքրքիր կողմերից մեկն էր մարզի
պլանային հանձնաժողովի նախագահ Գրիգոր Մարտիրոսովի ելույթը:
Ո՛վ-ո՛վ, սա չպիտի մեր դեմ խոսեր: Ամենից շատ սա՛ գիտեր մարզի
նկատմամբ գործադրվող ճնշումը, մեր ազգային իրավունքների ոտ-
նահարումները եւ ամենից շատ ինքն էր այդ մասին խոսում մարզգործ-
կոմի շենքի միջանցքներում, քաղաքի փողոցներում, նույնիսկ այդ
օրվա քննարկման ընդմիջումներին:

Դրանից ատուջ ամեն անգամիս պես պաշտոն ելույթ էր ունեցել
Սերգեյ Ծաքարյանը: Ստեփանակերտին ու մարզի շինարարությանը,
արդյունաբերությանն ու մշակույթին վերաբերող նոր փաստերով մի
անգամ եւս ապացուցել էր, որ նամակներն սկզբից մինչեւ վերջ ճշ-
մարտություն են, եւ հանրապետության ղեկավարությունն իր հայա-
սպան քաղաքականությունն է շարունակում նույնիսկ այսքան աղմուկից
հետո:

Վեր կացավ Գրիգոր Մարտիրոսովը եւ սկսեց.

— Գուրգեն Ալահյեղդիեիչ, այս Ծաքարյանը Երեւանի ուսդիոյով
արտասահմանյան հայության համար ելույթ ունենալով փառաբանել է
մեր քաղաքն ու շինարարությունը: Հետո այդպիսի նամակ է ստորագրել
ու հիմա էլ պաշտպանում է: Մենք ո՛ր Ծաքարյանին հավատանք:

Ես հարց տվի:

— Եվ դա էլ քեզ զարմացնո՛ւմ է, ա՛յ Մարտիրոսով:

Չեւացրեց, թե չի լսել: Միլիտո Պողոսյանը գլխով ինձ ցույց տվեց
ու թե.

— Բա՞ն էր հարցնում ընկեր Ուրուբարյանը:
— Ես ապացուցում եմ, որ նամակի փաստերը չեն համապատասխանում իրականությանը:
— Իսկ որտեղի՞ց են պեղվել այդ փաստերը: Ձե՞ որ դու ինքդ ես տվել, — հայտարարեցի ինքս:
Մեղքումյանը կանգնեց.
— Вот оно что!

Բյուրոյի անդամները երեսները շրջեցին: Դահլիճում հոհոսացին այդ անօրինակ անհեթեթության վրա:
— Բոլոր փաստերն ի՞նքն է տրամադրել, իսկ հիմա կործք ծեծելով ձեզ ձայնակցում է: Ահա ձեր գինվոր՝ըր, — չեմ հիշում՝ ով էր մեզանից, շարունգ դեպի նախագահությունը: Եվ Մարտիրոսովն այնուս չշարունակեց իր «ապացուցելը»:

Այսքանից հետո էր, որ Ղազմեստրսկովսկին առկազմակերպության քարտուղար, քաղկոմի բյուրոյի անդամ եւ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի անդամ Գրեեսա Սահակյանը վեր կացավ եւ, ինչպես նրանից առաջ էլ Մարդակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար Արամ Գրիգորյանն էր հայտարարել, ասաց.

— Նախորդ անգամ նամակները մեզ աղավաղված են ներկայացրել: Այդ պատճառով էլ մենք հեղինակների հասցեին արտահայտվել ենք խիստ ու անիրավացի: Հիմա տեսանք, թե ինչպես մի խումբ կոմունիստներ ազնվորեն նկարագրել են մեր մարզի անհամարժեքի վիճակը, նրա վրա հրավիրել վերադաս կազմակերպությունների ուշադրությունը: Ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ այդ նամակները մենք ենք ընկարկում, երբ նրանք ողորված են ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Եվ եթե այդ մի անարդարությունը կատարվում է, ապա ինչո՞ւ այստեղ ներկա չէ ԽՄԿԿ Կենտկոմի կամ գոնե Ադրբեջանի Կենտկոմի ներկայացուցիչը:

— Ես գտնում եմ, որ նամակների հեղինակների դեղատոմսը, թե Ղարաբաղը փրկելու միակ ելքը Հայաստանին վերամիավորելն է, միակ ելքը չէ, — վերջում հայտարարեց Սահակյանը եւ նստեց:

Նրանից առաջ նույնն էր ասել նաեւ Մարզիս Աբրահամյանը՝ միաժամանակ հակահարված տալով Հակոբ Օհանջանյանին, որն ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել, թե նամակն սկզբից մինչեւ վերջ նացիոնալիստական է եւ որպես այդպիսին՝ նրա կազմակերպիչ Բ. Ուրուբարյանի համար ոչ պատահական մի երեւույթ:

Հեղինակներից խոսեցին նաեւ շինվարչության պետ Արկադի Մանուչարովը եւ Հանամարտի ազգագործական սովխոզի դիրեկտոր Արամ Բաբայանը:

Մանուչարովը հարստացրեց նամակում շինվարչությանը վերաբերող մասը:

Իսկ Բաբայանը դահլիճին միացրեց իր գեղջկական պարզամիտ արդարությամբ ու հումորով:

— Ես նամակի տակ ստորագրելիս այդ վերջի մասին շատ եմ մտածել:

Մեր հակառակորդներն աշխուժանում են: Երեւի մտածում են, որ ահա՛ մեկը նահանջում է, եւ դա մեծ հաղթանակ է իրենց համար: Ասկայն Բաբայանը սառը ջուր է մաղում գլխներին.

— Ասել եմ՝ ահա գրել-ուղարկում ենք այսքան արդար ճշմարտությունները: Գալու են ամեն ինչ մի կողմ թողնեն ու կաշեկն այս վերջից: Դե՛, գլուխք, էլի՛, թե մինչեւ հիմա քանիսի գլուխն է ջարդվել այս հարցի վրա: Ասել եմ՝ մարդիկ են լինելու, որ պաշտոնագրկվելու են այս վերջի համար, լինելու են եւ շատ են լինելու, որ առաջ են քաշվելու, նոր պաշտոններ են ստանալու. դե՛, չէ՛՝ որ պաշարել են, իրենց ինտերնացիոնալիստ են ցույց տվել: Նրանց համար՝ թթա՛ծ, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը քառասունհինգ տարի տեսնում է այս երկրում ստեղծված տնտեսական ու հոգեւոր զարգացման անսահման հնարավորությունները, տեսնում է, բայց չի կարողանում նրանցից օգտվել: Մարդակերտի բամբակագործները դեռ Թալիշի աղաների ու Ղարաբաղի մեխիքների բաշած արխերով են իրենց հողերը ջրում, երբ որ մի քանի կիլոմետրի վրա մեր հարեւանները Վերին Ղարաբաղյան, Օրովանի եւ, ի՞նչ իմանամ՝ է՛լ ինչպիսի ջրամբարներ ու արհեստական ծովեր են օգտագործում: Խիղճ պետք է ունենալ, ընկերներ: Ես մեր ղեկավարների՛ն եմ ասում, մտածեցե՛ք ժողովրդի մասին: Զե՛ք մտածում: Իոք ո՛նց եք բաց նակատով մարդկանց առաջ դուրս գալիս...

Ապա խոսում է մարզի հատ ու կենտ շինարարական հրապարակներում պարսպ մնացած մարդկանց, Ղարգինորեստին հասցվող անիմաստ պլանների ու կամայականությունների մասին:

Ես էլ եմ խոսում: Խոսքս սկսում եմ մեր ընդդիմախոսների երկերեսանությունից.

— Չրույցների ժամանակ յուրաքանչյուրը հազար փաստ ունի՝ մեր նամակները հաստատող: Նույնիսկ այստեղ միջանցքներում խոսելիս, դահլիճում նստած՝ մի բան են խոսում, ամբիոն բարձրանալուց կարծես մարդուն փոխս են գցել, տեղը դրել իր հակառակորդին:

Ես այդպիսի մի քանիսին եմ հիշում, ցույց եմ տալիս ասածների կեղծիքներն ու անտրամաբանական էությունը, ապա շարունակում.

— Մրա՛նք են մեր ընդդիմախոսները: Եվ ինչե՛ր են ասում սրանք՝ կուրացած իրենց նեղ շահերից, անձնական վիրավորանքներից ու հակակրակներից:

Վեր կացողը խոսում է նամակի վերջի մասին. ուզում են Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, մեր ժողովուրդներին թշնամացնել:

Առաջինը՝ մենք նամակն այդտեղից չենք սկսել: Նախ վեր ենք լուծել մեր մարզի վիճակը, ապացուցել, որ քառասունհինգ տարի շարունակ այս հանրապետության ղեկավարները մեր մարզին վերաբերվել են չարամտությամբ: Խափանել են նրա տնտեսական ու մշակութային առաջընթացի բոլոր հնարավորությունները: Բանի՛ անգամ փոխվել է ղեկավարությունը, իսկ վերաբերմունքը նույնն է մնացել: Պա՛րզ չէ, որ այդքանից հետո մնում է միայն մի ելք. Ղարաբաղը տալ օրինական տիրոջը՝ Հայաստանին, հայ ժողովրդի այս փոքր հատվածը միացնել

անձին ու ամբողջին, որ ինքն էլ խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն է:

Այս առաջին:

Երկրորդ, մեր ընդդիմախոսներն ասում են՝ Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին՝ նշանակում է դարաբաղցիներին թշնամացնել ադրբեջանցիների հետ: Միացնել չէ, այլ վերամիացնել: Հետո էլ, ինչո՞ւ պիտի թշնամանան: Մի՞թե զանգեզուրցին կամ դափանցին, լեհիսկանցին կամ շամշադինցին ադրբեջանցիների թշնամիներն են, քանի որ միացած են Հայաստանին:

Մարդիկ ինչո՞ւ մի բույե չեն մտածում, որ հետո խոսեն:

Մենք ադրբեջանական ժողովրդի հետ ոչ մի հաշիվ չունենք, թըշնամանք՝ հատկապես:

Եթե բարեկամության մասին եք ուզում իմանալ, հաշտարարություններն անիմաստ են: Հակոբ Օհանջանյանն ինձ նացիոնալիստ է համարում եւ ադրբեջանական ժողովրդի թշնամի: Ես այդ ժողովրդի գրավանդության լավագույն շատ նմուշներ թարգմանել, տվել եմ ընթերցողին, բանաստեղծություններ ու ակնարկներ եմ գրել հայի ու ադրբեջանցու բարեկամության մասին, իսկ ինքը՝ իրեն մարքսիստ-ինտերնացիոնալիստ հորջորջող Հ. Օհանջանյանն այս ամառ ասում էր. «Վիրահատության պիտի գնամ, բայց վախենում եմ Բաքվից: Կապանն ինձ ու կթողնեն: Ադրբեջանցիները թունալոր նացիոնալիստներ են, — ասում էր, — ծծկեր երեխայից սկսած մինչեւ առաջին դեկալարը»: Սա «մարքսիստ-ինտերնացիոնալիստ» Օհանջանյանի անկեղծ խոսքն է:

— Սո՛ւտ է, տեսե՛ք՝ երես էլ ինչպե՛ս է ինձ գրաբարտում, — բացակամած ձկթում է տեղից:

— Ասել է Սեդրակ Քոչարյանի ատանձնատենչակում: Ահա՛ Քոչարյանը, հարցրե՛ք:

Մարգարեկոմի նախագահի տեղակալ Մեխակյեն Օհանջանյանի ցուրթին էր, վեր կացավ, մի սթոտ հետո նստեց:

— Այստեղ Եղիշե Համբարձումյանը Շաքարյանին ասաց. «Չի էլ ամաչում, աչքանից հետո երես ունի խոսելու»: Այս դիտողությունը բոլոր տասներեքիս է վերաբերում, առաջին հերթին՝ ինձ: Այստեղ պարտքս եմ համարում հաշտարարել, որ մենք կատարել ենք մեր մարդկային, ազգային, կուսակցական սովորական պարտքը եւ որս համար պատրաստ ինք ամեն գրկանքի ու քննության ենթարկվելու: Եման քայլի գնացողները վարձատրության ակնկալություն չեն ունենում:

— Բայց մենք իրապես ամաչում էլ ենք: Այս մեկը չեմ կարող չխոստովանել: — Համբարձումյանի հիմար երեսին ինքնագոհ ժպիտ է ծաղկում. «Հը՛, է՛դ ասա, է՛»: — Ծիշող որ խոսեմ, շատ ենք ամաչում, ես՝ առանձնապես: Մենք ձե՛զ համար ենք ամաչում, ձեր արածի՛, ձեր վարքի՛: Որ աշխարհում ձեզ պես հայ մարդիկ կան եւ այն էլ Ղարաբաղում: Ղարաբաղում, որի պատմությունն ազգային ինքնագիտակցության, արժանապատվության եւ հերոսական պաշտպանության շող-

շողուն օրինակներ է տվել... Դուք ի՞նչ պիտի պատասխանեք, երբ գալու լինի երազելի ժամանակը, եւ ամեն մարդ դառնա պատասխան տվող, ինչպես անել դատաստանի օրը...

Ասում են՝ սրտերագրի ժամանակ պատահում է, որ մարտի ավարտից հետո, — երբ կողմերը, ամեն ինչ ավարտած համարելով, գնացել են հանգստի, — թաքառոցից դուրս է գալիս մի հացկատակ եւ վախից իր շուրջը բուրդի կտրելով՝ ավտոմատի կրակահերթ է տալիս արդեն դատարկ խրամատների վրա...

Ծիշտ աչքպիսի տպավորություն թողեց ռադիոյի մարզային հաղորդումների գլխավոր խմբագիր Ջավեն Դավթյանը: Նրան կատաղեցրել էր Բ. Ուրուբաբյանի ելույթը (ինչպես ինքը խոստովանեց իր խոսքի սկզբում): Երեւի կարծել էր՝ մամակի հեղինակները դահլիճից պիտի հեռանան ջարդված ու կիսակենդան, մինչդեռ վերջին հարվածը նրանց էր դարձնալ եւ, ինչպես ինքն էր հասկացել՝ վճռական հարվածը: Որոշել էր խորտակիչ հակամարտված տալ:

Սա բոլորովին անգոր էր թաքցնել իր ատելությունը Բ. Ուրուբաբյանի նկատմամբ, ասելություն, որ ուղիմեկի հոգում մեծացել էր, սուճացել ու վերածվել հաշտոնագրության:

— Ի՞նչ Հայաստան: Ով որ Հայաստան է ուզում, նախարարի բա՛ց է, թող գնա՛: Իսկ մենք կապ չունենք Հայաստանի հետ եւ չենք ունենալու: Եթե երբեւ. Ղարաբաղը կապ է ունեցել Հայաստանի հետ, ապա եղել է նրա տիրապետության տակ, որպես նրա գաղաթը:

Աչքպես էլ ասաց, եւ եւ ցավի կամ վրդավորանքի ոչ մի արտահայտություն չեղաւ մեր հակառակորդների դեմքերին: Սա արդեն անավոր էր ու դիվալին:

Թերեւս կարիք չիներ անդրադառնալ բյուրոյի անդամների ելույթներին, քանի որ Երվանդ Բաղդասարյանը, Արտաշես Վոլոսյանն ու Հնայակ Ասրյանը, մեղադրելով նամակների եզրակացությունն ու «ջղաչին տոնը», միաժամանակ աշխատում էին խղճի մոտք ցույց տալ, թե նրանցում կա նաեւ մարզի պատկերը, եւ սրա վրա էլ պիտի ուշադրություն դարձնել:

Բայց ելույթ կարդաց նաեւ Մուշեղ Օհանջանյանը:

Նա ոգեւորված կարդում էր, իսկ եւ մտածում էր, թե ո՛վ պիտի գրած լինի: Մի քանի օր հետո պարզ դարձավ, որ Բրիտանիոյ Պետրոսյանի հերջուրածն է:

Սա մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Օհանջանյանն է, այն մարդը, որ իր պաշտոնավարության երկու տարվա ընթացքում չորսհինգ անգամ ձեռքն ասաջ մեկնած Երեւան է գնացել եւ ամեն անգամ էլ վերադարձել հորթի ուրախությամբ:

— Միհիստրների խորհրդի նախագահ Քոչինյանը բավարարեց իմ ամեն մի խնդրանքը, — պատմել է բոլոր հանդիպումներին: — Ա՛յ տնաչենի տղերք, չեք պատկերացնի, է, միանգամից այնքան շինանդուրթեր ու սարքեր տվեց, որքան մեք այս հանրապետությունից մի տունամուշակի ընթացքում էլ չենք ստանում:

էին, որ կազմակերպեցին Կիսելյովի գրույցները մարզի երկու շատ «հարմար» դեկալար աշխատողների հետ:

Առաջինը՝ Կարաբաղի «մախանձեղի» վիճակի մասին հեքիաթներ պատմելուց հետո մատուցել է հանել մի շատ կարեւոր մանրամասն.

— Մեր ընտանիքը ձեզ օրինակ, փեսաս աղորբեջանցի է, բողջս հարսը՝ ոռու: Եվ մեր տանը երանելի խաղաղություն ու փոխըմբռնողություն են թագալիրում: Ով որ բողջում է Աղորբեջանի դեկալարության դեմ, ժողովուրդների բարեկամության վրա է քար նետում, պաշտոնամուլ է ու մացիոնակախ:

Իսկ երկրորդը ցույց է տվել Մարտունու խաղողագործական տընտեսության բանվորներին, թե.

— Տեսե՛ք, կեսից ավելին աղորբեջանցիներ են եւ եղբայրաբար. մաշտ ու համերաշխ աշխատում են իրենց հայ եղբայրների հետ, ամեն ինչից գոհ ու երջանիկ: Մրանց Հայաստան պետք չէ, որովհետեւ սրտները մաքուր են: Իսկ ովքեր Հայաստանի հետ են ուզում միանալ, Կարբաղից դո՛ւրս քշեցեք, թողեք գնան Հայաստան:

Իսկ ո՞վ է խոսել կամ գրել երկու ազգերի համերաշխության դեմ: Մեր նամակների ո՞ր տողի մեջ կարող են հակաաղորբեջանական տրամադրություն գտնել: Մեր ցավն աղորբեջանական դեկալարությունն է, որը միշտ էլ շովինիստական է եղել: 45 տարվա ընթացքում քանի՞ անգամ է փոխվել: Փոխվել են բաղիթովներն ու լակուրովները, մուստաֆաեաներն ու ախունդովները, իսկ Կարաբաղի Ակադեմիայի վերաբերմունքը նույնն է: մնացեւ. նույն շովինիստականը, հաշմարտածն ու անուղղելին:

Նույնիսկ Խարելի է հանկանալ այս ամենը: Նրանք քաջ գիտեն, որ անարդարությունն է Լեռնային Կարաբաղը Հայաստանից բաժան պահելը: Եվ համոզված են, որ վաղ թե ուշ պետք է վերջ տրվի այդ անարդարությանը՝ Կարաբաղը պետք է վերադարձվի իր միակ օրինական տիրոջը՝ իր մաշր Հայաստանին: Այդ պատճառով էլ Կարաբաղում կապիտալ ներդրումներ չեն անում, որպեսզի հորթը փախչելիս չաթուն էլ վզին չտանք:

Սա պետք է հասկանալ: Բայց ո՞նց արդարացնել: Եվ ինչպե՞ս արդարացնել նրանց մոլեռանդ ու սադիստական ձգտումը՝ ինչ գնով էլ լինի, Կարաբաղը պահել իր ներկա խաչտառակ վիճակում: Թող նա անպահելի հանրապետությանը տնտեսապես վնաս լինի: Թող նա անընդհատ գլխացավանք պատճառի: Միայն թե մերը լինի, ավելի շուտ՝ մեր ձեռքի տակ, մեր ձեռքին նայելիս:

Այս չարամտությունն ինչպե՞ս արդարացնեն:

Կենտրոնի կուսակցական մարմինների բաժնում ինձ ասել էին. «Մենք ձեր նամակները քննելու հանձնարարություն չենք տվել, եւ եթե ձեր մարզում այդպիսի բան են նախապատրաստում, դա ինքնագործունեություն է: Կկարգադրենք, որ իրենց գործով զբաղվեն»:

Այս ինչպե՞ս եղավ: Նրանք ինձ խաբել էին, թե՛ սրանք են մոլեռանդ վրիժառույթունից եւ մոռացել ամեն չափ ու կարգ:

Հեռագրեցի.

«ՄՈՍԿՎԱ,
ԿՐԵՄԼ
ԸՆԿԵՐ ԲՐԵՇՆԵՎԻՆ.

Մենք՝ Լեռնային Կարաբաղի ասաներեք կոմունիստներս, երկու անգամ դիմել ենք ԽՄԿԿ Կենտկոմին: Առաջին անգամ նկարագրել ենք մեր մարզի անհնադործելի վիճակը, իսկ երկրորդով պատմել ենք Աղորբեջանի ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար ընկեր Ելիսարատովի եւ մարզկոմի շարտուղար ընկեր Մելքունյանի կողմից նամակի անարդարացի քննարկումը:

Մեր մարզն են եկել ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչները, որոնք նույնիսկ արժան չեն համարել խոսելու նամակների հեղինակների հետ:

Այնուհետեւ մարզկոմի քարտուղար ընկեր Մելքունյանը, հավանաբար ո՛չ առանց հանրապետության դեկալարների երաշխավորության, կազմակերպել է նամակների «քննարկումը» մարզկոմի ընդլայնված բյուրոյում:

Ըստ էության դա հաշվեհարդար էր այն կոմունիստների դեմ, որոնք համարձակվել են ճշմարտությունը գրել իրենց կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեին:

Եթե այս բոլորը կատարվել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի թույլատրությամբ, որի մեջ կասկածում եմ, ապա որտե՞ղ փնտրել արդարությունը:

Հարգանքով՝

գրող Բագրատ Ուլուբաբյան

12 դեկտեմբերի, 1965 թ.»

Նման բովանդակությամբ մի հեռագիր էլ տվեց Գրիգոր Ստեփանյանը:

Աչքերիս առաջ արդարություն կոչվածը պոռնկություն է անում, իսկ մենք դեռ հույս ունենք, թե դա մոլորություն է եղել, եւ էլի հավատում ենք ինչ-որ բանի:

Մարզկոմն անգործ է թույլել Սերգեյ Ծաքարյանին ու Գրիգոր Ստեփանյանին: Ծաքարյանին հանել են գործկոմով՝ անօրեն: Վախեցել են՝ հարցը հանեն քաղխորհրդի նստաշրջան եւ տապալվեն:

Հիմա մարզից քշելու համար ամեն ինչ անում են, ամեն ինչի հիմքն ու ստանձքն էլ՝ անգործ թողնելը: Իսկ անգործ թողնելն ի՞նչ դժվար բան է: Օրերով մտածում են, թե ի՞նչ աշխատանք առաջարկեն, որպեսզի նրանք մերժեն: Մտածում են, մտածում, գտնում:

— Ծաքարյան, որոշել ենք քեզ ուղարկել կապի մարզային բաժանմունքի պես: Առա՛ջմ: Հետո մի բան կմտածենք: Ի՞նչ կարծիքի ես:

— Երբվանից պիտի աշխատեն:

— Երբվանից ուզեն: Թեկուզ վաղվանից:

— Նշանակեցի՛ք:

«Վաղը» կանչում են, թե.

— Գիտե՛ս ինչ կա: Կապի մինիստրը համաձայն չէ: Ասում է՝ պիտի մասնագետ լինի:

— Իսկ դուք ինչո՞ւ նրա հետ նախօրոք չէիք պայմանավորվել:

— Միայն ինչ էնք: Մի երկու օրից ուրիշ որեւէ բան կառաջարկենք:

Մի երկու օրից կանչում են ու.

— Որոշել ենք կապի մարզային բաժանմունքի պետի տեղակալ դարձնել:

— Մինիստրի հետ խոսե՛լ եք:

— Այո:

— Դե, նշանակեցեք, գնամ, աշխատեմ:

— Այս երկու օրը հարբո՛ւ կենտկոմ են գնալու, — Մելքումյանն է ասում: — Ընկերների հետ խոսեմ, գամ-նշանակեմ:

Գնում-գալիս է, թե.

— Գտնում են, որ հարմար չէ: Գուցե համաձայնե՛ս տեղական արդյունաբերության կոմբինատի դիրեկտոր...

Այս կոմբինատը մի երկու արտել է՝ միավորված: Հո դրան էլ չի համաձայնելու: Սակայն հակառակի պես՝ Ծաբարյան «չարիքը» դրան էլ է համաձայնում:

Մելքումյանն ստիպված է լինում մի քանի օր հետո վերստին կանչել, ասել.

— Գիտե՛ս ինչ կա...

— Գիտեմ՝ արտելների դիրեկտոր ես չի կարելի: Է՛լ ինչ ունեք առաջարկելու:

— Գուցե լ՛ամաձայնես գնալ Ղարմետաքսկոմբինատի դիրեկտորի տեղակալ...

— ...Համաձայն եմ:

— ...տնտեսական գծով:

— Համաձայն եմ, է՛, համաձայն եմ, թեկուզ ես բակը մաքրելու գծով լինի, համաձայն եմ: Չեղքերս քոր են գալիս, էլ չեմ կարող անգործ մնալ: Աշխատանք տվեք:

Մելքումյանը մտածում էր, որ այս անգամ էլ թեթեւ արդյունաբերության մինիստրը չի համաձայնի: Ծաբարյանին ուղարկեց նրա հաստատմանը: Եվ, ինչքան էլ տարօրինակ ու անսպասելի, այս մինիստրը հաստատեց:

Ստեփանյանի հետ երկար մոկ ու կատու չխաղացին: Կանչեցին բյուրոյի:

— Հեռագրե՛լ ես:

— Այո՛, հեռագրել եմ:

— Հը՛մ: Կարող ենք նշանակել ժողովրդական ստեղծագործության տան դիրեկտոր: Ինձունն ուրբով:

— Քիչ է, դրանով չեմ կարող ընտանիք սրանել:

— Առաջ ինչքա՞ն էիր ստանում:

— Երկու հարյուր:

— Հիմա մեր հնարավորությունը դա է:

Հունվարի կեսերին ակթեբջանի գրողների միության համագումարն էր: Գնացել էինք նաև Ղարաբաղի գրողներս: Ինձ նաչում էին որպես խոզի մսի: Իմ նախկին բարեկամներն ու ընկերներն անգամ անձամբ էին ձեռնադրում կամ կողքովն անցնում էին ու ինձ «չէին տեսնում»: Ես էլ իրենց «չէի տեսնում»:

Առաջին գիտից անաչ բանից անտեղյակ ֆոտոթղթակիցները միջանցքներում փնտրում-գտնում են դարաբաղցիներին, խնդրում, որ հարմար կանգնենք, նկարեն: Ես տղաներին աչքով եմ անում, որպեսզի հեռանան: Սակայն մինչև նրանք իմ ակնարկը կհասկանան, թղթակիցներից մեկին մոտենում է Գրողների միության նախկին քարտուղար Նաթի Խաչրիսն ու ականջին ինչ-որ քսիսում: Մնա բավական է լինում, որպեսզի ֆոտոթղթակիցները խմբով փախչեն մեղոնցից եւ հետո այնպես իրենց հեռու պահեն, կարծես հանկարծ ապարստեղներ իրենք իրենց կնկարեն մեր թշնամական մոտիվները եւ տերերին կզցեն կրակի մեջ:

Համագումարում մեկ մասին ո՛չ մի խոսք: Մենք չկանք էլ կարծես:

Մեր մասին: Մենք ի՛նչ: Մարգար Դավթյանի կամ Սահակ Գրիգորյանի մասին գեթ մեկ նախադասություն ասեին. ամբողջ կյանքը նվիրել են ակթեբջանական գրականության պրոպագանդային:

Համագումարին հրավիրել էին Լեհիզան մրցանակի դափնեկիր, դադարտանցի Ռասուլ Համզաթովին, երեսի որպես հավատակցի եւ ուզում են, որ իրենց փնտաբանին: Իսկ սա վեր է կացել, թե.

— Դուք դարձել եք իմ բարեկամները, իմ սիրելիները: Բայց ինձ համար պակաս սիրելի չեն նաև այն բարեկամներս, որոնք ապրում են ձեզանց այն կողմ (բոլորը գիտեն, որ «այն կողմ» հայեր են, եւ ջղախն լուսն, սպասում են):

— Այսօր չի կարելի իսկական բանաստեղծ լինել, առանց մարսած լինելու հոգեւոր այն գամները, որ աշխարհին են պարզելու Ծուռակովիչն ու Մարյանը:

Կարծես քիչ էր այս երկու հարվածը, վերջում էլ թե.

— Միջանցքներում թղթակիցներն ինձ հարց են տվել. «Աղորթ-ջանի ո՞ր բանաստեղծին եք սիրում»: Ես նրանց ասել եմ՝ այդ հարցին կպատասխանեմ իմ ելույթում եւ հիմա պատասխանում եմ. Աղորթջանում չկա այն բանաստեղծը, որին ես պիտի սիրեմ: Այսօրվա շարքային ընթերցողը ժառանգորդն է համաշխարհային գրականության ու մշակութային լավագույն գամների, իսկ ձեր լավագույն բանաստեղծներն անգամ՝ Նիզամուց ու Ֆիզուլուց, Ախունդովից ու Սամեդ Վուրդունից դենը չեն տեսնում:

Դահլիճը թնդում է, մեկ էլ հանկարծ մեռնում... Սրանից հետո առաջին իսկ խոսողը Գրյունա Մուսաեղը, ապա մյուսները, նույնիսկ նրավիրված հյուրերն իրենց ելույթներում դատապարտում են Համզաթովի «չարախոսությունը»:

Հրաչյա Հովհաննիսյանը, իրեն պահում էր հարսանքավոր տանտիրոջ աղքատ ազգականի պես, ընդմիջմանը մեզ ասում է. «Համզաթովն այն ելույթից հետո թեւս բռնեց, թե՛ գնանք-խմենք: Խմելիս էլ

փնթիկնում էր. «Սրիկաները ձեր հողերը զավթել են, հիմա էլ աչք-ները տնկել Դադատանի վրա»:

Կոնստանտինը Սերեբրյակովն ասում է. «Գիշերվա կեսից մինչև առավոտ խմում էր ու հայհոյում Ռասուլ Ռզային: Այս Ռզան Համգաթովին, իբր թե, հյուրասիրության է կանչել: Ու սեղանի վրա առաջարկել է «Միասնություն»: «Մեր երկու հանրապետությունը միավորենք, դառնանք հզոր մի պետություն: Դրանից հետո մեզ համար սարսափելի ոչինչ չի լինի»:

Համգաթովը կուպորեն մեղծել է Դադատանը գաղութացնելու այս առաջարկությունը եւ հեռացել: Ահա թե նա որտեղից էր այնքան թույն ստել իր ողջույնի խոսքի համար, որի մեջ էլ թափանցիկ պայպիսի ակնարկ ուներ. «Երբ իմ լեռնաստանում գլուխս դնում եմ բարձին, շատ եմ երագում, որ հարեան Ադրբեջանից միայն խաղաղ հովեր գան դեպի մեր կողմերը, բարեկամական հովեր»:

Սակայն խիզախ լեռնցիկն այսքանով չբավարարվեց: Համագումարից հետո օպերային թատրոնում գրական երեկոյին էլ առաջինը խոսք տվին՝ երեւի մտածելով, թե որեւէ կերպ կշտկի իր անբարբառական խոսքի տպավորությունը:

Իսկ այստեղ նա նորից նույնը հիշեցրեց.

— Մենք մարդ ենք: Աստված մեզ հարեաններ է դարձրել: Ես Կասպից ծովի այն ափին հաճախ գլուխս դնում եմ ծայրերին իմ հայրենի եւ երագում, որ այս ափից միայն բարեկամության քամիներ գան մեր ափը...

Օվացիս ասրբեցին, լռեցին, նոր հասկացան...

Իսկ Համգաթովը լավ էր հասկացել համագումարի տերերին եւ այն մթնոլորտը, որ սիրում էր հաքվում: Նա գիտեր, որ շուրջիցվելը մարդկանց մեջ մարդկայինն սպանելով՝ նրանց դարձրել է գիշատիչներ:

Երբ Իրանից գաղթական դարձած բանաստեղծ Բախաչ Ազերժոյին ամբիոնից ասաց. «Ես լիափագում եմ այն օրը, երբ ձեզ հյուր եմ բնդունելու իր Ադրբեջանին վերադարձված Թավրիզում», նախագահությունն ու դահլիճը հռոնկալս դղրդացրին շենքը: Ես երկրորդ անգամ տեսա, թե ինչպիսի՞ պրոթկումի է ընդունակ մահմեդական մոլեռանդությունը: Առաջին անգամ այդպիսի տեսարանի ակնառես եմ եղել Ֆիզուլու 400-ամյակին. թուրք պրոֆետորը դահլիճին դիմեց «Եզվի եւ հավատի եղբայրներ» կոչակաճով, եւ շենքը երեքսց մոլեռանդության այն ցուցից, որի մեջ մոնչոցն ու ծափը, կոչն ու վայնասունը խառնվել էին իրար:

Իսկ այստեղ Ազերժոյլու կոչով ու դրան ուղեկցած հրաբուխով չբավարարվեցին: Նրանք այնուհետեւ ամեն մի ելույթում անդրադարձնում էին Արաքսի այն կողմ իրենց օգնությանն «սպասող» եղբայրներին: Մթնոլորտն այնպես էին շիկացրել, որ այսքանից հետո ելույթ ունեցող բելոռուսական դեկազգիայի ղեկավարն անհարմար համարեց անձամբ չանդրադառնալ այդ հարցին, շողորթությունը ասաց.

— Ով-ով, մենք լավ գիտենք, թե ի՞նչ է նշանակում ապրել կասի-տալիզմի լծի տակ: Համոզված եմ, որ դուք կազատագրեք Հարավային Ադրբեջանը, եւ հաջորդ անգամ մենք կհանդիպենք Թավրիզում...

Այստեղ պայթեց այնպիսի ամպրոպ, որի համար կարծես դանդին էր հրավիրված միլիոնանոց մի խաճախում:

Եվ սրանք են, որ կատաղում են, երբ Լեռնային Ղարաբաղ փոքրիկ Հայաստանն ուզում է ապրել իր Մեծ Հայաստանի հետ:

Եվ սրա՛նք են, որ զարմանում են, երբ կողքին փորձում է պաշտպանել իր ազգային ոտնահարված իրավունքը: Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վալի Ախունդովի ելույթն ամբողջովին ազգամոլական քարոզ էր: Չէր կարելի չնկատել, որ սա սրջ է շարժում Միքզա Իբրահիմովի սուսջ, ա՛յն Իբրահիմովի, որը մի անգամ բնկնելուց հետո բարձրացել, վերագտել է Ադրբեջանի կուռքի իր գահը եւ նորից էս-լաալետությունը թունավորում է ամենակատաղի շուրջիցվում:

Ախունդովն իր ելույթը ավարտում է հետեւյալ փիլիսոփայությամբ.
— Մնկը, որ չի սիրում իր ազգին, սրիկա է ու չի կարող սիրել ուրիշ ազգի: Չհավատաք, եթե այդպիսինը ձեզ սիրո խոստովանություն անի:

Ուզում եմ վեր կենալ ու գոռալ երեսին, թե այդ դեպքում դու ինչո՞ւ նախատում ու հովանավորում ես Ղարաբաղն այսօր ծախողներին, ինչո՞ւ հարածում ես այն հայերին, որոնք սիրում են իրենց ազգը եւ երագում են այդ ազգի միասնությունը:

Ընտրությունների ժամանակ իմ անունն էլ գրած տալիս են Գրողների միության վարչության թեկնածուների ցուցակում: Կուզենալին գրել միայն մի տեղի՝ շիրմաքարի վրա: Բայց այս ցուցակն են մտցրել, որպեսզի Ղարաբաղի դեպքերի մասին խոսեն (համագումարի բնթացքում չէին կարող խոսել, դրա համար ստի՞ չկար):

Կենտկոմի քարտուղար Խասաչ Վեգիրովը ցուցակն ընթերցում է բառատրոփ եւ իմ անվան վրա կանգ է առնում, շունչ քաշում.

— Ո՞վ է ուզում խոսել:

Չայն չկա:

— Ո՞վ է ուզում Ուլուբաբյանի մասին խոսք ասել, սուսչարկություն անել:

Հարցը չորրորդվելուց թե հինգերորդվելուց հետո դանդին վերջից տնկվում է ինչ-որ Ջամշիդ Ամիրով, գրականության հետ միայն սպա-նողական կապ ունեցող մի մարդ, որը վերջերս ասպարեզ է ընկել եղբոր՝ Կենտկոմի քարտուղար Ամիրովի շնորհիվ.

— Առաջարկում եմ դրա անունը հանել ցուցակից:

Դահլիճի տասնյակ տեղերից ձայնակցում են.

— Հանե՛լ:

— Դուք գիտե՞ք, որ վերջերս այդ Ուլուբաբյանը Լեռնային Ղարաբաղում ծավալել է նացիոնալիստական գործունեություն, վտանգի տակ դրել Ադրբեջանի եւ հայ ժողովուրդների բարեկամությունը... Մարդկունը նրան խիստ պատժի է ենթարկել: Իսկ մենք այստեղ նրան անտրում ենք Գրողների միության ղեկավարության մեջ: Առաջարկում եմ...

Դույն խոսքն է ասում նաև բանաստեղծ Բախտիար Վահաբադյան, եւ նորից դանդինով մեկ բազմաձայն կրկնվում է ցուցակից հանելու առաջարկությունը:

Միզա Իբրահիմովը տեղից բարձրանում է, մի քանի վայրկյան ձեռքը թրի պես առաջ մեկնած ապաստում, որ լռեն, ապա ավելի մանրանալով պատմում Ամիրովի ասածը:

— Միշտ է, ընկերներ, այսքանը եղել է, — հաշտարարում է նա, — եւ ոչ ճիշակ այսքանը: «Գրական Ադրբեջան» հանդեսի խմբագիրն ինձ գնկոցել է, որ նրա նացիոնալիզմն ու մյուս վտանգավոր արարքներն արտահայտվել են նաև գրական գործերի մեջ: Ինձ ցույց են տվել նույնիսկ հատվածներ... Բայց մենք ճանաչում ենք Ուլուբաքչանին, գիտենք, որ հոգու մեջ լավ մարդ է ու լավ գրիչ ունի, համոզված ենք, որ իրեն կուղղի...

Նույնը կրկնում է նաև Խասաչ Վեգիրովը:

«Համոզված ենք, որ իրեն կուղղի»:

Ո՛չ, նրանք համոզված են մի այլ քանի մեջ, որ այդ հաշտարարությունը բավական է, որպեսզի բոլորը ջնջեն:

Յուզակյան ջնջեցին միայն 40 հոգի (210-ից): Յուզակյանը ձեռքներն ստեղծուց, առաջին ներթոն, հիշել են իրենց անձնական հակառակորդներին եւ ջնջել են Նաթի Խազրուն, Սամվել Գրիգորյանին ու բոլոր նրանց, ում հետ ավելի կոնկրետ հաշիվ ունեն...

Եվ սրանք համարյա իմ չարի ջնջվել են:

Նույն օրերին տեղի է ունեցել Ատեփանակերտի բաղաբային կուսակցական կոնֆերանսը:

Այս կոնֆերանսի մասին պատմում են հետևյալը.

Չեկուցման մեջ թոռուցիկ խոսվել է մեր արածների ու ստացած պատիժների մասին:

Մենք սլայդանալորովի էինք, որ դեղեգատ Ծաքարյանը երույթ ունենա, հանգամանորեն պատմի ամեն ինչ՝ հատկապես, եթե խոսք քննի մեր մասին:

Երույթ ունեցողներից ոմանք, ասում են, կոցաճարել են նամակները, մի քանի բերան հաշել մեր հասցեներին, անցել:

Երույթ է ունեցել Ծաքարյանը:

— Այստեղ խոսվում է նաև մեր նամակների մասին: Եվ խոսողներն անպատասխանատու, անհիղճ կերպով այդ նամակները ներկայացնում են որպես գրադարտչական դիմումներ: Ինչո՞ւ դեղեգատները չեն պահանջում, որպեսզի հենց այստեղ հրապարակվեն նամակները: Թե չէ, պարկի մեջ են օգել մի անմեղ ու ազնիվ էակ ու հաշտարարում են. «Ներսում գող կա, ծեծե՛ք»:

Դահլիճը եռում է.

— Նամակներն ընթերցե՛լ:

— Պահանջում ենք, որ տեղն ու տեղը կարդա՛ք նամակները:

Մի կերպ լռեցնում են դահլիճը, եւ Ծաքարյանը շարունակում է.

— Կոնֆերանսի նախագահության խղճին են թողնում նամակների հրապարակման հարցը: Բայց ես չեմ կարող շատել հետևյալը: Մենք՝ տասներեք կոմունիստներս, մեր մարզի անտանելի վիճակի հարցով դիմել ենք կուսակցության կենտրոնական Կոմիտեին, ա՛յն կուսակցության, որի անդամներն ենք ինքներս: Մենք չենք դիմել ուրիշ որեւէ

տեղ: Մենք մեր ցավոտ հարցերը բամբասանք չենք դարձրել: Բոլորին է հայտնի: Առաջին նամակում բերված փաստերն ու քննադատված երևույթները տարիների, տասնամյակների պատմություն ունեն: Նրանք միշտ եղել են փակ ու բաց ժողովների քննության նյութ: Նրանք քանի՞ անգամ ներկայացվել են հանրապետության ղեկավարներին՝ որպես դիմում, որպես պահանջ, որպես բողոք այն ելակարգներով, որ քննումված են մեր երկրում: Սակայն այդ ղեկավարներից մենք դատարկ խոստումներից ու ստոտ եղբայրության երդումներից բացի ոչինչ չենք տեսել:

Ապա պատմում, մեկնաբանում նոր փաստեր ու թվեր հիշելով՝ ներկայացնում է նամակների բարձրացրած հարցերը:

— Ահա այս է նամակների բովանդակությունը: Մենք ցավով ու վրդապնդմամբով գրել ենք այս մասին: Եվ դրա համար մեզ նացիոնալիստ են համարում:

Վարաբաղում նացիոնալիստ չկա: Նացիոնալիզմը փնտրեցեք Ադրբեջանի ղեկավարության մեջ, որը չի ցանկանում բավարարել մեր ինքնավար մարզի կենսական ու հոգեւոր պահանջները:

Մենք՝ Ադրբեջանում ապրող կոմունիստներս, միշտ հպարտացել ու հպարտանում ենք Բաքվի 26 կոմիսարների ինտերնացիոնալիստական ավանդներով: Երբ խոսք է լինում եղբայրություն ու այլասիրություն դաստիարակելու մասին, մենք ոգետություն մեր օրինակ ենք բերում 26 կոմիսարների համատեղ կյանքն ու պայքարը՝ հանուն նոր հասարակարգի կառուցման: Դա պատմությունն է, ոչ ոք չի կարող մոռանալ կամ ուրանալ: Բայց պատմությունն առաջ է գնացել: Եվ այսօր 26-ի ինտերնացիոնալիստական ավանդներից ի՞նչ է մնացել: Ասացեք, խնդրեմ, Ադրբեջանական հանրապետության ներկա կառավարության եւ կուսակցական Կենտկոմի ապարտում Ադրբեջանում բնակվող ազգերի քանի՞՝ ներկայացուցիչներ կան: Այդ ինչպե՞ս է, որ Առնային Վարաբաղում համարյա ողումներ չկան, բայց կուսակցության մարզումի երկրորդ քարտուղարը ողում է, ադրբեջանցիները կազմում են 10 տոկոս, բայց մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալն ադրբեջանցի է, իսկ հանրապետության կենտրոնական ղեկավար մարզիներում այլևս հաշ կարդեր չկան: 2է՞՝ որ Ադրբեջանում բնակվում է կես միլիոն հայ: Հայ կարդերն արհամարհվում են, որի հետևանքով էլ նրանց լավագույն ներկայացուցիչները թողնում եւ հեռանում են մանրասխտությունից: Ա՛յ, սա՛ է նացիոնալիզմը:

Մենք մեր նամակներում պահանջել ենք, որպեսզի այս հարցերն ավելի արագ ու ճիշտ լուծելու համար Առնային Վարաբաղի ինքնավար մարզը, որպես հաշարնակ եւ Հաշատանի սահմանակից երկրամաս, վերամիացվի նրան, քանի որ ազգային կառավարության համար ավելի հեշտ է ղեկավարել տվյալ ազգի ժողովրդին:

Եթե մեր հանրապետության եւ մարզի որոշ ղեկավարներ գտնում են, որ դա նացիոնալիզմ է, ապա թող նրանք ասեն, թե որն է ինտերնացիոնալիզմը: Նրանք մտքոպաշտներ են եւ ջուր են պոտորում:

Պատմում են, որ դահլիճը մի քանի անգամ երկարատե ու բուռն ճավահարություններով իր հավանությունն ու համերաշխությունն է ար-

տահայտել էլույթի ժամանակ: Եվ նախագահությունը, այդ ռեակցիայից արտապահած, իսկույն ընդմիջում է հայտարարել, չնայած նիստից չէր անցել 40—45 րոպե:

Ընդմիջումից հետո անբիռն են բաց թողնել հատկապես այդպիսի նպատակների համար մարզված դեմագոգները՝ հնացած կոմունիստ Արմո Սողոմոնյանը, որին տարիներ առաջ շրջկոմի քարտուղարությունից խայտառակաբար հանել են տգիտության ու կաշտակերության համար: Ծոշ գյուղի կոլխոզի նախագահ Արշավիր Կալուտչանը: Վերջինս, իր ազգանից Գր. Գալստյանի պես վիրավորված, մի անգամ Գորգեն Գաբրիելյանի ողեկցությամբ մտել էր մոտս, զանգատվում էր. «Ինչո՞ւ համակը չեք տվել ստորագրեմ, մի՞թե ինձ չեք վստահում: Համեմայն դեպս իսացած եղեք, որ մի անբողջ կոլխոզ կազմ ու պատրաստ կանգնած է ձեր թիկունքում եւ սպասում է ձեր ձայնին կամ նշանին»:

Մյուսը իրենց էլույթներում դատաւարտել են նամակները, կոչ արել խտազույն պատեօի ենթարկել ատորագրողներին: Ապա կոնֆերանսի բանաձևի մեջ հատուկ կեա է ընդունվել նամակների դեմ, մերժել Դարաբաղը Հայաստանին վերամիացնելու տրամադրությունը՝ որպես նացիոնալիստական քայլ:

Վերադարձել են գրողների համագումարից:
Հեռախոսի զանգ: Ընկերայնր վերցնում են, ձայնը նամաչում: Կորից զանգ: Վերցնում են:

-- Մեղքումսնն է խոտում:
— Ի՞նչ է պատահել, սի՞թե դու ինձ ասելիք էլ ունես, — նորից ձգում են:

Երկու օր անց Բագչանն ասում է.
-- Մեղքումսնն աս էլ: Վառձեցի համագումարի մանրամասները: Չայրացած է մեր դեմ ցուցաբերված վերաբերմունքից եւ խտասացել է բողոքել Կենտկոմի ղեկավարությանը: Ուզում է թեզ նետ գրուցել: Ինչո՞ւ ես հրաժարվում:

Մտածում են, որ կարող է մարզային կոնֆերանսի որոշման մեջ եւս մտցնեն նամակի դատաւարտման գառանցանքը: Մի անգամ էլ երբ զանգում-առաջարկում է հանդիպել, գնում են:

— Կարծում ես՝ ինձ համար հե՞շտ է այս մորթու մեջ սարել: Չանգում են, մտնում են, երեսիս անենասանվացել խոսքեր են շարտում: Սպառնալիքներ են տալիս:

— Ասեն մարդ, վաղ թե ուշ, իր ցանաժի պտուղներին է արժանանում: Քաղաքային կուսակցական կոնֆերանսի բանաձևի մեջ էլ մըտցոիք: Է՞լ ինչ կա պլանավորված:

— Ծաքարյանն է մեկավոր: Խոսած չլինեք, հարցը չէր բարդանա...

— Դա քո՞ իմաստը բանն է: Բայց շուտով մարզային կուսակցական կոնֆերանսն է լինելու: Այնտեղ որեւէ խոսք լինի մեր մասին՝ էլույթներում կամ որոշման մեջ, այն ժամանակ մենք ուրիշ տեսակ կգործենք:

Խոստանում է քաղաքային կոնֆերանսի բանաձևի խմբագրման ժամանակ նամակները դատաւարտող կետը հանել, ապա սկսվա

անել, որ մարզային կոնֆերանսում ոչ մի խոսք չլինի մեր ու նամակների մասին:

Խոստանում էր Գր. Ստեփանյանին դարձնել պետական դրամատիկական թատրոնի դիրեկտոր: Կանչում են, պալմանավորվում, երեօի մեկ էլ հիշում Ստեփանյանի հեռագիրը ԽՍՀԿ Կենտկոմին եւ զոչում խոստման համար:

Գրիգորը դեռ անգործ է: Հույս էլ չկա, թե գործ կունենա: Չէ՛, Պարոնյանի խոսքը պիտի լրացնել. եթե ուզում ես քաղցած մնալ, արդարություն որոնիր:

Նա մի քանի ասիս անգործ թափառելուց հետո փոխադրվեց Երեւան:

Մի տարի հետո, 1966 թ. ամռանը, արցախահայությունը վերստին բարձրացել էր իր ազգային ինքնորոշման, իր բաղադական իրավունքների պաշտպանության համար: Ծորջ 50 հազար ատորագրություններով համախառնական դիմումներ հասան երկրի Կերազույն խորհուրդ, ԽՍՀԿ Կենտկոմ ու Միգիատրների խորհուրդ: Նման թղթեր Լին գնացել նաեւ Երեւանից, Հայաստանի տարբեր շրջաններից, Խորհրդային Միության զանազան քաղաքներում բնակվող հայերից:

Երկրի ղեկավարներն ուշադրություն դարձրին աշխատավորական զանգվածների, ամբողջ հայության կամքի այդ բունն ու միասնական արտահայտությանը: Եվ ԽՍՀԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը 1966 թ. օգոստոսի 8-ին բնդունեց որոշում, որով հանձնարարում էր Ադրբեյջանի ու Հայաստանի ղեկավարներին (Ադրբեյջանից՝ Ախունդով, Ափխանով, Իսկենդերով, Հայաստանից՝ Քոչինյան, Մուրադյան, Հարությունյան)՝ համատեղ ջանքերով թննել Լեւոնյանի Դարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին վերամիացնելու հնարավորությունը եւ իրենց առաջարկությունները ներկայացնել ԽՍՀԿ Կենտկոմ՝ նսրցի վերջնական լուծման համար:

Օգոստոսի 10-ին այդ որոշումը եւ տեսել ու կարդացել են ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Ե. Քոչինյանի առանձնասենյակում:

Երեւի ոչ ոք ի վիճակի չլինի պատկերացնել այն խելագար երջանկությունը, որ այդ օրն ինձ էր պաշարել: Հավատում էի աչքերիս, ոսկայն եւ լվախնում անագորույն բախտից, որը մեզ միշտ թիկունք է դարձրել:

Մենք երկար խոսեցինք անկիքների, ձևնարկելիք միջոցների ու շորքանցչորիս պարտականությունների մասին: Քարտուղարը շատ էր լավատես եւ արդեն ծրագրած ուներ առաջիկա կարճ ժամանակում Դարաբաղի համար, այդ զարկված ու զրկված աշխարհի համար իրականացնելիք վիթխարի միջոցառումներ: Ասում էր. «Մեկ տարվա թթաջքում Ձոդից Ստեփանակերտ երկաթգիծ կանցկացնենք, եւ Արցախը կփրկվի շնչանեղձ լինելուց»:

Պալմանավորվեցինք, որ երկու օր հետո Գորիսում հանդիպեն ինքն ու Դարաբաղի կուսակցական մարզկոմի քարտուղար Մեղքումյանը եւ պալմանավորվեն առաջիկա անելիքների շուրջ: Քոչինյանը համոզված էր, որ գործի հաջողությանը մեծ օժանդակություն կլինի, եթե

մարզի ղեկավար կազմակերպությունները (մարզկոմ, դեպուտատների մարզկորմորդ) որոշումներ ընդունեն՝ արտահայտելով վերամիավորման իրենց կամքը:

Ես թուա Ստեփանակերտ եւ Մերքույանի հետ պայմանավորվեցի իր ու Քոչինյանի հանդիպման մասին:

Մեքույանն, իհարկե, գլխեր կենտրոնի քարտուղարության որոշման մասին. մեկ օր առաջ կուսակցության Ադրբեջանի ԿԿ երկրորդ քարտուղար Ելիստրատովն էր զանգել եւ առաջարկել, որ որոշմամբ արտահայտեն իրենց վերաբերմունքը:

— Ես ասացի՝ «Կուսակցությունն ինչպես որ հարցը լուծի, մենք համաձայն կլինենք», — նա այսպես հաղորդեց Ելիստրատովին տված իր պատասխանը:

... Մեքույանը Գորիսից վերադարձավ՝ որոշած լինելով վճռական որեւէ քայլ կատարելուց հրաժարվել:

— Դուք պայմանավորվել էիք, որ հանդիպենք ես ու Քոչինյանը, — ինձ այսպես բացատրեց նա: — Սակայն Գորիս էր եկել Մինիստրների խորհրդի նախագահ Բադալ Մուրադյանը: Հնարավոր է, որ Քոչինյանն այնքան էլ չի հավատում գործի հաջողությանը: Այս դեպքում մենք ինչպե՞ս կարող ենք մարզային կազմակերպությունները հարվածի տակ դնել¹:

Սակայն հարցի լուծման հնարավորության յուրն իսկ բավական եղավ, որպեսզի ամենակարճ ժամանակում ուտրի կանգնի, ցնձաւ ամբողջ մարզը: 21¹ որ, էթե մարզկոմի կարծիքն անհրաժեշտ է կենտրոնին, ապա առավել եւս անհրաժեշտ պետք է լինեն բնակչության կարծիքը, նրա ցանկությունն ու կամքը: Այսպես էլ տարերայնորեն սկսվեց նոր համախոսական-դիմումների առաքումը Մոսկվա: Այն պիմումների, որոնցով դարաբաղկիներն իրենց ցնձությունն էին արտահայտում առաջված երջանակները բարեքի սպիտակ եւ հաշտում էին իրենց երախտագիտությանը կուսակցության ու կառավարության հանդեպ:

Տասուցիորեն նր բռնի օրվա ընթացքում նման դիմումներ են զրվել, ստորագրվել, Մոսկվա ուղարկվել մարզի բոլոր հիմնարկությաններից ու ձեռնարկություններից, կոլխոզներից ու խորհուրդներին:

¹ Վերջերս Քոչինյանը հրատարակեց այն օրերի իրադարձությունների մասին իր հուշերը. որոնցում որոշիչ նշանակություն է վերագրում Գ. Մեքույանի անվճռական դիրքին, իբր, եթե նա մարզկոմի ու մարզխորհրդի որոշում ընդունած լինեք, ապա դա մեծապես կօգնեք հարցի դրական լուծմանը: 2ի ընդունել, դրա համար էլ հարցը տարադրվել է (տե՛ս «Գարուն», 1989, հ. 7, էջ 93): Անշուշտ, այստեղ չափազանցված է մարզային ղեկավար կազմակերպությունների եւ առաջին քարտուղարի դերը, եւ ստորինները, հույզվելով մտկայական քարծրագույն ղեկավար «ստորինները», լույզ գերագույնի կամակատարներն են:

Գորզեն Մեքույանի դիրքն այս պարագային եւ մեկ տարի առաջվա իրողություններում՝ լույզ բարոյական նշանակություն ունեք եւ այն հենց այս տեսակետից էլ պետք է գնահատել:

(Մամուլությունը գրվել է 1989 թ. վերջին):

ներից: 2ի կարեքի կապածել, որ այդ դիմումների տակ ստորագրել է Լարսաբալի հասուն ամբողջ բնակչությունը:

Այն ժամանակ այդ համախոսականներին մեծ նշանակություն էր տրվում: Երեսանում գիտական ու ստեղծագործական մտավորականությունն այնպես խանդավառված էր, այնու եկել է վճռական ժամը, եւ ամեն մի թերացում կարող է տասարել տաւնամայակների երազանքի իրականացումը: Գրոֆ. Մոդոնոն Մոդոնոնյանը՝ մեր հին բարեկամը, վեր էր կացել եկել, թե՛ ուղարկիք որեւէ գլուխ, գնամ ստորագրություններ հավաքեմ: Բացատրեցի, որ ստորագրությունները հավաքում են, ինչպես պետք է: Հանգստացրի, ուղարկեցի Մարդակերտը շրջկոմի առաջին քարտուղար Արամ Գրիգորյանի մոտ: «Թարթառի ձորում ժամանակ անցկացրեք, եւ կգամ»:

Հաջորդ օրն էլ կկան Պարչուր Սեակն ու Ակարիչ Ասրգյու Մուսաբալանք: Նրանց էւս ուղարկեցի Թարթառի ձորը:

Մեակ Արզումանյանին ու Կառլեն Գանիելյանին գործից հեռու զանկ չեղավ: Այդ պատճառով էլ Գորզեն Մեքույանը երեկոյան տուն զանգեց, թե.

— Այ Բագրատ, տղիքքն այդ ի՞նչ են անում:

— Ո՛ր տղերքք:

— Սեակն ու իր ընկերք: Սեյտիշենի գյուղափոխում սեղան են դրել, անցուդարձողներին քաշում են, թե ստորագրեցե՛ք:

— Ոչ-՛ե՛չ, կասեմ էլ չեն անի:

Մինչեւ ասեի, նրանք հավաքած բերեցին Սեյտիշենի ու հարևան գյուղերի ծրարները: Իսկ երեսանում մեր ծանրունեմ ծրարներին էր սպասում մեծթաղերցի մայթեմատիկոս Դիկոլ Գասպարյանը, որպեսզի անմիջապես ինքեաթոյով հասցնի մեկվայրակ իր տղային, եւ նա էլ ձեռնաց հանձնի երկրի ղեկավար մարմիններին:

Ել այս, եւ նախորդ անունները հիշում եմ երախտագիտությամբ, բոց եւ անհուն ցավով. նրանցից շատերն այլես չկան: Գասպարյանը, այդ ժեր ու հիվանդ մարդն ինչպիսի՞ խանդավառությամբ էր կատարում իր գործը եւ ինչպե՞ս երազում էր երանելի օրը... Թարթառի ձորում Պարչուրը գինով էր եւ հանարի ծառի տակից մի բոտ հող էր առել, երկուքն էր քսում. «2մտոնենք, միճեւ այն օրվան արժանանանք...»: Էլ չեմ խոսում մեր Լազր Գասպարյանի, Գրիգոր Ստեփանյանի, Ասդունն Մոդոնոնյանի, այս գրքում հիշված ու չհիշված տասնչակ ու եարչուրավոր երազողների մասին... Նրանք հավատում էին այն օրվան, հավատում էին, եւ վատվեցին իրենց հավատի համար...

Երեսանն սարում էր «վերեից ստանալիք» պարզելի ցնձությունը: Մեկայն էւ գործ էր կատարում: Նախապատրաստվում էր նրա բերելիք հոգեերին:

Եւ չեմ մոռանում Գեորգի Տեր Լազարյանցի ու Բադալ Մուրադյանի խանդավառ մասնակցությունն այն օրերի Լոուգեոին: Առաջինը Մոսկվայում, քարծր պաշտոնեության մեջ ունեցած իր բարեկամների հետ սկստ կապեր ուներ եւ գիտեք հարցին առնչվող յուրաքանչյուր արմուք: Իսկ Մուրադյանը մոտնում էր իր անելիքները, համարյա

ամեն օր կապված էր Արցախի հետ (մեր միջնորդ օղակը Հայկազուն Աթոնապանն էր, որ իր սրբառարկությունը կատարում էր բացառիկ եռանդով):

Գործողությունների հետագա ընթացքը, սակայն, դատափորձից ընդդեմ հարցի դրական լուծման: Փաստում են, որ Ադրբեջանի դեկադսիները պատճառաբանելով խՄԿԿ Կենտրոն են գնացել. «ստրանցուցեք», որ Լեռնային Ղարաբաղը միայն Ադրբեջանի կազմում կարող է կյանք ունենալ, հակառակ դեպքում՝ կապտառման ստրիկանակաճի մոլորվորդը եւ, որ ամենակարեւորն է, խորհրդային իշխանության դեմ թշնամարտը կտրամադրվի մասնազանգի Արեւելքը:

Հայաստանի դեկադսիները զավալորեն ընթացան միայն դեպքերի հետեւ: Այսինքն՝ Լեռնային Ադրբեջանցիները բողոքով, սպառնալիքներով ու տագնապի աղաղակով էին գործում Մոսկվայում, իրենք ստիպված եղան միայն արդարանալ հակառակորդի լսիչը՝ մեղադրանքները դիմաց:

Ի՞նչ հայտնի է, որ Ախուրդովն ու իր գործակիցներն այս անգամ եւս օգտվել են Ա. Միկոյանի ծառայությունից: Նրա՞ն է հրատարակել Մոսկովի ստորանքներն են օգտագործել լուծման հրաշալի հեռանկարով բացված հարցի դեմ:

Հայտնի է այս բոլորի վերջը:

Ադրբեջանի հաղթանակած դեկադսիները (Ախուրդով, Ալիբաևով, Իսկանդերով) սրբառով Ղարաբաղին հայտարարեցին իրազակամ աղջակներ, որի սրտատեղությունը դարձան մարզի հատուկ ճիւղը՝ մամբ սրբաբարբար Աշխաթի կոր ամենամեղակայի շարագործությունները:

Նրեի թե արցակցի աչքախոնկները Խորհրդային Միությունում առաջիններից էին, որ ենթարկվեցին սրաշտունական շրջանների հաշմանքների: Սակայն, ի տարբերություն ուրիշ վայրերում հարածվող ռախտակիցների, որոնք ամեն պարագայում ունեցել էին մատ սրաշտունական ու կոթակված հովանավորներ, որոնք մեծ մասամբ գուրկ էին քարոզական ու կոթակված օժանդակությունից: Երբ ինձ ազատել էին աշխատանքից, անմիջապես էլ արգելեցին պիտանա բեմադրությունը մարզային թատրոնում, ինձ դեմ փակեցին մարզային թերթի էջերը, իսկ արքի տպագրության մասին մտածելը կիներ արդեն ցնդաբանություն:

Ինձնից առաջ նույն բախտին էին արժանացել բանաստեղծ Բողջան Չանչանը, թատերագետ ու լրագրող Գրիգոր Մտեփանյանը: Մերգեղ Ծաքարյանի հետ կատարված խաղի մասին պատմեցի վերը:

Ցավալիկն այն էր, որ այս հազաճականները, հարկադրված լինելով փոխադրվել Երեւան, այստեղ եւս արժանանում էին նույն վերաբերմունքին: Գրիգոր Մտեփանյանը բողոքիցս շուտ էր փոխադրվել եւ ունեւնիքը պահելու համար պատրաստ էր կատարել ամեն տեսակ աշխատանք, որը նրան ոչ ոք չէր տալիս: Այդ «ոչ ոքի» մեջ էլ՝ նույն անբարձրապաշտուն «հայրենասերները», որոնք շարժման թե՛ օրերին ոգևորում էին, սրտապնդիչ խոսքեր ասում եւ, իբր, պատրաստ էին իրենց կյանքը պարգևել շարժմանն ու նրա դեկադսիներին:

Սակայն մեծ բարեբախտություն է, որ ամեն տեղ էլ կան բացառություններ, եւ նրանք անմիջապես աստարեղ են գալիս, իրենցով լրջանում հուսահատեցնող դատարկությունը:

Երբ Գրիգոր Մտեփանյանի համար այնու ոչ մի դուռ չէր մնացել, եւ ինքս գնացի համարյա հեռվից ծանոթ Ջոն Կիրակոսյանի մոտ (նա նոր էր նշանակվել Ռադիոկոմիտեի նախագահ), եւ բացատրելու կուրիքն անգամ չզգացվեց: Նույն օրն իսկ Մտեփանյանն աշխատանքի էր: Բողջանին էլ Ջոնը տեղ կանգնեց, երբ այդ իսկապես բազմաշարժար մարդը մեր գրական ու լրագրական ծանոթ-բարեկամների դուռերը կրկար ու ապարդյուն ծեծել էր ու մնացել դուրսը:

Մտեփանյանի քաղաքի գործկոմի նախկին նախագահ Մերգեղ Ծաքարյանն իր բախտը փորձել էր Երեւանի սե՛ծ ու փոքր բազմաթիւ հիմնարկներում: Նույնիսկ հանրապետության բարձրագույն դեկադսիներն զբաղվել էին նրա հարցով՝ չխնայելով իրենց ջրիկ խոտումները: Սակայն ստիպված եղալ չնչին մի աշխատավարձով գործի անցնել էլեկտրասանցի ինչ-որ բաժանմունքում... Մինչեւ որ դիմեցինք մի «շարքային» դեկադսիի՝ Սպանդարյանի կուշրջկոմի բարտոտյար Մուսայել Քոչարյանի օգնությանը:

Տղերանց հետ հաշիվները մարքկուց հետո «զբաղվեցին» ինձնով. մեծակ էի մնացել, համարում էին, որ այստեղ դժվարություն չպետք է ունենան: Ըստ երեսուցիին ինքս էլ «օգնեցի», որ խնդիրը հեշտանա: Մի պիես էի գրել, սոփ Մտեփանյանի քրտնափայլակա՛ն թատրոնին: Եվ այնտեղ առանց սրազանագրի, առանց հանրապետության Մուկոմբայի միևնաբարության թուշտվության, որ սրբառաջիբ էր նման դեպքերում, կարճ ժամանակ հետո բեմականացու՛մը պատրաստ էր, ափշններն ազդարարում էին առաջին ներկայացու՛մը: Հենց այդ օրերին էլ Մտեփանյանի քրտնաճակն հայտնվում է Ադր. ԿԿ Կենտրոնի գլխավոր բարտոտյար Վալի Ախունդովի, եւ, փողոցներում տեսնելով աղմկարար ափշները, հարցնում-խնայում է ամեն ինչ, զարմանում իրականացվող գաղափարական աղետով, մասնապանդ, որ պիեսի վերնագիրն իսկ թորքին շատ բան է ասում՝ «Ո՛ւմ հետ ես դու»: Ասում են՝ գազազան Ախունդովի մեր դեկադսիներին հարցրել է.

— Այդ ձե՛զ է հարց տալիս, — հետո էլ. — Նա դեմ այստեղ է եւ գործո՞ւմ է:

Անկասկած դա հանձնարարություն էր՝ այնպես անել, որպեսզի նա այնու այստեղ չլինի եւ չգործի: Եվ հասկանալի էր ամեն ինչ. մի ժամ շանցած ափշները պոկուտվում են, թատրոնի դեկադսիները կանչվում են մարզկոմ, որպեսզի պատասխան տան, բացատրեն, թե ինչպե՛ս է պատահել, այդ ուղաբարջանն անարգել անց է կացրել իր ներթախանի դիվերսիան:

Փորփրել, հայտնաբերել էին ման ուրիշ նոր զանցանքներ: Օրինակ, մարզկոմի երկրորդ բարտոտյար կատարույինը զանգեց, թե.

— Ասում են՝ քաղաքում տարածված է ինչ-որ Մագդա Նեյմանի նախանկատիոնական գիրքը՝ Ղարաբաղի մասին, եւ ակունքն էլ դուք եք:

Ասում են.

— Այնտեղ հակահեղափոխական ոչինչ չկա, մի դար սուս գեր-
մանացի մի կին հիացած է եղել Ղարաբաղի մեղիքների սխրագործու-
թյուններով եւ այդպես էլ գրել է:

— Դե՛, ուղարկիր, կարդա՛մ, տեսնե՛մ՝ այդ ինչսփիսի հիացումը է,
որ ուրիշներին թիւում է հակահեղափոխություն, — կարգադրում է մարզ-
կոմի քարտուղարը, եւ եւս ասում են.

— Ձե՛մ ուղարկի:

— Ինչո՞ւ չեք ուղարկի:

— Կարդաք, չեք հասկանա:

— Ո՞նց թե:

— Այդպե՛ս: Ձեզ նմանների համար չէ գրված:

Մրանով էլ ախարովում է մեր գրուցը, բայց եւս համոզված են, որ
այն լոկ սխալում է:

Եւ, իհարկե՛ն, հիացած չէի Մազդա Նեյմանի պարզունակ ու մակե-
րեսային գրքով: Սակայն նրա տրամադրությունը, օտարի խանդավառ
փառաբանությունը մեր նախնիների մասին, դատողությունները հայոց
նախադասի մեջ Արցախի խաղացած փառահեղ դերի վերաբերյալ՝
չէին կարող իրենց բարեբար ազդեցությունը չունենալ մեր ժամանա-
կակիցների թմբած ուղեղների վրա, չարթնացնել այն հսպարտ ինք-
նաճանաչումը, որ, ըստ իս, անհրաժեշտ էին մեր օրերի արցախցիներ-
րին: Եվ Երեւանի Մշակույթի գրադարանի միջոցով Լենինգրադից
բերել էի տվել, մեքենագիր օրինակներով տարածել Ստեփանակեր-
տում...

Կատարույիցի հետ տնեցած գրուցից մի կես ժամ անց իմ աշխա-
տասենյակում հայտնվում է մարզկոմի մյուս քարտուղար Ալեքսանդր-
Ծորա Հարությունյանը՝ իր հետ բերած լինելով այն մեղադրանքը, որ
եւս մարզի կուսակցական դեկավարին ասել են՝ դուք չեք հասկանա ձեր
կարդացած գիրքը:

— Ի՞նչ է, դու կարծում ես՝ ինքդ կհասկանա՞ս, — կատակով պա-
տասխանում են իր կշտամբանքին:

— Դե՛, տուր, կարդա՛մ, տեսնե՛մ, — ինքն էլ, իբր, չվիրավորված՝
խոսում է, եւ եւս սրան ստուանայի գիրկն են ուղարկում՝ արդեն ուշ
չդարձնելով ոչնչի վրա, որովհետեւ գիտեի, որ սրա կարգադրությամբ
մի ամիս շարունակ ստուգել են բոլոր այն հիմնարկների հաշվապա-
հությունները, որոնցում ինքս եմ աշխատել՝ սկսած 1949 թ. սալիկից:
Եվ երբ զեկուցել են, թե ֆինանսական ոչ մի խախտում չկա, մոլտացել
է. «Կաշառված եք, ո՞նց կարող է լինել, որ հիմնարկի դեկավարը 18
տարվա ընթացքում որեւէ խախտում չանի», եւ կարգադրել է, որ հո-
րիենն հարմար մի բան...

Հաջորդ օրն իսկ կուսակցության մարզկոմի բյուրոն քննեց իմ
հարցը: Դարձյալ ընդլայնված, դարձյալ շրջկոմների ու շրջգործկոմների,
մարզային կազմակերպությունների դեկավարների մասնակցությամբ:
Հակոբ ու Մուշեղ Օհանջանյանները, Կատարույին ու իր կապած-բաց
թողած շարքային զրպարտիչները մի ամբողջ օր «մշակում էին» ինձ:

Բյուրոյի անդամ, ՆԳՄ մարզային բաժնի վարիչ Արտաշես Պողոսյանը
վերջում, ինձ պաշտպանելով հերչուրված զրպարտություններից ասաց.

— Կյանքումս դեռ չեմ տեսել այսքան անարդար ու անազնիվ
ժողով:

Իսկ Մարտակերտի շրջկոմի քարտուղար Յաշա Բաբունյը, որ
կույրթների ընթացքում հաճախ էր անհանգիստ նկատողություններ
արել, խուսեց այնպես վրդովված, որ պարտ էլ աչքիս առաջ է.

— Մենք՝ մասնակիցներս, միայն թամաշաչի ենք, ո՛չ վճռական
ձայն ունենք, ո՛չ էլ պատասխանատու ենք: Իսկ դուք՝ բյուրոյի ան-
դամներդ, ի՞նչ պատասխան պիտի տաք այն ժողովրդին, որ ճանա-
չում է այդ մարդուն...

Վնիս հանելու համար երկու առաջարկություն կար, մեկը՝ վտարել
կուսակցությունից, որ իրար հերթ չտալով բլխարկության էին ներկա-
յացրել Հակոբ Օհանջանյանը, Կատարույին ու Ծորա Հարությունյանը,
եւ մյուսը՝ ազատել աշխատանքից, որ մարզկոմի առաջին քարտուղարի
առաջարկությունն էր՝ իբրեւ չարիքներից փոքրագույնը:

Առաջինը չանցավ, որովհետեւ բյուրոյի ինն անդամներից նրա
համար ձայն տվին չորսը: Իսկ մյուս հինգը համերաշխ ու թեթեւ սրտով
բլխարկեցին աշխատանքից ազատելու օգտին, որպես թե ինձ քարո-
թյուն էին անում:

Անգործ մնալով՝ Ետեփանակերտում մնացի միմեկն զգումն, սովի
բան կես տարի: Այդ ամբողջ ընթացքում չհաջողվեց որեւէ բան տպա-
գրել մարզային կամ Հայաստանի թերթերում: Երեսանում էլ արդեն
ուրիշ տեսակ էին վերաբերվում:

Եւ Երեւան փոխադրվեցի լոկ նրանից հետո, որ Ստեփանակերտի
իմ բարեկամներն ու նախկին գործընկերները նրբանկատ ու բարեկիրթ
ձեռով հասկացրել էին, թե իրենց համար այնքան անվտանգ չէ ինձ հետ
չփում ունենալը:

Մինչ այդ էլ անգամ Լազր Գասպարյանն ինձ հաղորդել էր, թե իր
բարեկամ համագյուղացին, որ ՊԱԿ-ի մարզային վարչության պետի
տեղակալն էր, ասել է. «Ձեր այդ Ոլյուբաբյանն ինչո՞ւ մարզից չի հե-
ռանում»:

Լազրն ասել էր. «Ծատ խնդրեցի, որ բացատրի, թե ի՞նչ է նշա-
նակում ադ հարցը, չբացվեց: Խնդրեց միայն ոչ մի տեղ այդ մասին
խոսք չասել, մեկ էլ՝ որպեսզի դու մարզը թողնես, որքան հնարավոր
է շուտ... Բաժանվելիս էլ ասաց՝ հայ մարդ եմ, զգուշացնելն իմ պարտքն
էի համարում»:

«Հայ մարդու» զգուշացումը ինձ չէր կարող ստիպել, որ Արցախը
թողնեմ: Արցախը, որից դուրս եւս չէի պատկերացնում իմ կյանքը, նույն-
նակ սովորական գոտություն: Սակայն երբ իմ ընկերներից միայն մեկը
համարձակվել էր գիշերվա կեսին այցելել ինձ, մտնել իմ տունը եւ
հեռանալիս էլ խեղճացած խնդրեց՝ «Այնպես չլինի, որ իմանա՞մ այս
այցելությանս մասին», սպա եւ սա կրկնվեց մեկ ուրիշի կողմից մի
բանի օր հետո, եւ դառնորեն մտածեցի, որ մնալն ավելորդ է: Ոչ
միայն վտանգավոր, այլեւ ավելորդ:

Երեսանում առաջինն արժանացա Միմիստրների խորհրդի նախագահ Բարսեղ Մուրադյանի հոգածությամբ: Կարծեմ Հայկարամ Ութմազյանն էր հաղորդել փոխադրվելու լուրը... մի օր էլ Գրողների միությունում հայտնեցին, որ Միմիստրների խորհրդի ֆունկցիոնը բնակարան է հատկացվել:

Մուրադյանն Ութմազյանի Մամուլի կոմիտեին էլ տվեց Լր ինչ-որ բաժնի թե վարչության պետի միավոր, որպեսզի ինքս պնտեղ աշխատեմ... Սակայն այդ միավորը կուս. Կենտկոմի իրավասության տակ գտնվող պաշտոնացանկի մեջ էր մտնում, պնտեղ չէին համաձայնի ինձ նշանակել, եւ դրանով էլ աշխատանքիս հարցը փակվել էր: Մի տարի հետո էլ Հանրագիտարանի խմբագրությունում էին ուզում աշխատանք տալ: «Գործ» էի լրացրել, տարել: Հետո, սակայն, գլխավոր խմբագիր Աբել Միմոնյանը, Հ. Ութմազյանի պես, մեղավոր-մեղավոր բացատրեց, թե չկարողացավ համաձայնեցնել Կենտկոմի համապատասխան ընկերներին:

«Համարտոտախան» բաժնի վարիչի հետ ես գրուց ունեցա ամիսներ անց: Իբր, կանչել էր Անտոն Քոչինյանի կարգադրությամբ:

Մտածում էի, որ Քոչինյանն է կարգադրել, ուրեմն հարցը կլուծվի առանց դժվարության, մանավանդ, որ այդ բաժնում էլ իմ նկատմամբ մի առանձնակի հակակրանք չպետք է փնի:

Հենց վերջին օրերին վարիչը Գրողների միությունում հանդիպեց, բարևս տեղ էր ու թե.

— Մենք մտածում ենք քո մասին:

— Ընդհակառակ եմ, — ասացի, — դուք, որ մտածում եք, անպայման մի բան կտեսցի՞՜ լավ կամ վատ:

Ես մտավորապես գիտեի, որ երկու անգամն էլ իրենց Լ դեմ տեղ աշխատանքիս հարցը:

— Վատի մասին ինչո՞ւ ես մտածում:

— Ասում են՝ վատի մասին չմտածես, լավը չի գա:

— Գործ չունես ուրումների հետ:

— Ի՞նչ ուրում, ժողովրդական խոսքն եմ ասում:

— Ժողովրդական խոսք էլ ասում ես, կարծես կուսակցության կանոնադրությունում է գրված:

— Բայց ժողովրդական ու կուսակցական կանոնադրությունը կապ ունեն իրար հետ:

— Որ ուզես, կունենան, — ժպտալով պատասխանեց երեք չցանկանալով շարունակել անհմաստ գրուցը:

Այս անգամ ամեն ինչ պարզ էր և խոսեց միանգամայն հասկանալի.

— Կարծում եմ կարող եմ աշխատանքի նշանակել, չե՞նք նշանակում, փնթիվեցաք նա: — Վերջապես պետք է նկատի առնել, պնտեղ քեզ աշխատանքից ազատել են Ադրբեյջանի Կենտկոմի կարգադրությամբ: Եկել ևս կուսակցական ծանր տույժով... Երկու անգամ առիթ է եղել, կարող էիք նշանակել, մեկ էլ ես ու քարտուղարը մտածեցինք, որ Բաքվում կիմանան ու աղմուկ կբարձրացնեն, — բացատրում էր ես

ուրախ-ուրախ ծիծաղում, ոնց որ երկու անգամն էլ հայ ժողովրդին փրկած լինեին անախոր աղետից... Հետո լրջանալով՝ դարձյալ բթի տակ փնթվեցաք. — Ուրի՞շ բան, որ այդ կուսակցական տույժի հանված լինեք...

Իսկ Կենտկոմի քյուրոյի նիստին, երբ կուսակցական տույժս պիտի հանեին եւ կարդացին մարզկոմի որոշումն այն մասին, թե այն ինչի՞ համար է տրվել (մարզում ազգայնական գործունեություն ծավալելու, Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու ստաշարկով համախոսականներ կազմակերպելու եւն, եւն), կարծեմ Բարսեղ Մուրադյանն էր, ընկերների համար լսելի արտահայտեց իր գաղմակը.

— Բա ախտո՞ւ չէ աղպիսի նկատողությունը հանեք:

Ծիծաղեցին ու հանեցին:

Իբրևից հետո էլ, հավանաբար, «արժեզրկվել» էի իբրև մեկը, որ աղետ տերը չէ այն «ախտապալո» նկատողության:

Պարույր Սեալի միջնորդությամբ Կուլտուրայի միմիստրությունում մի չնչին աշխատանք էին տվել (իբր թե խմբագիր էի եւ պարտավոր էի առավտից իրիկուն հիմնավոր մեթոմներ գրել գրամուկների սարքած պիեսների մասին):

Հետո էլ Գեորգ Հայրյանը (այն ժամանակ՝ Կինոյի հանրապետական կոմիտեի նախագահը) Համո Աբեյանի ու Սերո Խանգաղյանի երաշխավորությամբ նշանակեց Կինոստուդիայի սցենարակալ խմբի անդամ: Լավ խումբ էր, պնտեղ էին Հրանտ Մաթեոսյանը, Աղասի Այվազյանը, Զորայր Խալափյանը... Կեսօրվա դեմ գալիս էինք մեր հավաքատեղին, որ խաթխուլ մի խոց էր... փողոցի նկանաչ շինությունների շարքում: Խոտում էինք դեպից-դեպից, ամենից շատ Արցախի փնակից ու ճակատագրից... Մի սցենար գրեցի Խարպել Օրթի մասին: Հայկանության արժանացավ: Կուլմիսկ որոշեցին նկարահանել, եւ երբ էրազմ Քարամյանը գործի էր լծվել, դերասաններ էր փնտրում նկարահանումն սկսելու համար՝ Մոսկվայից ինչ-որ հանձնաժողով նկատել և սկսեց իմ սցենարը տակնուրու անել:

Ինձ նորից մեղադրում էին ազգայնամոլության մեջ: Սցենարիս լեզուներն ասել էին՝ պետք է Հայաստանը միավորել, դարձնել միասնական, անտրոմեղի երկիր եւ դրանից հետո՝ միայն ընդունել Ռուսաստանի գերակապոչությունը: Իսկ թե ինչո՞ւ նախ միավորել, դրա պատասխանն էլ կար. բաժան-բաժան երկիրը նեղությունը կուղ կգնա օտար-ներին...

Հանձնաժողովն այս մեղադրանքը տարել էր Կենտկոմ, եւ պնտեղ Հայրյանին ներկայացրած ամենալուրջ դիտողությունն իմ մասին է եղել. «Էլի՞ նա: Հանի՞ր աշխատանքից, թող իր շատը քաշի մեզանից»: Հայրյանն ինձ աշխատանքից չէր հանի եւ դրությունը փրկեց սցենարական խումբը գրելով:

Երբ ես արդեն արտոմագիտական դիսկերտացիա էի պաշտպանել ու աշխատանքի անցա Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում, նորից կինոստուդիա հավաքեցին սցենարական խմբի հին անդամներին, եւ, առանց ինձ, մարդիկ անցան իրենց հարալ աշխատանքին:

Հետաքրքիր ընթացք ունեցավ Շախ իմ դիտերտացիան: Դեռ Մոսկվանակերտում գիրք էի գրել իբրև պատասխան արդրելանցի արտոմարաճների կեղծարարությունների, որոնք վերաբերում էին Արցախի հիմ ու նոր պատմությանը: Կոչվում էր «Արցախի պատմությունը նմադրյն ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը»: Պարույր Մեակին ու Ասատուր Մնացականյանը կարդացին, հավանեցին: Միասին գրախոսեցին, ներկայացրին Ութնագյանին, նա էլ ուղարկեց Պետրոստ. որպեսզի տպագրեն: Սակայն այնտեղ Հասարակական-քաղաքական գրականության հարցերի Համար պատասխանատու մեկը կանգնեց, թե «Միան իմ գերեզմանի վրա՞ն'վ»: Իմ երեսին էր ասել: Համարյա հույճն էլ կրկնեց դիրեկտորը տանձնատեսչական:

— Քանի ես կամ, Պետրոստն այդպիսի գիրք չի տպագրի:

Ձև ստամ՝ բանի ես այստեղ, Պետրոստում եմ, այլ՝ բանի ես կա՞ն:

Չեուզիրս առա, գնացի տուն:

Երանից հետո էր, որ Քարույրն ու Ասատուրը խորհուրդ արին ես տնիսեցին, որ այդ ուսումնասիրությունը պաշտպանեմ իբրև դիտերտացիա:

— Իսկապես տպագրել չի վնի, — վշտացած խոսեց Պարույր, որ դատք փորձ ուներ. կազանքի տակ էր իր «Եղիցի ույար»: — Տեսնո՞ւմ ես՝ ինչպես էլ մեծանշանակ ասել է. «Քանի ես կա՞ն»:

Դիտերտացիայի պաշտպանությունը տեղի ունեցավ արագ, մեծ հաջողությամբ, եթե չստե՛մ լարմուկով: 1969-ի գարնանակին այդ օրը համալսարանում այնքան հետաքրքրամբներ էին հավաքվել, ասես քսան տարի հետո լինեիր ցույցերից մեկն էր կամ կանխավ ասլուն էր փոխ անկ հրանցից: Եւ գուր չէր, որ բուշեիկյան զգաստ հոգիներից սեկը «ԵԱԿ» էր հեռագրել հայտնելով, թե «Կա դիտերտացիայի պաշտպանություն չէր, այլ էրեւանի ազգայնամուլ Բուստրակյանության ցույցը եղբարական Ադրբեյջանի դեմ»:

«ԵԱԿ»-ն ուշադրություն չարձոնեց այդ հեռագրին (սխալ է, որ այն ժամանակ դեռ Մոսկվայում իբրեւմա՞ծ չէին հաղորդակցական հարաբերությունների կարմիր շրթից): Արագ հատուտեցին: Խրտնած էին Երեւանում, եւ հատուտվելուց հետո անգամ աշխատանքի րնդունվելու քավական քաշքշվեց, որովհետեւ չէին ուզում մոտանալ ոչ հեռափոր անցարք: Բաց ինչո՞ւ միայն 69-ին: Հեռագա տարիներին մոտազո՞ւմ: Ետյնիսկ 1987-ին, արցախյան շարժման նոր, հուժկու պոթեկունի հափտրեին, Պատմության հնամիտուտի կուս. սկզբնական կազմակերպության ժողովում 37-ի հիւնամուր հերոսներից մեկն էր ինձ «մշակուր» էւ մատր վրաս թափ տարվով նոխրաաց.

— Մենք լա՞վ գիտենք, թե դու որտեղի՞ց ես եկել ես ինչպե՞ս:

1965—66 թթ. դեպքերն Ադրբեյջանի դեկավարությանը հուշել էին, որ Արցախի հաշտությունը կրթեք չի հաշտվելու իր վիճակի հետ: Ուրեմն պետք է գործել: Իսկ գործելու, իրենց հարցերը թուրքավարի-ազերավարի լուծելու մեծ փորձ արդեն ունեին: Հանրապետական դեկավար

մարմինների ներկայացուցիչները մարզ էին այցելում անտուր շատ, եւ ամեն մի այցելությունից հետո մարզում անպայման հավանակալան չարագործություններ էին կատարվում. մի կոլտնտեսության ոչ խարապահական ֆերման էին քշում-տանում, մյուսի պանակրն էին սպանում, կորոդդի դաշտային օթեանը հրդեհվում էր, եւ իսկանքի նետքերը սանում էին հարեան արդրեջանական շրջանը: Մարտունու շրջանի Կորոդաակիեցի խաղողագործական սովխոզում, գիշերային աշխատանքների ժամանակ, ապանել էին գլխավոր ագրոնոմին: Ամիրանը անց էլ սպանեցին նրա հաջորդի՝ Բենիկ Մովսիսյանի, 9 տարեկան որդուն: Կարգվեց, որ սպանությունների կազմակերպիչը գյուղի դպրոցի դիրեկտոր Արշաղ Մասեղովն է: Կարոցի պանակր օգնությամբ երեխային քարշ էին տվել, մտցրել Ակուլը, հոշոտել, գլխին մեխեր տնկելով սպանել:

Արշաղ Մամեդովի հանցանքի նախաքննությունը տեւեց ավելի քան մեկ տարի: Այդ ընթացքում մարզի տարբեր վաչրերում տեղի ունեցան նոր արանությունների դեպքեր, որոնցից չէր կարելիք եզրույացնել, որ գործում է դիվային մի ծրագիր, որի նպատակն է հայերին ստիպել, որ հեռանան անտանելի դժոխք դարձած իրենց բնակավայրից: Մարդակերտի սովխոզի պահակրն, նրա կնոջն ու երեխաներին վառել էին պահականոցում: Մարտունու շրջանի Կորշեցի կոլտնտեսության երկու տրակտորիստների սպանեցին գիշերավարի օտասնակ: Շուշլա փողոցում օրը ցերեկով սպանեցին երիտասարդ մի հայի, Ադրամում՝ Մոսկվանակերտի բնակիչ Զավաղ Ավանեսյանի որդուն: Երկու դեպքում էլ սպանողները մնացին անհայտ, որովհետեւ ոչ որ վկա չէր կանգնում, որ հանցագործի ինքնությունը պարզվի:

Իմիշխում երեք հայ արհեստավորներ ագրրեջանցու համար տուն կառուցելիս են եղել: Տանտերը գիշերով քարձր լարման էլեկտրական հուսան է միացրել բնած երեքին, եւ նրանք այնու չեն արթնացել...

Շուշիում մուկանել էր մի բարբարոսություն, որին գոհ գնացին քաղաքի հայկական չորս գերեզմաններն իրենց փառաշք շիրմաքարերով, խաչքար-կոթողներով: Կոչր վերելից էր տրված. «СРОПТЕ.Ա» թերթի 1966 թ. փետրվարի 2-ի համարում հարտարակտ մի ուճ Բ. Սեհրով «խորհուրդ էր տալիս» Շուշլա թրրությանը փրկել գերեզմանական շրջապատից (բառացի՝ «Мертвые слыли живых»), եւ վայրի խոժանը գործի անցավ շինարարական առաջնակարգ մեքենաներով:

Արշաղ Մամեդովի դատավարության հանգամանքները եւս ցույց տվին, որ գործում է հրեշավոր մի ծրագիր: Նախ դատավարությունն անց կացրին (1967 թ. հուլիսին) բացօթյա, Մոսկվանակերտի ամառային գրուայգու տարածքում, սպա մի քանի օր շարունակ վայրույթից վառվող հասարակայնության առաջ հաղանցին, թե արևախում չարագործը դատապարտվում է րնջամենր 10 տարվա ազատագրկման: Կր նրա կինն ու մյուս հարագատներն էլ արել էին նախատեղծ սցենարով իրենց վերապահված հաշտարարությունները («Արշաղ, պարմանս վորվել ենք, տես օր էլ չես նստելու», «քո կշոով մեկ ոսկի եկր ծախ-

սել, դու հանգի՛ստ եղիր...), հավասարակշռությունը կորցրած ժողովուրդը հարձակվեց, պահակներից խլեց հանցագործին ու նրա գործակցին և մի էրրորդ սրիկայի, որը փորձել էր դեմ կանգնել ինքնադատատանին: Երեքին էլ սպանեցին ու դիակները վառեցին զրուսյան սարքած խարույկի վրա:

Վառված հանցագործների թաղումը կատարվեց հանրապետական վաչ ու շուքով: Այն գլխավորում էր Ադր. Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովը, որն իր հետ հաքվից բերել էր երաժշտայտներ ու մոլլաներ: Իսկ հետո էլ կարճ ժամանակում կանգնեցնել տվեց արժանավոր գերեզմանակոթող՝ միաձուլ շիրմաքարի վերեւ բացված գիրք, որը խորհրդանշում է ազգի արժանավոր մտավորական հանգուցյալի գրքասիրությունը...

Այս աննախադեպ տեսարանի հետադեմ հեղինակները, այսպիսով, հասան իրենց նպատակին: Ղարաբաղի հայերը կատարել էին ինքնադատատան, հակաօրինակյան մի սրարք, որով աղբրեջանակա շույինիստների ձեռքերն ազատվեցին՝ կատարելու հայերի նոր գանգվածային կապալարումներ և բռնադատումներ: Անմիջապես բանտերը նետեցին ավելի քան 50 մարդ, որոնցից ունակ մահացան քաղցից ու խոշտանգումներից: Արշադ Մամեդովի մտերիմ, Ստեփանակերտի հիվանդանոցի բժիշկ Ա. Աբասովը մահադեղ տարավ սպանեց միլիցիայի վարչության պետի տեղակալ, նախաքննությամբ Ա. Մամեդովի չարագործությունը մերկացրած Ս. Աբրահամյանին: Հիվանդանոցում, միանգամայն թեթեւ փրահատության ժամանակ «մահացավ» հստ նախաքննության մյուս մասնակիցը՝ Մադատուն դատախազ Հակոբյանը: Բաքվում հազարանոցային ժամանակ ձեռնարկ սպանեցին միլիցիայի մարզպետի վարչության աշխատակից լեյտենանտ Լեոն Հարությունյանին... Եվ այս սահմանի հանցագործությունները մնացին ոչ միայն անկատիժ, այլև մույճիսկ չգրանցված:

Այո՛, Ադրբեջանի շույինիստ ղեկավարներին հաջողվեց մինչեւ վերջ օգտագործել հատուկ ծրագրով կատարված տեսարանի ընձեռած բոլոր հնարավորությունները: Նախ փրեժ լուծեցին սպանված չարագործների համար. մեկի դիմաց տասը, ապա մարզի հայության համար ստեղծեցին չպատարող ահաբեկումների ու սարսափի մի մթնոլորտ, որի մեջ ոչ ոք այլևս չէր կարող ձայն բարձրացնել: Եվ հենց այս մթնոլորտում էր, որ հնարավոր դարձան հետագա չարագործությունները:

1973 թ. հոկտեմբերին Գուրգեն Մելքունյանին ազատեցին կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից և նրա տեղը նշանակեցին հաքվի՝ Նարիմանովի շրջանից բերած ինչ-որ հորիս Կետրկովի:

Կետրկովն ի՛նչ կապ ուներ հայկական ինքնավար մարզի հետ: Ո՛չ հայերեն խոսել գիտեր, ո՛չ էլ նույնիսկ երբեք որեւէ առնչություն էր ունեցել հայկական միջավայրի հետ: Հիմնականում գյուղական տնտեսությամբ զբաղվող այդ մարզի հետագա կյանքը պիտի դեկավարեր մի մարդ, որը գյուղում հյուր էլ չէր եղել (մասնագիտությամբ, իբր թե, իրավաբան էր):

Նոր քարտուղարի գործունեության առաջին ամիսներն իսկ ցույց տվին, թե առաջնահերթ ի՛նչ ծրագիր ունի իրականացնելու և նրա իրականացման համար ի՛նչ միջոցներ ու եղանակներ է գործադրելու:

1974-ի փետրվարին Կետրկովը մարզգործկոմի նախագահի պաշտոնից ազատեց Մուշեղ Օհանջանյանին և տեղը դրեց հաքվից բերած ինչ-որ Արամայիս թե Մալիս Ասլանովի: Օհանջանյանի՛ն, որին կարող էր տևելից չշարժել. սա հավասարմորեն կկատարեր Կետրկովի ու նրա հովանավորների հակահայկական ամենատարբեր հրահանգները: Սակայն երեւի թե «յան»-ով ավարտվող ազգանունը հիմնավոր պատճառ էր, որ վստահություն չներշնչեր, և որս համար էլ նրան փոխարինեց Ասլանովը: Իր սուննաթամ ազգանուն ունենալը Կետրկովի ու նրա հովանավորների համար կարևորագույն նշանակություն է ունեցել, դա կարելի է եզրակացնել մարզում կիրառված կադրային քաղաքականության հետագա ընթացքից. իրավաբան մարմինների ղեկավարներ դարձան հաքվից բերված ինչ-որ Մուրադով, Իսագուլով, Սամվելով և այլ «ով»-եր:

Կետրկովն ու մյուս կելվորները սկզբնական շրջանում մարզի տրնտեսության հարցերով համարչա չէին զբաղվում: Մշակույթի բնագավառը, լուսավորությունն ու ժողովրդական կյանքի մյուս ոլորտները նրանց հետաքրքրում էին այնքան, որքան կարող էին գլխացավանք պատճառել, սչսիքք՝ ծագող բոլոր հարցերը խլացնում էին հասկացնելով, որ գործողված և միակամայն ուրիշ խնդիրներ ունեցող մարդիկ են, հենց որ այդ խնդիրները կատարեն-վերջացնեն, թողնելու են, զնան:

Եվ երբ 1975 թ. մարտին Կետրկովի առաջնորդությամբ տեղի ունեցավ կուսակցության մարզկոմի պեճնումը՝ կոչված փնտրով քննելու և վճռելու մարզի համար ամենակարևոր նշանակություն ունեցող խրեւիքը, տեղացիները, նույնիսկ պաշտոնական ոլորտի ու շատ ու շատ ներկայացուցիչներ, նոր հասկացան, թե նախընթաց շուրջ տարիուկեսի ընթացքում ինչի՛ են նախապատրաստվել Կետրկովն ու մյուս դրածուները:

Պեճնումը գումարվել է մարտի 21-ին և քննարկել է միայն մեկ հարց՝ «Աշխատավորների ինտերնացիոնալ դատախարակության հետագա բարելավման ուղղությամբ Լեոնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպության խնդիրների մասին»:

Պեճնումի շատ մասնակիցներ, մասնավոր մարզկոմի բյուրոյի տեղացի անդամները պատմում են, որ գեկուցումը գրվել է հաքվում, Ադր. ԿԿ Կենտկոմի գաղափարական բաժնի և մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի աղբրեջանակա մասնաճյուղի մի շարք աշխատողների մասնակցությամբ և մարզի կուսակցական կազմակերպությանն ու ամբողջ բնակչությանն է ներկայացվել իբրեւ վերադասի, այսինքն՝ աղբրեջանակա բռնատիրության կարծիքն ու հրահանգը, որոնք մարզի կողմից պիտի ընդունվեին օրենքի տեղ և դատնային ուղեցույցներ: Չեկուցման սկզբից մինչեւ վերջ հորդել են սանձարձակ զրպարտությունն ու ստեղծությունը Հայկական ԽՍՀ ղեկավարության, հայ մտա-

վորականների, առհասարակ հաչ ժողովրդի ու ամեն հայկականի հանդեպ:

Ասում են՝ պլենումի նախօրյակին մարզկոմի բյուրոյի անդամները հավաքված են եղել, որպէսզի, ինչպէս սովորաբար լինում է, լսեն, բննարկեն ու պլենումին ներկայացնելու համար երաշխավորեն Կարլից բերած զեկուցագիրը: Բյուրոյի նիստում տեղացիներից ոմանք Կետրկովին զգուշացրել են, թե Հայաստանին վերաբերող «բննադատական դիտողությունները» (իրականում՝ սանձարձակ հարձակումները) կարող են գրգռիչ դեր խաղալ, առաջացնել «հարեւան» հանրապետութեան վեկավարության վրդովմունքն ու բողոքը, եւ այն ժամանակ վերեւնետում ստիպված կլինեն դա գնահատել իբրեւ սաղիչ գործողութեան: Եւ Կետրկովն այսպէս մտածողներին սաստելով ասել է.

— Հայաստանն ի՞նչ է, ովքե՛ր են նրա դեկավարները, որ բողոքեն Բրեժնեւի սիրելի Էլյար Ալիեւի դեմ: Ալիեւն ինձ այս ժողովին ողորկելիս ասել է՝ «Ով որ քո զեկուցումից դժգոհ կլինի, թող նստի խելք ունենա հասկանալու, որ գործ ունի ի՛նձ հետ»:

Եւ զեկուցումն ուղղութեամբ է տվել պլենումի անբող նիստին: Եթե Կետրկովը Հայաստանը համարել է մի հեռնադաշտ, ուր կուտակվում են արտասահմանյան իմպերիալիստական շրջանների եւ մասնավորապէս դաշնակցության «հակաժողովրդական գաղափարները», այնուհից էլ սողոմսում Լեոնային՝ Ղարաբաղ՝ այստեղ թունավորելով աշխատավորության միտքն ու հոգին, ապա շատ էրուց՝ ունեցողներ էլ համապատասխան «փաստեր» ու «օրինակներ» են հրապարակել «հաստատելու» համար զեկուցումն ինձնագրով ու անուարկա հայտարարությունները:

Չեկուցման ինձնական մասն է կազմել «Լեոնային Ղարաբաղի տեղի» հարցի «բննությունը»: «Ռրտե՛ղ պետք է լինի Լեոնային Ղարաբաղի տեղը» (չակեթոսների մեջ առնված այս եւ հաջորդ կապակցություններն ու խոսքերը բառացի մեջ են թերված «Մովկուսկան Ղարաբաղ» թերթի 1975 թ. մարտի 23-ի, 25-ի ու հետագա համարներին), — այսպիսի հարց է առաջ քաշել Կետրկովի եւ պատասխանելու համար կատարել հակապատմական, հակագիտական, պարզապէս անտրամաբանական մարզանքներ, որոնք եթե մի կողմից շուշավում էին մարզի հին ու նոր պատմության դեպքերը, փաստերը, պատմական ու մշակութային հուշարձանները, մշուս կողմից էլ խեղաթոյր ու ներշնչված պատկերացում էին տալիս մարզի հայության կյանքի ու բարոյական մթնոլորտի մասին:

«Ռրտե՛ղ պետք է լինի Ղարաբաղի տեղը»: Իրողութեանն անձանթ մարդը կարող է մտածել, թե Ղարաբաղն անհնազա աշխարհ է կամ ինչ-որ ժամանակ կորած մի տարածք, եւ անս է. Կետրկովի փորձում է գտնել, պարզել նրա տեղը: Ո՛չ, այդպէս չէ: Նա ուզում է որոշել Ղարաբաղի տիրո՞ջ հարցը: Բայց մի՞թե դա էլ հարց է: 21՝ որ բոլոր ժամանակներում ամեն մի երկիր պատկանել է նրան, ով ապրել է այդ երկրում: Իսկ Ղարաբաղում անհիշելի ժամանակներից մինչեւ այսօր անընդմեջ ապրում է հայ ժողովրդի մի մասը եւ, չմոռանա՛նք, այն մասը,

որն ուշ միջնադարի ամենածանր մղձավանջում անգամ բնիկ հայկական պետական կազմավորում ունեցող միակ մարզն էր: Եւ խորհրդային շրջանում դարձյալ Ղարաբաղի բնակչության ինձնական, գերակշիռ զանգվածն է կազմում հաչ ժողովուրդը (1923 թ. ամբողջ բնակչության ավելի քան 94 տոկոսը, 1939-ին՝ 88 տոկոսը, 1959-ին՝ 84,5 տոկոսը, իսկ 1970-ին՝ 80,5 տոկոսը):

Ո՛չ, Բ. Կետրկովին անհանգստացնողը հարցի այս կողմն էլ չէր: Նա ուզում էր պարզել, ցույց տալ Ղարաբաղի վարչական պատկանելությունը եւ չէր բավարարվում այսօրվա վիճակով (որ այն, իբրեւ ինքնավար հաչկական ազգային մարզ, մտնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանների մեջ), փորձում էր պատմականորեն ցույց տալ ու սպացուցել Ադրբեջանի անկապտելի իրավունքը (այլ խոսքով՝ տիրապետությունը) Ղարաբաղի ու նրա հայ բնակչության վրա: Հենց այստեղ էլ նա, պատմական անտարկելի փաստերն ու փաստաթղթերը մի կողմ թողած, պատմության փոշու տակից հանում էր պատեհապատշաճ եղանակով ժամանակին մոգոնված թղթեր, դրանք իրար կցնցում, սազացնում առաջադիր նպատակին, առանց ամաչելու այն անավոր կեղծիքից ու սխտալոր «տրամաբանությունից», որոնք չեն կարող թաքցվել նույնիսկ գիտական պատրաստություն չունեցող մարդկանց աչքից: Բ. Կետրկովը հաչտարարում էր, թե միայն դաշնակներն էին, որ ցանկանում էին Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, որով, իբր, ուզում էին հասնել իրենց դիվային նպատակին՝ «Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը թշնամացնել իրենց դարավոր եղբայրների հետ», որոնք ադրբեջանցիներն են:

Նախ մագում է հասարակ մի հարց. հայկական մարզը Հայաստանին միացնելը, Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելը ինչո՞ւ պետք է թշնամական զգացում առաջացնէր հարեւան ադրբեջանական ժողովրդի մեջ: Ինչո՞ւ Բ. Կետրկովն այսքան չար էր պատկերացնում ադրբեջանական ժողովրդին: Մի՞թե Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղարի հասկացողությամբ՝ հայերն ադրբեջանցիների հետ բարեկամ կարող են լինել միայն Ադրբեջանի կազմում: Իսկ Ադրբեջանի կազմի մեջ չմտնող հայե՛րը, ասենք Երեւանի, Ծիրակի, Լոռու եւ Չանգեզուրի հայ բնակիչները, Ադրբեջանի ու ադրբեջանցիների թշնամիներն են:

Կետրկովն ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել, թե Լեոնային Ղարաբաղը ոչ մի ժամանակ ոչ մի կապ չի ունեցել, Երեւանի, ուրեմն եւ Հայաստանի հետ, չունի այժմ եւ չի ուզում ունենալ երբեւէ: Եվ բոլոր նրանք, ովքեր ինչ-որ ժամանակ փորձել են ստեղծել այդպիսի կապեր, ադրբեջանական ժողովրդի, հետեւապէս եւ ինտերնացիոնալիզմի ու խորհրդային համակեցության թշնամիներ են: Սույն սկզբունքից էլնելով էլ անողոր դատափետման էր ենթարկում անցյալի առումով՝ մարզի այն 13 ղեկավար աշխատողներին, որոնք 60-ական թվականներին էլնելով «Ադրբեջանի հարազատ ղեկավարության դեմ» ըստ էության բնկան «դաշնակցության ճանիճը»: «Բագրատ Ուլուբաբյանն ու նրան համախոհ հետամնաց. գաղափարապէս չհասունացած մարդիկ, — գրել էր Կետրկովը, — փորձեցին Ղարաբաղի հարցը մեկնաբանել ազգային

Էգոիզմի ու ազգային սահմանափակվածության արատալոր դիրքե-
րից»:

Ուրեմն, սույ «փորձեցին... մեկնաբանել»: Իսկ պե՛նումին Ա-
խորդան բյուրոյի նիստում հայտարարած է եղել, թե Ալիեւը գիտե, որ
1965—66 թթ. Արցախից Մոսկվա են հասել 100 հազար ստորագրու-
թյուններով համախոսականներ, որոնք պետք է ոչնչացնել՝ հակառակ
առավել մեծ ուժի փաստաթղթեր ստեղծելով: Եվ այդ փաստաթղթերի
առաջնեկն ու հիմնարարն էլ պետք է լինեն կուսակցության մարզկոմի
որոշումը:

Այստեղ եւ չպիտի խոսեմ այն ելույթների մասին, որ պե՛նումի
անդամ ու ոչ անդամ արցախցիներն են ունեցել՝ արձագանքելով Կե-
տրկոյի փայտահաշտությանը: Իր պատմության մեջ արցախցին առաջին
անգամ թշնամական ուժերի առաջ ծնկի իջած՝ հպատակության ու
ստրկամտորեն ծառայելու երդումներ է տվել, բամբասել հարազատ-
ներին, սեփական ազգին ու նրա կառավարությանը: Ելույթ ունեցած
ապիկարներից շատերն այսօր էլ դեռ կան, պաշտոններ են զբաղեց-
նում, նույնիսկ ազատագրական շարժմանն են մասնակցում... Իսկ եւ
այն կարծիքին եմ, որ դավաճանությունն առհասարակ անհնար է քա-
վել նույնիսկ անձնագոհությամբ:

Պե՛նումն ընդունել է որոշում, որի հիմքում ընկած է եղել «Լեռնա-
յին Ղարաբաղի տեղի» հարցը, որ մարզը ո՛չ մի ժամանակ որեւէ կապ
չի ունեցել Հայկական հանրապետության հետ, չունի եւ չի ուզում
ունենալ:

Պե՛նումի նիստը կետրկոյյան առաքելության իրականացման առա-
ջին վճռական քայլն է եղել: Ապա նույն հարցը նա քննության է դրել
նաեւ կուսակցական շրջկոմների պե՛նումների նիստերում, մարզի սկզբ-
նական կուսակցական բոլոր կազմակերպություններում, կոմերիտմիու-
թյան մարզկոմի, շրջկոմների ու սկզբնական կազմակերպությունների,
արհմիությունների մարզկոմի, շրջկոմների եւ տեղկոմների նիստերում
(տես «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի 1975 թ. մարտի 30-ի, ապ-
րիլի 15-ի, 16-ի եւ այլ համարները): Այլ խոսքով՝ նա իր առաջ քա-
շած հարցի քննարկմանը մասնակից է դարձրել Լեռնային Ղարաբաղի
քննչության ամբողջ չափահաս մասին եւ, բոտ էության, ընդունված
որոշումները պետք է ներկայացնել իբրեւ Ղարաբաղի հայության միա-
համու կամքի արտահայտությունը: Իսկ բոլոր ժողովներում քննության
յե՛նտրոնում է եղել «Լեռնային Ղարաբաղի տեղի հարցը» Բ. Ս. Կետր-
կոյի մեկնաբանությամբ, կուսմարզկոմի պե՛նումում շարչրկված անուճ-
ների շուրջ ժողովից ժողով ահագնացող մեղադրանքների հողովումնե-
րով եւ վերջում ընդունվող որոշումներով՝ «Հավանություն տալ եւ
պաշտպանել կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ.
Բ. Կետրկոյի գեկուցման մեջ շարադրված դրույթներն ու եզրակացու-
թյունները» («Սով. Ղարաբաղ», 1975, ապրիլի 15):

Այս բոլոր որոշումների կնքված թարգմանությունները նվիրաբեր-
վել են Հեղափոխ Ալիեւին, որն էլ շատ է գոն եղել իր դրածոյի եռանդուն
ձեռնարկից:

Կետրկոյյան միջոցառումները փոթորկել էին ամբողջ հայ ժողո-
վրդին: Հայաստանում այն ոտքի էր հանել մտավորականությանը:

Այն օրերին եւս Արզնիի բուժարանում էի գտնվում: Բուժվող-
հանգստացողներն իրարով էին անցել, ամեն հանդիպողի հարցնում
էին ի՞նչ է անում հանրապետության ղեկավարությունը, մի՞թե այս
խայտառակությունն էլ պիտի մարսի:

Մարտի վերջին էր, բուժարան եկավ մեր Չորի Բաղլայանը եւ ասաց.

— Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը Գրող-
ների միության նախագահ Վարդգես Պետրոսյանին հանձնարարել է
գտնել քեզ ու պատվիրել, որ հանգամանակից տեղեկանք գրես Ար-
ցախում տեղի ունեցածի ու նրա այլեայլ առնչությունների մասին:

Մի շաբաթում գրեցի տեղեկանքը, որ կազմում էր մեքենագիր
75 էջ: Կարդացի Լեոնիդ Հուրունցի տանը, որ հավաքված էին ինքը՝
Հուրունցը, Չորին, Միքայել Ծաթիրյանը, որն այն ժամանակ Կենտկո-
մում արվեստի ու գրականության հարցերով էր զբաղվում եւ բավական
գործուն մասնակցություն ուներ հայրենասիրական միջոցառումներին:

Տեղեկանք գոհունակությամբ ընդունվեց ընկերների կողմից: Ծա-
թիրյանն այնքան էր ոգեւորվել, որ գտավ, թե անմիջապես էլ պիտի
թարգմանել ռուսերեն եւ դնել շրջանառության մեջ: Թարգմանությունը
մի քանի օրում կատարեցին ինքն ու դուստրը, եւ շատ շուտով Դեմիրճ-
յանն իր ձեռքի սակ ուներ երկու լեզվով կազմված մի բովանդակալից
փաստաթուղթ, որն ավարտվում էր աղեքսանքով, որպեսզի գրթ: Կա-
տարյի, Արցախի հիմնահարցը պաշտոնական քննության դրվի,
պայքար մղվի նրա արդար լուծման համար, մանավանդ երբ նախա-
հարձակ է եղել հակառակորդը՝ մեզ հրաշալի հնարավորություն ըն-
ձեռնելով սալու վճռական հարվածը...

Հետագայում, երբ կոքերը համեմատաբար հանգստացել էին, եւ
նույնիսկ ինքս անտարբեր էի դարձել Դեմիրճյանի անտարբերության
հանդեպ, Վարդգես Պետրոսյանը հայտնեց, թե, իբր, նա ցնցված է
կարդացածի մանրամասներով, սակայն դեռեւս վճռական քայլեր չի
ձեռնարկում՝ մտածելով, որ դրա համար պիտի հայտնվի ալելի հար-
մար ժամանակ:

Հեղափոխ Ալիեւը 1976 թ. դարձավ ԽՍՀՄ Կենտկոմի քաղբյուրոյի
անդամության թեկնածու՝ ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ տված կա-
շտքների ու լայրձուն շողոքոթությունների շնորհիվ: Հետո էլ հասավ
Մոսկվա, դարձավ ԽՍՀՄ Միևիտրների խորհրդի նախագահի առաջին
տեղակալ: Այս ընթացքում երեւի նա մտածել է, թե Կետրկոյի ու մյուս
հանկատարների ձեռքով արդեն թաղել է Արցախի հիմնահարցը: Պաշ-
տոնակն դառնալուց հետո էլ նա պետք է քարձրագույն մի ամբիոնից
հայտարարեր, թե իր օրոք, այսինքն՝ իր տիրապետության շրջանում,
մարզը ոչ մի հարց չի ունեցել եւ երանություն է համարել իրեն վիճակ-
ված բախտը: Ինչպե՛ս կարող էր մոտացած լինել, որ մարզի, այսպես
կոչված, ինքնավարության 50-ամյակին նվիրված միտինգում այսպիսի
ուղեկիշ խոսք է ասել. Լեռնային Ղարաբաղի նվիրաբերումն Աղյրի-
սանին պատմական այն երջանիկ պահն է եղել, երբ «Վ. Ի. Ամիրյն

եւ կոմունիստական կուսակցությունը մեծ հոգատարություն են ցուցաբերել Խորհրդային Ադրբեջանի եւ նրա անբաժան մասը կազմող Լեռնային Ղարաբաղի վերածննդի ու սոցիալիստական ծաղկման նկատմամբ»¹:

Սակայն հենց այն օրերին, երբ ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությանն նախագիծն էր դրված համաժողովրդական քննության, եւ ժողովուրդը, նրա զանազան հատվածները, բոլոր հիմնարկներն ու ձեռնարկությունները, անհատներն ու զանազան խմբակցություններ միտքենական Սահմանադրական հանձնաժողովին էին հղում իրենց առաջարկները, պահանջներն ու նկատառումները, մի հեղեղ կազմեցին Արցախի հիմնահարցին վերաբերող թղթերը: Սրանց ուշադիր քննության շնորհիվ հանկեց հիմնավոր եզրակացությունը, որն էլ ԽՍՀՄ Միջխորհրդային խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ ստացավ հետեւյալ ձեւակերպումը. «Պատմական մի շարք հանգամանքների հետեւանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել էր Ադրբեջանին: Ըստ այդմ հաշվի չէին առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը եւ տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ, եւ Ղարաբաղի հարցը շարունակում է հողովել, ստաջացնել անհանգստություն եւ անբարյացակամության պահեր դարավոր բարեկամությանը իրար հետ կապված երկու ժողովուրդների միջեւ: Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽՍՀ հետ: Այն ժամանակ ամեն ինչ կրնի իր օրինական տեղը»²:

Խորհրդային երկրում 1985 թ. գարնանը տեղի ունեցած երեսութակյան հեղափոխությունը, որ պետական շրջաններում կոչվում էր վերակառուցում եւ հրապարակը 19րել էր ժողովրդավարության, հրապարակայնության, անհատի ու ազգի իրավունքների պաշտպանության բարձրագույն խոստումներով, երեսի թե ամենից շատ ոգեւորել էր հայ ժողովրդին, իսկ հայ ժողովրդի մեջ էլ՝ արցախահայությանը: Մարզի ամբողջ հայ բնակչությունը, ղեկավարներից (չհաշված Կեռքկոպին ու նմաններին) մինչեւ հողագործ ու անասնապահ, բանվոր ու արհեստավոր, միանգամից խանդավառ եռուզեռ ապրեց՝ հուսալով իրականացած տեսնել տասնամյակների իր երազանքը: Աշխատավորական խմբեր ու անհատներ էին գալիս Երեւան, առաջարկում էին վերստին բարձրացնել մարզը Հայաստանին վերամիացնելու հարցը, պահանջել ու պայքարել, որ այն վերջնական լուծում ստանա: Այդ ներկայացուցիչների ու առանձին խմբերի ծայրը Մոսկվա էր հասել. գնում էին, իրենց ծանոթների միջոցով կամ ինքնուրույն դիմում կուսակցական ու կառավարական վերին մարմիններին... Եվ որովհետեւ ոչինչ չտվող կարգախոսների ու շուալ խոստումների ժամանակ էր, արժանանում էին բարյացակամ ընդունելության, տուն էին դառնում հուսալատ տրամադրություններով, մոտալուտ երջանկության սպասումով:

¹ «Մովետական Ղարաբաղ», 1973, նոյեմբերի 24:

² ԽՍՀՄ Միջխորհրդային խորհրդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի № 61 արձանագրություն, Կ—4133:

Մի օր էլ, 1987 թ. դեկտեմբերին էր, հորաքրոջս տղան՝ Գրիգոր Ուրուբաբյանը, որ ապրում է Արցախի Մարտունի քաղաքում, ոգեւորված եկավ մեր տուն ու հաղորդեց, թե մարզից մի շատ ներկայացուցչական խումբ է եկել, Մոսկվա պիտի մեկնի եւ ուզում է ինձ հետ հանդիպել, խորհրդակցել անելիքի շուրջ: Հրավիրեցի մեր տուն, իսկ նա ասաց՝ նախապես պայմանավորվել են, որ հանդիպումը տեղի ունենա իմ հին ծանոթ Զարեհ Մելիք-Ծահնագարչյանի տանը, որը գտնվում է Երեւանի հին մարզադաշտի կողքին:

Հանդիպեցինք: Տեսա, որ իսկապես բավական պատկառելի խումբ է. էլ կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական ղեկավար աշխատողներ, միությունական ու Ադրբեջանական Գերագույն խորհուրդների եւ տեղական ամեն տեսակ խորհուրդների ղեկուստաններ, լրագրող ու իրավաբան, ուսուցիչ ու ճարտասան...:

Չրուցեցինք, պայմանավորվեցինք, թե ինչ եւ ոնց են անելու, մանավանդ Մոսկվայում բնակվող մեր նշանավոր հայրենակիցներից ո՛ւմ եւ ինչպե՛ս են լծելու գործին (տվի նրանց հասցեներն ու հեռախոսների համարները)...

Գնալն ու վերադառնալը կատարվեց այնպես արագ, ասես չէր էլ եղել: Եկան, պատմեցին, որ ղեկավար մարմիններում իրենց ամենայն ուշադրությամբ շնչել են, խոստացել հետագա աջակցություն: Ընդունողների մեջ եղել են կուսակցության Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներ, Գերագույն խորհրդում՝ նախագահության նախագահի տեղակալ Պ. Ն. Դեմիշեյը ելք:

Իբր, հենց Դեմիշեյն է բացատրել, թե ոչինչ չի կարող խանգարել, որպեսզի հայկական ինքնավար մարզի հիմնական բնակչության միահամուռ-միասնական ցանկությունը կատարվի: Հասկացրել է նաեւ, որ դրա համար անհրաժեշտ պիտի լինի նոր համախոսականներ կազմակերպել:

Մի քանի օր հետո սկսվեց դիմում-համախոսականների հոսքը Ստեփանակերտից Մոսկվա: Այս գործի գլուխ էր կանգնած մեր Ջորի Բալայանը, եւ չէր կարելի կասկածել, որ ամեն ինչ կատարվելու է բարեհաջող ու բարձր մակարդակով:

Եվ հենց նույն այդ օրերին էր, որ տեղի ունեցավ շատ կարեւոր մի դեպք՝ հիշարժան հատկապես իր քստմեծիությամբ: Գրողների միության սկզբնական կուսակցական կազմակերպության ժողովն էր, եւ ելույթ ունեցողների մեծ մասի խոսքը պատվում էր Արցախի հարցի շուրջ: Ժողովին ներկա հոբերտ Արզումանյանը՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բարտադարը գաղափարական գծով, երում էր նստած տեղը եւ, այդ հարցը հանգրիտ թողնելու իր առաջարկը մի քանի անգամ կրկնելուց հետո, մեկ էլ վրդովված տեղից վեր կացավ:

— Եղբայր, դուք դարաբացիների բերանն եք, ի՞նչ է, ի՞նչ իրավունքով նրանց տեղ այստեղ հարցեր եք լուծում: Ղարաբաղն Ադրբեջանում իրեն շատ լավ է գգում եւ ոչ մի զանգատ էլ չունի իր վիճակից...

Այդ վայրկյանին Ջորի Բալայանը վեր ցատկեց տեղից եւ, թուստակ առած երկու մեծադիր հատորներ, անցավ նախապետության սեղանի ետեք, Կենտկոմի քարտուղարի խոսքի կեւը բերանում թողեց:

— Երբ որ նվազագույն տեղեկություն իսկ չունեք, լավ կլինի, որ նման հայտարարություններ չանեք, ընկ. Արզումանյան: Այ, տեսնո՞ւմ եք այս հատորները: — Նա ձեռքի ծանրումե՞ծ գրքերը բարձրացրեց գլխից վեր եւ մեկ էլ, շրա՛խկ, զարկեց սեղանին: — Այստեղ արցախցիների ստորագրություններ են այն համախոսակաւ տակ, որով մեր կենտրոնական ղեկավար մարմիններից պահանջվում է Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը փրկել Ադրբեջանի գաղութակալությունից եւ միացնել Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությանը:

Դահլիճն իրարով անցավ. մարդիկ ծափահարում էին, աղմկում: Քարտուղարը՝ Ջորիի կողքին հերստոված՝ ձեռքերն էր թափ տալիս, ինչ-որ քրթմնջում: Սակայն լսող չկար: Երբ նախագահող Վարդգես Պետրոսյանին հաջողվեց համեմատական անդորրը վերականգնել, Ռոբերտ Արզումանյանը հավասարակշռությունը կորցրած, ձեռքերը թափահարելով դահլիճի վրա գոռաց.

— Անբարոյականությունն է Ադրբեջանից Ղարաբաղը պահանջելը, անբարոյականությունն...

Դահլիճը նորից փոթորկվեց, բոլորը ոտքի կանգնեցին, սկսեցին ժայթթել կշտամբանքի շտաբերակված խոսքեր, որոնցից դժվար էր բան հասկանալ: Իսկ Սերո Խանգաղյանը, որ նստած էր սուաջին շարքում, անմիջապես նախագահության սեղանի դեմ-դիմաց, բռունցք արած աչք մեկնեց դեպի քարտուղարի ճակատը եւ որոտաց.

— Անբարոյականը դո՛ւք եք, մեկ էլ ձեր պես մտածողները: Հասկացա՞ք. դո՛ւք, մեկ էլ ձեր պես մտածողները...

Նա ուրիշ այսպիսի բաներ էլ ասաց, սակայն սուաջին հարվածի արձագանքը, դահլիճի գոհունակության աղմուկն ու դղիրը ցնցում էին շենքը, եւ այլեւս հնարավոր չէր որեւէ խոսք տարբերակել:

Հաջորդ օրը Ջորիի հետ մի երկար գրույց ունեցանք: Մտածեցինք գործի դեմելք օղակների մասին եւ եկանք այն եզրակացության, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է նախապատրաստել մեր հանրապետության երեք ղեկավարների դիրքը: Ես հիշեցի Կ. Դեմիրճյանի մի հանդիպումը Գրողների միության վարչության անդամների հետ՝ 1975-ի դեպքերից եւ իմ գրած տեղեկանքից հետո: Հր. Հովհաննիսյանն ու Գ. Էմինը կտրուկ պահանջում էին հաղորդել, թե Կետրկովի խառնակչության դեմ ի՞նչ է արել եւ ի՞նչ ծրագիր ունի հանրապետության ղեկավարությունը: Եվ Դեմիրճյանը, նշանակալից հայացքն ինձ վրա հառած, հարց տվողներին ասաց.

— Միայն ձեզ չէ, որ հետաքրքրում է սպի հարցը: Ընկերներ կան, որոնք ընդարձակ տեղեկացե՛ք եւ ներկայացրե՛լ՝ մարզի խնդիրն վերաբերող ապահիչ բացատրություններով ու սուաջարկություններով եւ հիմա էլ սպասում են արդյունքին: Կարող եմ վստահեցնել, որ մենք հանգամանորեն ու գերագույն գոռչակորությամբ պատրաստում ենք հարցի քննությունը: Իսկ կոնկրետ քայլեր կձեռնարկենք, հենց որ համոզված լինենք, որ եկել է ժամանակը եւ կարելի է հասնել հաջողության: Ժամանակը, ժամանակը պիտի մեզ տա հաջողության երաշ-

խիքներ: Թե չէ, դուք գիտեք, որ եղել են ժամանակավրեպ ձեռնարկումներ, որոնք միայն վնասել են գործին եւ առավել բարդացրել մեր խնդիրը...

Ես լավ էի հիշում այս խոսքերը եւ համոզված էի, որ ավելի հարմար ժամանակ, մեզ համար ձեռնառու ուրիշ պայմաններ չեն լինելու: Համոզված էի նաեւ, որ հենց իր՝ Դեմիրճյանի համար էլ ամենաբարեկուստ պահն է. նախընթացին Մուկվալուսն քննել էին Հայաստանի կրու. Կենտկովի գործունեությունը, արձանագրել մի արտասովոր դրժգոհություն, հրապարակել պաշտոնական տեղեկատվություններ, որոնցից չէր կարելի չեզրակացնել, որ Դեմիրճյանի հարցը լուծված է. նա պետք է հրաժեշտ տա իր աթոռին: Եվ այս պայմաններում մի՞թե ձեռնընտու եւ խելամիտ լավագույն քայլը չպետք է լիներ անձնվիրությամբ լծվել Արցախի հարցին, դժգույն պաշտոնավարության վախճանը գարդարել մի այդպիսի ազգամայաստ գործի համար պայքարողի անունով:

Այն ժամանակ Հայաստանի ղեկավարները (Դեմիրճյանը հատկապես) դժգոհ էին Ջորիից, որը «ԱՄ»-ում եւ ուրիշ թերթերում էլույթ էր ունեցել բնապահպանական հարցերի մասին եւ խիստ քննադատություն էնթարկել հանրապետության կառավարներին:

Որոշեցինք, որ ես խոսեմ Դեմիրճյանի հետ եւ անմիջապես էլ զանգեցինք, որպեսզի պայմանավորվեք:

Պատասխանեց Դեմիրճյանի օգնականը, մեզ ծանոթ Հրանտ Լալայանը եւ ասաց, որ ընդունելության հարցով զբաղվում է մյուս օգնականը՝ ինչ-որ Չախմախյան: Սա էլ, որ իր ասելով ինձ ճանաչում էր, սկսեց հարցափորձ անել. ի՞նչ հարցով եմ խոսելու հետը, ինչո՞ւ անպայման իր հետ, երբ նա խիստ զբաղված է եւ նույնիսկ շրջկումների քարտուղարներին ու միևնույններին չի ընդունում:

Ես գիտեի, որ բանի՛ տարի էր, շրջկումների քարտուղարներն ու միևնույններն իրոք չէին կարողանում գոնե կառավարական հեռախոսով կապվել հետը, լուծել իրենց տանջող հարցերը: Մի բանի ամիս առաջ էլ իր մոտ էր հրավիրել ԳՄ վարչության անդամներին, իբր, հանրապետության հոգսերը քննելու նպատակով լսելու նրանց, խելք-խելքի տալու: Սակայն 5—6 ժամ հիմնականում խոսեց միայն ինքը: Երբ բաժանվելուց առաջ մերոնք դժգոհեցին, թե այս ի՞նչ եղավ, եկել էինք ձեզ բան ասելու եւ բերաններս փակ էլ վերստանում ենք, նա իր հերթական ծախտով համեմատ հրավերք արեց.

— Ես շարաք-կիրակի այստեղ եմ լինում, եկեք, խոսենք: Միշտ է, գիտեմ, որ անհնար է հեռախոսով ինձ մոտ ընկնել-պայմանավորվել: Իհար, միեւնույն է, փորձեցե՛ք...

Վերջապես Չախմախյանի հետ պայմանավորվեցինք, որ խնդիրքս հաղորդի եւ համաձայնեցնի հանդիպում ինձ հետ:

Երկար ժամանակ երկու-երեք օրը մեկ զանգում էի, սակայն որոշակի ոչինչ չկար: Իմ հաչքեմակից ու մտերիմ մեկը, որ Չախմախյանի հետ բնակարանի հարեւան է, խոստացավ միջամտել, հանդիպումը գրոխ բերել: Մրանից էլ ոչինչ չտուացվեց: Երեսուս էր՝ հանրապետության սուաջին ղեկավարը հիմնավորապես մտել էր իր կադրապար-

շերամի մեջ, ոչ ոքի չէր տեսնում, չէր լսում, երեւի մտածելով, որ դա ամենաերանելի վիճակն է... Մինչեւ շերամը կծակեն ու իրեն դուրս կրերեն:

Բայց ի՞նչ իմանաս, գուցէ Լ. Չախմախչյանն էր նրան պաշտպանում իմ պատճառելիք հոգւից:

Իսկ աշխարհը, հատկապէս Հայոց աշխարհը, երկունքի մեջ էր: Ի՞նչ պետք է ծներ, հայտնի չէր: Կարեւորը երկունքն էր, որ սկսել էր բռնժենելան տիրապետության շուրջ երկուստասնամյա մղձավանջից հետո:

Անուղղելի հասկացումները խանդավառված կրկնում էին թերթերից, ուսիցից, հեռուստատեսությունից գիշեր-ցերեկ դուրս ծայթող էւ օդն իրենցով լցրած կարգախոսները, դատապարտում էին ամեն ինչ, որ եղել է առաջ եւ, համոզված էին՝ այլեւ չի կարող լինել: Զգուշավորները սարսափում էին լսածներից: Իսկ հոռետեսները պնդում էին, թէ շատ շուտով այդ պոռոտախոսները հենց իրենք են երանի տալու անցածին եւ բռնվել են սեփական գլուխները փրկելու անհնար ցավով...

Սակայն, միեւնոյն է, պատուել էր պատնէշը, դուրս էր հորդում ճահճի պարունակությունը, եւ խելք ունեցողը մտածում էր անցյալի թողած բոլոր աղտեղություններից փրկվելու մասին:

Արցախյան երկրորդ պատվիրակությունը Մոսկվա հասավ հունվարի 7-ին: Նրա ղեկավարն էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավոր Վազգեն Բալայանը (Մարտունու շրջանի Սոս գյուղից), իսկ անդամները՝ Արկարի Կարապետյանը (Ստեփանակերտ), Սերժ Առուշանյանը (Ստեփանակերտ), Զրիտ. Խաչատրյանը (Ստեփանակերտ), Սյայիկ Առուշանյանը (Ասկերան), Գորգեն Ծահրամանյանը (Մարտունի), Արթուր Մկրտչյանը (Հաղորթ) եւ ուրիշներ, բոլորն էլ հեղինակավոր մարդիկ, որոնք ներկայացնում են մարզի քաղաքային ու գյուղական աշխատավորությունը, մտավորական շրջանները: Երեսնում սրանց միացավ նախկին հաղորդեցի, տնտեսագետ Իգոր Մուրադյանը:

Մոսկվա հասնելուն պէս պատվիրակությունը հայտնվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԳԽ նախագահության ընդունարաններում, եւ արդյունքն այն եղավ, որ հունվարի 8-ին ընդունեց ԳԽ նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ. Ն. Դեմիշելը, իսկ հունվարի 11-ին՝ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ. Ա. Միխայլովը:

Պատվիրակությունը Դեմիշելին հանձնեց մարզի բոլոր մակարդակների ղեկուստատների, ղեկավար աշխատողների եւ աշխատավորության հեղինակավոր ներկայացուցիչների (260 հոգի) հանրագիրը, որի մեջ ո՞րերորդ անգամ նկարագրվում էր մարզի հայության գաղութային վիճակը եւ պահանջվում էր մարզը հանել Ադրբեջանական հանրապետության կազմից, վերամիացնել Հայաստանին: Պատվիրակության անդամներն էլ իրենց հերթին ամենայն մանրամասնությամբ խոսեցին մարզի մասին, բացատրեցին առաքելության նպատակը: Սերժ Առուշանյանն իր օրագրում նշում է, որ Դեմիշելը բարյացակամությամբ

ծանոթացել է ներկայացված հանրագրին, ուշադիր հետաքրքրությանբ ունկնդրել իրենց բացատրությունները եւ ասել իր խոսքը, որից կարելի է անել այս հետեւությունները.

Ա) Ետպատերազմյան շրջանում Լեռնային Ղարաբաղի հարցը երրորդ անգամն է բարձրացվում, որ նշանակում է՝ այն լուրջ անհանգստություն է պատճառում հայ ժողովրդին, որի ցավի հանդեպ չի կարելի մնալ անտարբեր:

Բ) Խորհրդային կառավարությունը միշտ էլ անհանգստացած է եղել Ղարաբաղի հարցով, սակայն լնացման տարիներին, հասկանալի բան է, նման հարցը լուծվել չէր կարող:

Գ) Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, խնդրին հանգամանորեն ծանոթանալու համար, հանձնարարել է համապատասխան արխիվներին ու գիտական հաստատություններին, որպեսզի ներկայացնեն գոյություն ունեցող նյութերը:

Դ) Խորհրդային կառավարությունը Լեռնային Ղարաբաղն այսօրվա Հայաստանին միացնելու պահանջի մեջ չի տեսնում ոչինչ ազգայնական, առավել եւս հակախորհրդային բան, հետեւաբար եւ կշանա հարցի բնակարկումն ու լուծումը կազմակերպել եւ անցկացնել ժողովրդավարական հիմունքներով, վերակառուցման հոշակած սկզբունքներով:

Պատվիրակությունը կուսակցության Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ. Ա. Միխայլովի ընդունելությանը գնացել է բավական սրտովացած. չէ՞ որ Դեմիշելը ոչ միայն Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալն էր, այլեւ կուսակցության Կենտկոմի քաղքյուրդի անդամ, որի բարյացակամ վերաբերմունքը չէր կարող իշխող չլինել նաեւ Կենտկոմում: Արցախցիները Միխայլովին հանձնեցին հանրագրի երկրորդ օրինակը, մարզի հարյուրավոր բնակիչների անհատական ու խմբակային բազմաթիվ նամակներ եւ հարցին վերաբերող հին ու նոր կարեւոր փաստաթղթեր: Ծուրջ երեք ժամ տեսած գրույցի ընթացքում Միխայլովը ցուցաբերեց հետաքրքրություն՝ հիմնահարցը խորությամբ հասկանալու եւ մտք ոչ մի կետ չթողնելու համար: Նրա խոսքերից էլ պատվիրակության անդամը (Ս. Առուշանյան) եզրակացրել է, որ

Ա) Պատվիրակության մասին անպայման կգեկուցի Կենտկոմի քարտուղարությանը:

Բ) Կենտկոմը ԽՍՀՄ ԳԱ Պատմության եւ Ազգագրության ինստիտուտներին հանձնարարել է պատրաստել-ներկայացնել հանգամանակից տեղեկանք Լեռնային Ղարաբաղի պատմության, նրա ժամանակակից ազգագրական ու տնտեսական-քաղաքական վիճակի եւ տեղծված հիմնահարցի վերաբերյալ:

Գ) Ստեղծվելիք տեղեկանքի, սակայն փաստաթղթերի ու նոր ստացված հանրագրերի ու առաջարկների հիման վրա փաստաթուղթ կպատրաստվի Կենտկոմի քարտուղարության համար:

Դ) Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը կարող է վստահ լինել, որ կուսակցության Կենտկոմը բժականորությամբ հետեւում է Ղարաբաղում

տեղի ունեցող իրադարձություններին եւ ամենայն հավանականությամբ տարվա կեսերին, հունիսին, տեղի ունենալիք կուս. կոնֆերանսում լայն քննության կառնվի նաեւ Ղարաբաղի հարցը:

Ե) Հայտնի է, որ նախկինում Ղարաբաղի հարցը բարձրացնող մարդիկ ենթարկվել են հայաժամանքների: Այժմ Կենտրոնն ուշի ուշով հետևում է, որպեսզի նման բան թույլ չտրվի, հակառակը, արժանի պատիժ ստանան այն վարչարարները, որոնք կփորձեն արգելել արդարության ձայնը:

Այսքանի հետ միասին Միխայլովը խորհուրդ տվեց մարզում հանպատության ու զայվածության մթնոլորտ ստեղծել, որպեսզի աշխատավորության բնական ու խրախուսելի ազգային տրամադրությունները չվերածվեն ընդվզումների:

Պատվիրակությունն Արցախ վերադարձավ հունվարի 13-ին եւ մարզը գտավ փոթորկված վիճակում: Եթե առաջները մարդիկ իրենց տրտմունքներն ու Հայաստանին միանալու ցանկությունն արտահայտում էին կիսաձայն, զգուշանալով շրջապատից (Կեոռկովն ու մնացած «ով»-երը, աչք ու ականջ դարձած, հետևում էին, որպեսզի «դաշնակցական տրամադրությունները» չտարածվեն, չընդգրկեն աշխատավորական լայն զանգվածներին), ապա այժմ ժողովներ ու զանազան հանրահավաքներ էին անում, տասնամյակներ շարունակ հոգու խորքերում պահած դժգոհությունն ու զայրույթն արտահայտում: Եվ ամենուրեք նույն աներեր վճիռն էր թնդում՝ Արցախը պետք է հանել Ադրբեջանի կազմից, միացնել Հայաստանի հանրապետությանը: Միացում, միացում: Հունվար էր, ձմռան ցուրտ, բայց օդը շիկացած էր այդ ամենագոհրեղեն բառից:

Այն օրերին արցախահայության տրամադրությունը բաժանում էր նաեւ հարեւան ադրբեջանցիների մի զգալի մասը: Հայտնի է, որ բազմաթիվ ադրբեջանցիներ, մանավանդ աշխատավորության հասարակ ներկայացուցիչներ ու մասնագետներ, որոնք ակնկալություն չունեին պաշտոնների ու վերեւներից կաթող արտոնությունների եւ գնահատում էին արդարությունն ու հասարակության առողջ անդորրը, ստորագրել էին արցախահայության հանրագրերը, նույնիսկ հանրահավաքներում քննադատել ու դատապարտել Ադրբեջանի ղեկավարության խտրական քաղաքականությունը մարզի հանդեպ:

Իսկ հայերը, հայությունը, հին Արցախական աշխարհի տերերն ու մեծ գրկյալները ոտքի էին ելել եւ անհողորդ վճիռ ունեին այս անգամ սրայքարել մինչեւ վերջ, մինչեւ հաղթանակ: Հաղթանակ, որ միացումն էր լինելու:

Արցախահայության երրորդ պատվիրակությունը կազմված էր հիմնականում մարզի մշակույթի գործիչներից: Նրա երթուղարձի եւ գործունեության հանգամանքներն ինձ համար գրի է ստել բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանը, իմ հին բարեկամը, 80-ականների շարժման մասնակիցներից մեկը, զգացմունքներով բանաստեղծորեն կառավար-

վող, գլուխը հազար պատի զարկվելուց հետո էլ անհունորեն հավատավոր եւ մարզի փրկությանը մինչեւ վերջ նվիրված այդ բարի հսկան:

Ահա պատվիրակության կազմը. Վաչե Սարուխանյան (թատերական գործիչ, պատվիրակության ղեկավար), Գուրգեն Գաբրիելյան (բանաստեղծ), Վարդան Հակոբյան (Գրողների միության մարզային բաժանմունքի բարտուղար), Հրաչյա Ֆեզլալյան (բանաստեղծ), Էդուարդ Ղազարյանց (երգահան), Գոհարիկ Սարինյան (սոց. աշխ. հետա), Բենիկ Օվչյան (ժողովրդական արտիստ), Փաննա Գալստյան (վաստակավոր արտիստուհի), Արմեն Հակոբյան (բանդակագործ):

Փետրվարի 7-ի երեկոյան դեմ հիվանդանոցային իմ սենյակը լըցվեցին Գուրգենը, Վարդանն ու Հրաչյան, հայտնեցին, որ հաջորդ օրը Մոսկվա են թռչելու, պիտի նորից վերեւներին հաղորդեն Արցախի վճիռը՝ վերամիանալու մայր Հայաստանին: Երկար գրոցեցինք իրենց անելիքի, մոսկովյան մեր հայրենակիցների հետ ստեղծելիք համաչործակցության եւ ուրիշ բազմաթիվ խնդիրների մասին: Բաժանվեցինք մի քիչ մեզ չվայելող զգացմունքային եղանակով: Իրենք գիտեին, որ հաջորդ առախոտյան եւ պիտի ենթարկվելի ծանր վիրահատության, մաղթեցին կորով: Իսկ եւ խոստացա իրենց վերադարձը դիմավորել ոտքի վրա, եւ եթե բարի լուր կբերեն, դա էլ կդառնա հրաշալի սպեղանի:

— Ցավում եմ, որ ձեզ հետ չեմ, — ասացի: — Գիտեք, որ պիտի լինեի...

Գուրգենը շատ հուզվեց.

— Երբ դու միայնակ, այն դաժան ժամանակներում, գնում-գալիս էիր, կոիվ էիր տալիս...

Չթողեցի որ շարունակի.

— Գնացե՛ք, աստված թող ձեր առաջ բացի բոլոր փակ դռները եւ հարթի խորհուրդորդ ճանապարհները: Միրոսու ձեզ հետ է:

Մոսկվայում պատվիրակությանն անմիջապես տեղ են կանգնել պրոֆ. Եպիսկոպոսյանը, գեներալ Հարությունովն ու մեր մյուս եռանդունները, եւ փետրվարի 10-ին նրանց ընդունել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ, մեզ հայտնի Վ. Ա. Միխայլովը: Խոսել են պատվիրակության բոլոր անդամները, ջանել ու լեզվանի Վաչե Սարուխանյանից մինչեւ տարեց, այնհեր Բենիկ Օվչյանը: Պատմել են մարզի հայության ցավերի ու հոգսերի մասին, յուրաքանչյուրն իր բնագավառի վիճակն է նկարագրել, ներկայացրել մարզի գաղութային վիճակը եւ առաջարկել նրա փրկության միակ միջոցը՝ վերամիացումը Հայաստանին: Այն ժամանակ Միխայլովը դարձել է անկյունում կուչ եկած, անխոս Գոհարիկ Սարինյանին:

— Այ՛ մարիկ, ձե՛զ ինչն է Մոսկվա բերել: Տեսնում եմ՝ աշխատանքի հերոս եք, փառքի ճանապարհ անցած, վաստակած հայրիկ:

Եվ նա առաջ ու առաջ թույլտվություն է խնդրել, որ խոսի հայերեն, ապա աջպես է բացատրել իր այցի նպատակը:

— Բե մատաղ, — ասել է, — ամուսինս զոհվել է հայրենական պատերազմի ճակատում: Նրանից ինձ միայն մի տղա էր մնացել եւ մեկ

էլ վերջին այն նամակը, որով խնդրում էր պահել տղայիս, լավ հայ
վարձնել, լավ հայ բնտանիքի տեր անել, որ ապրի-շարունակվի մեր
ազգը, շենանա մեր Ղարաբաղ աշխարհը: Հիմա իմ այդ տղայի բն-
տանիքը խեղդվում է սորբեջանցիների, վերեւների ու վարիճների
թշնամությունից, գիշեր-ցերեկ մեր վրա թափվող ամեն տեսակ խաչ-
տատակությունից... Եվ մտածում եմ, թե այդ բնտանիքն ինչքա՞ն կդի-
մանա թշնամությանն ու դավերին: Չէ՞ որ մարդիկ էլ քարից չեն, պող-
պատից չեն. մեկ էլ իրենց փրկելու համար վեր կկենան, կհեռանան
մարզից, եւ մեր այդ սուրբ հայրենիքը գել ու գազանի բաժին կդառ-
նա... Բա ես մինչեւ գերեզման իջնելս չիմանա՞մ, որ մեր Ղարաբաղ
աշխարհի համար էլ մի լույս է քացվում...

Միխայիլը շատ հուզված ու կարեկից է ձեռացել եւ շոյիչ խոսքեր
է ասել տարեց, հոգսի կծիկ դարձած արցախոսնուն:

— Լույս էլ կքացվի, ձեր Ղարաբաղ աշխարհում երջանիկ ու ան-
հոգ էլ կապրեք: Մեր Կենտկոմում շատ լավ գիտեն ձեր վիճակի, ձեր
վճռական ցանկության մասին եւ, հուսով եմ, անհալման մի ելք կգտնվի:
Գուրգենն իր օրագրում նշում է, թե վերջում, բաժանվելիս, ինքն
իր սովորության համաձայն Միխայիլի մեջքը թիթփացրել եւ հարց է
տվել.

— Վերջապես մենք իրավունք ունե՞նք լավատես լինելու. կա՞
թեկուզ մի փոքրիկ ու վարդագույն հույս:

Եվ Կենտկոմի ներկայացուցիչը խանդավառությամբ, ժպտորախ
հավաստիացրել է.

— Իսկ ինչո՞ւ փոքրիկ եւ ինչո՞ւ վարդագույն: Կա մի մեծ ու կար-
միր հույս, որը ձեզ է սպասում:

Այս մեծ ու կարմիր հույսի խոստմամբ երջանկացած սրտովիրա-
կությունը Մոսկվայում մնացել է ես մի քանի օր: Սկզբից եւթ իրենց
դիմավորած հայրենակիցներին գեկուցել է հանդիպման հանգամանք-
ների մասին, եւ նրանք խորհուրդ են տվել անարյան հանդիպել նաեւ
Կենտկոմի որեւէ քարտուղարի, եթե հնարավոր է՝ անպայման Ա. Յա-
կովիւնի հետ: Նրանք բոլորը միահամուռ են եղել այն կարծիքի մեջ,
որ Յակովիւնը հայտարար ու արդարամիտ մարդ է եւ ձեռքից եկած ոչինչ
չի խնայի մեր հարցի համար:

Փետրվարի 12-ին մեծ ընդունելություն է եղել Հայաստանի կառա-
վարության մոսկովյան մշտական ներկայացուցչությունում, ուր ար-
ցախյան մունետիկներին տեսնելու եւ լսելու էին հավաքվել մայրաքա-
ղաքում բնակվող հարյուրավոր հայեր: Բոլորին պարուրել էր մի գե-
րագույն երջանկություն: Կենտկոմի համարյա երկրորդական մի աշ-
խատողի ոչինչ չորոշող խոստումն ասես նրանց պարգեւել էր Արցախը,
եւ մնում էր մի ձեռակամ քան՝ Կենտկոմի որոշումը կամ Գերագույն
խորհրդի հրամանագիրը: Տրամադրությունների այս հեղափոխության
հիմքը հարվանքար ոչ այնքան խոստումն էր եղել, որքան ժամանակի
շունչը, մթնոլորտում թեւածող կարգախոսներն ու հայտարարություն-
ները Վերակառուցում կոչված այն երեւոյթի, որ սկզբնապես թվում էր
այնպես մարդկային, արդար եւ հեղաշրջող: Մշտական ներկայացուց-

չության ղեկավար Հայկազյանն էլ ոգևորված խոստացել էր կազմա-
կերպել պատվիրակության հանդիպումը Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի
առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հետ, որն այն օրերին ան-
պարնան պիտի Մոսկվա ժամաներ:

— Երեք օրից նա այստեղ է լինելու, կխոսի ձեզ հետ, անհրաժեշտ
խորհուրդներ կտա եւ ինքն էլ կորոշի իր ու Հայաստանի ղեկավարու-
թյան անելիքը... Հիմնահարցն այսպե՛ս կմտնի իր իսկական գործնա-
կան փուլը:

Պատվիրակությանն սպասում էին Արցախում: Սպասում էին ու
գործում:

Խլվում էր ամբողջ մարզը: Ծրջկենտրոններում ու գյուղերում ժո-
ղովրդական ցույցեր էին անում, ժողովների էին հավաքվում, ընդունում
որոշումներ, ուղարկում վերեւները, Մոսկվա: Փետրվարի 14-ին պատ-
վիրակների հետ հեռախոսով կապվում են Ստեփանակերտի գործա-
կիցները եւ կատարում արտակարգ մի հաղորդում. լաւփողում դրդում
է քաղաքի կենտրոնական հրապարակը, լսվում են կոչեր ու կարգա-
խոսներ, մարտական երգեր ու ոգեպնդիչ ելույթներ:

— Լսո՞ւմ եք, — Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակից
հարցնում է Արկարդի Մանուչարովը: — Ձեզ հետ է մեր ողջ քաղաքը,
լսեցե՛ք նրա ձայնը եւ հաղորդեցե՛ք՝ ուր որ պետք է, ով որ դեռ խուլ է
մեր ձայնի հանդեպ:

Գուրգեն Գաբրիելյանը վկայում է, թե փետրվարի 16-ին Մոսկվա
է հասել Ռ. Բաղդասարյանը՝ համահոսականների ու որոշումների մի
մեծ կապով, որն անմիջապես էլ հանձնվել է ԿԿ Կենտկոմ եւ Գերա-
գույն խորհուրդ: Բաղդասարյանը պատմել էր նաեւ, թե Արցախ են
հորդացել Ադրբեջանի ղեկավարները (Կենտկոմի առաջին քարտու-
ղար Բաղիրովը, ԿԿ-ի բաժնի վարիչ Ասադովը եւլք), ինչպես նաեւ
ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից Կոնդրատեւը:
Նրանք, իբր, նախ առատ խոստումներ են տվել մարզի տարբեր վայ-
րերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ, երդվել են հենց տեղնու-
տեղը վճել ամեն խնդիր ու ցանկություն, եթե միայն մեջտեղից վերա-
նա այդ չարաբաստիկ միացման թե միավորման պահանջը: Սակայն
պայծառ հեռանկարով հարբած բազմությունները լսել անգամ չէին
ուզում այդ հիմար խոստումները եւ միաբերան պնդում էին իրենց
վճիռը... Այն ժամանակ մեծապետական պարոնները միանգամից կեր-
պարանափոխվել են, մտել իրենց հին ու սովորական դերի մեջ: Կոնդ-
րատեւը, օրինակ, հայտարարել է, թե Վերակառուցումը սովորական
միջոցառում է, որի օրերը հաշված են, եւ դարաբաւցիները գուր են
նրա հետ: որտէ՛ հույս կապում: Բաղիրովը բռունցք է թափ տվել ար-
ցախահայերի դեմ, սպառնացել, թե հաշվեհարդար կտեսնի խոռվա-
րարների հետ, որոնք ոտնահարում են խորհրդային օրինականությունն
ու ժողովուրդների ինտերնացիոնալ միասնությունը: Իսկ Ասադովը
հրապարակել է մի մեծ գաղտնիք, ասել է. Ղարաբաղի սահմաններում
պատրաստ են եւ իրենց հրամանին են սպասում հարյուր հազար զին-
ված մուսուլմաններ... Եվ այսքանից հետո էլ խոսել է Կենտկոմը.

— Այ կողքահաստ դարաբաղցիներ, — ասել է, — ուշքի եկեք, եթե չեք ուզում այս մարզը դարձնել հայոց նոր գերեզման:

Այս յուրերին տեղեկացած պատվիրակները խորհրդակցել են մոսկվաբնակ մի քանի հայրենակիցների հետ, որպեսզի ամեն ինչ հաղորդվի Պետ. անվտանգության միութենական կոմիտեի ղեկավարությանը, կուս. Կենտկոմի բաժիններին և էլի ուր որ պետք է:

Հայտնի է հասել արդյունքը. փետրվարի 16-ի ու 17-ի գիշերները Արցախի հասցվեցին ներքին գործերի միավորումներ, որոնք և սկսեցին վերահսկել մարզ մտնող բոլոր ուղիները:

Փետրվարի 16-ին Մոսկվա էր ժամանել Կ. Դեմիրճյանը: Նա հրաժարվեց ընդունել Արցախի պատվիրակությանը:

Գուրգեն Գաբրիելյան. — Երեք օր ու գիշեր վայրկյաններ էինք հաշվում, թե անա գալու է հայ ժողովրդի առաջին ղեկավարը, Հայոց պետական ու քաղաքական կյանքի գերագույնը: Հույս ունեինք և հավատացած էինք, թե նա իր ձեռքն է վերցնելու մեր հիմնահարցի սանձերը և պնտոհետև գլխավորելու է Հայաստան աշխարհի պարսիա ամենակենսական ու ամենաանհետամզելի խնդրի իրականացումը: Հանուր հայության հասնագային շարժումն է գլխավորելու:

Որքա՞ն լավատես էր այս մշտական ներկայացուցիչ Հայկազյանը: Ասում էր՝ կգա Կարեն Սերոբյանը և, երևի արդեն քաջատեղյակ Արցախում բորբոքված համաժողովրդական շարժման ընթացքին, կտեղեկանա նաև այստեղի, վերինների բարչացակամությանը և կզխավորի մեր բոլոր ուժերը: Կզխավորի, չէ՞ որ նա է մեր ամենամեծ իրավատերը... Եվ այն ժամանակ իրոքիկ Արցախի հիմնահարցն իր ամբողջ մեծությամբ ու լրջությամբ կկանգնի Վերակառուցման ճանապարհը բռնած երկրի ղեկավարության առաջ:

Մեզինք ոչ պակաս վշտացած ու հիասթափված էր Հայկազյանը, — իր խոսքն աչապես է ավարտում Գուրգեն Գաբրիելյանը: — Պայմանավորվեցինք այս տխուր ու տհաճ միջադեպի մասին ոչինչ չասել մոսկվաբնակ հայերին՝ արդեն հարազատացած այդ նվիրյալներին: Առհասարակ այս առթիվ ոչ մի տեղ էլ չպիտի խոսեինք: Հատկապես մերոնց՝ արցախցիների հետ... Կսպասենք, կտեսնենք, գուցե հետո փոխվի՞, Նա է՛լ գիտակցի իր դերն ու պարտականությունը: Վստահացն դեպքում՝ գոնե չխանգարի: Զէ՞ որ այդպես էլ է եղել:

Պատվիրակությունը Ստեփանակերտ հասավ փետրվարի 17-ին, երբ ամբողջ Արցախական աշխարհը ոտքի վրա էր, պատրաստ իր պատմության երկար ճանապարհի ամենավճռական քայլերից մեկին, թեքուս հենց ամենավճռականին: Վերամիավորման պահանջով որոշումներ էին ընդունել մարզի բոլոր շրջափոխությունները, որոնք միաժամանակ պահանջում էին նույնպես որոշում ընդունելու համար հրապիրել մարզախորհրդի արտակարգ նստաշրջան: Մարզախորհրդի արտակարգ նստաշրջան հրավիրելու համար կազմվել էր նաև պահանջվող թվով դեպուտատների ստորագրությամբ մի վճիռ-կարգադրություն:

Իսկ Աղորբեջանի ղեկավարությունը, ինչպես և նրա հարկադրանքով Արցախ ժամանած ղեկավար մոսկվացիները ոտուձեռ ընկած փորձում էին կասեցնել վերահաս «աղետը»:

Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակը գիշեր-ցերեկ լեփլեցուն էր վճռական պայքարի էլան և «միացում-միացում» վանկարկով արցախցիներով, որոնց մեջ եթե մեծամասնություն էին կազմում տոկոսականները, ապա առկա էին նաև մյուս բոլոր շրջաններից ժամանած բազմամթոխ խմբեր:

Արտահերթ նստաշրջան գումարելու պահանջը դեպուտատներից անցել էր ցուցարարներին, որոնք, մարզագործկոմի շեղքը պաշարած, ստիպում էին նիստ գումարել, որոշում ընդունել, հակառակ դեպքում արտոնում էին ինքնադատատան անել խանգարողների դեմ:

Խանգարողները կուս. մարզկոմի քարտուղար Կեռքովին ու մարզագործկոմի նախագահ Օսիպովին էին: Երբ մի քանի դեպուտատների աջակցությամբ գրող ու դեպուտատ Վարդան Հակոբյանը մարզագործկոմում Օսիպովին գոռաչարել էր, թե հրապարակը եռում է, նստաշրջան չգումարելը կհանգեցնի ահալոր հետեւանքի, Օսիպովը նրան հայտնել է.

— Այդ հրապարակը եռացնողներից հեռու մնացեք, ընկեր Բաղիրովի կարգադրությամբ գորք է գալու, որպեսզի «հանգստացնի»:

— Բայց նկատի ունեցեք, — ասել է Հակոբյանը, — որ նստաշրջանն անպաշտան կգումարվի:

— Եվ այն կինն աճօրինական:

— Աճօրինակա՞ն: Բայց չէ՞ որ օրինականն ու աճօրինականը ժողովուրդն է որոշում, իսկ նա արդեն իր խոսքն ասել է:

Օսիպովը Հակոբյանին ստիպում էր գնալ և Բաքվից սպասվող պատժիչ նոր ուժերի պատճառով ժողովուրդին հեռացնել հրապարակից.

— Եթե չեք ուզում, որ մեծ արյունահեղություն լինի:

Հակոբյանն ու մյուս դեպուտատները խառնվեցին ցուցարարներին, ելույթ ունեցան նրանց առաջ, կոչ արին սպաքարել մինչև վերջ, մինչև իրական միացում:

Գնալով դրությունն ահագնանում էր: Ծրջաններից յուրեր էին գալիս գրողական ցույցերի ու տոնախմբությունների մասին: Կարգսիրտ գյուղացիները մտածում էին, թե հենց միայն այս ազատ ու հպարտ խոսելն ինքը որոշում է ամեն ինչ. խոսելն ինքն արդեն միացում է... և երջանկությունից աշխարհի տեր էին դարձել: Ոչխար էին մորթում, կարաս էին բացում, կազմակերպում ցնծություններ, որպիսիք սարիներ ի վեր չէին եղել այն արտոք լեռնատառանում...

Իսկ Բաքվից հեռախոսով, ուսիժով ու հեռուստատեսությամբ հարորդում էին անասնն ազատակիքները: Ո՞նց թե Ղարաբաղը ոտքի է եղել և ուզում է միանալ իր Հայաստանին: Ռեյտն ապստամբել է: Բայց մի՞թե այդ Ղարաբաղի համար դաս չեղավ 1920-ի սպառամբությունը: Մոռացե՛լ է Շուշին, Ասկերանը: Կարկատի ձորի հայկական գյուղերի ազար-ալե՛րն է մոռացել:

Ասում են՝ հաղիքովն Աղդամում կուսակցական ակտիվի ժողով է գումարել, եւ հակահայկական այդ վանդեան, հարեան ավազակային որջերի ճեւո միասին, արդեն պատրաստ է շարժվելու Ստեփանակերտի վրա:

Վերջն ի՛նչ է լինելու: Արցախյան խուլ գոյապայքարն արթնացել, գարնանային գետի պէս հորդում, ծփում, ափերն է ծեծում: Ինչ է քերելու վաղը, կործանարար փոթորի՞կ, թե՞ գարնանաբույր, պայծառ եղանակ:

Լեռնաստանի վրա փետրվարի 20-ն է բացվում ազատության ու երջանկության շուայ խոստումներով:

1988—1989 թթ., Եղվարդ—Երեւան:

Բագրատ Ուլուբաբյան

ԱՐՅԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ

Գլխավոր խմբագիր՝ Վ. Մ. Սարգսյան

Նկարիչ՝ Ռ. Գաբրիելյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլբուլյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Մ. Հովհաննիսյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 27.03.1994 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 19.07.1994 թ.: Ֆորմատ՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ տպագրական № 1: Տարատեսակ՝ «Նորք»: Տպագրությունը՝ քաթծր: 18,75 տպագրական մամուլ: Պատվեր՝ 308: Տպաքանակ՝ 5000: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ կառավարությանն առընթեր հրատարակչական գործի վարչության
№ 3 տպարան, Երևան, Մելիք-Աղամյան, 1: